ВІДНОВА

ПОЛІТИКА • СУСПІЛЬСТВО • КУЛЬТУРА

ВЕСНА • ЛІТО • ОСІНЬ • ЗИМА 1987

«ГЛАСНІСТЬ» «ПЕРЕБУДОВА» І УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

6/7

ВИДАННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ім. В.К. ЛИПИНСЬКОГО

EREIGNISSE IN DER UKRAINE, 1914-1922
За ред. Теофіла Горникевича. Тверда обкладинка.
Том I. 1966, xxxvi + 450 стор. — 18.00 ам. дол. (22.50 кан. дол.)
Том II. 1967, xlviii + 484 стор. — 18.00 ам. дол. (22.50 кан. дол.)
Том III. 1968, lx + 704 стор. — 25.00 ам. дол. (31.25 кан. дол.)
Том IV. 1969, xlviii + 421 стор. — 18.00 ам. дол. (22.50 кан. дол.)
Документи державного австрійського архіву у Відні до історії Східної Європи, зокрема України в 1914-1922-их рр.

ЛИСТИ ДМИТРА ДОРОШЕНКА ДО ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО
За ред. Івана Коровицького. Тверда обкладинка.
1973, xliv + 450 стор. — 18.00 ам. дол. (22.50 кан. дол.)
Листи Дмитра Дорошенка (1882-1951), історика та міністра Української Держави в 1918 р.

ЛИСТИ ОСИПА НАЗАРУКА ДО ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО
За ред. Івана Лисяка-Рудницького. Тверда обкладинка.
1976, xcviii + 530 стор. — 22.00 ам. дол. (27.50 кан. дол.)
Листи Дмитра Назарука (1883-1940), суспільно-політичного діяча та публіциста.

Вячеслав Липинський
STANISŁAW MICHAŁ KRZYCZEWSKI (Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego).
Український переклад Юрія Косача п. з. УЧАСТЬ ШЛЯХТИ У ВЕЛИКОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОВСТАННІ ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
За ред. Лева Біласа. Тверда обкладинка.
1980, xcviii + 637 стор. — 28.00 ам. дол. (35.00 кан. дол.)
Монографія В. Липинського про полковника Михайла Кричевського та про участь української шляхти в революції Б. Хмельницького.

THE POLITICAL AND SOCIAL IDEAS OF VJAČESLAV LYPYNS'KYJ (Commemorative Edition)
За ред. Ярослава Пеленського. Тверда обкладинка.
1987, 280 стор.
Пропам'ятна книга, видана спільно з Українським Науковим Інститутом Гарвардського університету («Harvard Ukrainian Studies», Special Issue, Vol. IX, No. 3/4, December 1985 [1987]) з нагоди 100-річчя з дня народження В. Липинського.

Замовлення слати на адресу:

W. K. Lypynsky East European Research Institute
469 Flamingo Street
Philadelphia, PA 19128
USA

ВІДНОВА

ПОЛІТИКА • СУСПІЛЬСТВО • КУЛЬТУРА

ВЕСНА • ЛІТО • ОСІНЬ • ЗИМА 1987

«ГЛАСНІСТЬ» «ПЕРЕБУДОВА» І УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

6/7

СЕАІ

УКРАЇНСЬКЕ БІБЛІОТЕЧНЕ
ТОВАРИСТВО В ТОРОНТІ

РЕДАКЦІЯ

Головний редактор: ЯРОСЛАВ ПЕЛЕНСЬКИЙ

Заступник головного редактора:
ЯРОСЛАВ БІЛІНСЬКИЙ

Редакційна колегія:
МАРТА БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК · ВЛАДИМИР БУКОВСЬКИЙ
МИХАЙЛО ВОСКОБІЙНИК · НАТАЛІЯ ГОРБАНЄВСЬКА
ВАСИЛЬ ГРИШКО · СЖИ ҐЕДРОЙЦ · КОРНЕЛІЯ ҐЕРСТЕНМАЄР
МИХАЙЛО ДЕМКОВИЧ ДОБРЯНСЬКИЙ · МІЛОВАН ДЖІЛАС
ДМИТРО ЗЛЕПКО · ЄВГЕН ЗИБЛІКЕВИЧ · ЯКУБ КАРПІНСЬКИЙ
ТЕОФІЛ КІС · БОГДАН КОВАЛЬ · ЕДУАРД КУЗНЕЦОВ
ВЛАДИМИР МАКСИМОВ · ПАТРІК МОРО · РАЇСА МОРОЗ
ВЛОДЗІМЄЖ ОДОЄВСЬКИЙ · КАЗІМЄЖ ПОДЛЯСЬКИЙ
ПЕТРО ПОТІЧНИЙ · ДЖОН РЕШЕҐАР · РОКСАНА САЮК
ҐЕРҐАРД СІМОН · МОЙСЕЙ ФІШБЕЙН · БОРИС ШНАЙДЕР

Європейський кореспондент:
БОГДАН ОСАДЧУК

Відповідальний редактор:
ХРИСТИНА ПЕЛЕНСЬКА

Матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:
Jaroslaw Pelenski, 306 Lee St., Iowa City, IA 52246, USA

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Редакція і видавництво не відповідають за погляди висловлені в матеріалах, підписаних авторами або збірними назвами.

Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів дозволені виключно за згодою автора і видавництва.

Видає: СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ім. В.К. ЛИПИНСЬКОГО
469 Flamingo St., Philadelphia, PA 19128

Складає: UKRAPRINT, INC., Woodstock, MD

Друк: PORT CITY PRESS, Baltimore, MD

Copyright © W.K. Lypynsky East European Research Institute, Inc., 1987

VIDNOVA

POLITICS • SOCIETY • CULTURE

SPRING • SUMMER • FALL • WINTER 1987

"OPENNESS" "RESTRUCTURING" AND SOVIET UKRAINE

6/7

Editor: JAROSLAW PELENSKI

Deputy Editor:
YAROSLAV BILINSKY

Editorial Board:
MARTHA BOHACHEVSKY-CHOMIAK · VLADIMIR BUKOVSKY
MYCHAJLO DEMKOVYCH DOBRIANSKYJ · MILOVAN DJILAS
MOSHE FISHBEIN · CORNELIA GERSTENMEIER · JERZY GIEDROYC
NATALIA GORBANEVSKA · VASYL HRISHKO · JAKUB KARPIŃSKI
THEOFIL KIS · BOHDAN KOWAL · EDUARD KUZNETSOV
VLADIMIR MAXIMOV · PATRICK MOREAU · RAISSA MOROZ
WŁODZIMIERZ ODOJEWSKI · KAZIMIERZ PODLASKI
PETER POTICHNYJ · JOHN RESHETAR · ROXANE SAJUK
BORIS SCHNEIDER · GERHARD SIMON · MICHAEL VOSKOBIYNYK
DMYTRO ZLEPKO · EUGENE ZYBLIKEWYCZ

European Correspondent:
BOHDAN OSADCZUK

Managing Editor:
CHRISTINA PELENSKI

Articles, reviews and correspondence should be mailed to Jaroslaw Pelenski, 306 Lee St., Iowa City, IA 52246, USA

The editors assume no responsibility for statements of fact or opinion made by the contributors.

All rights reserved.

Materials cannot be reprinted or translated without permission of the author and publisher.

Published by THE W.K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE, INC.,
469 Flamingo St., Philadelphia, PA 19128

Typesetting by UKRAPRINT, INC., Woodstock, MD

Printed by PORT CITY PRESS, Baltimore, MD

Copyright © W.K. Lypynsky East European Research Institute, Inc., 1987

ЗМІСТ

9 *Ярослав Пеленський*: «ГЛАСНІСТЬ», «ПЕРЕБУДОВА» І УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ
20 *Мілован Джілас*: ЦІЛІ ТА МЕЖІ ГОРБАЧОВСЬКИХ РЕФОРМ

«ГЛАСНІСТЬ» І «ПЕРЕБУДОВА» В УРСР

28 *Василь Гришко*: ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» І НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНИ В СРСР (1986-1987)
63 *Микола Бараболяк*: ГОРБАЧОВСЬКІ РЕФОРМИ І ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
70 *Теофіл Кіс*: ДО ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ/УРСР
85 *Андрій Білинський*: ПРО «ДЕРЖАВНУ МОВУ» В СРСР
97 *Ярослав Білінський*: ЗНОВУ ЩЕРБИЦЬКИЙ
105 *Володимир Бандера*: МІЖНАРОДНІ ГОСПОДАРСЬКІ ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
108 *В.С.*: НОВИЙ ЕТАП УКРАЇНІЗАЦІЇ?
117 *Мойсей Фішбейн*: ГОРТАЮЧИ ГАЗЕТНІ СТОРІНКИ...
132 *Микола Вірний*: ЛЕСЬ КУРБАС ПОЧАСТИ РЕАБІЛІТОВАНИЙ. *ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ*
140 *Олександр Фельдман*: НЕВІДОМИЙ КИЇВ

«ГЛАСНІСТЬ» І «ПЕРЕБУДОВА» В СРСР

168 *Джон Решетар*: XXVII З'ЇЗД КПРС. *ПЕРШІ СПРОБИ ГОРБАЧОВА ПЕРЕБУДУВАТИ СРСР*
176 *Гергард Сімон*: ХРУЩОВІЗМ. *ЧИ ЗДАТНА ДО ЗМІНИ РАДЯНСЬКА СИСТЕМА?*
182 *Корнелія Герстенмаєр*: СИМВОЛИ НАДІЇ. *КАР'ЄРА ДВОХ СЛІВ-ГАСЕЛ: «ГЛАСНОСТЬ» І «ПЕРЕСТРОЙКА»*
191 *Владимир Максимов*: ТЕАТР ДЛЯ СЛІПОГЛУХОНІМИХ
198 *Едуард Кузнецов*: ТРАГІКОМІЧНИЙ СПЕКТАКЛЬ
200 *Омелян Бей*: 25-РІЧЧЯ РЕФОРМ В СРСР. *ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕСТРОЙКА» ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК*
213 *Віктор Сабаль*: КУДИ ПРЯМУЄ РОЗВИТОК У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ?
225 *Владимир Малинкович*: ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ
234 *Леонід Лиман*: «ПОРА ЗБИРАТИ КАМІННЯ». *ПРО ОДНУ ТЕНДЕНЦІЮ РАДЯНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ*

ІНТЕРВ'Ю

240 *Михайло Михайлов*: РОЗМОВА ІЗ ЗБІГНЄВОМ БЖЕЗІНСЬКИМ
246 *Михайло Воскобійник і Василь Гришко*: РОЗМОВА З ДАНИЛОМ ШУМУКОМ

«ЛІТЕРАТУРА ПОНАД КОРДОНАМИ»

260 *Владимир Максимов*: ЧУДО НАШОГО ІСНУВАННЯ
264 *Леонід Плющ*: УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕТЛІ МЕЖ І ОБМЕЖЕНЬ
269 *Наталія Горбаневська*: ЖЕРТВУЮЧИ ЖИТТЯМ

З УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

273 *Вячеслав Чорновіл*: ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПРС ГОРБАЧОВУ М.С.
290 *Микола Мірошниченко*: ДО МАТЕРИКА РІДНОЇ КУЛЬТУРИ. *РОЗМОВА З ГРИГОРІЄМ ГРАБОВИЧЕМ*
299 *Іван Дзюба*: ЧИ УСВІДОМЛЮЄМО НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ ЯК ЦІЛІСНІСТЬ?

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

316 *Роман Шпорлюк*: УКРАЇНА І РОСІЯ

УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

343 *Петро Потічний*: КИТАЙ У 1986 РОЦІ. *ВРАЖЕННЯ З ПОДОРОЖІ*

ПРЕМІЇ І РЕЦЕНЗІЇ

356 *Редакція*: ПРЕМІЇ ФУНДАЦІЇ ім. О. І Т. АНТОНОВИЧІВ ЗА 1986 РІК
356 *Іван Фізер*: «ПОЕЗІЇ СТАРІ І НОВІ» НАТАЛІ ЛІВИЦЬКОЇ-ХОЛОДНОЇ
364 *Наталя Лівицька-Холодна*: СЛОВО ЛАУРЕАТА
368 *Ярослав Пеленський*: «СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ І НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ В УКРАЇНІ У XX СТОРІЧЧІ» БОГДАНА КРАВЧЕНКА
373 *Богдан Кравченко*: СЛОВО ЛАУРЕАТА
377 Богдан Гарасимів: ПОПОВНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ (*Марта Богачевська*)

УКРАЇНЦІ В ДІАСПОРІ

379 КОНФЕРЕНЦІЯ ДІЙСНИХ ЧЛЕНІВ УВАН У США
380 ЗБОРИ ЧЛЕНІВ-ФУНДАТОРІВ ІНСТИТУТУ ім. В. ЛИПИНСЬКОГО
381 УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ПОЧИНАЄ НОВІ ПРОЕКТИ
383 ДОКТОРСЬКА СТИПЕНДІЯ ім. ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО В АЛЬБЕРТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

НЕКРОЛОГИ

385 *Михайло Демкович Добрянський*: ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ ГРИГОРЕНКО
393 *Богдан Коваль*: ЄВГЕН ЗИБЛІКЕВИЧ

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

398 *Теодор Мацьків*: CONTRA FACTA NULLA ARGUMENTA. *ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН*

TABLE OF CONTENTS

9 *Jaroslaw Pelenski:* "OPENNESS," "RESTRUCTURING" AND THE UKRAINIAN REALITY
20 *Milovan Djilas:* AIMS AND LIMITS OF GORBACHEV'S REFORMS

"OPENNESS" AND "RESTRUCTURING" IN UKRAINE

28 *Vasyl Hrishko:* GORBACHEV'S "RESTRUCTURING" AND THE NATIONAL-POLITICAL PROBLEM OF UKRAINE IN THE USSR (1986-1987)
63 *Nicholas Barabolak:* GORBACHEV'S REFORMS AND THE TASKS OF THE UKRAINIAN DIASPORA
70 *Theofil Kis:* STATEHOOD AND INTERNATIONAL STATUS OF THE UKRAINIAN SSR/UKRAINE
85 *Andreas Bilinsky:* ON THE "STATE LANGUAGE" IN THE USSR
97 *Yaroslav Bilinsky:* SHCHERBYTSKY AGAIN
105 *Volodimir Bandera:* INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF THE UKRAINIAN SSR
108 *V.S.:* A NEW STAGE OF UKRAINIZATION?
117 *Moshe Fishbein:* SCANNING THE NEWSPAPER PAGES...
132 *Mykola Virnyj:* LES' KURBAS PARTIALLY REHABILITATED
140 *Aleksandr Feldman:* THE UNKNOWN KIEV

"OPENNESS" AND "RESTRUCTURING" IN THE SOVIET UNION

168 *John Reshetar:* THE 27th CONGRESS OF THE CPSU. *GORBACHEV'S FIRST ATTEMPTS AT RESTRUCTURING THE USSR*
176 *Gerhard Simon:* KHRUSHCHEVISM. *CAN THE SOVIET SYSTEM BE REFORMED?*
182 *Cornelia Gerstenmeier:* SYMBOLS OF HOPE. *THE CAREER OF THE TWO WORDS-SLOGANS: "GLASNOST" AND "PERESTROIKA"*
191 *Vladimir Maximov:* THE THEATER FOR THE BLIND, THE DEAF, AND THE MUTE
198 *Eduard Kuznetsov:* THE TRAGICOMICAL SPECTACLE
200 *Emil Bej:* THE 25th ANNIVERSARY OF REFORMS IN THE USSR. *GORBACHEV'S "PERESTROIKA" AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE UNION REPUBLICS*
213 *Victor Sabal:* THE DIRECTION OF THE REFORMS IN THE SOVIET UNION
225 *Vladimir Malinkowitsch:* THE FUTURE OF ECONOMIC REFORMS
234 *Leonid Lyman:* "THE TIME TO COLLECT STONES." *ABOUT A TENDENCY OF THE SOVIET LITERARY PROCESS*

INTERVIEWS

240 *Mihajlo Mihajlov:* INTERVIEW WITH ZBIGNIEW BRZEZINSKI
246 *Michael Voskobiynyk and Vasyl Hrishko:* INTERVIEW WITH DANYLO SHUMUK

"LITERATURE BEYOND FRONTIERS"

260 *Vladimir Maximov:* THE MIRACLE OF OUR EXISTENCE
264 *Leonid Plyushch:* THE LIMITATIONS AND RESTRICTIONS IMPOSED ON THE UKRAINIAN CULTURE
269 *Natalia Gorbanievska:* SACRIFICING ONE'S LIFE

FROM THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

273 *Viacheslav Chornovil:* AN OPEN LETTER TO M.S. GORBACHEV, THE GENERAL SECRETARY OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE CPSU
290 *Mykola Miroshnychenko:* INTERVIEW WITH GEORGE GRABOWICZ
299 *Ivan Dziuba:* DO WE PERCEIVE NATIONAL CULTURE AS A WHOLE?

UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS

316 *Roman Szporluk:* UKRAINE AND RUSSIA

UKRAINIAN-CHINESE RELATIONS

343 *Peter Potichnyj:* CHINA IN 1986. *IMPRESSIONS FROM A JOURNEY*

AWARDS AND BOOK REVIEWS

356 *Editor:* THE O. AND T. ANTONOVYCH FOUNDATION AWARDS FOR 1986
356 *John Fizer:* "POEMS OLD AND NEW" BY NATALIA LIVYCKA-CHOLODNA
364 *Natalia Livycka-Cholodna:* THE RESPONSE OF THE AWARD RECIPIENT
368 *Jaroslaw Pelenski:* "SOCIAL CHANGE AND NATIONAL CONSCIOUSNESS IN TWENTIETH-CENTURY UKRAINE" BY BOHDAN KRAWCHENKO
373 *Bohdan Krawchenko:* THE RESPONSE OF THE AWARD RECIPIENT
377 Bohdan Harasymiw: POLITICAL ELITE RECRUITMENT IN THE SOVIET UNION. (*Martha Bohachevsky*)

UKRAINIANS IN DIASPORA

379 THE CONFERENCE OF THE FULL MEMBERS OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE USA
380 THE MEETING OF THE FULL MEMBERS OF THE W.K. LYPYNSKY EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
381 UKRAINIAN SOCIOLOGICAL INSTITUTE'S NEW SCHOLARLY PROJECTS
383 THE IVAN LYSIAK-RUDNYTSKY MEMORIAL FELLOWSHIP AT THE UNIVERSITY OF ALBERTA

OBITUARIES

385 *Mychajlo Demkovych Dobrianskyj:* PETRO HRYHOROVYCH HRYHORENKO
393 *Bohdan Kowal:* EUGENE ZYBLIKEWYCZ

LETTERS TO THE EDITOR

398 *Theodore Mackiw:* CONTRA FACTA NULLA ARGUMENTA. *CONCERNING UKRAINIAN-POLISH RELATIONS.*

«ГЛАСНІСТЬ», «ПЕРЕБУДОВА» І УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Ярослав Пеленський

Політику «гласності» і «перебудови», головним архітектором якої є Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, можна розглядати по-різному. Українці, звичайно, повинні розглядати її з точки зору українських національних інтересів. Отже, треба визначити, яке її місце у розвитку реформ російської імперії взагалі і російсько-українських взаємин зокрема.

Крістіян Шмідт-Гоєр, дослідник сучасної радянської політики і біограф Горбачова, навіть порівнює теперішнього Генерального секретаря ЦК КПРС з Петром І. Оскільки запроектована Горбачовим перебудова, яка передусім є спробою перебороти кризу радянської імперської системи, досі не увінчалася істотним успіхом, годі завчасно вважати Горбачова реформатором масштабу Петра І чи Катерини ІІ, або російських бюрократів, які запроваджували великі реформи 1860-их і 1870-их рр., чи навіть Петра Столипіна. Єдине, в чому сьогоднішня перебудова схожа на попередні реформи, це спосіб її здійснення — шляхом так званої бюрократичної «революції згори». Звичайно мета кожної бюрократичної «революції згори» — після певного періоду вільнодумства, інтелектуального лібералізму чи гласності — здисциплінувати суспільство і впорядкувати державний апарат, застосовуючи ригористичний адміністративний метод, до того ж на засаді механічного принципу. Такий самий підхід застосовується і до народного господарства в системі командної економіки.

Реформи шляхом «революції згори» здебільшого не були корисними для України як для окремої одиниці чи держави «похідного» типу. Такі реформи звичайно призводили до збідніння розвинених форм її економічного життя, втрати її громадянських та політичних прав, елімінації її

інституцій та ліквідації її автономних державних структур. Наприкінці 1987 року можна твердити, що політика гласності і перебудови М. С. Горбачова у відношенні до України є, по суті, загальноімперська, централістична і бюрократична, не кажучи вже про символічне гуманітарне ставлення, яке подекуди гірше, ніж те, яке виявляли більш просвічені російські царі. Прикладом такого ставлення може послужити звільнення з заслання Тараса Шевченка на початку панування Александра II; Василь Стус, чи не найбільший український поет нашого часу, однак, не діждався звільнення з ув'язнення і 1985 року помер у концтаборі. Справжнє ставлення Горбачова до людських справ показала Чорнобильська катастрофа, зокрема влаштування першотравневих святкувань саме в той час, коли радіація у Києві була максимальна. А відвідуючи принагідно Київ, Горбачов виявив своє політичне ставлення до України, ототожнюючи СРСР з Росією.

Небезпечна ситуація для України, як і для інших неросійських республік, виникла також у зв'язку з кадровою політикою, зокрема призначенням перших секретарів республіканських ЦК. У післясталінський період утвердилася практика, що першим секретарем ЦК КПУ був українець (О. І. Кириченко, М. В. Підгорний, П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький), принаймні паспортний. За урядування Горбачова, виникла можливість заміни українця Щербицького неукраїнцем, можливо навіть росіянином (один із кандидатів є шеф КГБ В. М. Чебриков). Такий прецедент уже був — заміна в Казахській РСР автохтонного казаха Д. Кунаєва росіянином Г. Колбиним. Останнім часом говориться також про кандидатуру на становище першого секретаря ЦК КПУ одного із секретарів ЦК КПРС Г. П. Разумовського. Невідомо ким за національністю він себе вважає, проте його прізвище асоціюється з подіями в історії України. Як звісно, період урядування останнього гетьмана України Кирила Розумовського (1750-1764) позначився значним культурним і політичним відродженням, однак закінчився ліквідацією Гетьманщини. Надіймося, що подібний історичний сценарій не повториться. Щоправда, годі вважати Щербицького партійним політиком, котрий обстоює справжні українські інтереси. Насамперед він поєднує типові риси радянського номенклатурника і українського отамана, який зумів, з одного боку, усунути в Україні майже всіх компетентних кандидатів на свій пост, а з іншого — організувати таку сильну «мафію» в партій-

ному апараті України, що постійні намагання Горбачова усунути його з посади першого секретаря ЦК КПУ досі не увінчалися успіхом. Останнім часом Горбачов почав застосовувати тактику підкопування Щербицького, усуваючи деяких членів його «мафії». Проте тут ідеться не про особу Щербицького, а про принцип, за яким першим секретарем ЦК КПУ має бути українець — не тільки паспортний, а такий що репрезентуватиме інтереси українського суспільства і українського партійного апарату.

Найбільш непокоїть, однак, те, що політика гласності і перебудови дотепер (кінець 1987 р.) не проявилася помітно в царині національної політики КПРС — найважливішої проблеми СРСР. Щоправда, припинено розгорнене пропагування концепції «злиття націй» і формування «єдиного радянського народу», проте досі не говорилося про можливість відновлення концепції розширення прав національних республік СРСР, яка була висунута партією в період хрущовської «відлиги». Власне, на підставі такої концепції було можливе відновлення контрольованого українського автономізму, зокрема в період, коли першим секретарем ЦК КПУ був П. Ю. Шелест. Тоді робилися спроби не тільки поширити вживання української мови у шкільництві та наукових установах і піднести рівень української культури, української історичної науки, але й розширити внутрішні компетенції УРСР, розвинути її інституції, зокрема перетворити УРСР на економічно самодостатню республіку, яка відігравала б роль зразкової республіки в контексті загальносоюзної економіки. Автономістські тенденції групи Шелеста проявилися навіть в обережній, але недвозначній критиці наслідків Переяславської угоди та її партійного тлумачення. У книжці Шелеста «Україно наша радянська» (1970, стор. 29) зазначено:

> Щоб зміцнити свою владу на Україні, царський уряд проводив жорстоку політику великодержавного гноблення, ліквідував навіть залишки автономії України, яка була передбачена Переяславською угодою. Особливе занепокоєння царизму викликала Запорізька Січ з її автономним статусом. Царський уряд не міг не розуміти, що Січ була могутнім центром антифеодального руху, одним з важливих осередків боротьби українського народу проти соціального і національного гніту.

Однак чимало українців — як у діаспорі, так і на батьківщині — недооцінюють значення цього автономістського

державницького періоду в новітній історії України або, щонайбільше, обмежуються зауваженнями, що П. Шелест хоч трохи піклувався про інтереси свого народу і його культури. З української радянської точки зору доказом справжньої перебудови в теперішніх умовах було б застосування політики розширення й розвитку прав національних республік в СРСР, а в цьому контексті — відновлення справжнього державного автономізму в Україні.

Досі найпомітнішим явищем в Україні у зв'язку з політикою гласності (але не перебудови) можна вважати намагання українських письменників та інших діячів культури піднести статус української мови до рівня державної мови. Заходи на оборону української мови почалися ще в 1986 р. і досягли свого апогея у сенсаційній статті письменника Сергія Плачинди, що з'явилася в «Літературній Україні» 5 березня 1987 р. і в якій автор запропонував «узаконити дві державні мови в кожній союзній республіці і три — в автономній». Дещо пізніше в постанові пленуму правління Спілки Письменників України (СПУ) (червень 1987) висунуто такі вимоги:

> Доручити президії правління СПУ звернутися до Верховної Ради УРСР з проханням внести до Конституції УРСР статтю про державний статус української мови на території УРСР... впровадити в практику вивчення в кожній школі республіки української мови, і в зв'язку з цим внести відповідні зміни до четвертого та восьмого параграфів проекту Статуту середньої загальноосвітньої школи.

В постанові говорилося далі:

> ... широке використання української мови в діловодстві та в роботі державних і громадських установ... в радіопередачах, телебаченні, в кіно, в театрі... у вихованні дітей у дошкільних установах... створення комітету розвитку і збереження чистоти української мови на зразок того, що існує в Російській РФСР.

Коротко кажучи, згадані вимоги віддзеркалюють розвинену програму не тільки обов'язкового навчання української мови та українською мовою, а також введення її в усі сфери життя республіки, тобто повної українізації державного і громадського життя України.

Тривога українських письменників та інших діячів культури про долю рідної мови спричинена традиційною полі-

тичною та звичаєвою дискримінацією цієї мови радянською владою, а також її катастрофічним становищем в УРСР, зокрема у центральних містах республіки. Після довготривалого замовчування цього катастрофічного становища української мови в УРСР високопоставлені республіканські урядовці і провідні діячі СПУ (наприклад, Дмитро Павличко) змалювали на підставі статистичних даних набагато трагічнішу картину мовної дійсності в Україні, ніж та, яку представляють навіть найрішучіші українські критики в діаспорі. Павличко відверто визнав, що під загрозою — самé існування української мови, що у разі нездійснення відповідних протизаходів українська мова залишиться хіба що «на канадській землі».

Партійний апарат, репрезентований ЦК КПУ, негайно зареагував на вимоги української творчої інтелігенції, продемонструвавши свою позицію насамперед у червневій промові новопризначеного секретаря ЦК КПУ з питань ідеології Юрія Єльченка, а відтак — у серпневій постанові ЦК КПУ про здійснення рішень XXVII з'їзду партії і червневого Пленуму ЦК КПРС у сфері національних взаємин. Однак у постанові ЦК КПУ нічого не сказано про державний статус української мови чи потребу зміни Конституції УРСР та законодавства, яке стосується шкільної освіти. Вона зводиться до таких обмежених поступок, як поліпшення якості підготовки вчителів української мови і літератури та навчальних програм, збільшення кількості шкіл і класів, де викладаються ці предмети, видання нових підручників та посібників для навчання української мови в україномовних школах, введення обмежених програм ознайомлення з українською мовою, літературою і мистецтвом у російськомовних дошкільних установах та покращення національно-російської (тобто українсько-російської) двомовності в адміністративній галузі та громадському житті республіки.

Відповідь українських письменників та інших діячів культури на становище партії у вересневій постанові Президії правління СПУ повторила основні вимоги постанови червневого пленуму правління СПУ, але, очевидно, з уваги на директиви партії промовчала справу державного статусу української мови, потребу відповідної зміни Конституції УРСР та шкільного закону, який на практиці дискримінує українську мову.

На підставі такого розвитку подій та опублікованих документів можна зробити певні висновки щодо можли-

востей і меж застосування політики гласності та перебудови в Україні. Якщо йдеться про політику гласності, то українські письменники та інші діячі культури мали змогу у відвертий спосіб висунути домагання національного і державно-політичного характеру в галузі рідної мови. Всесоюзний партійний апарат, натомість, не виявляє зацікавлення у здійсненні цих домагань, тобто у застосуванні політики перебудови, а дотримується свого, по суті, негативного ставлення щодо піднесення статусу української мови.

Вже в першій Конституції УРСР, ухваленій 3 березня 1919 р. Всеукраїнським З'їздом Рад і затвердженій Центральним Виконавчим Комітетом 19 березня того ж року, не було згадки про українську мову, хоча, наприклад, Конституція Грузинської РСР 1922 р. виразно постановляла, що «державною мовою РСР Грузії є грузинська мова» (стаття 6). Цю розбіжність у підході до питання державної мови в Україні та Грузії можна пояснити також вищим рівнем національно-державної свідомості грузинської — навіть комуністичної — еліти та слабкістю державного чинника в українському політичному мисленні. Але навіть коли, становлячи меншість, група комуністів України на червневому пленумі ЦК КП(б)У в 1923 р. намагалася реалізувати справжню політику українізації та домагалася, щоб українську мову нарівні з російською було визнано державною мовою Радянської України, пленарна сесія під тиском російських більшовиків відкинула цю пропозицію, а поняття «державна мова» було замінено поняттям «дві загальновживані мови».

Дальшим прикладом негативного ставлення партії до питання української державної мови є Конституція УРСР 1925 р., яку з належними змінами затверджено в 1929 р. і яка нічого не говорила про формальний статус української мови, хоча, наприклад, Конституція Туркменської РСР 1927 р. проголосила, що державними мовами Туркменської РСР є туркменська і російська (стаття 18), не кажучи вже про Конституцію Білоруської РСР 1927 р., яка надала білоруській мові статусу так званої «переважної мови» (стаття 22). Це означає, що в конституційному сенсі білоруська мова досягла вищого статусу, ніж українська. Навіть найбільш далекосяжний державний документ епохи українізації, який стосується вживання української мови в державному житті УРСР, тобто Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комі-

сарів УРСР від 6 липня 1927 р., не вживає поняття «державна мова» в стосунку до української мови, а користується поняттям «переважна мова». Але й цей документ практично не згадується в офіційному житті України, підтвердженням чого є вміщення його скороченої версії до позацензурного «Українського вісника» за редакцією В. Чорновола (випуск 7, серпень 1987, стор. 86-95).

В Конституції УРСР 1937 р., тобто сталінської епохи, забезпечується право тільки «навчання у школах рідною мовою». Це формулювання виключало будь-яке окреслення статусу української мови. Натомість Конституція УРСР 1978 р., тобто брежнєвської доби, вже тільки дуже загально говорить про можливість навчання українською мовою. Так само за Брежнєва знижено статус української мови в судочинстві УРСР. Наприклад, Конституція 1937 р. (як і попередньо згадана постанова з липня 1927 р.) стверджує, що судочинство повинно провадитися українською мовою, хоча воно може також проводитися мовою національної меншості, тоді як Конституція 1978 р. говорить, що в УРСР судочинство «провадиться українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості». Інакше кажучи, формальний статус української мови в сучасній Україні нижчий, ніж за сталінських часів.

Звісно, радянські конституції мають, по суті, оперативний характер порівняно з конституціями репрезентативних демократичних держав, де вони мають юридично фундаментальне значення, тобто де вони є основою основ усякого законодавства і повинні бути основою і в практичній політичній діяльності. Але навіть ці «оперативні конституції» віддзеркалюють певні риси радянської політичної дійсності. Факт, що статус української мови ніколи не був державний у радянському конституційному праві та що він постійно знижувався в конституціях і законодавстві УРСР, вказує на те, що всесоюзна комуністична партія провадила політику послідовної дискримінації української мови. Цю політику добре розуміють керівні номенклатурники в сучасній Україні, тому вони негайно відмежувалися від вимог української культурної еліти, погодившися лише з тим, що потрібне практичне покращення у вивченні та поширенні української мови. Тим-то вони різняться від тих українських комуністичних діячів, які в 1923 р. готові були обстоювати концепцію української державної мови, за що й заплатили відповідну ціну в сталінських чистках 1930-их рр.

Уперше в історії УРСР зустрічаємося з таким парадоксальним розвитком подій: українські письменники, висуваючи вимогу державної мови і тим-то репрезентуючи українську державну концепцію і національні інтереси, перебрали на себе роль політиків, а партійні й державні політики перестали виконувати свою функцію. Проте, якщо взяти до уваги, що традиційно в Україні і взагалі у всій Східній Європі письменники, а зокрема поети, завжди були речниками проголошування «правди», то такий хід історії зрозумілий.

Хоча політика гласності і перебудови не являє собою автентичної реформи, а насамперед є спробою виправити імперську систему, вона все ж таки створила нову ситуацію. Отож — як повинні ставитися до неї українці на батьківщині та в діаспорі? Українські еліти, які діють в умовах сучасної радянської дійсності, повинні, по-перше, намагатися відновити концепцію автономізму в рамках державності УРСР та розбудовувати її інституції, готувати суспільно-політичні кадри та формувати українську республіканську державну свідомість. Це може відбуватися переважно шляхом еволюційного процесу, першою фазою якого було б, принаймні, досягнення Українською РСР статусу Грузинської або Вірменської РСР, які, будучи територіально і за кількістю населення меншими країнами, користуються більшими можливостями і навіть правами (згаданий уже тут статус державної мови), ніж Українська РСР.

По-друге, Україна, як друга за величиною та питомою вагою республіка СРСР, повинна, згідно з переяславською доктриною, стати першим партнером панівної російської республіки в рамках Радянського Союзу. До речі, українська республіка за часів Хрущова і на початку доби Брежнєва тимчасово досягла такого статусу, однак поступово його втратила. Сьогодні головними партнерами Росії стають закавказькі республіки. Ця зміна партнерів стає очевидною. Вона, зокрема, віддзеркалена у малій присутності українців на верхах всесоюзного партійно-державного апарату. З огляду на те, що внесок України в системі Радянського Союзу є такий вагомий, її державний статус повинен бути відповідно відзначений, а навіть підвищений у структурі СРСР.

По-третє, українська республіка, поряд з іншими республіками СРСР, повинна скерувати свої зусилля до конституційно-державного перетворення СРСР на союз дер-

жав, основаного на конфедералізмі, як цього й домагалися на початку 1920-их рр. українські і грузинські націонал-комуністи. Російська імперська еліта в СРСР не повинна розглядати такий гіпотетичний розвиток, як загрозу для самої Росії. Тим більше, що вже незабаром, тобто років через 10-15, росіяни становитимуть меншість всього населення Радянського Союзу. Отже, історичний розвиток відбувається не на їхню користь. Крім того, кошти утримування імперії та її сателітного блоку постійно зростають, і скоріше чи пізніше раціонально думаючі росіяни будуть змушені дійти висновку, що утримування імперії не виправдується. Остаточним завершенням процесу еволюційної та мирної трансформації СРСР був би вихід деяких союзних республік з цього імперського союзу, подібно до того, як відбувся вихід різних колоніальних чи підпорядкованих країн із складу Британської імперії.

Ставлення українства в діаспорі до політики гласності і перебудови не може обмежуватися типовим для «воюючої еміграції» тотальним запереченням реальної дійсності в Україні. Його ставлення повинно поєднувати принципове обстоювання концепції національно-державної самостійності України з розумно застосовуваною політикою «реалітетів», доктрину якої автор цієї статті сформулював у дещо відмінній, але подекуди подібній політичній ситуації у другій половині 1950-их і на початку 1960-их рр., тобто в період національного відродження та відновлення автономістських тенденцій в Україні.

Українство в діаспорі виконує і повинно надалі виконувати ту саму функцію, яку виконували різні політичні еміграції (польська, угорська, а також в певні періоди українська) та діаспори (єврейська, ірландська) в той час, коли їхні народи не мали своїх самостійних держав, а вони самі зберігали і розвивали концепції таких держав в ідеологічному та символічному сенсі. Це важливо, зокрема, для того, щоб не повторилася ситуація, яка виникла була в історії України після ліквідації Гетьманщини (1764), зруйнування Запорізької Січі (1775) та занепаду автономістсько-державницької думки кінця XVIII — початку XIX ст. (останнім важливим документом якої був трактат «Історія русів»), коли через брак політичної еміграції, а надто діаспори, впродовж десятиліть не існувало української політичної думки, а зокрема концепції української державності. Поки в умовах української радянської дійсності не може вільно розвиватися українська політична думка, од-

ним із основних завдань української діаспори є збереження концепції державної самостійності України.

Якщо йдеться про практичний бік справи, то першорядним завданням українства в діаспорі є підтримування зв'язків з Україною. Ця справа є об'єктом суперечки в українській діаспорі впродовж 30 років. Прихильники зв'язків вважають цю справу превалжливою, мовляв, живий контакт українців в Україні з українцями в діаспорі може спричинитися до дальшого розвитку національної свідомості, взаємозабезпечення культурних і політичних потреб та посилення питомої ваги української справи. Супротивники зв'язків твердять, що такі зв'язки шкідливі для української спільноти в діаспорі, мовляв, вони її розкладають та ідеологічно обеззброюють, і що такий погляд, на їхню думку, поділяє більшість української діаспори. Такий підхід не тільки наївний, але, з точки зору загальноукраїнських інтересів, некорисний. А щодо твердження про більшість, то його треба рішуче заперечити, хоча б на підставі, наприклад, опиту, проведеного в рамках досліджень Канадського Інституту Українських Студій у 1983-84 рр. в осередках української спільноти у степових провінціях Канади (в Альберті, Саскачевані та Манітобі) серед організацій та їхніх активістів, де на запитання, чи культурні та освітні зв'язки з Радянською Україною сприятимуть розвиткові українсько-канадської спільноти і чи їх треба підтримувати, 82% дали позитивну відповідь, 15% — негативну, а 3% відповіли, що зв'язки сприятимуть такому розвиткові, але що вони їх не підтримують (див. «Будування майбутнього: Канадські українці в XXI ст. — План дії», [1986], стор. 15-16). До речі, твердження певних груп про їхню так звану більшість серед української громади в діаспорі не витримує критики, про це свідчать голосування на з'їздах і зборах різних громадських і наукових установ.

Якими ж повинні бути зв'язки між українцями на батьківщині й у діаспорі? Саме тепер, у період гласності, відкриваються більші можливості відкритого спілкування між українцями з України та діаспори. Зокрема в науковій, культурній та до певної міри громадській царинах такі зв'язки треба встановлювати і підтримувати. Вони допоможуть нам краще зрозуміти і оцінити тенденції розвитку в Україні, інформувати наших земляків про те, що діється в українській діаспорі та відкривати, зокрема для українських вчених та діячів культури, доступ до наукових та культурних центрів у західному світі. Щоправда, цим

останнім повинен займатися передусім уряд УРСР, зокрема його міністерство закордонних справ та інші відповідні міністерства.

Зв'язки повинні, однак, відбуватися відкритим шляхом за посередництвом явно діючих державних інституцій та наукових і громадських установ. Такі зв'язки до певної міри є безпечніші для підрадянських українців; вони також зменшують можливість інфільтрації діаспори небажаним радянським агенством.

Сьогодні найважливішим завданням є розвиток і зміцнення публічного і легального секторів українського життя в УРСР та відновлення заборонених інституцій, наприклад, легалізація Української Автокефальної Православної Церкви і Української Католицької Церкви. Інакше кажучи, легальний сектор має цілковиту перевагу над так званим «підпільним».

З огляду на те, що українці як народ десятиліттями живуть у тоталітарній і репресивній системі СРСР, не мають своєї справжньої держави, а ті, що в діаспорі, перебувають у системах інших держав, вони, подібно, наприклад, до вірмен і навіть євреїв до часу утворення держави Ізраїль, мають труднощі, коли їм доводиться діяти на політичній арені відкрито і вільно. Однак підпілля, як засіб політичної діяльності, на відміну від сталінських часів, перестало бути істотним чинником української політики. Вихід останнім часом в Україні групи українських католицьких священиків та віруючих з підпілля та їхні заходи в справі легалізації Української Католицької Церкви вказують на те, що духівництво і віруючі цієї церкви в Україні бажають остаточно покінчити з підпільною діяльністю.

Бажана політика гласності, навіть якщо вона не увінчається ще більш бажаною перебудовою, дає певні, хоч і скромні, можливості зробити українську справу видимою й актуальною. Від нас, українців, залежатиме, чи ми зуміємо пристосуватися до цієї ситуації та використати її для піднесення української справи до вищого, державного рівня.

ЦІЛІ ТА МЕЖІ ГОРБАЧОВСЬКИХ РЕФОРМ

Мілован Джілас

Якщо йдеться про політику й політиків, то обережність і підозрілість виправдані так само, як довір'я і підтримка. Такий підхід, зокрема, доречний, якщо йдеться про політику комуністичних керівників тому, що їхня політика більшою мірою залежна від замкнутості та немобільності системи, ніж це буває, наприклад, з політикою у більш відкритих, мобільних суспільствах. У закритому суспільстві політики можуть здійснювати абсолютну, монополістичну владу, хоч стоять на її чолі тільки як представники (щоб не сказати, як невільники і доки вони є невільниками — неситої, але немобільної партійної бюрократії та її маніпуляційної, утопічної ідеології). Тому й особисті властивості та наміри комуністичних керівників не вирішальні, хоч і можуть вони відігравати значну роль. Навіть Сталін, який створив тотальне і, можливо, найжахливіше самодержавство, яким тиранив власну партію, був достатньо спритним, щоб одночасно зміцнювати привілеї та монополістичну позицію партійної бюрократії.

Саме цього не зрозумів Хрущов, який, заколисаний ілюзією, вважав, що вистачить бути на чолі монополістичної структури, яка виконує владу, щоб змінити природу цієї влади.

Горбачов (на щастя для нього і, надіймося, що також для інших) прийшов до влади в час кризи, розпаду системи, тобто в час ідеологічної заскорузлості і отупіння, довготривалого економічного застою та безглуздого, непроглядного і незмірного марнотратства. Про цей жалюгідний стан справ сповіщає радянська преса і на нього

Мілован Джілас — колишній провідний комуністичний діяч та віцепрезидент Югославії і друг Тіта, після розриву з комуністичною партією — опозиціонер та довголітній політв'язень; визначний політичний мислитель, автор класичних праць «The New Class» (1957), «Conversations with Stalin» (1962), «Druženje s Titom» (1980). — *Ред.*

Переклад з німецької.

покликаються високі радянські функціонери. Він навіть подекуди гірший, ніж його змальовують ортодоксальні засліплені антикомуністи. Сам Горбачов зауважив, що радянська ідеологія є на рівні тридцятих, тобто «найуспішніших» для Сталіна років. А те нове, що Хрущов додав до цієї ідеології у новій програмі КПРС — з метою «перегнати» США, створити безплатні продукти і послуги, — виявилося не тільки ідеологічною наївністю, але й нестачею продуктів і послуг, застоєм та безвиглядною відсталістю. У сфері культури також не набагато краще. А якщо йдеться про економіку, то вистачить подати тільки декілька даних: 80% особових і вантажних автомашин не відповідає світовим стандартам, продуктивність автомобільної промисловості у 4-5 разів нижча, ніж у «капіталістичних» країнах; продукти у багатьох галузях машинобудівної промисловості тільки на половину є на рівні світових ринкових вимог, а деякі лише на 20-25%; витрата енергії на одиницю виробництва вдвоє вища від світової середньої; виробництво сталі майже вдвоє вище (160 мільйонів тонн), ніж у США, а виробництво автомашин дорівнює 1,6 мільйона; 46 000 зареєстрованих наркоманів, з чого 1/3 нижче 18 років віком тощо. Рацію мав той, хто зауважив (здається мені, що я це читав в американського журналіста Сміта), що радянці виробляють кількість, а не якість. Також виправдане гірке спостереження, зроблене Анною Ахматовою, що хоч Радянський Союз має довжину, але не має простору.

Хрущовське викриття сталінської тиранії було, щонайбільше, висловом обурення панівних монополістичних олігархій, яким — і після «побудови соціалізму» та після перемоги в найбільшій і найжахливішій війні — не давали можливості спокійнішого і перспективнішого панування. Горбачовський реформізм інший, з іншими передумовами: системі загрожує розпад, соціальні і національні заворушення; з Горбачовим на чолі і через Горбачова ця система потребує, і то неухильно, змін, реформ в усіх царинах.

Якщо взяти до уваги, що Радянський Союз є сьогодні індустріалізованою країною з невичерпними багатствами і величезним потенціалом, а одночасно з ідеологією та формами правління і власності з доби примусової державної індустріалізації, яснішими стають не тільки труднощі Горбачова, але й його реформаторські наміри і межі тих намірів.

Горбачов дотепер буквально не провів жодних змін, не

зробив жодного повороту, якого він або хтось інший не міг би зупинити і повернути назад.

Проголошується «гласність», усувається навіть деякі обмеження і здіймається заслона з багатьох тем табу, але ніщо не забезпечене законами. Збільшилась свобода в культурі — залишається мати надію, що ці полегшення підуть усім на добро навіть без законного забезпечення. Поборюється беззаконність і сваволя, «відповідальних» звільняють з посад та карають, але незалежний контроль за допомогою права, судів і «гласності» щойно обмірковується. Чималу кількість «законопорушників ради сумління» звільнено, але «закони», задля яких їх переслідувано, далі діють. Вибухи демонстрацій, інколи екстремістських, використовуються — згідно з узвичаєною бюрократично-ідеологічною формулою — для заборон, для дальшого нерегулювання права про демонстрації тощо.

Незважаючи на відсутність чітко визначених юридичних законів і обмеженість на практиці, проголошення «гласності» й демократизації при успадкованому політично-ідеологічному спутанні і внутрішній та зовнішній замкнутості системи має значення, якого не можна і не слід недооцінювати. Не слід відмовляти Горбачову у відвазі й розсудливості, бо він у названих уже умовах не тільки каже, щó не найкраще в радянській системі, але також каже, щó в багатьох справах, та ще й у найважливіших, є набагато гірше, ніж у потенційних суперників. Але, безсумнівно, до такого проголошування дійшло більше з необхідності, ніж з власної волі: складна і високорозвинена, задорога технологія вимагає вільнішої особистості, наділеної власною ініціативою. Раби годяться до примітивних знарядь, до низької продуктивності та до менш вартісних виробів без претензій на якість. Головні території, слов'янські, зурбанізовані, але без відповідної якості життя (погані помешкання, недостатні послуги, недорозвинена медична опіка, культурна одноманітність і простота). Зрослі фахові та інтелектуальні потенціали та більша, ніж будь-коли раніше, свідомість трагічної відсталості батьківщини вимагає мобільності й одужання. Криза поширюється також на міжнаціональні відносини. Нації є живим організмом, і національних питань не можна розв'язати ідеологією й планом, а тільки свобідними політичними й ринковими формами, тим більше, що головний слов'янський елемент занепадає, а азіатський невгамовно зростає.

Проголошення демократизації виникає, очевидно, з ре-

альної вимушеної ситуації, з економічних, соціальних та національних потреб. Ці потреби вже віддавна наявні, але щойно тепер вони проникли до свідомості правлячих верхів. Це надає демократизації нестримного і тривалого характеру.

З усіх тих причин проголошення свободи (хоч усе ще тільки проголошення без затвердження законами) у даній соціальній структурі і державній ситуації заторкує всю систему, навіть якщо воно не доведе до основних змін (до цього в цій першій фазі, очевидно, не дійде) і не впровадить політичного плюралізму та мішаних відносин власності у Радянському Союзі.

Бо оголення дійсності, хоча б і часткове (реальності конкретних подій і факторів) поступово міняє також розуміння всієї системи: вже тепер, вже перед Горбачовим, з'явилося в партії і в найвищих установах чимало економістів, соціологів і письменників, які запримітили і передбачили самонищівний розпад системи і запропонували поліпшення (Заславська, Залигин, Айтматов, Распутин). Проголошення зобов'язують, принаймні тих, які в них повірили, а свідомість, раз витворену, можна загальмувати, але не можна її знищити.

З подібних причин не можна недооцінювати заходів у народному господарстві, хоч вони менш важливі, бо в «комуністичних» державах майже все, а тим більше функціонування економіки, залежить і походить від начальства. Ці заходи здебільшого двосторонні.

З одного боку, вони дозволяють приватні, тобто родинні підприємства: по суті, це легалізація того, що вже попередньо толерувалось як нелегальна дійсність. «Соціалістичний сектор» був просто неспроможний задовольняти збільшені потреби індустріалізованого населення. До речі, цю діяльність не можна обмежити знаними периферійними сферами, але, як це виявилось різко в Югославії, в Угорщині та в Польщі, «соціалістичний сектор» у багатьох відношеннях зовсім неспроможний функціонувати без приватного господарства: приватна і кооперативна власність є результатом неплодотворності «соціалізму», а також потреб недогматичних прямувань у керівництві панівних бюрократій. Академік Сахаров оцінив, що все «сіре господарство» становить близько 15% (це була оцінка перед його засланням до Горкого). Від того часу вже багато води сплило у Волзі, і чимало «успіхів» бюрократичного соціалізму розвіялось з вітром. А вжиткові вартості, раз

закріплені і знормалізовані, закорінюються і поширюються зі стихійним розмахом.

З другого боку, робляться заходи для активізації та збільшення ефективності «соціалістичного сектору». Він становить переважну і вирішальну частину економіки. Суть тих заходів двояка — адміністративна й утопічна. Адміністративний аспект такий: обмежена (звичайно) автономія виробничих одиниць та виробничої діяльності і таким чином поширення ринкової свободи. Утопічний аспект: самоуправління як лік на всі хвороби в «комуністичних» устроях, рецепт, приписаний вже Марксом і Леніним, але призабутий на практиці з «об'єктивних причин».

Не скажу, що й ці заходи не можуть принести обмежених початкових результатів — очевидно, порівняно з наявною бюрократичною анархією.

Адміністративні «самоуправні» заходи відкриють можливості в напрямі ринку, як я вже згадав, послаблять явну самоволю бюрократії і принаймні тимчасово, на початок, спонукають до збільшення продуктивності. Крім того, оскільки ці заходи повинні йти крок у крок із технічною модернізацією, на початку вони допоможуть в обмеженому пожвавленні економіки.

Але той другий, ідеологічний, «самоуправний» бік тих заходів є утопічним варіантом «досконалого суспільства», від якого комуністи не можуть звільнитися, бо ж вони самі є продуктом монополістичного панування та абсолютної ідеології. І так як ідея самоуправління (тим більше, що її супроводять конкретні адміністративні поліпшення) може заохотити жадібних до влади «ідеалістів» та стимулювати ілюзії робітників доброї волі, так у пізнішому періоді, більш розхитаному кризою, ця ідея буде деморалізувати й розчаровувати, прикривати «самоуправні» форми та приховувати хаотичні й нищівні дії безголових і панівних партійних бюрократів та інших пов'язаних з ними бюрократій.

Радянські керівництва були у кожному із своїх конкретних, практичних заходів під впливом оптимізму, по-перше, з огляду на своє монополістичне упривілеювання, а також з огляду на свої месіанські та імперіалістичні амбіції; з погляду теперішнього керівництва, технологічна модернізація означає лібералізацію, але й не суттєву зміну їхнього характеру та їхньої імперіалістичної ролі. У цьому також полягає утопія, невіддільність практики від утопії. Радянський Союз має в розпорядженні знання, фахівців та ре-

сурси для модернізації виробництва і поліпшення управління. Але коли керівництво це більш-менш виконає, виникне незасипна прірва між незміненою владою та незміненими модернізованими виробничими можливостями. Ідеологічні трюкацтва, лібералізація самого себе і для самого себе виявляться недостатніми і тимчасовими. Кожна технічна модернізація, хоч неминуча, у даній системі виявиться бюрократичною мегаломанією і блазенською жадобою марнославства. Криза системи перетвориться у політичну кризу. Сама влада, тобто монополія партійного панування над суспільством буде викрита як джерело всіх проблем, як перешкода, перепона всяких істотних змін.

«Святу» трійцю комуністичного порядкування світу, тобто державу, ідеологію й «соціалістичну» власність, об'єднану в монополістичному пануванні партії і проникнуту нею в усіх своїх клітинах, горбачовський реформізм не зумів ні розділити, ні розхитати. Щоправда годі її розділити, не розхитуючи її — і навпаки. Єдністю цієї трійці є також система, саме ядро системи, без огляду на те, що комуністичні правителі, щоб утриматись, так чи інакше, більш-менш пристосувалися і пристосовуються до національних умов країни.

Наміром Горбачова є «вдосконалити» цю трійцю, її єдність або систему. Але це вже неможливе без визнання (бо кожен, хто хоче це знати, знає це), що жоден із елементів тієї трійці не всесильний, а таким чином і не бездоганний. Якби так не було, Америка була б позаду Росії, чистки Сталіна вважалися б неминучими ощасливленнями, а державна влада, а тим більше беззаконня, ледве чи існували б. Але система вочевидь така погана, що горбачовська критика, хоч переважно декларативна, мусила бути всесторонньою: ця критика «безчестить», немовби навмисне, найбільші, єдині святощі цього ладу. В цьому полягає найбільш багата наслідками та найважливіша — якщо хочете: «ідеологічна» — перспектива горбачовських ідей і вчинків. Надіймося, що вона є також виявом гегелівської хитрості духу.

Горбачов та його критика виявляють заскорузлість ідеології, неефективність управління, непродуктивність економіки. В ній мало перспективного, програмного, але майбутнє починається як критика того, що існує.

Жоден комуністичний лад нездатний до реформування — потвердженням цього є також незавершення усіх реформ. Радянська система, судячи по всьому, здатна до

цього найменше. Її панівний клас найстабільніший, ідеологія найбільш затверділа, лад збудований найдавніше. Але те, що радянська система нездатна до реформування, полягає також у тому, що вона, по суті, є мілітаристично-ідеологічною імперією. І то імперією у подвійному сенсі: з огляду на свою внутрішню структуру та через свій зовнішній експансіонізм. Світ знає це віддавна і справді відчуває це все більш неприйнятним; виявляють це й горбачовські свободолюбні декларації та миролюбні ліцитації, хоч немає досі в цих справах жодних суттєвих змін.

На відміну від європейських імперій, у яких колонії не були у державній єдності з метрополією, радянська держава є спадкоємно та згідно з фактичним станом політично монолітною державою.

Ця єдність віддзеркалюється в монолітній партії, а властиво у пов'язанні російської партійної олігархії з олігархіями інших націй. Але ця єдність ніколи не була і ніколи не може бути гармонійною: національне невдоволення та національні амбіції виявляються навіть у неросійських партіях. При кризі системи, при збільшених силах неросійських народів, національні тенденції можуть тільки посилюватись: кожна хоч трохи ліберальна реформа мусить рахуватися з цим, а також із послабленням політичного централізму, якщо не хоче себе засудити на невдачу та загострити міжнаціональні відносини. Всі партійні бюрократії зацікавлені у збереженні системи, а тим більше російська, для якої це також означає збереження великодержавної і світової могутності; але також усі неросійські бюрократії зацікавлені у своєму (тобто своєї нації) зміцненні.

Партійна бюрократія, яка панує не тільки над такою багатонаціональною державою, але й над цілим суспільним життям, не може втриматись без незвичайних заходів та спеціальних поліційно-військових умов. Радянський Союз є внутрішньо військовою державою і залишиться такою, поки існуватиме теперішня система.

Оскільки Радянський Союз є одночасно також світовою потугою, неминуче заангажованою у світові проблеми, радянські, радянсько-російські бюрократії неминуче, так би мовити, інстинктивно, діють у дусі військово-ідеологічного експансіонізму. Військово-ідеологічний експансіонізм є другим боком, тобто неминучим життєвим елементом радянсько-російської монополістичної бюрократії.

По своїй суті, Радянський Союз є військовою імперією — єдиною імперією цього роду в нашій добі. До речі, він

був нею вже в момент свого виникнення — переважно в ідеологічній, «інтернаціоналістичній» формі, щоб при її зміцненні за Сталіна природно «еволюціонувати» у переважно військову форму.

Таку державу не можна швидко здемократизувати — треба буде дуже багато часу, щоб звільнити «фальшиву свідомість» від майже столітньої темряви і поки будуть знайдені невивідані шляхи та творчі розв'язання.

Ось чому російські та інші опозиціонери такі нетерпеливі після стількох страждань і після такої довгої безвихідності. Також весь світ нетерпеливий і надіється вийти з ідеологічної ворожнечі та військових перегонів у збройні. Надія є. Чим були б люди без надії? Але ілюзії гірші і більш нищівні, ніж безнадійність: надії згасають і знов розпалюються, ілюзії не знають ні поліпшення, ні зміни.

Скажу таке: зміни в Радянському Союзі є щойно в початковій фазі — провіщується щось більш творче і вільніше. Але я б себе сам обманював, якби я не додав до цих ствердженъ, що шлях до суттєвих змін довгий і тяжкий.

Побажаймо собі, щоб шлях до змін у Радянському Союзі був якнайменш важкий. В першу чергу для росіян та інших народів Радянського Союзу. Росія є частиною Європи та Заходу у всьому, що в ній найздоровіше та найбільш творче. Зміни в Радянському Союзі можуть тільки настати (інакше їх не буде) через переплетення з західною цивілізацією, якщо під тим розуміємо відповідні права людини та раціональну, неідеологічну економіку. Цю статтю слід вважати інтелектуальним внеском до демократизації, «європеїзації» Росії та Радянського Союзу.

ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» І НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНИ В СРСР (1986-1987)

Василь Гришко

Перебудова без змін у національній політиці?

З того часу, як Горбачов під час своїх перших відвідин Києва в червні 1985 р. необачно виявив свій, типовий для російського великодержавницького мислення, погляд на Радянський Союз як на «Росію», для українців особливо тривожним стало те питання, яке виникло відразу ж після проголошення новим Генеральним секретарем ЦК КПРС у квітні того ж року також нової політики «перебудови» з такими її багатообіцяючими атрибутами, як «гласність» і «демократизація». Питання ж було таке: чи ця політика «перебудови» означає також можливість перебудови, тобто — суттєвої зміни в доцьогочасній, все ще незмінній сталінсько-брежнєвській, національній політиці, що полягає головним чином у русифікації неросійських народів Союзу РСР? А якщо так, то чого від цього можна сподіватися, зокрема, для України, доведеної русифікацією до крайньої межі самого існування в ній української нації?

Як звичайно, відповіді на таке запитання можна було б сподіватися лише від чергового, але **першого** «горбачовського», XXVII з'їзду КПРС, що відбувся в лютому 1986 р. На цьому з'їзді Горбачов справді вніс чимало нового й дійсно «перебудовчого» в проблематику, що стала об'єктом обговорення й певних рішень на цьому найвищому партійно-урядовому форумі в СРСР. У своїй п'ятигодинній промові, доводячи конечну потребу «крутих змін», він піддав гостро-критичній переоцінці наявний стан речей в еко-

---

Василь Гришко — публіцист, політичний діяч, почесний голова Української Революційно-Демократичної Партії (УРДП), автор праць, серед інших, «Третя сила, третій шлях, третя революція» (1970), «The Ukrainian Holocaust of 1933» (1983). — *Ред.*

номічній, соціальній, правовій, науково-технічній, культурно-творчій, ба навіть морально-етичній і побутовій сферах суспільного (не виключаючи й партійного) життя. Досить відверто, хоч і переважно в узагальненій формі (не все точно своїм іменем називаючи), він указав на такі, зрештою, цілком для всіх в СРСР очевидні, явища, як безпуття й фактичне банкрутство «соціалістичної» економіки, бюрократичне свавілля й виродження «соціалістичного» господарювання, соціальна несправедливість, поширене правопорушництво, загальна відсталість і фактичний регрес тощо.

Все це Горбачов охарактеризував у своїй з'їздовій промові, як наслідок десятиліть «застою», створеного за час попереднього брежнєвського та ще ранішого сталінського керівництв, що довело країну «реального соціалізму» до «передкризового» (насправді кризового) стану. І вихід із такого стану він запропонував досить відповідний до того, з чого й справді треба починати та до чого саме й треба прямувати, щоб здійснити грунтовну перебудову в СРСР. Отже, за його висновком — починати треба з «гласності», як засобу активізації в справі перебудови всього громадянства, якого критика наявних господарських, адміністративно-організаційних та інших вад у згаданих у промові сферах суспільного життя має допомогти державно-політичному керівництву в шуканні відповідних розв'язань тих чи інших конкретних перебудовчих проблем. Однією з важливих проблем у промові названо, зокрема, децентралізацію, що пов'язана також із метою, до якої має бути спрямована перебудова та якою є демократизація — в розумінні, звичайно, «соціалістичної демократії».

Здавалося б, що якраз такі згадані Горбачовим справи, як потреба децентралізації та цілеве прямування до демократизації мусили б відразу поставити на чергу обговорення в промові місця й ролі в загальній перебудові різнонаціонального за своєю структурою суспільного життя в Союзі РСР саме **національного питання** народів тих «союзних національних республік», з яких складається Союз. Здавалося б, але... Навіть у своєму, досить широкому щодо охоплення різних проблем, критичному перегляді негативів сталінсько-брежнєвської спадщини в наявному стані речей в СРСР Горбачов цілком не піддав такому ж переглядові до цієї ж таки спадщини приналежні негативи якраз у тій сфері життя народів СРСР, що найбільш ушкоджена сталінсько-брежнєвським трактуванням, а саме — у сфері на-

ціонального життя й національної проблематики неросійських народів «союзних національних республік».

Щоправда, наостанку й відокремлено він таки згадав і про цю сферу, але — як? На відміну від його ствердження про той «передкризовий» стан речей, що наслідком, зокрема, брежнєвського неосталіністського керівництва протягом 1964-1983 рр. виник в усіх інших сферах суспільного життя в СРСР, у сказаному Горбачовим про стан національних справ неросійських народів у їхніх «національних республіках» немає ні слова про те, до якого не тільки «передкризового» чи й просто кризового, але у випадку окремих народів, можна сказати, навіть передкатастрофічного стану довела їхнє національне життя національна політика попереднього періоду керівництва КПРС.

Горбачов у своїй промові на XXVII з'їзді в основному фактично акцептував «досягнення» своїх попередників щодо поширення й закріплення того денаціоналізаційного «інтернаціоналізму», під назвою якого криється перманентно посилювана русифікація народів «союзних національних республік» та перетворення цих республік на «інтернаціональні» шляхом демографічної їх росіянізації, зокрема у формі т. зв. «обміну кадрами» (тобто — масового населювання в національних республіках посланих туди російських робітників і фахівців при одночасному переселюванні звідти місцевих робітників і фахівців неросійської національності в Росію чи інші республіки). Це останнє, як відомо, найбільш «успішно» здійснено в Казахстані, де за останні десятиліття казахське за національністю населення зведено до стану національної меншості в своїй власній «національній республіці». Цілком ігноруючи такий стан речей у національних республіках неросійських народів, Горбачов натомість піддав осудові т. зв. «місництво», під яким саме за сталінсько-брежнєвською термінологією розуміється будь-яка оборона «місцевих», тобто національних інтересів неросійських народів у їхніх республіках. Так це було, зокрема, у випадку «місництва» Петра Шелеста в Україні, де йшлося про національно-культурний і частково національно-господарський автономізм.

Звичайно, Горбачов також закликав до боротьби проти «націоналізму», маючи на увазі тільки т. зв. «місцевий націоналізм», що його, від сталінських 1930-их рр. починаючи, в СРСР добачають «чомусь» тільки серед «націоналів» (як росіяни називають усі корінні народи «національних республік», бо Росія в СРСР не вважається «національною», а якоюсь особливою, немовби над-національ-

ною «федерацією») і ніколи серед росіян. Все це — повторення сталінсько-брежнєвських трафаретних формул, а «новим» у горбачовському трактуванні національної проблематики народів СРСР виявилося тільки одне: він на «своєму першому» з'їзді заговорив, зокрема, про те, що, мовляв, «деякі республіки» не дають такого «внеску в розвиток єдиного народногосподарського комплексу СРСР», який «відповідає їхньому зрослому економічному потенціалові» (в лапках тут дослівні фрази Горбачова). Це - явне відлуння того російського шовіністичного нарікання, що нібито «націонали в своїх республіках живуть заможніше, ніж росіяни в центрально-російських областях СРСР», отже — треба з них брати для «центру» більше, ніж досі.

Ось чиїм і якої національної політики речником виявив себе Горбачов на «своєму першому» з'їзді вже ним керованої партії. Це, звичайно, аж ніяк не давало підстав українцям для великих сподівань від горбачовської «перебудови» щодо бажаних змін у національній політиці, а натомість це лише підсилювало наявні й перед цим тривожні сумніви.

Тривога перед лицем національної катастрофи

Рівно через два місяці після XXVII з'їзду КПРС, у квітні 1986 р., в околиці недалекого від Києва міста Чорнобиля стався катастрофічного масштабу вибух на атомній електростанції. «За старим добрим звичаєм», нове, горбачовське керівництво партійно-урядового центру влади в Москві, зігнорувавши свою щойно узаконену з'їздом «гласність», спробувало цю велику, смертельно-небезпечну для всього живого атомну катастрофу «засекретити» — не тільки від зовнішнього світу, який, однак, про це відразу ж довідався, а й від усього підвладного Москві населення, а зокрема — навіть від того, безпосередньо загроженого населення України, до якого належало й населення столиці України, з'єднаної водою Дніпра та т. зв. «Київським морем» з Чорнобилем. Спричинені цим непоінформованість населення та запізнені заходи для його безпеки дуже збільшили завдані катастрофою негайні й неминучо-майбутні жертви та інші фатальні наслідки цього великого лиха України. І відповідальність за це впала передусім на очолену Горбачовим московську центральну владу, якій безпосередньо підлягала чорнобильська атомна електростанція (як підлягають їй взагалі всі важливі промислові підприємства Української РСР), а це також підривало довір'я

й до перебудовчих нововведень Горбачова, починаючи від його «гласності».

Та головним у цьому всьому було те, що чорнобильська катастрофа також особливо яскраво виявила трагічну національно-політичну ситуацію України. Бо саме в цьому випадку найбільш очевидним став той факт, що так звана «радянська державність» Української РСР з її формально-конституційною нібито «суверенністю», «власним урядом» і навіть «власним» політичним керівництвом КПУ, за самою своєю фактично недержавною суттю неспроможна навіть у критичний для українського народу час забезпечити негайно-потрібні йому державні рятункові заходи за власним рішенням партійно-урядового керівництва республіки. Тому, не маючи права на будь-яку ініціативу у відношенні до підлеглих Москві всіх економічно й політично важливих підприємств, партійно-урядове керівництво Української РСР без відповідного розпорядження з Москви не могло, хоч би й хотіло (а під проводом вірнопідданого Москві «малороса» Щербицького воно й не посміло б захотіти), у випадку катастрофи на не підлеглій його владі атомній електростанції будь-що за власним рішенням робити.

Саме в цьому випадку, як світ у краплині води, знайшло свій відбиток болюче відчутне для національно свідомих українців бездержавне становище української нації в СРСР. А на цьому тлі в стурбованій національній свідомості думаючої української людини чіткіш увиразнилося зрозуміння того, що цілком не випадковим було те, що атомна катастрофа мусила статися саме в Україні, бо це найщільніше пов'язано саме з її бездержавним становищем. У супер-централізованій системі єдинодержавного планування всього в СРСР з одного московського центру «чомусь» саме найгустіше заселену та найбільш упромисловлену Українську РСР обрано для концентрованого на далеко тіснішій, порівняно з просторами Росії та решти СРСР, території будівництва потенційно небезпечних атомних електростанцій (біля Чорнобиля, Рівного, Хмельницького, Миколаєва, Запоріжжя та запланованих коло Чигирина й коло Одеси) — без жодної уваги до життєвих і національних інтересів українського народу. І це в той час, коли Україну вже й без цього за повоєнний час аж надто перенасичено такою, експлуатаційною щодо її природних багатств, індустрією, що цим уже геть занечищено повітря й ріки, а до того ще й різними будівництвами штучних «морів» та безпотрібних каналів занапащено українські родючі

грунти й водні ресурси та, зрештою, навіть спричинено негативні кліматичні зміни тощо.

Все це ще в початковій фазі розвитку такої ситуації та її проблематики, понад двадцять років до чорнобильської катастрофи — в другій половині 1960-их рр., почала усвідомлювати й обговорювати в своїй переважно «самвидавній» літературі українська вільнодумна творча інтелігенція з молодших поколінь уже суто «радянської» формації. І відтоді проблема новітньої України доби прискореного технологічного прогресу, в умовах фактичної бездержавності української нації та її неспроможності самій визначати свою долю в непевному майбутньому, з'єдналася в творчому думанні цієї інтелігенції в одне з іншою, давнішою, але найбільш і постійно актуальною проблемою українського національного життя в СРСР від часів сталінщини 1930-их рр. А цією проблемою була й лишилася денаціоналізаційно-русифікаторська національна політика КПРС, що по своїй незмінній сталінській суті перейшла в спадщину й післясталінському керівництву в Москві. І ця політика стала усвідомлюватися як така, що в національно-культурній сфері українського життя, а, зокрема, на вирішально важливому для української нації відтинку життя й розвитку української мови, є так само потенційно великою загрозою для самого майбутнього існування української нації, як загрозою її біологічному життю стало нагромадження на її території атомної й іншої (а, зокрема, воєнної) небезпечної технології в умовах підвладного Москві становища України в ролі індустріально-мілітарної бази СРСР, фактично перетвореного на російську супер-імперію.

Саме цю подвійно загрозливу для української нації ситуацію, яка з неосталіністського періоду брежнєвського «застою» незміненою перейшла й у горбачовський період, з особливою гостротою виявила чорнобильська катастрофа в збудженій свідомості української національно мислячої, а зокрема — творчої інтелігенції. І вона збагнула віщий сенс цієї катастрофи, як знак саме того **передкатастрофічного** стану, що в ньому опинилась українська нація в цей загально окреслений Горбачовим як **передкризовий** період, коли на історичному «порядку денному» в СРСР стала справді необхідною дійсна **перебудова.** Тому саме під знаком тривоги за такий передкатастрофічний стан і почали, зокрема, українські письменники й інші діячі української культури заповіджений XXVII з'їздом партії перший рік горбачовської «перебудови».

В атмосфері такої тривоги через півтора місяця після

партійного з'їзду, в червні 1986 р., відбувся IX з'їзд письменників України, скликаний офіційною Спілкою Письменників України (СПУ). І на цьому з'їзді, вперше через двадцять років після того, коли (1966 р.) на своєму V з'їзді письменники підняли тривогу з приводу упослідженого становища української мови й національної культури в Українській РСР, знову — й переважно ті ж самі письменники — заговорили про це ж саме. Тільки на цьому з'їзді свою тривогу з приводу ще гіршого становища української мови й національної культури вони вже висловлювали саме в пов'язанні з їхньою загальною стурбованістю тим, про що сигналізувала їхній національній свідомості та їхньому національному сумлінню чорнобильська катастрофа. Головний промовець на з'їзді Олесь Гончар висловив це так:

> Ніхто не зрозумів би нас, якби ми, письменники свого народу, стали вдавати, що трагедія Чорнобиля не позначилася на всьому нашому світовідчуванні. Якісь цінності впали в очах, інші піднеслись понад усе... Байдужих нема. Були ми і є невіддільні від свого народу, і горе народне — це горе кожного з нас.

І сам факт порушення такої вразливої в національній політиці КПРС щодо України справи, як мовно-культурна, саме в контексті гостро зактуалізованої чорнобильською катастрофою проблеми рятування загроженого в Україні життєвого середовища народу — як фізично-природного, так і духовно-культурного, надав тривозі українських письменників з приводу загрози, зокрема, мовно-національному середовищу життя українського народу особливо хвилюючого для влади значення.

Власне, саме як загрозу мовно-національному середовищу творчого життя й розвитку української літератури, як основної ланки вирішально важливої для життя української нації її національної культури, потрактував жалюгідний стан української мови в Україні Олесь Гончар. «Серед питань, яких торкатиметься цей з'їзд, — сказав він на початку своєї промови, — очевидно, буде й таке: наше мовне середовище, в якому живе й твориться література. Мова — душа кожної національної культури, наснажливе й нічим незамінне джерело її розвитку, і кому вже як не нам, письменникам, — та й хіба тільки нам, — уболівати за це?». З цієї вихідної позиції розвивав він далі свою промову довкола ключової в ній фрази: «велике, мудре слово: **берегти**... це стає настійним велінням часу». І говорячи про природні

й людські руїнницькі сили, від яких треба «оберігати життя в усіх його виявах» і, зокрема, «берегти моральний уклад великих і найменших народів... і мову кожного народу», він зупинився особливо на загрозливому становищі української мови на батьківщині українського народу. Нагадавши болюче відоме кожному українцеві в Українській РСР інспіроване русифікаційною національною політикою влади нехтувальне трактування української мови як нібито «неперспективної», він поставив це в прямий зв'язок із початими свого часу владою «спробами вигубити віковічні полтавські та інші українські села, як також нібито „неперспективні", а які виявилися цілком перспективними і годують нас хлібом». Отож, емоційно заявив Гончар — «також перспективною, наперекір усім недбальцям, була й буде наша прекрасна мова».

Особливої ваги такому, сказати б — екологічно-культурологічному поставленню питання про загрозу й потребу оберігання від неї життя й розвитку української мови, як питання загрози й оберігання від неї життя самої української нації, надавав у промові Гончара, зокрема, той факт, що це був виклад якраз тієї концепції, що її мовою художньо-образних узагальнень висловив він у своєму, написаному ще 1967 р. романі «Собор», який скоро після його появи книжкою 1968 р. був осуджений офіційною критикою, що вишукала там, звичайно ж, національно-політичні «збочення». Власне в промові Гончара був явно відчутний прямий перегук з головними мотивами його твору, в якому також звучали ті головні думки, які Гончар висловлював у своїй головній промові на V з'їзді письменників 1966 р.; бо той роман саме й був продуктом національно-політичної атмосфери того з'їзду й такої ж тодішньої атмосфери в Україні саме в час своєрідного «національного лібералізму» Шелеста. А це, з погляду влади, та й у сприйнятті цього громадянством означало демонстративний виступ саме з позиції осудженого й не реабілітованого «шелестівського» національно-політичного «збочення».

Та ще важливішим було те, що саме таку позицію активно підтримали та навіть і значно посилили як і Гончар, також провідні в СПУ його літературні й партійні колеги — Леонід Новиченко, Борис Олійник, Павло Загребельний та інші. Зокрема Загребельний у своєму виступі наголосив той факт, що для повноцінної творчості українського письменника та його творчого контакту з масовим читачем перш за все необхідною передумовою є те, «щоб довколишнє середовище було національним», тобто — щоб

життя народу, для якого він творить українською мовою, в усіх його різноманітних сферах було також українськомовним. Як він, так і всі інші промовці на з'їзді стверджували, що саме такого «довколишнього середовища» з причини його зруйнування десятиліттями русифікаційною політикою немає (хоч, звичайно, цю ситуацію точно її назвою на з'їзді ніхто не окреслював, але вживані в їхній мові про це відповідні легальні евфемізми були для всіх зрозумілими).

А загалом увесь цей IX з'їзд українських письменників був своєрідним повторенням їхнього V з'їзду після двадцятирічної перерви й вимушеного мовчання з приводу порушених тоді проблем, які залишилися й далі нерозв'язаними і тому ще більш актуальними. Але принциповою різницею між цими двома з'їздами було те, що на V з'їзді П. Шелест від імені очолюваного ним керівництва КПУ підтримав висловлену письменниками турботу про стан української мови і в своєму виступі на тому ж з'їзді подав надію на певні заходи щодо позитивних змін, і дещо в тому напрямі було розпочато робити. Натомість, цілком протилежно до цього повівся на IX з'їзді Володимир Щербицький, що став керівником КПУ саме в час розгортання репресій проти національного вільнодумства українських письменників та посилення русифікаційного тиску в Україні, коли було усунено Шелеста (1972 р.). В своєму офіційному виступі на з'їзді він дуже промовисто промовчав про все те, про що в справі жалюгідного становища української мови й національної культури в Українській РСР говорили в своїх виступах майже всі письменники. І цим було цілком недвозначно дано до зрозуміння з'їздові, що про зміну такого становища нема що говорити, бо така зміна залежить лише від Москви, а звідти щодо цього ніяких вказівок немає і виглядає, що й не буде.

Цей останній момент дуже важливий для зрозуміння того, що власне означав сам факт піднесення письменниками на своєму з'їзді такого, по суті, **політичного**, бо ж до **національної політики** партії приналежного, питання, як мовне питання в Україні. Бо ж, як відомо, на всіх таких офіційних форумах, якими в СРСР є письменницькі з'їзди, звичайно висунення для обговорення будь-яких важливих питань є можливим тільки за попереднім узгодженням партійного керівництва спілки письменників з найвищим партійним керівництвом республіки, що діє за відповідними вказівками щодо цього з керівного центру в Москві. І якби й цього разу на IX з'їзді письменників України було так,

то такого дисонансу чи навіть контрасту, який виявився між ставленням письменників до головного, національно-політичного питання, яке вони обговорювали на з'їзді, і ставленням до цього керівника компартії України, в ніякому разі не могло б статися. Виходить, отже, що українські письменники цього разу, мабуть таки, самі заініціювали це обговорення і саме такий його змістовий характер, просто використавши нагоду та вже створену в Москві письменниками Росії атмосферу нової «відлиги» наслідком горбачовської «гласності», що формально таку ініціативу немовби дозволяла.

Якщо ж воно справді було так, то це означає, що українські письменники відважилися на цей крок тільки за покликом їхнього національного сумління, яке впродовж двадцять років їхнього мовчання було обтяжене безпосереднім знанням того насправді передкатастрофічного стану української мови й національної культури в Українській РСР, за який і вони відчули себе співвідповідальними. І саме це останнє, а не просто лише нагода «гласності», дало їм відвагу заговорити про це мовою власного сумління. В промові Загребельного на IX з'їзді від імені очолюваного ним до цього з'їзду проводу Спілки письменників України пролунала така фраза: «Ми всі рівні лише перед землетрусами». Тим «землетрусом», що в році 1986 раптом зрівняв усіх перед лицем катастрофи, як однаково відповідальних за життя на загроженій нею землі, був на землі України атомний вибух у Чорнобилі. Ця катастрофа, що своїм вогняним блиском опромінила й виявила у відповідній перспективі також трагічну національну ситуацію України, збудила в особливо пов'язаних з національною долею України її письменників громадянську (а в багатьох із них і партійну) співвідповідальність за долю своєї батьківщини, свого народу та його мови й культури — нарівні з тими, в чиїх руках опинилося керівництво і вирішування цієї долі. Тому цей перший, ще не досить виразний і рішучий, але все таки важливий вияв громадянської відваги та національної відповідальності, що на IX з'їзді письменників України був фактично їхнім викликом керівництву в Києві і в Москві, був значущим початком чогось, що мусило розвинутися далі в щось більше.

Національно-політичний «землетрус» і його відгомін

«Щось більше», але й набагато інакше, ніж тривога українських письменників на своєму з'їзді в Києві з приводу

передкатастрофічного стану української мови в Українській РСР, сталося рівно через півроку після цього з'їзду, в середині грудня того ж таки 1986 р., в столиці Казахської РСР Алма-Аті. Це було вже справді щось близьке до землетрусу: масове заворушення казахського населення з приводу призначення Москвою росіянина на пост першого секретаря Казахської КП, на місце усуненого довголітнього місцевого керівника казахської національності. Це заворушення, що своєю формою було близьким до національно-революційного повстання, було придушене збройною силою — з жертвами по обох боках, після чого почалися суворі судові розправи зі смертними вироками включно. Це був перший (чи, може, тільки перший загальновідомий завдяки «гласності»?) після заворушень часів сталінської колективізації 1930-их рр. вибух народного гніву в СРСР взагалі. А як вибух саме національно-політичного характеру, це, як для мирних часів уже міцно закріпленої «радянської влади» КПРС на територіях неросійських народів СРСР, був немовби несподіваний вибух сплячого вулкана. Але насправді цей вибух був цілком логічним актом бунту проти особливо форсованої останніми десятиліттями такої національної політики Москви в Казахстані, що означала фактично колонізаційну росіянізацію казахського народу цієї національної республіки.

Тому, що грудневі події 1986 р. в Казахстані стали першим великим кризовим ускладненням щойно початої горбачовської політики «перебудови» саме в її найслабкішій сфері — **національної політики,** то це стало справді таким «землетрусом» під поверхнею нібито вже цілком запевненого національно-політичного «статус кво» в СРСР, що «підземні поштовхи» від цього та загострення цим уваги в національних республіках і, зокрема, в Україні до національного питання були дуже відчутними. А для Горбачова це створило таку примусову ситуацію в його невизначеній позиції щодо національного питання, що далі збувати це питання мовчанням чи загальними фразами без конкретного значення в його говоренні про «перебудову» стало неможливим. І тому його сло́ва з виясненням цієї позиції з особливим настороженням чекали всі «націонали».

Це слово він таки сказав у своїй загальній промові на пленумі ЦК КПРС, що відбувся в січні 1987 р., аж через місяць після казахського заворушення в Алма-Аті. Він змушений був визнати першорядну важливість національного питання для розв'язання всіх інших принципових питань перебудови в різнонаціональному СРСР. Але характерно

для Горбачова, він оминув той принципового політичного значення факт, що СРСР — це «союз національних республік», вживаючи в присвяченій національному питанню частині своєї промови підкреслено централістське поняття «багатонаціональна країна», а згадки про «республіки» поєднував як щось однорядне з поняттями «області» і «регіони» — в розумінні лише територіально-адміністративного поділу однієї «багатонаціональної країни». Тому й усе, що він говорив про національну проблематику в СРСР, зводилося тільки до справи взаємин між різними національностями в цій «багатонаціональній країні», а конкретно він згадав лише таку нібито тільки й варту окремої уваги проблему, як те, що, мовляв, «час від часу виникають непорозуміння у відносинах між сусідніми районами або областями республік. Іноді вони виливаються в спори». Натомість, він і цього разу, як завжди, цілком зігнорував, як щось немовби й не існуюче, таку головну, вирішально-принципового значення національно-політичну проблему в СРСР, як відносини між **російським** «центром», що ідентифікує себе й ідентифікується в практиці національної політики Москви з єдинодержавною цілістю СРСР під назвою «Росія» — з одного боку та національними республіками всіх **неросійських** народів взагалі — з другого. А це якраз і є та проблема русифікації і росіянізації, яка стала джерелом національного заворушення в Казахстані та потенційно наявною підставою такої ж чи інакших форм національного опору цій загрозі для самого національного життя неросійських народів.

І так ось розглядаючи національне питання в СРСР саме з такого російсько-централістичного погляду, що його в промові Горбачова слід вважати за офіційний партійно-урядовий, він знову, як і на XXVII з'їзді партії, єдині «негативні явища» в національній сфері життя народів СРСР знайшов тільки у вигляді таких, приписуваних самим лише неросіянам, національно-політичних «гріхів», як ось: «прояви місництва», «тенденції до національної замкнутості», «настрої національного чванства» і, звичайно, «націоналізм» (який, як відомо, за обов'язковою й тепер сталінсько-брежнєвською догмою «вітчизняного патріотизму» в СРСР офіційно не може бути російським). А як універсальне протиставлення цьому всьому та мету, заради якої треба це все поборювати, в промові Горбачова багато разів повторено знову ж таки стандартні сталінсько-брежнєвські фрази про «інтернаціоналізм». Та, як відомо, в офіційній версії цього поняття в СРСР воно означає росій-

ське великодержавництво та «зближення» і «єдність» на цій базі всіх національностей з метою їх майбутнього «злиття», а засобом для досягнення цього, зокрема, є мовно-культурна їх нівеляція за допомогою російської «мови міжнаціонального спілкування».

Нарешті, говорячи навіть дещо конкретніше про те, що Горбачов узагальнено окреслив як «інциденти, подібні до тих, що зовсім нещодавно сталися в Алма-Аті» (отже, виходило б, що Горбачову були відомі також якісь інші, «подібні» до подій у Казахстані, «інциденти»?), він і в казахському «інциденті» знайшов його причину саме в занедбанні «комуністами Казахстану» справи «інтернаціонального виховання», яке, мовляв, треба «посилити», а, зокрема, — «особливо важливо вберегти від розкладового впливу націоналізму підростаюче покоління». Ба більше: немовби «забувши» про те, що казахстанський «інцидент» був саме вибухом протесту проти того московського централістського принципу в розміщенні кадрів у «багатонаціональній країні», згідно з яким створену політикою росіянізації Казахстану російську «інтернаціональну» більшість у ньому закріплено також російським партійним керівництвом республіки, Горбачов, зокрема, підкреслив необхідність саме такого принципу кадрової політики «на союзному рівні». «Необхідно, — зазначав він, — щоб склад керівних кадрів найповніше відображав національну структуру країни», — а у випадку Казахстану ця «національна структура» саме й означала казахську національну меншість.

Цілком відповідно до такого змісту й характеру своєї мови про національне питання, як про справу лише зверхницького з російського боку трактування людей різних національностей державно-одноцілісної «багатонаціональної країни», Горбачов, звичайно, також звернув увагу на «особливу делікатність національних аспектів тієї чи іншої проблеми» цих національностей, нагадавши й про те, що казав Ленін про потребу «виявляти особливу чуйність та обачність в усьому, що стосується розвитку національних відносин, зачіпає інтереси кожної нації й народності, національні почуття людей» тощо. Але від цього висловлення нормально-толерантного ставлення бодай до національних почуттів людей інших національностей Горбачов відразу ж перейшов до войовничої заяви про принципові позиції ним очоленої партії щодо «боротьби проти будь-яких проявів національної обмеженості і чванства, націоналізму і шовінізму, місництва» тощо. А закінчив він цю заяву

погрозами — цілком у дусі «старої-доброї» сталінсько-брежнєвської традиції:

> Виходячи з цих позицій, **ми будемо тверді й принципові.** Національні почуття людей заслуговують поваги, їх не можна ігнорувати, але з ними не можна загравати. **Нехай ті, хто хотів би пограти на націоналістичних чи шовіністичних пересудах, не тішать себе щодо цього ніякими ілюзіями і не чекають послаблень** («Правда України», 27 січня 1987).

Слід зазначити, що згадування Горбачовим у негативному сенсі поруч із «націоналізмом» також і «шовінізму», не має нічого спільного з колишньою (в 1920 й ще в перші 1930 роки) офіційною в СРСР формулою «боротьби на два фронти — проти „місцевого" (тобто того чи іншого неросійського) націоналізму і проти великодержавного шовінізму», де це останнє означало (та часто так точно й називалось) російський «єдинонеділимський» націоналізм. Від часів сталінської переорієнтації національної політики партії (в довоєнній половині 1930-их рр.) на концепцію російського великодержавництва, як ідентичного в рамках СРСР з комуністичним «інтернаціоналізмом», поняття «шовінізм» без його національного означення стало означати в СРСР тільки крайньо ворожу до інших націй форму «місцевих націоналізмів» тих же таки неросійських народів. Отже, всі згадані Горбачовим «негативні явища», проти яких він заповів «боротьбу», стосувалися виключно неросійських народів СРСР, і нічого російського в горбачовській (як і в сталінсько-брежнєвській) версії національної політики КПРС поборюванню в СРСР не підлягало.

Таке вияснення Горбачовим своєї позиції в національному питанні порядком реакції на заворушення в Казахстані, звичайно, викликало прикре розчарування серед «націоналів» і, зокрема, серед українців, які хоч і не тішили себе жодними ілюзіями щодо цього, але все таки сподівалися від Горбачова чогось нового, «перебудовчого» і в національній політиці. Зокрема ж українців прикро вражало в горбачовському говоренні саме трактування національно-політичної проблематики народів «національних» республік СРСР як нібито бездержавних національностей, а не в контексті тієї навіть «суверенної» за конституцією, «радянської державності» їхніх «союзних» з Росією республік, яку, зокрема, у відношенні до Української РСР офіційна пропаганда навіть підкреслює, як ніби те, що

дала українцям та іншим раніше недержавним народам «перемога Жовтня» в Росії та «радянська влада» комуністичної партії на їхніх батьківщинах. А якраз цю «радянську державність» України, трактуючи її цілком серйозно, взялися українські письменники й інші діячі української культури рятувати від утрати нею навіть своєї мовної українськості, не кажучи вже про суверенність у ній української нації.

Проте гіркота розчарування не тільки не спинила в Україні того руху за рятування української мови й національної культури, що його започаткували українські письменники на своєму IX з'їзді, а навіть стала спонукою для посилення цього руху і чіткішого його самовизначення, як руху ширшого масштабу й спертого на «радянсько-державницькі» підстави саме тієї версії «ленінської національної політики» (бо є таки різні її версії), що до 1933 р. в Українській РСР означала «українізацію». Сприятливим для цього стало, зокрема, те, що в СРСР взагалі на початку 1987 р., завдяки горбачовській «гласності», почав дедалі більшої сили набувати розгорнений громадянсько-свідомішою й активнішою частиною суспільства загальний рух за демократизацію, в руслі якого природно знайшли своє місце й рухи національної самооборони проти русифікації всіх нею загрожених народів національних республік, отже й, зокрема, такий же український рух.

Повторні й нові тенденції в українському русі самооборони проти русифікації

Український рух національної самооборони проти русифікації — це, звичайно, лиш умовна назва того явища, яке 1987 р. розвинулося з досить скромної ініціативи письменницького з'їзду попереднього року в справі захисту української мови, немовби передусім порядком професійної турботи літераторів за це загрожене русифікацією джерело й знаряддя їхньої творчої праці. Очевидно, це явище не було тим, що означає собою «рух» в ідейно-політичному розумінні, бо такого не було ні в задумі його ініціаторів, ні в замірах ширшого кола причетних до нього людей із різних середовищ. Проте самою природою речей, у ситуації пожвавленого від початку 1987 р. «гласного» обговорення заборонених перед цим спірних тем і проблем, це явище таки набуло в Українській РСР характеру певного цілеспрямованого руху в українському національно-політич-

ному житті, самозрозуміло — у визначених офіційною ідеологією рамках горбачовської «перебудови».

По своїй суті, цей рух став своєрідним продовженням у новій формі того самого руху громадянської опозиції української «культурницької» інтелігенції русифікаційному курсові національної політики московського центру влади КПРС, що його, можна б сказати, «теоретичну платформу» ще в «шелестівський» період 1960-их рр. подав (як додаток до листа-петиції на адресу Шелеста з приводу перших арештів українських вільнодумців-«шестидесятників» 1965 р.) Іван Дзюба — у формі аналітично-публіцистичного трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Як відомо, ні Дзюба в цій своїй праці, ні той опозиційний до русифікації український національний рух, що виник на базі Дзюбиних висновків з аналізу національно-політичної ситуації України в СРСР на той час, не мали на меті будь-яку опозиційність чи, тим більше, ворожість до «радянської влади» КПРС (до якої частина з них, що були партійними комуністами чи активними комсомольцями, була причетна). Виступаючи в основному лише проти русифікаційного курсу національної політики «своєї» партії, вони заперечували цей курс із позиції трактування його як відступлення від того «ленінського» розуміння «інтернаціоналізму», конкретним зразком якого вони вважали таку «справжню ленінську національну політику», яка за безпосередніми вказівками Леніна (із часів творення Союзу РСР 1922 р.) здійснювалася в Україні в 1923-1933 рр. у формі «українізації».

Саме на такій «дзюбівській» платформі (звичайно, прямо себе з нею не пов'язуючи та навіть і не вживаючи поняття «русифікація») фактично самовизначився 1987 р. започаткований письменниками, але ширший, хоч також в основному «культурницький», рух. До речі, через двадцять років після того, як ще в «шелестівський» період другої половини 1960-их рр., коли почалися в Україні репресії КГБ супроти національного руху українських вільнодумців-«шестидесятників» і до кінця 1970-их рр., коли цей рух цілковито було розгромлено, місце і роль речників основних ідей цього руху в середині 1980-их рр. (уже в умовах горбачовської «гласності») перебрали на себе фактично люди того ж самого «шестидесятницького» напряму національно-самооборонного мислення — переважно літературні колеги, а почасти й ровесники, репресованих вільнодумців, але ті, що в 1960-их-1970-их рр. залишилися осторонь від переслідуваного владою руху — з опортуністичних, прак-

тично-реалістичних чи й принципових, лояльстсько-легалістичних мотивів. До таких належали навіть головні й офіційно-партійні речники СПУ, що стали також ініціаторами започаткованого на IX з'їзді письменників України руху на захист української мови, національної культури та й української нації взагалі, наприклад, О. Гончар, Л. Новиченко, Дмитро Павличко, Б. Олійник. Іван Драч та ще дехто з тих, що навіть зазнали деякого морально-політичного тиску в репресивній атмосфері 1960-их-1970-их рр., в ті же роки також досягли вершин своєї літературної і навіть партійної кар'єри.

Знаменним фактом розвитку в 1987 р. новонародженого, чи точніше — нововідродженого на письменницькому з'їзді попереднього року українського руху національної самооборони проти русифікації стало те, що вищеназвані головні й офіційні речники цього руху заговорили в справі цієї самооборони фактично про те саме й такою ж мовою, що й ті їхні літературні колеги в 1960-их рр. — Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус та інші, а в 1970-их рр. — Микола Руденко, Олесь Бердник, Юрій Бадзьо й інші, яких за це було суворо репресовано. І це промовисто свідчить про те, яким насправді великим айсбергом, глибоко схованим у крижаному морі національного життя в Українській РСР тих репресивних років, був у ті роки той напрям національно-опозиційного думання серед української, зокрема, творчої інтелігенції, що його лише видимим на поверхні вершком були вищеназвані кілька (з кількадесяти інших) відомих репресованих представників того руху. Бо ж, як це виявилося під час і після IX письменницького з'їзду, їхні погляди поділяли й тоді, але відважилися їх висловити лише в умовах «гласності» багато років пізніше майже всі українські письменники, починаючи від керівного та ще й партійного ядра СПУ.

До речі, яскравою ілюстрацією до цього може служити, зокрема, й такий факт: у започаткованому провідними партійними письменниками з керівного ядра СПУ новому русі української національної самооборони проти русифікації взяв участь і сам І. Дзюба, що від присуджених йому 1973 р. п'ятьох років тюремного ув'язнення за його працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відкупився вимушеною від нього в ув'язненні заявою про відречення від висловлених у тій праці поглядів. І в своїх виступах на письменницьких форумах і в пресі СПУ в 1986-87 рр. він став лише скромно стверджувати те, що офіційні речники СПУ дослівно повторюють із його тез у згаданій його праці

про ту загрозу катастрофи для української мови й літератури, національної культури та й самої української нації, з приводу якої він бив «на сполох» ще понад двадцять років тому.

Фактично саме з такого ж биття «на сполох» і навіть дослівно з приводу тих же самих конкретних фактів, на які вказував Дзюба понад двадцять років тому, почали свою громадянську акцію на захист загроженої русифікацією української мови організовані в СПУ письменники, отже — почали, власне, з того, з чого починали, від Дзюбиної праці стартуючи, їхні попередники в цій справі у 1960-их рр. Цю повторність двох, відокремлених двома десятиліттями, національно-самооборонних починань та навіть майже однаковість фактично передкатастрофічного стану української мови в Українській РСР в обох випадках, яскраво видно з порівняння того стану речей, що його було висвітлено в праці Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1965 р. і того, що його виявлено з офіційних джерел заходами СПУ 1987 р. Так, у розділі під назвою «Мова: український народ під мовною блокадою» в праці Дзюби стверджено, що навіть за статистичними даними з 1958 р. (до речі — це рік офіційного схвалення в СРСР горезвісного шкільного закону про «добровільний вибір мови навчання») становище було таке:

> В містах України 1958 р. в українських школах навчався тільки 21% дітей (у 1926 р. — 97%). Навіть в столиці України Києві того самого року тільки 22 000 учнів були в українських школах, а 61 000 в російських. Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських і неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць... Вища освіта, середня технічна освіта, професійне навчання скрізь і всюди велися й ведуться російською мовою... Дитячі садки, дитячі ясла — це одна з найстрашніших і найзлочинніших ділянок русифікації. Дитячі садки та ясла в містах поспіль російські... Офіційне життя, офіційні зносини ведуться російською мовою, за рідкими винятками... Партійне, комсомольське, профспілкове та інше суспільно-громадське життя також ведеться виключно російською мовою. Господарське життя і господарські зносини в усьому їхньому безмірному обсязі ведуться російською мовою. Діловодство — те саме. Армія стала ще більшим важелем русифікації («Інтернаціоналізм чи русифікація?» [Мюнхен, 1968], стор. 194-197).

Через близько 20 років після ствердження Дзюбою такого стану української мови в Українській РСР та через 29 років від часу запровадження того русифікаторського шкільного закону 1958 р., що спричинив такий стан, зокрема, в царині освіти й виховання, новообрані на IX з'їзді керівники СПУ створили спеціальну комісію зв'язку з навчальними закладами та міністерством освіти республіки для вивчення стану речей у цій царині та вироблення конкретних рекомендацій для партійно-урядового керівництва республіки (а через нього, звичайно, й для керівного центру в Москві) у справі тих позитивних змін, яких письменники вирішили домагатися від своєї влади. І коли пізніше голова цієї «комісії зв'язку» Д. Павличко доповідав на пленумі СПУ про встановлені нею факти і подав до загального відома відповідні цифри й відсотки щодо стану української мови в усіх сферах освіти й виховання, а також офіційно-державного та всебічного суспільно-громадського життя в республіці в 1987 р., то виявилося, що той передкатастрофічний ще в 1965 р. стан, який описав Дзюба в своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», залишившись принципово незмінним, дуже наблизився до того рівня, коли його вже можна було вважати за просто катастрофічний.

Отож, якщо в праці Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мова йшла про «тільки 21%» **дітей у містах** України, що в 1958 р. навчалися в українськомовних школах, то в доповіді Павличка йшлося вже про тільки 16% українськомовних **шкіл у містах** України, а 84% російськомовних. Якщо в Дзюби говорилося про «ряд українських великих міст, де українські школи обраховуються буквально одиницями», то в Павличка з того ряду міст названо 5 таких, що в них українські школи вже обраховуються не одиницями, а круглими нулями (ні однієї українськомовної школи — в Донецьку, Ворошиловграді, Миколаєві, Чернігові, Сімферополі), а в більшості інших із ряду тих міст, де українські школи обраховувалися одиницями, рахунок дуже швидко наближається до нульового (в Харкові, Запоріжжі, Одесі, Кіровограді). Взагалі ж у всіх інших містах України, починаючи з Києва, абсолютна більшість шкіл є російськомовними, за винятком чотирьох великих міст у західних областях України (Львів, Тернопіль, Ужгород і Рівне) та одного в східних областях (Полтава), а українськомовні школи є поступово зникаючою меншістю. А щодо вирішально важливого виховання дітей у всіх міських виховних закладах, від дитячих ясел і садків починаючи, то вони й далі та ще більше, ніж тоді, коли про це

писав Дзюба, є (кажучи його словами) «однією з найстрашніших і найзлочинніших ділянок русифікації». Так само й ще більше стверджено 1987 р. сказане Дзюбою 1965 р. про цілковиту мовну русифікацію в Україні вищої освіти, середньої технічної освіти, професійного навчання. І це ж саме повністю стосується й офіційного («державного»), партійного, комсомольського, професійного та взагалі всього офіційного суспільно-громадського, а також офіційного господарського життя української «національної республіки».

Але те, як з приводу цього вдарили «на сполох» українські письменники в 1987 р., було дуже відмінним від того, як це було в 1965 й наступних роках. Тоді, як відомо, все те, що в своїй сукупності становило собою рух української національної самооборони проти русифікації, виявлялося лише в окремих індивідуальних виступах у формі звернень до вищих органів влади з протестами й проханнями про конечно потрібні зміни або у формі критичних памфлетів у дусі тез основоположного документу цього руху — праці Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І все це поширювалося шляхами «самвидаву» лише в досить обмежених колах вільнодумної частини інтелігенції, переслідуване владою як заборонена «нелегальщина», а тому було майже цілком невідоме ширшим колам громадянства. Тому й розгромлений був цей рух при загальному невіданні про це непоінформованих, але дезінформованих народних мас, як нібито лише витівка якихось там «дисидентів», що для цих мас означало те саме, що й офіційно-пропагандистське їх окреслювання поняттям «відщепенці».

Натомість «сполох» 1987 р., зроджений з тривоги загальновідомих і наділених офіційним авторитетом, переважно партійних і «високопоставлених» у системі влади письменників та заініційований офіційним з'їздом їхньої урядово протегованої організації — СПУ, відразу ж перетворився на таку ж **офіційно-організаційну** й широко закроєну акцію поважного, загально-громадського значення. І цю акцію відразу ж спопуляризовано серед широкого громадянства через офіційні пресові органи СПУ — «Літературну Україну», літературні журнали-місячники «Вітчизна», «Жовтень», «Дніпро», а також і через офіційну «столичну» пресу взагалі. Крім цього, розпочато дискусійний обмін думок з приводу мовної та національно-культурної ситуації на підставі матеріалів ряду відважних статей українських літераторів (наприклад, статті «А мова, як море» Сергія Плачинди, статей Дзюби та інших провідних і ці-

кавих авторів). Самі ж інформації в цій пресі про такі форми реалізації цієї акції в першій половині 1987 р., як праця «комісії зв'язку» СПУ та нею виявлені факти витіснення української мови з освіти й офіційного життя Української РСР, цілий ряд організованих проводом СПУ форумів з обговоренням цих фактів (як поширене засідання «комісії зв'язку» з участю представників міністерства освіти УРСР, поширені пленуми правління СПУ, партійна конференція письменників тощо) — все це, виразно пов'язане з офіційно прокламованою «гласністю» й «перебудовою», відразу ж звернуло на себе прихильну увагу всіх небайдужих до долі української мови й національної культури. Зокрема ж під значним впливом письменницької акції відбувся (з активною участю письменників) з'їзд учителів України в травні 1987 р. Також активно відгукнулися на цю акцію українські студенти — головні читачі української літератури й української преси, висловлюючи також свою турботу й тривогу з приводу загрозливого стану української мови в Україні у формі численних листів до «Літературної України», літературних журналів-місячників і до загальної українськомовної преси взагалі.

Кульмінаційним пунктом усієї цієї письменницької акції за рятування української мови й національної культури був, звичайно, скликаний саме в річницю IX з'їзду письменників України — в червні 1987 р. спеціально присвячений мовно-культурній проблематиці поширений пленум СПУ. І те, що саме обговорювалося на цьому пленумі — це було щось цілком нове, досі (від часів славнозвісної «літературної дискусії» часів «українізації» 1920-их рр.) нечуване в українському не тільки літературному чи національно-культурному, але й у національно-політичному житті Української РСР. Оскільки ж це все було таки результатом загальної «оновлюючої» атмосфери «гласності» й «перебудови», то воно сприймалося в широких колах громадянства як нібито ознака підготовлюваної згори владою офіційної зміни національної політики в Україні.

Питання «державного статусу» української мови та «державних заходів» щодо її захисту

Найбільш значущим і знаменним на всіх форумах СПУ, що відбувалися 1987 р., безперечно, був той факт, що майже всі українські письменники, що виступали з приводу жахливого стану української мови в Українській РСР, так чи інакше доходили до висновку, а деякі й особливо чітко

це висловлювали, що фатальною для української мови на її батьківщині обставиною є те, що вона не має державного захисту, тобто, що про неї, про її становище в освіті, в загальнокультурному житті та в усіх сферах офіційного (державного, суспільно-громадського й господарського) життя народу, не дбає державний уряд, як це звичайно буває в нормальному житті кожного державного народу. Очевидна річ, говорити про це чесно й прямо означало б назвати своїм іменем факт бездержавності України в СРСР, тобто — фіктивність формальної «радянської державності» Української РСР, що не має жодної суверенності не тільки в сфері політичного та економічного, а й мовно-культурного життя українського народу, бо й це, як і все інше, «єдинодержавно» визначається лише рішеннями російського центру тоталітарної партократії СРСР у Москві. Але це політична проблема національного життя України і її українські письменники не могли порушувати, а мусили, за обов'язковими в СРСР «правилами гри» в політичній риториці, оперувати не мовою реально-практично існуючих фактів, а мовою теоретично-ідеальних уявлень про те, як мали б за «ленінською» схемою розуміння «радянського союзу» та всього «радянського» взагалі ті факти виглядати. Дотримуючись цих «правил гри», українські, переважно партійні, письменники, маючи критичне ставлення до реальних фактів життя свого народу у фіктивній «українській радянській державі», але щиро-ідеалістично прагнучи реалізації теоретичної схеми в практичній дійсності, заговорили про належний українській мові в Українській РСР **конституційно забезпечений державний захист, отже — «державний статус».**

Саме домаганням **державного** захисту української мови конституційними гарантіями, як **державної мови в** Українській РСР, пройняті майже всі виступи видатніших і переважно до партійно-керівного ядра приналежних письменників на тих пленумах, засіданнях правління та на партійній конференції СПУ, що відбувалися протягом першої половини 1987 р. і завершились спеціальним червневим пленумом СПУ. Супроводжувані досить гострою критикою «місцевого» — «республіканського» партійно-урядового керівництва, як нібито основного винуватця за доведення до межі катастрофічного стану української мови в Українській РСР (національна політика Москви, що її виконують «місцеві» керівники, звичайно, жодній критиці «націоналів» не підлягає), їхні виступи в позитивній своїй частині зводилися більш-менш до висловлення побажань

звороту в мовній та взагалі національно-культурній політиці до «ленінських засад» тієї національної політики з часів творення й розвитку Союзу РСР у 1920 рр., що в Україні означала «українізацію» (хоч одіозного поняття «українізація», як і проскрибованого поняття «русифікація», не вживалося).

Конкретно питання про «державний статус» української мови в Українській РСР виникло й стало об'єктом обговорення протягом усього часу, від IX з'їзду письменників починаючи, передусім як протиставлення тому дискримінаційному для української мови «шкільному законові» 1958 р., що зняв із державної влади в республіці відповідальність за справу навчання української мови й за справу навіть існування українськомовних шкіл, передавши це на вирішування батьків чи й самих учнів, залежно від їхніх бажань чи практичних потреб, отже — зробив навчання української мови необов'язковим. У реальній ситуації «загальносоюзної» централізації всіх галузей життя й праці громадян України в одній російськомовній системі СРСР та в пов'язаній з цим атмосфері посиленої русифікації задля практичних потреб «єдиності» цієї системи, це перетворило українську мову (як і взагалі т. зв. «національні» мови) на якийсь нібито практично «зайвий» в освіті предмет, у якому, зокрема, незацікавлена й державна влада. Тому акція за рятування української мови неминуче стала передусім акцією за усунення дискримінаційного щодо неї закону та ним зумовлених пунктів шкільного статуту в УРСР і за надання українській мові престижу **державної** мови в республіці.

Про це саме найконкретніше говорилося на червневому пленумі СПУ у виступах усіх видатніших і відважніших письменників, зокрема ж таких, як Д. Павличко, І. Драч, Л. Новиченко, Олександер Левада, Володимир Дрозд, Юрій Мушкетик, Роман Лубківський, мовознавець академік Віталій Русанівський та інші. Для прикладу подамо тут кілька фрагментів бодай із виступів двох перших вищезгаданих осіб.

Павличко, роблячи відповідні висновки із виявлених «комісією зв'язку» СПУ конкретних даних про наслідки дискримінаційного для української мови шкільного закону, сказав:

> Закон цей — лицемірний і антидемократичний... За 27 років його активного діяння позникали українські школи з багатьох міст України і, якщо він діятиме далі, зникнуть із

містечок і сіл, і залишається хіба що... на канадській землі... Закон, який діє в нас, по суті, унеможливлює вивчення рідної мови. Власне, право вибирати шкільну мову для дітей і знадобилось лише для того, щоб тією мовою могла стати не рідна... За тим законом стоять обставини життя, а ті обставини так організовані, що потреби в національній мові уже нема... Двомовна культура нашого життя, нашої праці, нашого побуту перестає бути двомовною і робиться буквально на кожному кроці одномовною, тобто російською... Статут середньої загальноосвітньої школи (в Українській РСР) узаконює ігнорування в школах республіки української мови... Мережа навчальних закладів рідною мовою і віддалено не відповідає національному складові населення. ... «Підстав» і «приводів» для того, щоб українська мова втрачала дедалі більше сфер для свого вжитку, щоб була витіснена з життя й стала викопним експонатом, ревнителі музейного «інтернаціоналізму» придумують і винаходять дуже багато... Зібране в багатьох томах лексичне багатство української мови, написані нею книжки... все це мізерія, якщо мова перестає звучати... Плуг, яким не орють, іржавіє; мова, якою не говорять, гине... **Українській мові потрібен конституційний захист.** Вона повинна набути, як грузинська, вірменська, азербайджанська, **статусу державної мови** в УРСР. Та цього буде, безперечно, замало. Кажучи словами Леніна, «треба запровадити найсуворіші правила відносно вживання» української мови в нашій республіці. І, знову кажучи словами Леніна, тут потрібний буде детальний кодекс, який має визначити конкретно сфери життя де користування українською мовою стало б обов'язковим. Можуть сказати, що статтями такого кодексу будуть порушені права людини, тепер модно говорити про ці права. Та я вважаю, що нема вищого права на світі, як право на життя народу («Літературна Україна», 9 липня 1987).

Говорячи про дискримінаційний шкільний закон і відповідні пункти шкільного статуту в Українській РСР, Драч зосередив свою увагу, зокрема, на тій ганебній щодо доведення до катастрофічного стану української мови в республіці ролі, яку відіграє «республіканська» політбюрократія, «малоросійську» суть якої уособлює сам Щербицький, не вживаючи української мови у своїх офіційних виступах і цим подаючи приклад національного відступництва масам керованого ним народу. Драч зазначив:

Треба боротися проти того четвертого пункту в проекті шкільного статуту, який спирається на [шкільний] закон: «Батьки чи особи, що їх заміняють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчан-

ня»... Питається, яку школу можуть вибирати батьки в Чернігові чи Донецьку, в Запоріжжі чи Ворошиловграді, де кількість українських шкіл доведено до символічної національної одиниці або до інтернаціонального нуля?!... В багатьох листах, звернених до письменників — самий біль. Ось уривок із одного такого листа: «У нас розвелася партійна й виробнича (чи як її назвати?) аристократія, яка, як колись російське дворянство не визнавало рідної російської мови, не визнає зараз своєї рідної української... Коли ми чуємо від наших керівників усіх рангів, від керівників народного господарства і громадського життя українську мову? Дуже й дуже рідко! Не прийнято? Чому? Адже в нас Українська Радянська Соціалістична Республіка... У нас втрачають, на жаль, свій первісний глибокий зміст такі прекрасні слова, як «інтернаціоналізм», «рівноправність», «дружба народів». Що то за мости дружби, якщо рух на них односторонній? Що то за інтернаціоналізм, коли не встигнеш заїкнутись про щось українське, як ти вже націоналіст?... Ми боремося тільки з націоналізмом. А великодержавний шовінізм, що, нехай процвітає? («Літературна Україна», 9 липня 1987).

Це останнє — про боротьбу проти «великодержавного шовінізму» (а про це згадувалося і в деяких інших виступах на пленумі) було порушенням принципово особливо важливого питання національної політики КПРС. Адже поняття «великодержавний шовінізм», яке в 1920-их та ще й у перших 1930-их рр. офіційно вживалося з його точним означенням — «**російський** великодержавний шовінізм», стало визначальним для напряму національної політики КПРС. Бо саме від часу відкинення партією тези про боротьбу також проти російського великодержавного шовінізму та залишення тільки тези про боротьбу проти «націоналізму» з означенням його відповідним прикметником від назви певної національності (як «український націоналізм») національна політика КПРС сама стала великодержавно-шовіністичною політикою русифікації. Отже — порушення цього питання на офіційному форумі СПУ означало порушення такого «табу», що це вже звучало, як певний виклик цій політиці партії.

Та ще виразнішим викликом, уже прямо зверненим до партійно-урядового керівництва, були винесені цим пленумом СПУ постанови, в яких сформульовано відповідні висновки з обговореного на ньому питання про стан української мови в Українській РСР. І ці висновки у формі рішень щодо тих конкретних «державних заходів», про потребу яких було говорено на пленумі, було спрямовано до формально найвищої державної установи в республіці

— Верховної Ради УРСР, а цим самим, звичайно, і до ЦК КПУ, що фактично тією «Радою» керує. Принципова частина цих постанов звучала так:

> Пленум вважає, що справа інтернаціонального патріотичного виховання **вимагає докорінної зміни у функціонуванні української мови в державних установах, науково-освітніх закладах, виробничих колективах республіки.** Пленум загострює увагу літераторів і всієї громадськості України **на боротьбі проти проявів національного нігілізму, непошани до рідної мови й культури, бездуховності й космополітизму...**
>
> 2. Доручити президії правління СПУ звернутися до президії Верховної Ради УРСР з проханням **внести до Конституції УРСР статтю про державний статус української мови на території УРСР...**
>
> 4. З метою піднесення на якісно новий рівень патріотичного й інтернаціонального виховання **впровадити в практику вивчення в кожній школі республіки української мови та літератури як обов'язкових предметів для всіх учнів,** і в зв'язку з цим пропонується **внести відповідні зміни до четвертого та восьмого параграфів Статуту середньої загальноосвітньої школи...**
>
> Рекомендувати відповідним міністерствам і відомствам звернути увагу на потребу розв'язання таких назрілих питань:
>
> **— збільшення в республіці кількості передач на телебаченні й радіо українською мовою; — обов'язковий випуск кіностудіями республіки українськомовних варіантів фільмів та масове їх тиражування; — широке використання української мови в діловодстві і в роботі державних та громадських установ; — поліпшення мовної підготовки творчих працівників театру й кіно та всіх інших фахівців, які готуються до роботи в сфері культури; — створення комітету розвитку і збереження чистоти української мови на зразок того, що існує в РРФСР...**
>
> 8. ... **розробити конкретні заходи, спрямовані на поліпшення видань дитячих книжок українською мовою, а також забезпечення педагогічними кадрами із знанням української мови дошкільних установ народної освіти...** («Літературна Україна», 9 липня 1987).

Оскільки всі ці справді «докорінні зміни» в наявному стані української мови, конечну потребу і фактичну вимогу яких висунено в цих постановах пленуму СПУ, означають конкретні зміни в національній політиці партії, що спричинила такий наявний стан, то ці постанови, звичайно, мусили поставити організацію письменників України в стан конфронтації з тим керівництвом партії в Україні, якому підлягають усі такі організації. І так воно й сталось.

Конфронтація: СПУ — КПУ?

Національне питання, головним елементом якого в Україні є його мовно-культурний аспект, — це, як відомо, є в СРСР сфера **національної політики** КПРС, і то якраз особливо вразлива сфера загальної **політики партії.** Тому акція українських письменників у справі рятування української мови й національної культури в такій організованій формі, якої вона набула та якою її задокументовано зверненими до партійно-урядового керівництва Української РСР постановами червневого пленуму СПУ, стаючи фактично загальнонаціональною акцією, цим самим сягнула в сферу **політики.** Бо порушення справи про державний статус української мови в республіці та про обов'язкове вивчення української мови в кожній школі республіки і тим самим про скасування тих статей «загальносоюзного» шкільного закону, на підставі яких українську мову в Україні витіснює зі шкільного навчання російська мова, — це все ніщо інше, як домагання зміни національної політики Москви, яка саме й розрахована на мовно-культурне «розукраїнення України». Таким чином **організований колективний виступ українських письменників** від імені офіційної (отже — «державної») СПУ — це, з погляду нині «законної» генеральної лінії національної політики Москви щодо України, є **зачин опозиційного руху проти такої політики.** І саме в такому сенсі СПУ опинилася в конфронтації з виконавцем цієї політики в Україні — КПУ.

Те, що ця конфронтація була неминучою, напевно знали заздалегідь і всі ті письменники, що виступали на пленумі СПУ з гострою критикою наявного стану української мови й заявляли про потребу боротися проти антинаціонального шкільного закону та за державний статус української мови в українській республіці. Бо ще в травні, незадовго до червневого пленуму СПУ, на з'їзді вчителів України, де письменники (зокрема Б. Олійник, він же член Верховної Ради й голова її комісії в справах освіти) виступали в такому ж дусі, як і на своєму пленумі, там же виступав із привітальною промовою й сам Щербицький, але висловлював турботу не про українську, а про російську мову в Україні. Так, заявляючи про те, які то «найсприятливіші умови для розквіту національної культури створила» влада КПРС, а при цьому, звичайно, вилаявши «зарубіжних націоналістів» за їхні нібито намагання розпалювати націоналізм серед молоді в Україні, він також, у зв'язку з порушеним на з'їзді питанням про становище української мо-

ви в Україні, між іншим, сказав таке: «Я хотів би підкреслити необхідність дальшого поліпшення вивчення учнями поряд з рідною українською і російської мови, без чого не можна оволодіти всім багатством знань» («Радянська Україна», 17 травня 1987). Отже, за Щербицьким виходило б, що незадовільним в Україні є стан не української, а російської мови.

А сама конфронтаційна ситуація між стурбованими долею української мови українськими письменниками і явно байдужими до цього речниками керівництва КПУ виявилася на відкритих зборах київської партійної організації СПУ, що відбувалися тоді ж таки, в червні 1987 р., коли відбувався й пленум СПУ. В цих зборах брав участь член політбюро ЦК КПУ Ю. Єльченко, який, наслухавшись і там таких же промов письменників про трагедію української мови в Україні, як і на пленумі СПУ, у своєму виступі в ролі авторитетного речника політики партії, сказав таке:

> Тут на ваших зборах, я мушу відмітити, відбувається своєрідне змагання, хто в'їдливіше скаже про недоліки... А найбільше гострим у виступах окремих літераторів стало питання добровільного вибору батьками для дітей мови викладання в школі... Це право батьків визначено і скріплено державним законом. Воно суттю своєю демократичне, подобається це кому, чи ні... Ми не можемо і не будемо відходити від ленінського принципу цілеспрямованого формування національно-російської двомовності, що було і залишиться ключовою ланкою роботи в галузі національних відносин («Літературна Україна», 18 червня 1987).

Цим висловлено офіційну позицію керівництва КПУ як «невід'ємної» частини КПРС, політику якої, що визначається її (в основному російським) центром у Москві, виконує в Україні КПУ. І ця позиція, як виглядає з цього, цілком протилежна поглядам і прагненням українських письменників, висловленим на всіх їхніх форумах і в постановах пленуму їхньої Спілки, адресованих партійно-урядовому керівництву тієї ж таки КПУ.

За відомою понадпівсторічною рутиною партійного і взагалі «радянського» життя в СРСР, у випадку проголошення «згори» таких протилежних висловлених «знизу» поглядів на певні політично важливі справи, «низовикам» не залишалося нічого іншого робити, як тільки наслідувати стару прислівну мудрість — «як наше не в лад, то ми зі своїм назад». Але «щось таки сталося» в період «гласності»

й «перебудови», і письменники чи, власне, партійний провід СПУ (зрештою — не зовсім і «низовики», бо як не члени ЦК КПУ, то члени чи депутати Верховної Ради!) не пішли «зі своїм назад», а пішли вперед, передали свої постанови і до Верховної Ради, і до ЦК КПУ, опублікували їх до загального відома в пресі, а тим часом, чекаючи на рішення «згори», взялися продовжувати діяти й далі в дусі «гласності» й «перебудови» в своїх ділянках мови, літератури й національної культури.

У Верховній Раді звернені до неї прохання-домагання в справі державного статусу української мови та змін у шкільному законі й статуті, звичайно, відклали на «потім» (до часу відповідних рішень і вказівок з партійної «гори»), а ЦК КПУ озвався досить швидко (бо, мабуть, відповідні вказівки з Москви київській «горі» були вже давно подані заздалегідь) і в середині серпня з'явилося в усій пресі Української РСР офіційне повідомлення під заголовком «У ЦК Компартії України». Дуже скупе на конкретні інформації про розгляд керівним центром політбюрократії України конкретно поставлених перед ним постановами пленуму СПУ питань, це повідомлення виявилося всього лише цинічно-крутійською бюрократичною «відпискою», з якої цілком ясним стало тільки одне: звернення українських письменників у справі «державного статусу» та «державних заходів» для рятування української мови зустрілося в цьому центрі виконавців «єдинодержавницької» політики Москви в Україні з цілковитим ігноруванням навіть самого поставлення питань про «державний статус» чи якісь там «державні» заходи.

Взагалі про «державний статус» української мови в усьому повідомленні ЦК КПУ та про те, що обговорювалося та що вирішено робити в справі мовної ситуації в Україні, навіть і не згадано, нібито цього питання ніхто й не підносив. Так само промовчано, як немовби й неіснуючу, справу дискримінаційних для української мови статей шкільного закону й статуту. Промовчано взагалі ту гостроту національно-мовної проблеми, на яку так чітко вказано в усіх численних виступах і зверненнях українських письменників, учителів та інших працівників освіти й культури в Україні, їхніх організацій і організаційних форумів. І, як на глум, похваляючись насправді неіснуючими «досягненнями» останніх років у національно-культурній галузі українського життя в республіці, у повідомленні про рішення щодо потрібних заходів в окремих справах особливо підкреслено лише потребу «посилення» й «поліпшення» праці

щодо «інтернаціонального та патріотичного» (читай — великодержавно-імперського, «єдинонеділимського») виховання та плекання «російсько-української двомовності» (читай — дальшого домінування єдинодержавної російської мови над зведеною до стану «неперспективності» українською бездержавною мовою). При цьому, звичайно, також наголошено справу боротьби проти «буржуазного» (самозрозуміло — українського, але ні в якому разі не російського) націоналізму тощо.

А поміж усім цим, між іншим, досить невиразно згадано й факт якогось, нібито зовсім незначного, «звуження застосування» та «зниження рівня викладання» української мови — виходило б, нібито з вини самих викладачів, бо висновок із цього щодо ухвалених конкретних заходів такий: «Планується, зокрема, **поряд із забезпеченням усіх умов для глибшого вивчення російської мови** як засобу міжнаціонального спілкування, здійснити ряд заходів для **підвищення рівня викладання й вивчення української мови**». Отже, насамперед для російської мови в Україні треба «забезпечити усі умови для глибокого її вивчення», а для такого вивчення української мови, виходило б, усі умови вже й так забезпечені, а треба ще тільки «підвищити рівень її викладання», тобто — поліпшити кваліфікацію вчителів (цитата з тексту-повідомлення «У ЦК Компартії України», «Культура і життя», 16 серпня 1987).

Безперечно, таке ігнорування чи, фактично, відкинення щербицьківським (службовим щодо горбачовського московського) партійно-урядовим керівництвом Української РСР насправді мінімальних і цілком законних домагань українських письменників та інших «культурників» щодо рятування української мови й цим — самого життя української нації, — це не можна було зрозуміти інакше, як виклик, та ще й зухвалий виклик, національному сумлінню не тільки цих українських письменників і культурників, а й репрезентованого в даному випадку ними українського народу. Справді бо — за сучасного стану речей в Україні, — після десятиріч нещадного винищування сил українського національного опору, української національно-політичної (в тому зокрема й націонал-комуністичної) опозиції, національно-культурного відродження і, зрештою, просто національно зорієнтованого «дисидентства», — саме на долю теперішніх, переважно партійних і стовідсотково «радянських» українських письменників і працівників української культури випало, в рамках теперішньої «гласності», взяти на себе місію започаткування легального і легалістичного

руху національної самооборони, можна сказати, вже на останній межі захисту мови й культури, що набуває значення захисту самого «права на життя» української нації в правових межах державно-політичної системи СРСР.

І справді — після того, як із серпневого повідомлення ЦК КПУ стало ясно, що партійно-урядове керівництво Української РСР фактично «вмиває руки» від справи рятування української мови й національної культури, цієї вирішально важливої справи для життя самої української нації, — ця справа лягла передусім на плечі саме українських письменників і культурників. І цей факт вони, мабуть, і самі повністю усвідомили. Про це, зокрема, свідчить, наприклад, постанова президії правління СПУ з вересня 1987 р., схвалена порядком реагування на згадане повідомлення ЦК КПУ про партійно-урядову позицію в справі української мови й національної культури. В цій справі письменники постановили взяти на себе конкретно-ділову ініціативу, формально — немовби порядком виконування ухвал і рішень, поданих у директивній частині повідомлення ЦК КПУ. Досить зручно використовуючи крутійську мову того повідомлення, вони нею ж таки «узаконили» для себе такі свої практичні заходи, які означають продовження й далі розпочатої ними акції за здійснення зігнорованих щербицьківським керівництвом КПУ домагань червневого пленуму СПУ. Так, не вживаючи вже в цій своїй постанові поняття «державний статус» і не згадуючи про зміну шкільного закону й статуту, вереснева постанова президії правління СПУ фактично настоює на практичній реалізації того, що являє собою властивий зміст державного становища української мови в Україні, тобто — щоб їй були забезпечені належні мові основної нації цієї «національної республіки» місце і роль у всіх не тільки освітніх, а й державно-урядових, політичних, суспільно-громадських, наукових, фахових, службових, масово-інформаційних, мистецьких, технічних, виробничих, побутових і різних інших сферах і галузях життя.

Цим, по суті, ця письменницька постанова набула характеру своєрідного «виклику на виклик» у конфронтаційній легалістичній боротьбі з партійно-урядовим керівництвом за протилежно з двох сторін тлумачений зміст, однаково для обох сторін самозрозуміло-обов'язкових, «радянських» форм державності й законності в СРСР та, в його межах, в Українській РСР зокрема. Цей виклик, звичайно, не залишився без відповіді з партійно-урядової сторони, і незабаром після виявленої вересневою постановою президії

правління СПУ фактичної невідступності українських письменників від своєї позиції в питанні державного статусу української мови та загальнообов'язкового її вивчення в усіх школах Української РСР ця відповідь з'явилась 31 жовтня 1987 р. в центральному органі ЦК КПУ, газеті «Радянська Україна» у формі статті партійного юриста Б. Бабія під заголовком «Мова в дзеркалі закону». Це, власне, був одверто-прямий виступ з партійно-урядової сторони проти державного статусу української мови й проти зміни шкільного закону й статуту різними легалістичними аргументами.

В статті говорилося, що в деяких листах до редакції та в статтях у газетах («Літературна Україна» і «Соціалістична культура») були пропозиції, що розходяться з позицією партійно-урядової сторони щодо пропозиції, щоб українській мові було надано «конституційне забезпечення», тобто, щоб надати їй державний статус відповідною статтею конституції. У статті поставлено запитання, чи це правильний шлях до розв'язання мовної проблеми, і запропоновано насамперед розглянути, що таке «державна мова» і що за нею криється. З погляду автора статті Бабія, державний статус мови означає надання їй привілейованого становища в порівнянні з іншими, що така конституційна гарантія для мови часто вживалась експлуататорськими класами для закріплення інтересів панівної нації та що історичний досвід показує, що проголошуючи свою мову за державну, вони придушують мови інших націй у країні і часто забороняють їх шляхом законодавства. Свобода вибору мови навчання, як один із основних принципів освіти в Радянському Союзі, а зокрема в Українській РСР основується, згідно з Бабієм, на національній політиці, яку проводить партія й держава і стверджує на практиці її демократичну природу. Бабій зазначив, що мають рацію ті, що твердять, що саме батьки, а не міністерства чи відомства, мають визначати мову навчання для їхніх дітей.

Це, звичайно, цілком недоречні й фальшиві аргументи. До чого тут пригадка про використання державного статусу мови «експлуататорськими класами» чи «панівною нацією» — в Українській РСР? Адже і в СРСР є три республіки (Азербайджанська, Вірменська і Грузинська), що мають у своїх конституціях відповідні статті про державний статус мов їхніх народів. Також в СРСР немає «демократичної» свободи вибору для «націоналів» — вивчати чи не вивчати російську мову в школах, не тільки в Росії, а й у «національних» республіках, бо вона обов'яз-

кова. То чому державний статус і обов'язкове навчання української мови в Україні «недемократичні»? Уживання такої аргументації в центральному органі ЦК КПУ тільки стверджує той факт, що партійно-урядовий опір домаганням державного статусу для української мови в Україні означає крайнє рішення Москви будь-якою ціною не допустити до втрати тих «досягнень» русифікації України, що їх уже здобуто для Росії на шляху до цілковитого «злиття в російському морі усіх слов'янських рік». Бо ж саме таке «злиття» в межах СРСР перш за все «братніх» (української й білоруської) східнослов'янських націй є необхідною передумовою для того, щоб потім вирішальною більшістю одномовних «російських слов'ян» знівелювати решту менших «націоналів» у «єдиній неділимій» імперії.

Що далі — «в найближчому майбутньому»?

З наближенням останніх місяців — листопада і грудня — 1987 р. в усіх народів національних республік СРСР, а зокрема в українців (не тільки на батьківщині, а й у світовому розсіянні) було не мало затаєних сподівань на остаточне вияснення досить таки загадкового питання: що ж, нарешті, нового та, може, й такого, що є бажаним для неросійських народів, скаже Горбачов щодо національного питання при нагоді 70-річчя перемоги «радянської влади» більшовиками в Росії та 65-річчя створення Союзу РСР, дати яких припадають на два останні місяці року. Бо хоч у своїх промовах на XXVII з'їзді КПРС у 1986 р. та на пленумі ЦК, скоро після казахстанських подій, уже 1987 р. він дещо вже сказав і в національному питанні, але чогось дійсно нового, принципово відмінного від сталінсько-брежнєвської мови на цю тему, в тих промовах важко було почути. Але загальний «перебудовчий» зміст і тон горбачовської мови, в якій таки було чимало дечого нового й бажаного, зроджував надії, що й у національному питанні він таки ще мав би щось також справді «перебудовчого» сказати.

Та ось у своїй св'ятковій промові з нагоди 70-річчя «Жовтня» він знову сказав дещо про національне питання, але таке, що тільки ще більше стривожило й насторожило:

> Ми, — сказав Горбачов, — справедливо говоримо, що національне питання у нас розв'язане. Революція проклала шлях не тільки юридичній, а й соціально-економічній рівно-

правності націй, зробивши надзвичайно багато для вирівнювання економічного, соціального й культурного розвитку всіх республік і регіонів усіх народів. Одним із найбільших завоювань Жовтня є дружба радянських народів. Вона сама по собі — унікальне явище в світовій історії. Для нас же — одна з головних опор могутності й міцності радянської держави. Відзначаючи сьогодні видатні досягнення ленінської національної політики, **народи нашої країни віддають данину глибокої поваги і вдячності великому російському народові за його безкорисливість, справжній інтернаціоналізм**, неоціненний внесок у створення, розвиток і зміцнення соціалістичного союзу вільних рівноправних республік, в економічний, соціальний і культурний прогрес усіх народів радянської країни («Правда», 3 листопада 1987).

Все це — нецікаве повторення найгірших сталінсько-брежнєвських зразків самохвальства і пустодзвонства. А особливо «славословіє» в дусі того низькопоклонного культу «великого російського народу», що є найбільш поганою ознакою, користуючись кріпеньким російським слівцем, «густопсового» великодержавно-російського шовінізму. І те, що росіянин Горбачов перед своїм московським, найбільш «чистокровно»-російським за всю історію існування СРСР, партійно-урядовим зборищем саме від імені нібито «вдячних» неросійських народів так ревно й чолобитно вихваляв свій власний народ за його нібито «безкорисливість» і навіть «інтернаціоналізм», — це було гірше за вдячність грузина Сталіна росіянам за вірність йому під час війни.

Якби у своїй святковій промові Горбачов обмежився був тільки до вищезгаданого, то можна було б після цього поставити велику крапку й залишити будь-які надії на суттєві перебудовчі зміни в національній політиці Москви в позитивному сенсі для народів національних республік, а зокрема для українців у бездержавній УРСР. Але після цього він сказав ще й таке:

Не будемо забувати про те, що ми живемо в багатонаціональній державі, де будь-які соціально-економічні, культурні, правові рішення прямо і безпосередньо зачіпають і національне питання. Будемо діяти по-ленінському, максимально розвивати потенціал кожної нації, кожного з радянських народів... **Національні відносини в нашій країні — це живе питання живого життя.** Ми повинні бути крайньо уважними і тактовними в усьому, що стосується національних інтересів або національних почуттів людей... **Треба глибше проаналізувати й обговорити питання ці в найближ-**

чому майбутньому з урахуванням того, що вносить у життя країни перебудова, демократизація, новий етап її розвитку («Правда», 3 листопада 1987).

Важливим у цій частині доповіді Горбачова є те, що сказано про національні справи в СРСР, як «живе питання живого життя» та що ці справи треба «глибше проаналізувати й обговорити в найближчому майбутньому» саме в плані достосування до вимог «перебудови і демократизації». А це останнє, як виглядає, мабуть, пов'язане з тим, про що саме після цієї промови заговорили в партійних колах СРСР та, зокрема, в Україні, а саме: що запланована XXVII з'їздом КПРС спеціальна Всесоюзна партійна конференція, що призначена на червень 1988 р. для «розгляду питання демократизації в партії і в державі», має розглядати також національно-політичну проблематику, якій також має бути присвячений і спеціальний пленум ЦК КПРС у 1988 р.

Перспектива такого обговорення й можливих рішень в національному питанні «в найближчому майбутньому», звичайно, дає підставу для дальших нових кроків і в боротьбі українського руху національної самооборони проти русифікації — руху не тільки письменницького, а й у ширшому його розумінні, руху за українські національні цілі в СРСР взагалі. Але конкретною ціллю цього руху вже не може бути тільки домагання державного статусу української мови в СРСР, а передусім — домагання державного статусу самої Української РСР, в сенсі «української радянської державності» принаймні в таких межах, як це було передбачено союзним договором, на базі якого створено СРСР, та як це було реалізовано в національно-культурній площині в період «українізації», бо тільки таким шляхом буде розв'язане питання державного статусу української мови.

ГОРБАЧОВСЬКІ РЕФОРМИ І ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Микола Бараболяк

Писати про реформи в Радянському Союзі — це так, як брати участь у «російській рулетці». Для автора складне і невдячне завдання. Завтра його погляди можуть виявитись нікудишніми. Проте у нашому інтересі є тримати руку на живчику процесів, які відбуваються в СРСР, дискутувати про них, бо розвиток подій в СРСР під керівництвом сучасного Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова може мати істотний вплив на українське політичне майбутнє.

У чому ж суть перебудови? Чого прагне Горбачов? Червневий пленум ЦК КПРС (1987 р.) висунув три найголовніші справи його програми: а) перебудова економічного планування і управління з метою досягти прогресу в народному господарстві, б) деяка свобода в сфері культури і в) певна, точно не окреслена «демократизація» всієї системи. Вже до пленуму внутріпартійна опозиція нарікала, що було забагато мови про «гласність» і «демократизацію», а замало про основне питання — оздоровлення економіки. Опозиція мала рацію. З точки зору державних інтересів Радянського Союзу, істотне, ба навіть головне завдання — це підвищення продуктивності радянської економіки, задоволення радянського споживача, а все інше — це тільки кон'юнктурні засоби.

Горбачов — це черговий будівничий російської імперії. Він людина інтелігентна, та свідомий того, що коли СРСР лишиться й надалі на такому жалюгідному економічному рівні, на якому, порівняно зі Заходом, він є сьогодні, то хоч він проіснує ще довгі роки, завдяки своїй мілітарній силі, він цілковито втратить притягальну силу «соціалістичної» країни, в яку так палко вірили комуністи від початку революції.

Виглядає, що на червневому пленумі ЦК КПРС досягнено порозуміння щодо основних цілей радянської політики: економіку годі перебудувати силами невільників. Певна доза «гласності» і «демократизації» потрібна, щоб

Автор — професор-emeritus політичних наук, публіцист. — *Ред.*

вдихнути життя в процес економічної «перебудови». Опозиція мабуть із цим погодилась, коли на пленумі виступив в її обороні такий «ас» «твердих», як Громико. Так залатано, поки що, прірву між економічною «базою» і суспільно-політичною «надбудовою» системи. «Гласність» має завдання перебороти опір бюрократії щодо економічних реформ, а також розбудити маси населення з інерції та апатії, не говорячи вже про недовір'я. «Гласність» і «демократизація» — це тільки знаряддя для досягнення успіхів в економіці. Це треба мати на увазі і не надіятись на далекосяжні полегшення в суспільно-політичній сфері.

В результаті порозуміння (чи скоріше зрозуміння внутріпартійною опозицією намірів Горбачова) пленум ЦК погодився на економічну «перебудову» системи та нововведення, про які досі не говорилося. Тому насправді є перспективи на «фундаментальну перебудову» економічної системи та дальші зміни головно в сфері планування. Реформи спрямовані на обмеження центрального планування. Вони дають керівникам підприємств далекосяжні автономні права в адмініструванні підприємствами. Вони мають на меті встановити нову систему контролю якості продукції, регулювати ціни, визнати роль конкуренції, надати більше значення і ваги грошеві, кредитові і зискові, зняти в процесі виробництва бюрократичні пута, які наклав на той процес Сталін і його послідовники. Звичайно, всі ці зміни мають статися поступово. Деякі нововведення, пов'язані з перебудовою, були вже схвалені червневим пленумом партії та вслід за тим і Верховною Радою СРСР. Інші, важливіші, які стосуються механізму ринку, контролю якості та цін на товари, мають бути схвалені в 1988 р. Найневідкладнішими лишаються — піднесення сільськогосподарської продукції і задоволення споживача харчами, поліпшення лікарської обслуги та обслуги споживача, наприклад, у ресторанах, задоволення попиту на мешкання.

Всі ці заходи вимагають збільшення капіталовкладень. Від споживача багато не очікувати, бо він не звик ощаджувати, навіть за умов, коли не було що купити за гріш. А коли б на ринку з'явилось більше товарів, банкові конта не будуть рости й поготів. Примусові позики непопулярні. Єдине джерело фінансувати «перебудову» — це обмежити кошти на зброєння.

Перебудова може Горбачову вдатись і бути успішним задумом, але може й провалитись. Коли б спіткала її така сама доля, як у випадку реформ Хрущова, то, звичайно,

українці на тому не скористалися б. Проте успіх перебудови може відкрити для нас певні перспективи.

На Заході панує погляд, що Радянський Союз став мілітарною великою потугою, про розбиття якої не може бути й мови. Вся увага мусить бути скерована на те як її приборкати, щоб вона не стала ще більшою потугою. Інший погляд у нас, українців у діаспорі. Більшість з нас живе надією, що Радянський Союз заплутаний у такі внутрішні суперечності, що ось-ось розпадеться, а ми мусимо бути готові завдати цій спорохнявілій системі нищівний удар. Наш підхід не змінився й з приходом до влади Горбачова і проголошення ним політики «гласності» та «перебудови». Продовжуємо живити нашу громаду старими фразами про спорохнявілість радянської системи, якій, мовляв, уже ніщо не поможе, а Горбачову не уникнути долі Хрущова. Далі продовжуємо пропагувати лозунг «чим гірше, тим краще». В такому підході є щось із масохізму або навіть з хомейнізму. Психоз мучеництва. Множити жертви незалежно від того, чи вони принесуть народові визволення, чи ні. Хомейні принаймні обіцяє рай у небі за смерть. У нас апофеоз «жертви крові», так немовби тих жертв було в історії замало. Вмирати для України, замість жити і боротись за її успіхи. Боротись треба за те, що в даний час можна вибороти.

У діаспорі ми бундючні і відважні за чиєюсь спиною. Ми не беремо до уваги того, як почуває себе народ на батьківщині, чи він там насправді проявляє таку «непоборність», про яку деклямуємо в діаспорі. Побувавши двічі в останні роки в Україні, я став трохи інакше дивитись на нашу духовну відпорність до московського етноциду. Народ живе там уже 65 років під тиском радянської пропаганди, у мареві в'язниць і заслань. А ми в діаспорі далі міцно тримаємось такої фразеології, якою можна тільки затуманювати нашу політичну думку, неначе геть чисто втратили почуття здорового глузду у підході до наших політичних завдань. У нас повний розрив між материком і діаспорою, між «там» і «тут», між «ми» і «вони». Не тільки неможливою стала бодай якась збіжність стремлінь, ми стали собі просто чужими. Діаспора не рахується з можливостями людей на батьківщині. Є дві України — та, що в Києві, і та, що над Гудсоном чи Потомаком. А все лихо в тому, що наша політична думка ширяє в облаках і не бере до уваги дійсності. А політика — це мистецтво досягти того, що в даних умовах можливе.

Яке, отже, повинно бути наше політичне ставлення в тому разі, якби в СРСР перемогла горбачовська «перебудова» і дійшло б до нового детанту між СРСР і Заходом? Політичне ставлення треба формувати заздалегідь. Донедавна стосунки між Сходом і Заходом були такі, що наше «чим гірше, тим краще» мало хоч якесь виправдання. В тій атмосфері процвітала фразеологія про «збройну розправу», а протиставлятись таким лозунгам вважалось відступництвом, мало що не національною зрадою. Не багато ми досягли за той період нашої «збройної визвольної політики» і витратили чимало енергії й коштів на ніщо. Найважливіше завдання діаспори — допомогти нашому народові на батьківщині, щоб він міг випростати хребет, який Москва йому так боляче зігнула після нашої поразки в Другій світовій війні. Говорю про поразку, бо інакше підходити до питання не можна, коли візьмемо до уваги, що ми мали «Правління» і збройні сили (УПА, Дивізія), які були поборені. Наша поразка тим болючіша, коли зважити що ворожа тоталітарна сила використала наші бойові дії для виправдання відкритого геноциду нашого народу, який прагнув тільки волі, — розстрілами, каторгами та іншими формами знущання. Наша поразка у нерівній воєнній боротьбі дала привід радянському режимові застосувати до нашого народу під виглядом боротьби з «буржуазним націоналізмом» у ще драстичнішій, ніж досі, формі культурний геноцид, що є витонченим різновидом імперіалізму, знаного під назвою культурного імперіалізму. Цей різновид імперіалізму прибрав в Україні нечувані в культурному світі форми заборони навіть користуватися в повсякденному житті рідною мовою.

Коли б в СРСР перемогла «перебудова» та настала ера нового детанту з США, ми повинні припинити дорікати американцям за їхню «короткозорість» та нерозуміння інтенцій російського імперіалізму, а використати нові, змінені обставини для формування нових методів боротьби за наше визволення. Клич готуватися до збройної розправи зовсім не мав застосування навіть в умовах «холодної війни», а що вже й казати про ситуацію, коли б закріпився детант між США і СРСР, чого більшість американців так уперто прагне.

Одним із головних завдань української діаспори є боротьба за людські права в Україні, найвидатнішим представником якої був генерал Петро Григоренко. В нинішній міжнародній ситуації заходи в обороні людських прав дуже

популярні: весь світ стає на захист чорних у Південній Африці, поєднуючи боротьбу за людські права з правом на самовизначення. Українська справа, на жаль, не має у світі такої ваги, як становище чорних у Південній Африці. Чому? Бо ми не зуміли піднести вагу нашої справи до рівня міжнародної проблеми, яку згідно з принципами свободи людини треба розв'язати. Ми далі не дооцінюємо сили російського культурного імперіалізму. Наші «боєво» настроєні середовища дедалі думають категоріями 1917-20-их рр. Ми не усвідомлюємо, що умови для нашого національного визволення були тоді унікальні, що вони неповторні. Головною загрозою для України не є мілітарний російський імперіалізм, а культурно-ідеологічний. Нині навіть такі великі мілітарні потуги, як СРСР чи США проявляють ознаки безрадності перед наступами таких ідеологічних рухів, як, наприклад, радикальний релігійний хомейнівський. А щоб нам протиставитись культурно-ідеологічному наступові Москви, треба змінити наші ставлення та методи боротьби.

Перебудова в СРСР та детант між великими потугами може дати нагоду розгорнути в діаспорі своєрідну допоміжну акцію для моральної підтримки нашого народу на батьківщині. Що треба робити? Їздити в Україну, втримувати зв'язки з нашими земляками, приймати їх у країнах нашого поселення, індивідуально і групово. Вишколювати в діаспорі мистецькі сили для виступів у Києві, Львові чи Чернівцях і запрошувати мистецькі ансамблі з України. На жаль, у діаспорі немає достатнього зрозуміння для такої діяльності. Діємо далі під тиском тих кіл, які накидають нашому громадянству бойкотування культурного обміну. Ми повинні сприймати Україну та українців такими, якими вони нині є після більш ніж двох третин століття російської окупації, і робити все, що в даних умовах можливе, щоб протидіяти культурному геноцидові. Негативним ставленням нічого не досягнемо. Не можна заплющувати вічі на дійсність і жити мріями. Цю дійсність описує о. Михайло Гаврилів у своїй книжці «Кожна людина — це перш за все історія». Ця книжка — це передрук із «Хроніки Католицької Церкви на Україні» (ч. 16), виданий «Українською Пресовою Службою» в Римі. Автор, о. Гаврилів народився 1949 р., отже він не обтяжений ідеями і вартостями 1941-47-их рр. Його книжка змальовує образ нинішнього життя в підрадянській дійсності Західної України — не тільки релігійно-духовного, а й громадського.

Молодь знаходить сенс життя в алкоголі та статевій насолоді, для неї жертви минулих років немовби не існували. Старші мовчали й далі мовчать, у патріотичному дусі молодь не виховують. Небезпечно. Щасливі, що живуть. Молодий Михайло Гаврилів, який шукав дороги до духовного сану, не пішов до підпільного католицького священика, а католицизм відкрив для себе аж у Ленінграді. Песимізмом віє від таких документів про українську дійсність на батьківщині. Та, на жаль, така є та дійсність! Коли б більше було таких документів з України, то може відкрились би нам очі на нашу політичну дійсність, і ми стали б, нарешті, діяти розумно, а не тонули б у політичній фразеології.

Інше завдання діаспорної допоміжної акції є вивести українське питання на міжнародну арену шляхом публікацій видань, які подають правдиву інформацію про Україну. Прикладом такого почину є гарвардський проект 40-томного видання української досекулярної літератури. Коли буде здійснене, воно допоможе встановити в науковій літературі Київ як центр і джерело нашої культури і державності. Потрібна й історія України, написана істориком з відомим ім'ям в історичній науці. В галузі таких важливих нині політичних наук не маємо досить наукових праць, щоб були на належному інтелектуальному рівні. Тільки твори на такому рівні, писані вченими, які здобули ім'я в науковому світі, можуть допомогти українській справі. Москва робить усе, щоб звести українську справу до регіонального рівня. Тільки наступ на культурному фронті, на найвищому інтелектуальному рівні може мати нині і завтра значення й успіх та піднести нашу справу до міжнародного рівня, на світову арену.

Висловлені тут думки спираються на припущення, що горбачовська «перебудова» і «демократизація» не натраплять на великі перешкоди, будуть мати успіх. Може, однак, статися навпаки. Проте політика мусить бути планована на довшу мету і розглядати різні альтернативи. Однією з таких альтернатив є можливість визвольної акції в Україні у випадку успіху Горбачова, яка розрахована на привернення підрадянській людині деякої індивідуальної свободи. Режим у Москві, мабуть, переконався, що невільниками (чи то робітником або менаджером заводу, чи науковцем в Академії Наук) система не «доробиться» і в конкуренції зі Заходом залишиться позаду. Можна припускати, що в теперішній ситуації боротьба за людські права може бути поступово здійснена в СРСР. Вільна людина, почуваючи

себе безпечнішою, дістанеться далі: до основних прав кожної людини, до національних прав. Для здійснення українських політичних прагнень, зокрема повної автономії України, потрібна сильна підтримка міжнародних сил, їхнє бажання, щоб наша справа мала успіх. Проте наша ситуація така складна, що годі нам бути максималістами; треба працювати над здійсненням навіть мінімальних досягнень. Починати треба від духовних і культурних заходів, щоб стримати дальшу русифікацію.

Щоб допомогти нашим землякам в Україні, замість мільйонів на нерухомості, побудування домівок, у яких у недалекому майбутньому не буде кому відбувати «засідання», перекиньмось у розбудову науки і культури. Шукаймо ідейних кандидатів на науковців — у всіх сферах української науки і культури, головно в галузях історії і політичних наук. В діаспорі тільки здобутками в цих царинах можемо допомогти нашому народові визволитись з найнебезпечнішої форми колоніалізму — культурного імперіалізму.

Вересень 1987.

ДО ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ/УРСР

Теофіл Кіс

Питання державної самобутності України чи Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) та її міжнародноправової суб'єктності ще недостатньо розроблене. Окремі праці (монографії та статті), присвячені цій тематиці, які з'явилися від часу визнання у Сан-Франціско навесні 1945 р. членства УРСР в Організації Об'єднаних Націй (ООН), є істотним внеском у дослідження цього складного питання, проте вони не розглядають всієї його суті.[1] А десь від 1970-их рр. цієї теми в науці буквально не порушується.

Ця стаття має на меті спонукати на нову дискусію та на шукання нових формулювань даної проблематики. У ній автор намагатиметься: а) проаналізувати соціологічний, політичний та міжнародноправовий характер державності України/УРСР та б) з'ясувати характер міжнародноправової суб'єктності УРСР в міжнародних взаєминах.

До проблеми підходитимемо з перспективи сучасного суспільствознавства, дослідною засадою якого є визнання, що соціологічно-історичні, політичні і нормативні чинники, якими визначена дійсність, є взаємозалежні. Похідною методологічною засадою є погляд, що питання про державність і міжнародноправову суб'єктність та політичну дієздатність України/УРСР треба визначати за загальновстановленими в суспільствознавчих і нормативних науках критеріями. Це, однак, не означає, що всі дослідження мусять бути «науковими», тобто, що ми не можемо оцінювати чинники, які зумовлюють дійсність. Власні оцінки, відносно часті, є складовою частиною суспільствознавчих досліджень.

Теофіл Кіс — професор політичних наук в Оттавському університеті (Канада), автор книг «Le federalisme sovietique: ses particularites typologique» (1973), «Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine» (друкується) та низки інших праць у галузі політичних наук. — *Ред.*

Пошуки за визначенням України та УРСР як нації і держави

Чи можна вважати Україну нацією? Чи можна вважати Україну державою, особливо в її сучасній формі УРСР?

Щоб відповісти на ці запитання, треба вдатися до певного теоретичного міркування. Звернімося до соціології. Видатний німецький соціолог Фердінанд Тенніс визначає два основні ідеальні види суспільних формацій: спільноту (Gemeinschaft) і суспільство (Gesellschaft).

Спільнота — це угруповання людей, добровільно об'єднаних певними стосунками, не зумовленими політично змінним способом життя. Спільнотна формація побудована на самобутній (справжній) волі (Wesenswille) і солідарності її членів.

Суспільство, на відміну від спільноти, є політичною і економічною формацією. Воно характеризується політичною організацією і раціоналізацією суспільних взаємин. Отже, суспільство — це волеспрямована політично зумовлена державовидна формація.

З поняттями спільнота і суспільство є пов'язані два дальші, похідні, поняття: поняття нація і поняття держава. Нація є спільнотною формацією, держава — суспільною організацією.

Інший німецький історик-соціолог Фрідріх Майнеке вважав, що треба відрізняти ще поняття культуро-нація (Kulturnation) і поняття державо-нація (Staatsnation). Державо-нація визначається власною національною політичною організацією, культуро-нація — своєю культурною ідентичністю. Ці дві спільнотно-суспільні формації можуть існувати незалежно одна від одної, одночасно одна побіч одної, історично співпадати в часі або одна одну випереджати. І так можна відрізняти поняття нація, держава, державна нація і нація бездержавна, тобто нація, яка не має своєї національної держави. Треба також зазначити, що історично кожна національна спільнота природно прагне до утворення своєї власної держави, тобто політичної організації суспільства.

На основі такого розумування треба зробити підсумок, що поняття нація/національність не можна ототожнювати з поняттям держава/державність, так як не слід ототожнювати поняття спільнота з поняттям суспільність. Нація-спільнота є соціологічною формацією, держава-суспільність є її політичною надбудовою.

Якщо застосувати цей аналітичний взірець до українського питання, то можна зробити висновок, що в історичному і соціологічному значенні Україну, безсумнівно, можна вважати національною спільнотою та культуро-нацією, тобто можна з певністю твердити, що Україна є нацією в культурному, мовному, демографічному та територіально-географічному розумінні. Століттями українці утверджували свою національну ідентичність та є визнані згідно цих понять. Усі об'єктивні і суб'єктивні атрибути національної спільноти тут наявні і є в постійному розвитку.

Можна, однак, сумніватися чи Україну можна вважати неперервною державною формацією, тобто державо-нацією. Це, особливо, стосується погляду, що Україну можна вважати державою, зокрема в її сучасній формі УРСР. Якраз це посилання на державність сучасної політичної формації УРСР ускладнює дослідження нашого питання. Вияснення і визначення поняття української державності залишається, отже, центральною проблемою.

До питання державності УРСР

Радянська наука твердить, що всі п'ятнадцять союзних республік СРСР, включаючи УРСР, є національними державами як в установчо-конституційному, так і в міжнародноправовому значенні. Радянські дослідники постійно твердять, що УРСР має політичну і правову дієздатність відстоювати свою власну державність та виконує владу над визначеною територією та населенням.[2] Ці суверенні права, однак, «відповідно до Конституції СРСР охороняються Союзом РСР» (стаття 74 Конституції Української РСР). «Суверенність» УРСР має, отже, двов'язний характер.

Згідно із законом, прийнятим Верховною Радою СРСР 1 лютого 1944 р., УРСР, як і всі інші союзні республіки, отримала право встановляти зовнішні стосунки при одночасному функціонуванні всесоюзного керівництва в зовнішніх справах. Це право було міжнародно визнане на Конференції у Сан-Франціско навесні 1945 р., коли-то УРСР (і Білоруська РСР) стала одним із членів-фундаторів ООН. За словами авторів «Історії УРСР» (т. 2, 1956, стор. 628) УРСР була міжнародно визнана в першу чергу тому, що вона використала всі прерогативи, які виникають з її членства в Союзі РСР.

Це хитке, бо, на мою думку, надто оціночне твердження

поділяють (щоправда, із значними застереженнями) і деякі західні дослідники цього питання, включаючи й українських авторів, які проживають на Заході.[3] Однак більшість західних дослідників юридичних та політичних наук рішуче заперечують таке тлумачення.[4] Я схиляюся до погляду «більшості». Вважаю, однак, що не можна цілком опрокинути деякі слушні висновки «меншості». Питання залишається суперечним.

В центрі непогодженості між авторами є, звісно, визначення поняття державності чи недержавності УРСР. На мій погляд, є методологічною помилкою вирішувати про державність чи недержавність будь-якої національної формації, так би мовити, «у відриві» від її соціологічної основи і політичної та нормативної дійсності.

Стверджений висновок про установчо-конституційну і міжнародноправову самобутність державності УРСР можна зробити лише тоді, коли приймемо специфічно окреслене визначення держави/державності та надамо йому оціночного змісту. Так, зрештою, і мається справа з радянським визначенням державності УРСР.

Заперечуючи такий підхід, заступаю погляд, що УРСР, як складова частина (одиниця) СРСР, тобто складеної з окремих республік держави або федерації (чи «над-держави»), не може розглядатися як первинний суб'єкт як конституційного, так і міжнародного права і політики. Отже, УРСР треба вважати щонайбільше похідною (деривацій-ною) державовидною формацією і суб'єктом міжнародного права та міжнародних взаємин. Можна з певністю твердити, що УРСР є саме такою і саме так трактованою як у внутрішніх, так і в зовнішніх стосунках.

Зміни, які зайшли в сучасних міжнародних взаєминах, додатково переконують мене у правильності такого розумування. В минулому вважалося, що тільки суверенні нації-держави могли бути дієучасниками в міжнародних взаєминах. Зростання важливості міжнародних міждержавних, недержавних чи приватних організацій (зокрема, в системі ООН), а також «напівсуверенних» або несуверенних політичних формацій і організацій, у тому числі членів федерацій, змінили це вузьке трактування міжнародних взаємин. Сьогодні чимало таких формацій та організацій вважаються похідними чи підлеглими суб'єктами чи напівсуб'єктами міжнародних спілкувань і наділяються навіть частковою правочинністю чи правоздатністю. В дійсності, однак, такі формації і організації є під безпосереднім чи

посередніми контролем (наглядом) держав-суб'єктів і є їм підпорядковані. До них, видимо, треба зараховувати й УРСР.

Оспорювання державного характеру УРСР

До якої міри можна вважати УРСР державою в історично-соціологічному, політичному і правовому розумінні? В суспільствознавстві і правознавстві (теж і в радянському) панує широка одностайність поглядів про те, що найкраще визначення державності було зформульоване в «Монтевідейській Угоді про Права та Обов'язки Держав» 1933 р., що її склали були США і п'ятнадцять держав Латинської Америки. За тим визначенням для існування чи виникнення держави необхідні три основоположні фактори: 1) встановлена територія, 2) стале населення і 3) влада (і додаймо політична організація, що встановляє норми суспільних взаємин), що самостійно править територією і населенням. Стаття 1 Угоди додає ще четверту передумову: влада мусить мати політичну і правову дієздатність укладати договори і вступати у взаємини з іноземними державами. Додаймо ще, що істотним для держави та її міжнародної дієздатності є дипломатичне та міжнародноправове визнання її іншими державами. Через таке визнання держава стає суб'єктом на міжнародній арені. Дипломатичне та міжнародноправове визнання є, звичайно, зумовлене політичною доцільністю з боку держав, які її визнають. Воно може бути також ступневе чи часткове і не конечно всі держави мусять бути загальновизнаними. Врешті-решт, не всі державні організації можна вважати в кінцевому рахунку незалежними державами: існують теж і підлеглі чи напівзалежні держави, наприклад, такі, що є частиною складеної з окремих одиниць держави або федерації. Тільки за умов, що всі ці вищеназвані компоненти, ознаки і критерії та вимоги є одночасно присутні — політичну формацію можна вважати державою в повному розумінні цього поняття.

Однак треба зазначити, що визначення поняття «держава» залишається бути одним із найбільш складних питань в політичній соціології. Незважаючи на це, вищеописане «класичне» визначення цього поняття розглядається як загальноприйняте, тому що воно є нейтральне, якщо йдеться про його оціночний характер. Який зробимо висновок, якщо таке визначення держави застосуємо до питання державності УРСР?

Ми вже попередньо ствердили, що Україну об'єктивно можна вважати культуро-нацією в національно-демографічному розумінні. Україну можна вважати культуро-нацією також у соціологічному та національно-територіальному понятті. Об'єднання головних етнічних територій України було завершене в 1945 р. В той час різні частини України ввійшли в склад території УРСР: 1) Західна Україна або Галичина і Західна Волинь (попередньо під Польщею), 2) Північна Буковина та Ізмаїльський район Бесарабії (попередньо під Румунією), 3) Закарпатська Україна (попередньо під Чехословаччиною), нарешті 4) Крим (історично і етнічно неукраїнська територія, яка попередньо належала Татарській АРСР, а потім входила в склад Російської Федерації) був переданий УРСР в лютому 1954 р. Це об'єднання стало правосильним, оскільки воно було затверджене двосторонніми договорами, підписаними Польщею, Румунією та Чехословаччиною з одного боку і Радянським Союзом та УРСР з другого.

Виникає, однак, запитання чи територія і населення України або, точніше, УРСР являють собою окремі категорії в установчому конституційно-правочинному і політичному розумінні. Інакше кажучи, чи можна поставити знак рівності між соціологічною і політичною дійсностями, тобто чи ототожнюються Україна як культуро-нація і Україна як самобутня державо-нація? Легальне встановлення та визначення території не є достатнім доводом територіального суверенітету, так як територія УРСР не є в її виключному розпорядженні. Як «суверенність» УРСР, так і її територіальне визначення мають двов'язний характер.

В дійсності як в теорії, так і на практиці населення і територія УРСР не мають окремого чи самостійного статусу, а є похідними частинами населення і території, складеної з «держав»-частин всесоюзної держави чи «над-держави» СРСР. Такий стан і порядок речей недвозначно виникає як з ідеологічної, так і з установчо-конституційної засади про неподільну єдність радянської держави. Стаття 75 Конституції СРСР зазначає, що 1) територія СРСР є одна і неподільна та охоплює територію союзних республік і 2) що суверенітет СРСР поширюється на всю його територію. УРСР (та інші союзні республіки) здійснює державну владу на своїй території тільки в рамках, зазначених в Конституції СРСР, тобто в похідному і підлеглому

розумінні. Ця влада, зрештою, є обмежена до обов'язку забезпечувати повний економічний та соціальний розвиток в межах території республіки (стаття 77 Конституції СРСР). В статті 73 Конституції Української РСР говориться, що «Українська РСР забезпечує комплексний економічний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР».

Цей неподільний характер чи єдність та одність територіального суверенітету ще додатково закріплені всесоюзним «Законом про громадянство» з грудня 1978 р. Підстави і порядок набуття і втрати радянського громадянства визначаються тим же законом. Це означає, що як територіальний суверенітет, так і громадянство мають двов'язний характер.

Таким чином, у кінцевому підсумку територіальні права і компетенції УРСР є тільки похідного характеру, обмежені і підлеглі. За своїми установчо-конституційними, правочинностевими, устроєвими та політично-оперативними ознаками (особливостями) УРСР не може бути трактована як регулярна держава; в системно-типологічному значенні — це радше різновид похідної держави. Подібно треба розглядати питання державності УРСР у міжнародному відношенні.

УРСР — похідна державна формація в міжнародному відношенні

Якщо заперечуємо визнання державності УРСР в установчо-конституційному і політичному розумінні, то одночасно ставимо під сумнів визнання за нею міжнародноправової суб'єктності. А це тому, що в міжнародних взаєминах первинну міжнародну правочинність встановляється тільки за державами.

Проте в сучасних міжнародних взаєминах широко застосовується практика визнавати поряд з «первинними», «безпосередніми» чи «неоспорюваними» суб'єктами теж і «похідні», «обмежені», «неповно-правочинні», «підлеглі», «підконтрольні» чи «спеціальні» дієучасники. Такий статус дієздатності може бути встановлений відповідно до домовленості між державами соціальним, економічним та іншим організаціям чи політичним формаціям. Через свій похідний статус і обмежену правову і політичну дієздатність

такі організації та формації розглядаються в міжнародних взаєминах як «делеговані», підлеглі, або підконтрольні дієучасники. Як правило, ці «несуб'єкти» діють від імені чи за дорученням первинних суб'єктів (держав) і є відповідальні перед ними. Але вони можуть теж виступати і діяти від свого власного імені і з правом брати на себе обов'язки і відповідальність, якщо таке повноваження за ними є визнане державами.

Таких, умовно окреслюючи, похідних підлеглих дієучасників у міжнародних взаєминах чимало. До тієї категорії зараховуємо й УРСР. Особливістю чи навіть унікальністю у випадку УРСР є, однак, факт, що вона (і Білоруська РСР), не будучи суб'єктом міжнародних взаємин, стала членом-фундатором Організації Об'єднаних Націй, незважаючи на те, що вона є членом/частиною федеративної держави — СРСР, яка є теж членом-фундатором ООН. Тут знову повторюється вже відома нам система двов'язності.

Така конфігурація, зрозуміло, ще більше ускладнює визначення державності України/УРСР як із внутрішньоконституційної, так і з зовнішньополітичної та міжнародноправової перспективи.

Міжнародна дієздатність УРСР з перспективи конституційної правочинності

Ми вже ствердили, що з точки зору конституційної правочинності та політичної дієздатності УРСР можна вважати тільки похідною або «помісною» державою. Так само, бо за тією ж логікою, треба розглядати її правочинність та дієздатність у зовнішньополітичній площині.

З утворенням СРСР в 1922-23-их рр. УРСР як одна з республік, що увійшла до його складу, передала в грудні 1922 р. свою зовнішньополітичну правочинність і відання Союзові. Перейняття Радянським Союзом міжнародноправової суб'єктності УРСР (та інших союзних республік) було стверджене в 1923 р. дипломатичною нотою уряду СРСР до іноземних посольств у Москві.

Із зміною Конституції СРСР 1 лютого 1944 р. і з внесенням до неї поправки (стаття 18а) та через своє членство в ООН з 1945 р., УРСР відзискала відповідно кваліфіковану міжнародну правочинність та дієздатність. Згідно з тією зміною всі союзні республіки мають право «вступати в безпосередні взаємини з іноземними державами, укла-

дати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій». Стаття 80 нової Конституції СРСР з 1977 р. та стаття 74 Конституції УРСР з 1978 р. підтвердили таку гарантію, виключивши, однак, важливе слово «безпосередні», якщо йдеться про взаємини. Це вимовне обмеження є докладно сформульоване в статті 28 Конституції УРСР, де стверджено, що «Українська РСР у зовнішньополітичній діяльності керується цілями, завданнями та принципами зовнішньої політики, визначеними Конституцією СРСР». Звідси недвозначно виникає, що аналогічно до внутрішньої політики компетенція компетенцій в зовнішній політиці УРСР належить Союзові РСР, тобто «над-державі».

Таким чином, можна провести чітку паралель між похідним чи підлеглим характером державності УРСР та її підлеглим статусом в зовнішньополітичній царині. Установчо-конституційний ступінь державності УРСР та з цього виникаючої правочинності та правоздатності в міжнародних взаєминах недостатній, щоб можна було вважати її суб'єктом на рівні з іншими державами, в тому числі й СРСР.

Вимовним є факт, що СРСР, як складена з окремих союзних республік держава, ніколи не відмовлявся від свого конституційного і міжнародноправового повноваження, яке було встановлене в 1922 р., заступати УРСР (та інші союзні республіки) в міжнародних взаєминах. Цим пояснюється й те, що ніколи не була скасована дипломатична нота з 1923 р. (про яку ми вже згадували), якою СРСР управнив себе в єдинозаступництві Союзу і союзних республік на міжнародній арені. Подібно треба розглядати й унікальну аномалію двоїстого членства (і суб'єктності) радянської держави в ООН, членства СРСР і членства похідного «суб'єкта», яким являється УРСР (та БРСР).

Перепоною для внутрішнього визнання міжнародної суб'єктності УРСР є те, що правочинність і матеріальна дієздатність союзних республік є встановлена згори конституційним порядком Союзу, тобто «над-державою», за якою залишається право регулювання та анулювання. Ніщо, наприклад, не стоїть на перешкоді, щоб шляхом зміни конституції Союз РСР «відкликав» надану ним міжнародну правочинність союзним республікам. (Візьмімо до уваги, що зміну Конституції СРСР проводиться рішенням Верховної Ради таким самим порядком як звичайні закони).

Таким чином, внутрішньоправове повноваження на міжнародну дієздатність УРСР згідно із статтею 80 Конституції СРСР та статтею 74 Конституції УРСР є похідне і як таке недостатнє, щоб вважати УРСР суб'єктом на рівні з іншими державами, в тому числі й СРСР, який виконує над нею верховну владу.

Проблема міжнародної дієздатності УРСР, з погляду міжнародної правочинності, є ще складніша. Вона стосується, по-перше, державності України і її міжнародної суб'єктності, по-друге, державності УРСР і її суб'єктності і, по-третє, політичного і правового визнання УРСР в міжнародних взаєминах від 1918 р. по сьогодні (зокрема, в системі ООН).

Міжнародна дієздатність УРСР з погляду міжнародної правочинності

Ми вже ствердили, що історично Україну не можна вважати «недержавною» чи «бездержавною» нацією, по-перше, тому, що українці на протязі сторіч мали таку чи іншу форму державності та розвинули тривку «державну» свідомість, по-друге, тому, що процес дальшого державного будівництва ніколи не був перерваним, по-третє, тому, що факт втрати державної незалежності та заміна її похідною державністю УРСР у 1920-их рр. посилив прагнення національної державності.

Між 1917 і 1922-23 рр. українська державність існувала в такій чи іншій формі і її міжнародна суб'єктність була визнана принаймні десятьма державами, включаючи Радянську Росію чи РРФСР. Сорок одна держава та чотири міжнародні організації були у формальних дипломатичних чи напівдипломатичних взаєминах з українською державою: від 20 листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. — з Українською Народною Республікою, з 1 травня 1918 р. до 19 грудня 1918 р. — з урядом Української держави Гетьмана Павла Скоропадського, з 9 грудня 1918 р. до листопада 1920 р. — з Другою Республікою, з урядом Директорії, та на вигнанні до 31 грудня 1923 р.

І справді до утвердження УРСР та її включення до складу СРСР Україна вважалася нацією-державою і її міжнародна правова суб'єктність була загальновизнана. Навіть до утворення СРСР в 1922-23-их рр. УРСР виступала незалежно (якщо не самостійно, то принаймні формально, хоч і часто «у згоді» чи «в союзі» з Радянською Росією) в

міжнародних взаєминах. Цю незалежну суб'єктність було навіть стверджено дипломатичною нотою УРСР, адресованою до урядів Франції, Польщі та Румунії головою уряду і комісарем закордонних справ УРСР Христіаном Раковським.

Так утверджена міжнародна суб'єктність України та УРСР зазнала докорінних змін у грудні 1922 р., коли-то внаслідок «Договору про утворення СРСР» УРСР зреклася міжнародної правочинності в користь новоствореного Союзу РСР. В дійсності тим актом УРСР (і посередньо Україна) була позбавлена міжнародної суб'єктності. У своїй ноті з 19 серпня 1923 р. УРСР повідомила про цю далекосяжну зміну в її статусі всі дипломатичні представництва, акредитовані в Києві. Це був останній зовнішньополітичний акт уряду УРСР, який формально поклав кінець і так вже кволій «суверенності» УРСР.

Зміна Радянської Конституції з 1 лютого 1944 р. (стаття 18а) і членство УРСР в ООН з 1945, яке було їй надане внаслідок домовленості між СРСР, США і Великобританією, почасти відновили міжнародну дієздатність Радянської України. (Треба тут зазначити, що СРСР насамперед жадав членства в ООН для всіх союзних республік. Пізніше зажадав його тільки для України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії. В кінцевому результаті було досягнуто компромісну домовленість про включення до складу ООН лише України і Білорусії). Завдяки своєму новому статусові УРСР брала участь в укладанні мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини та пізніше в інших міжнародних конференціях, включаючи такі важливі, як Женевська конференція для врегулювання морських справ і морського права (по 1978 р.) та Віденська конференція у справі встановлення дипломатичного і консульського кодексу в 1961 та 1963 рр. Будучи членом ООН, УРСР бере участь у приблизно десятьох спеціалізованих організаціях ООН, наприклад, МОП, ЮНЕСКО, Всесвітня Метеорологічна Організація тощо. УРСР була теж обрана членом Економічної і соціальної ради (в 1946 р.), членом Комісії контролю конвенційного озброєння (в 1948-49 рр.). Натомість УРСР не бере участі або не є членом більшої половини спеціалізованих організацій ООН.

Завдяки цій новонабутій міжнародній дієздатності, УРСР поряд з СРСР або за її дорученням брала теж участь в «двосторонніх» міжнародних взаєминах. І так 22 вересня 1944 р. УРСР уклала була договір з польським

«Люблінським Комітетом Національного Визволення» (який пізніше став першим комуністичним урядом Польщі) про обмін громадянами та утримання мостів на кордонах між двома країнами. (Подібні договори були також укладені між тим же Люблінським Комітетом та Білоруською і Литовською РСР). В грудні 1945 р. «український прем'єр» Н. С. Хрущов склав був «державний візит» у Варшаві, а представник польського уряду склав такий же візит у Києві наступного жовтня. Іншим «двостороннім» і «дипломатичним» актом був, однак, радянсько-чехословацький договір з 29 червня 1945 р., згідно з яким територія Закарпатської України була передана УРСР. Уряд УРСР не взяв формальної участі в укладенні договору, проте цей договір був укладений українською, російською та словацькою (але не чеською) мовами.

Похідна міжнародна суб'єктність та дієздатність УРСР

Міжнародно-політичний статус, що його відзискала УРСР внаслідок зміни Конституції СРСР з 1944 р. та через її членство в ООН, в жодній мірі не підвищив ступеня її державності як у внутрішньому, так і в зовнішньому відношенні; вона й надалі залишилася похідною, «помісною» та частковою політичною формацією складеної з окремих союзних республік держави, якою є СРСР.

Членство в ООН, по суті, недостатнє, щоб міжнародне право трактувало УРСР рівнозначним з іншими державами суб'єктом. ООН є «тільки» міждержавно-політичною хоч і універсального значення організацією. Як така, вона не є міжнародно правним суб'єктом (хіба що за загальноприйнятим звичаєвим правом). Теоритично до її складу можуть входити не тільки держави, а й державовидні і «недержавні» організації похідного характеру, якщо така воля та домовленість держав. Так і сталося у випадку УРСР (і БРСР). Навіть така недостатня «другорядна» міжнародна дієздатність УРСР, безсумнівно, зактивізувала її потенційну суб'єктність (яку, зрештою, вона мала до часу створення СРСР).

За такого стану справ більш вагоме визнання міжнародної суб'єктності УРСР може статися тільки за двох умов: по-перше, шляхом надання їй повної внутрішньоконституційної правочинності і політичної владоздатності (це, однак, було б рівнозначне зі встановленням самостійної державності, перспективність якої нині є неправдопо-

дібна), по-друге, за умов установлення безпосередніх дипломатичних і консульських стосунків з іноземними державами, тобто взаємин держави з державою. Здійснення такої передумови, безсумнівно, надало б українській державності правочинної міжнародної суб'єктності.

Історія переконливо засвідчує, що таке завершення державності та міжнародної суб'єктності УРСР ніколи не було в інтересі радянської влади, бо це спричинилося б до розпаду всесоюзної держави. Треті сторони-держави не виявляли й надалі не виявляють зацікавлення у такій можливості. Для них статус кво сучасної України є повністю задовільний.

Щоправда, незважаючи на те, що 14 травня 1945 р. в Сан-Франціско міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський заявив на прес-конференції, що Україна є «готова кожночасно обмінятися дипломатичними та консульськими представниками з будь-якою країною» та що «з вдячністю прийме будь-які пропозиції в цій справі від інших держав», Україна ніколи не вступила в дипломатичні взаємини з іноземними державами. Єдина і то не наполеглива пропозиція, що була зроблена Британським урядом в серпні 1947 р., була просто зігнорована як урядом УРСР, так і урядом СРСР.

Подібною, хоч дещо відмінною справою, є встановлення консульських взаємин. Деякі країни, наприклад, Польща, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка, Угорщина, Болгарія, Югославія, Куба, Індія та Єгипет (?) мають свої консульства в Києві чи Одесі (а також і в деяких інших союзних республіках). З 1986 р. існує узгодження щодо встановлення в Києві американського консульського представництва в обмін на встановлення радянського консульства в Нью-Йорку. (Переговори в справі обміну консульств Київ — Нью-Йорк провадилися приблизно від 1973 р. і були об'єктом обговорення на двох «зустрічах на верхах» між Ніксоном і Брежнєвим в 1974 р. та Рейганом і Горбачовим в 1985 р.). Але це аж ніяк не означає що існують безпосередні консульські взаємини між УРСР та іноземними державами. Договірними сторонами про обмін консульських представництв не була УРСР та іноземні країни, а СРСР та інші держави. А це ймовірно тому, що обмін консульськими представництвами є дипломатичним актом, на який УРСР як похідна державна формація не була правоздатна. Тому-то теж консульські представництва в Києві чи Одесі мають статус консуль-

ських агенств Генеральних Консульств відносних держав в Москві.

Надання окремого права участі УРСР в дипломатичних та консульських взаєминах аж ніяк не є сумісне з цілями, завданнями та принципами внутрішньої та зовнішньої політики СРСР. Радянський Союз ніколи не мав наміру поширити міжнародну правоздатність союзних республік поза пасивне членство України (і Білорусії) в ООН.

Цю «внутрішню справу» радянської держави добре розуміють західні держави. Ніхто не має інтересу актуалізувати «українське питання» та визнати Україну/УРСР за повноцінного суб'єкта міжнародних взаємин. В кінцевому рахунку УРСР можна вважати тільки похідною державовидною політичною формацією. Як така, і тільки завдяки своєму членству в ООН, вона є наділена певною міжнародною правоздатністю і дієздатністю похідного характеру.

Висновки

Аналіз питання державності та міжнародної суб'єктності України/УРСР можна звести до чотирьох головних ствердженъ:

1. З соціологічної точки зору Україну, безсумнівно, можна вважати культуро-нацією та історичною реальністю. Згідно з таким поглядом Україна не є повністю недержавною чи бездержавною нацією. Процес творення її державності в новітніх часах (від 1917 р.) є безперервний. Проте українська державність не є достатньо сконсолідована як у внутрішньому, так і в міжнародному розумінні, щоб УРСР можна було беззастережно визнати державою. Якщо йдеться про сучасну форму української державності, то згідно із загальноприйнятими в суспільствознавстві та правознавстві критеріями УРСР слід вважати «не-державою».

2. Твердження радянських та деяких західних дослідників (у тому числі й українських, які поселились на Заході), що за формальними установчо-конституційними ознаками УРСР можна вважати державою, треба заперечити. На основі цього висновку, який спертий на «Монтевідейській Угоді про Права та Обов'язки Держав» та на критеріях встановлених на Віденській Конференції про дипломатичні та консульські права і обов'язки, УРСР не можна вважати первинним суб'єктом міжнародних взаємин, порівняно з іншими державами. По-перше, її міжнародно-

правова правочинність і політична дієздатність для цього недостатні. По-друге, вона не користується дипломатичним визнанням, яке в основному наділяється тільки державам державами.

3. Треба, однак, визнати, що внаслідок зміни Радянської Конституції в лютому 1944 р. (стаття 18а) і на підставі статті 80 Конституції СРСР з 1977 р. та статті 74 Конституції УРСР з 1978 р., та врешті-решт завдяки її членству в ООН УРСР здобула певну міжнародну суб'єктність. Цю суб'єктність можна, однак, вважати тільки похідною чи підпорядкованою, подібно як теоретично-формально та практично компетенція компетенцій в закордонній політиці підлягає Союзові РСР, а не його складовим частинам, однією з яких є УРСР. Відповідно до так встановленого її внутрішнього статусу міжнародна правочинність і політична дієздатність УРСР зведені тільки до супутньої, бо поряд з СРСР у співучасті в ООН УРСР вважається третіми державами похідною та підлеглою державовидною формацією.

4. Тільки а) відповідний зріст внутрішнього правового і політичного статусу державності та б) встановлення безпосередніх взаємин з іноземними державами, тобто встановлення взаємин держави з державою, можуть надати Україні/УРСР статус повновартісного правочинного та дієздатного суб'єкта.

Майбутнє української державності та її міжнародної суб'єктності залежатиме від здійснення цієї двов'язної передумови.

ПРИМІТКИ

1. Відносно бібліографії таких праць див.: T. I. Kis, Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine, (Оттава: University of Ottawa Press, 1988; друкується).

2. Згадати треба таких авторів: Ю. Бровка, І. Лукашук, Л. Лещенко, К. Забігайло-Михайловський, М. Недбайло-Василенко, М. Яновський, А. Талалаєв, А. Туганбаєв, А. Лепешкін (див.: T. I. Kis, «Nationhood, Statehood...»).

3. Згадаймо, наприклад, такі прізвища: А. фон Фердрос, П. де Фісшер, Р. Якимчук, Б. Галайчук, В. Голубничий, В. Маркусь, Д. Андрієвський, Я. Пеленський, М. Сосновський (див.: T. I. Kis, «Nationhood, Statehood...»).

4. Серед них треба згадати таких авторів: Т. Арнолд, Е. Долан, В. Аспатуріан, К. Бойме, Н. Белз, Я. Білінський, Т. Флайнер, Дж. Газард, А. Нове, Р. Пайпс, К. Савчук, Н. Іворин, А. Штромас (див.: T. I. Kis, «Nationhood, Statehood...»).

ПРО «ДЕРЖАВНУ МОВУ» В СРСР

Андрій Білинський

Виступ письменника Сергія Плачинди на сторінках газети «Літературна Україна» (5 березня 1987 р.) в обороні української мови був своєрідною сенсацією. Він, зокрема, писав:

> Дбаючи про мову як найбільший духовний і культурний скарб народу, час, на мою думку, **узаконити дві державні мови** в кожній союзній республіці і три — в автономній. Світова практика (три-державні мови, скажімо, в Швейцарії) свідчить, що **це справа реальна.** Повчальний тут і досвід братніх союзних республік Кавказького ареалу...

І справді, стаття 75 Конституції Грузинської РСР голосить:

> Державною мовою Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки є грузинська мова.
>
> Грузинська РСР здійснює державну турботу про всемірний розвиток грузинської мови і забезпечує її вживання в державних і громадських органах, в установах культури, освіти та інших. В Грузинській РСР забезпечується вільне вживання в цих органах і установах російської та інших мов, якими користується населення.
>
> Будь-які привілеї чи обмеження у вживанні тієї чи іншої мови недопустимі.

Аналогічні статті знаходяться також в Конституціях Вірменської та Азербайджанської РСР. Посилаючись на них, Сергій Плачинда порушив принципіальне питання про державну мову в багатонаціональному Радянському Союзі.

Звісно, що в усьому «буржуазному» культурному світі мовне питання в державному житті **врегульоване законами.** Йдеться не тільки про багатонаціональні держави, а й держави національні, себто держави, в яких немає національних меншостей на певній компактній території. Адже й у цих останніх державах можуть проживати чужинці. Якийсь чужинець звертається до державного органу з клопотанням, наприклад, дозволу на перебування. Не знаючи «державної» мови даної країни, він подає заяву у своїй

Автор — юрист, дослідник радянської тематики, публіцист, видавець органу незалежної думки «Панорама». — *Ред.*

рідній мові. Зобов'язаний відповідний державний орган цю заяву прийняти й полагодити її? Коли б чужинцеві відмовлено, мовляв, пиши мовою, для нас зрозумілою, то це було б варварством. Тому в культурних державах цю справу не передають на розсуд державного службовця, а регулюють її законами. Коли державний службовець відступає від постанови закону і відмовляється полагоджувати клопотання в чужій мові, то цим він порушує закон. Проти нього можна внести скаргу чи до вищого органу, чи до суду, отже, існують **гарантії, правові гарантії,** для управнених законом осіб. Закони в тих державах є обов'язковими не тільки для громадян і чужинців, але й для державних органів, їх службовців і для державної влади. Це одна з фундаментальних передумов **правової держави.**

В державах, у яких існують національні меншості на компактній території (як це було з українцями під Польщею і Румунією до 1939 р.), публічні права мови національної меншості належать звичайно до політичного статусу даної меншості в державі. На цьому відтинку відбувалася і відбувається часто боротьба за національні права, до яких належить також право користуватися рідною мовою в публічному, головним чином, державному житті. Свідоме порушення цього права державними органами вважається національною дискримінацією, свідомим нищенням даної національності, національним гнітом.

Як мається ця справа в Радянському Союзі?

Історичний перегляд у цьому відношенні дуже цікавий. В програмі Російської соціал-демократичної робітничої партії (офіційна назва більшовицької партії) з 1903 р., співавтором якої був сам Ленін, було порушено також і питання мови. Тоді більшовики творили нечисленну групу, яка бачила, що Росія є економічно й соціально відсталою країною без індустрії і без пролетаріату, отже, без необхідних передумов до соціальної революції в розумінні Комуністичного Маніфесту з 1848 р. Тому згадана програма говорила, що треба стреміти до перебудови монархічної Росії на демократичну республіку з далекосяжним самоврядуванням. Що ж стосується національного питання, то програма декларувала право націй на самовизначення, право населення на освіту в рідній мові тощо. Національна мова неросійських національностей мала бути впроваджена в усіх державних і громадських установах **поряд з офіційною державною мовою,** себто російською мовою.

Після приходу до влади більшовики прийняли 1919 р. другу програму, яка цих вимог вже не висувала. Вона говорила про потребу наближення між пролетарями і напівпролетарями (сюди зараховували більшовики бідне й середнє селянство) різних національностей для спільної боротьби проти поміщиків і буржуазії. Про потребу національних мов в урядах і публічному житті там не було мови, бо ж і ситуація на території колишньої Росії була особливою. Ціла низка націй проголосили свою самостійність (Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Білорусія, Україна, Грузія тощо). Треба було глибоко передуманої і зручно веденої тактики, щоб приєднати ці народи до концепції створення спільної пролетарської радянської держави. Тому вони не хотіли висувати якоїсь конкретної програми, а натомість оперували фразами, інтерпретуючи їх в кожній ситуації інакше (діалектика!). Ленін ідеалізував швейцарську розв'язку мовного питання (де є три «державні» мови). Одночасно він писав:

> Національна програма робітничої демократії: ніяких безумовно привілеїв ні для одної нації, ні для однієї мови... Національній гризні різних буржуазних партій із-за питання про мову тощо робітнича демократія протиставить вимогу: безумовної єдності й повного злиття робітників усіх національностей в усіх робітничих організаціях...

Вже до революції мали більшовики загальну уяву про майбутню пролетарську державу: всі засоби виробництва будуть націоналізовані, будуть загальнонародною власністю, а все державно зорганізоване суспільство буде своєрідним бджолиним вуликом; у такому вулику говори будь-якою мовою, важливе, щоб тебе всі розуміли, важливе, щоб всі гармонійно працювали за принципом «хто не працює, той не їсть». В першій конституції РРФСР з 1918 р. говорилося, що основною метою тієї конституції є проголошення диктатури міського і сільського пролетаріату і біднішого селянства у формі Всеросійської радянської влади з метою повалення буржуазії тощо. Вся влада належить до робочого населення, об'єднаного в міських і сільських Радах. Ради, які відрізняються окремим національним складом і побутом, можуть об'єднуватися в автономні обласні союзи. Проголошувалася рівноправність усіх громадян незалежно від їхньої расової і національної приналежності.., але не було мови про державну мову і взагалі про мову в публічному житті. Також вироблені для України і Білорусії конституції з 1919 р. займалися виключно соціальними питан-

нями в сенсі більшовицької революції, оминаючи питання державної мови. Вони мало чим різнилися від конституції РРФСР. Це саме стосується конституцій Азербайджанської та Вірменської РСР з 1921 р. і 1922 р. Єдина конституція Грузинської РСР в статті 6 постановляла:

> Державною мовою РСР Грузії є грузинська мова. Резиденцією усіх центральних державних установ є місто Тифліс. Примітка: Національним меншостям РСР Грузії забезпечується право вільного розвитку і вживання рідної мови як у своїх національно-культурних так і загальнодержавних установах...

А в статті 7 вона прокламувала:

> Гноблення національних меншостей або обмеження їхньої рівноправності в будь-якому відношенні з іншими громадянами вважається недопустимим як суперечне з основними законами Республіки.

На жаль, ми не маємо можливості простудіювати дискусію довкола грузинської конституції і познайомитися з грузинською аргументацією, яка спонукала ЦК КП в Москві до толерування статті 6 Конституції Грузинської РСР. 1922 р. з Азербайджану, Грузії і Вірменії створено Закавказьку Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку і прийнято її конституцію. В цій конституції вже нема згадки про якусь **державну мову**. Справу мови не піднесено до конституційного рангу.

Зворот у національній політиці та державна мова

Постанови X (1921) і XII (1923) з'їздів партії були для національностей колишньої Росії переломовим моментом. Це був грандіозний план позитивного вирішення національного питання. Більшовики не думали зволікати з побудовою соціалізму. Націоналізацією всіх засобів виробництва вони перебрали відповідальність за фізичне існування населення. Треба було забезпечити функціонування фабрик і заводів, сільського господарства тощо. Це мало відбуватися на основі одного загальнонародного плану. Концепція ця вимагала залучення всього населення до виконування державних економічних завдань. Населенню треба було дати загальну й фахову освіту, а це було можливе тільки в рідній мові національностей. Це були мотиви «українізації», «білорусизації» та інших «-ацій». Йшлося не

про розбудження національного почуття, не про толерування «націоналізму» чи «національного патріотизму», а виключно про мову як засіб загального і фахового перевишколу населення. Коли б усе населення радянської держави розуміло було російську мову й нею вільно говорило, то напевно не потрібно було б постанов X і XII партійних з'їздів.

1924 р. прийнято першу Конституцію СРСР. В ній не було статей, які регулювали б питання про мову. 1925 р. приймають Конституцію (нову) Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, яка також не знає «мовних статей». Згадати треба б, що створення Закавказької федерації не перекреслило існування окремих республік — грузинської, вірменської і азербайджанської; вони далі існували в рамках тієї федерації і мали свої конституції, з яких грузинська (з 1922 р.) включала — як сказано — статтю про державну мову. 1925 р. прийнято нову Конституцію Української РСР, яку з відповідними змінами затверджено 1929 р. Стаття 13 голосила:

> В галузі культурного будівництва Українська Радянська Соціалістична Республіка ставить за своє завдання забезпечити всіма засобами розвиток пролетарськими шляхами української національної культури та культури національних меншостей і рішуче боротися з націоналістичними забобонами.

Знову ж стаття 20 регулювала питання мови так:

> Мови всіх національностей, які живуть на території Української Радянської Соціалістичної Республіки, є рівноправні, а кожному громадянинові, незалежно від його національної приналежності, гарантується повна можливість користуватися рідною мовою в його відносинах з державними органами й у відносинах державних органів з ним, в усіх публічних виступах як також в усьому громадському житті.

Отже, державними мовами в УРСР були всі мови.

1925 р. відбувся I з'їзд Рад Туркменської РСР, який прийняв декларацію про створення Туркменської РСР. Точка 12 цієї декларації сповіщала, що «державними мовами Туркменської РСР є туркменська і російська». Потім, 1927 р., прийнято Конституцію Туркменської РСР, стаття 18 якої твердила це саме: «Державними мовами Туркменської РСР є туркменська і російська».

В Конституції Білоруської РСР з 1927 р. мовне питання було врегульоване ширше. Стаття 21:

За всіма громадянами Білоруської РСР визнається право вільного користування рідною мовою на з'їздах, в суді, управлінні і в громадському житті. Національним меншостям забезпечується право і реальна можливість навчання в школі рідною мовою. В державних і громадських установах і організаціях Білоруської РСР встановлюється повна рівноправність білоруської, єврейської, російської і польської мов.

Стаття 22:

Оскільки в Білоруській РСР переважає населення білоруської національності, білоруська мова обирається як мова переважна для зносин між державними, професіональними і громадськими установами й організаціями.

Стаття 23:

Публікація важливіших законодавчих актів відбувається білоруською, єврейською, російською і польською мовами.

Ми бачимо, що мовне питання, питання «державної мови» було врегульоване в радянських конституціях порізному. Людина західного світу, вихована в правовій державі звична бачити в конституції фундаментальний закон, на якому побудована ціла ієрархія правових норм. Норми нижчого ступеня мусять відповідати нормам вищого ступеня, а норми всіх ступенів мусять бути згідними з конституційними нормами. Цей погляд не мав застосування в Радянському Союзі, зокрема в 1920-их рр. Радянські конституції були в багатьох відношеннях набором фраз, які не мали чіткого юридичного значення. Там говорилося про диктатуру пролетаріату, а малося на думці диктатуру Комуністичної партії; говорилося про те, що в даній республіці вся влада належить до Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, а насправді до тих рад не належала «вся» влада, бо ж саме вся влада належала до партії, яка в конституції не фігурувала. Конституції вилічували громадянські свободи — сумління, сло́ва, зборів тощо, — а в дійсності все відбувалося під диктат партії, адже існувала диктатура. Конституційні постанови щодо державної мови і взагалі мови не мали юридично-фундаментального значення. Що стосується рідної мови, то важливішими ніж конституція були постанови X і XI партійних з'їздів. Всі державні і партійні організації на місцях керувалися не конституцією, а саме цими постановами.

1920 р. декретом створено Народний комісаріат для національних справ («Наркомнац»), на чолі якого постав-

лено Сталіна. Цей комісаріат, отже державний орган, мав за завдання реалізувати партійну політику по національному питанню. В положенні про цей комісаріат говорилося:

> Наркомнац має за завдання:
>
> а) забезпечити мирне будівництво і братерську співпрацю всіх національностей і племен РРФСР, а також і договірних братерських союзних республік;
> б) широке сприяння матеріальному і духовному розвитку всіх національностей і племен відповідно до особливостей їхнього побуту, культури й економічного становища;
> в) забезпечення умов, які сприяють розвиткові продуктивних сил національно-територіальних об'єднань, і оборона їх економічних інтересів в новій економічній ситуації;
> г) нагляд над переведенням в життя національної політики Радянської влади.

Наркомнац мав у своїй розпорядимості цілий апарат, як у центрі, так і в союзних республіках. Цей апарат керувався у своїй праці не конституціями, а директивами Наркомнацу.

Все це не виключало, що деякі питання «державної» (точніше: урядової) мови регулювали окремі закони. Так Цивільно-процесуальний кодекс УРСР у статті 11 регулював:

> Судочинство в судах ведеться українською мовою. В судових установах національних адміністративно-територіальних одиниць і в окремих національних судових камерах судочинство ведеться мовою відповідної національності. Якщо сторони, свідки або експерти не володіють мовою, якою ведеться судочинство в даній судовій установі, то суд, якщо він не володіє мовою, якою володіють сторони, свідки або експерти, обов'язаний запросити перекладача і через перекладача освідомити заінтересованих осіб про кожну судову дію...

Закон про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік у статті 7 вказував:

> Відповідно до статті 110 Конституції СРСР судочинство в СРСР ведеться мовою союзної або автономної республіки або автономної області з забезпеченням для осіб, які не володіють тою мовою, повного ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати перед судом рідною мовою.

Подібні чи аналогічні статті знаходимо також у Кримінально-процесуальному кодексі УРСР.

Конституція СРСР з 1936 р. (сталінська) в статті 110 повторяла статтю 7 Закону про судоустрій. Аналогічну статтю знаходимо в Конституції УРСР (стаття 90) та інших союзних республік. В інших статтях Конституції СРСР не було мови про «державну» мову.

В 1959-64 рр. переведено реформу кримінального і цивільного права; прийнято нові кодекси. Стаття 9 Цивільно-процесуального кодексу УРСР звучала так:

> Судочинство ведеться українською мовою. Особам, які не володіють українською мовою, забезпечується право робити заяви, давати пояснення і показання, виступати на суді і заявляти клопотання рідною мовою, а також користуватися послугами перекладача в порядку, встановленому цим кодексом. Судові документи, відповідно до встановленого законом порядку, вручаються особам, які беруть участь у справі, в перекладі на їх рідну мову або на іншу мову, якою вони володіють.

Аналогічна стаття існує також в Кримінально-процесуальному кодексі УРСР. Подібні статті існують в цих кодексах усіх інших союзних республік.

Можна твердити, що мова в судових установах не має державного значення. Якщо закон справу мови регулює, то тільки тому, щоб дати можливість усім особам, які беруть участь у процесі, активно спричинитися до висвітлення справи. Все ж таки, коли кодекс УРСР виразно говорить, що «судочинство ведеться українською мовою», то це є певний принцип, який зобов'язує в усіх судах УРСР.

В цьому зробила вилім найновіша Конституція СРСР з 1977 р., стаття 159 якої каже:

> Судочинство провадиться мовою союзної або автономної республіки, автономної області, автономного округу або мовою більшості населення даної місцевості...

Відповідно до цього стаття 157 Конституції УРСР з 1978 р. отримала таке звучання:

> Судочинство в Українській РСР провадиться українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості...

Читач може подумати, що до 1977 р. чи 1978 р. в усіх судах УРСР панувала українська мова як офіційна, бо ж

так наказувала конституція і так наказували інші закони. А тим часом в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську рідко коли велися процеси українською мовою. Від 1960-их рр. російська мова здобувала дедалі більший грунт. І ніхто не протестував. Єдині грузини запротестували, коли в новій грузинській конституції з 1978 р. хотіли викреслити речення про грузинську мову як державну. В наслідок цього це речення залишилося в грузинській, вірменській і азербайджанській конституціях.

Конституційне право і конституційна дійсність

В Конституції Грузинської РСР записано, що в Грузії державною мовою є грузинська мова. Цей конституційний принцип повинен означати, що ціле діловедення в державних органах Грузинської РСР і в громадських організаціях має відбуватися грузинською мовою; що навчання у високих школах (вузах) і фахових школах має відбуватися грузинською мовою; що всі підручники для студентів мають бути в грузинській мові тощо. І коли б з Москви прийшла вимога переставити навчання в вузах на російську мову, то «грузини» мали б відстоювати конституційний принцип і противитися вимогам Москви. Ми взяли слово «грузини» в лапки, бо хто з грузинів мав би право це робити: рада міністрів?, ЦК грузинської компартії?, міністерство високого і фахового шкільництва?, Верховна Рада Грузинської РСР? На всі ці запитання не дають відповіді ні конституція, ні закони, ні партійні статути. Натомість дає відповідь принцип демократичного централізму, який є обов'язковим для партійної організації і для державних урядів. Згідно з цим принципом усі постанови центральних органів є обов'язковими для нижчих органів.

Практика Радянського Союзу показує, що підприємства загальнодержавного значення в Грузинській РСР підпорядковані відповідним міністерствам у Москві. Серед цих міністерств одні бувають загальносоюзними, а інші союзно-республіканськими. Отож усі плани центральних планових органів і міністерств пересилаються з Москви в Грузію російською мовою, всі директиви щодо виконання планів редагуються в російській мові, всі звіти грузинських підприємств про виконання планів і відповідних грузинських міністерств, адресовані до московських міністерств, виготовляються в російській мові. Для центральних органів в Москві постанова грузинської конституції про державну мову не має значення. Коли б хтось із грузинських пар-

тійних достойників почав домагатися дотримання конституції, то його могли б звинуватити в «буржуазному націоналізмі» з усіма приємними для нього наслідками.

Висновок цього є, що маємо справу з особливою державою, яка не має подібностей з правовими державами в «капіталістичному світі». Помилкою було б пов'язувати радянську систему з комуністичною (точніше: з марксистською) ідеологією, твердячи, що радянський тип комунізму запанує в кожній іншій державі, яка відважиться націоналізувати всі засоби виробництва і перейти до планового господарства. Не можна забувати, що більшовики взяли владу і почали будувати соціалізм в країні, яка не знала демократичних традицій, у якій деспотичні традиції виводяться ще з періоду Золотої Орди. Це перше. А по-друге, більшовицька партія в передреволюційному періоді складалася не з пролетарів, а з професійних революціонерів, які ніколи пролетарями не були, але були носіями марксистської ідеології. Ця ідеологія в основному передбачала соціальну пролетарську революцію тільки на певному ступені розвитку суспільства, а саме в державах з високорозвиненою промисловістю і зі зрілим до керування економікою пролетарським класом. Царська Росія такою державою не була. Селянство творило 80 відсотків населення. А Комуністичний Маніфест з 1848 р. виразно говорив, що селянство по своїй природі не тільки консервативне, а й реакційне і до соціальної революції не надається. Більшовики взяли владу саме в такій країні. Ця влада мусила бути проти волі принаймні тих 80 відсотків населення. Тож треба було в першу чергу організувати терористичний апарат, вводячи диктатуру «пролетаріату», себто диктатуру малої горстки революціонерів з усіма негативними наслідками для «пролетарської» держави. Ленін та його співробітники твердили, що нам треба швидкими темпами індустріалізувати країну, щоб таким чином **творити пролетаріат.** Не пролетаріат творив свою політичну партію (як це передбачав марксизм), а партія революціонерів творила пролетаріат.

Ці факти заставили більшовиків творити формули, які не покривалися з дійсністю, просто — були звичайними брехнями. Партійна програма з 1919 р. радянську демократію протиставила буржуазній демократії, мовляв, ця остання є в дійсності диктатурою маленької горстки капіталістів над великою більшістю безвласницького населення, тоді коли радянська демократія є диктатурою великої більшості населення над капіталістами-експлуататорами. Далі пішли

такі формули, як «соціалістична держава диктатури пролетаріату здійснює свої завдання на основі союзу робітників і селян». Йшлося про те, щоб розширити соціальну основу диктатури революціонерів на кошт реакційного селянства, творячи зманіпульований «союз робітників із селянством». Ці формули передісталися до всіх радянських конституцій, які твердили, що «вся влада належить до трудящих міст і сіл у формі Рад депутатів...» тощо. Одночасно революціонери взяли в руки механізм виборів до Рад, перетворюючи їх в засоби виконування влади революціонерами.

Виконувати владу прийшлося директивами, а не законами. На це було оправдання:

> Право є молодше від релігії, і тому боротися з ідеєю права, яка служить інтересам експлуататорського класу, багато важче, ніж з релігійними ідеями. Багато важчим, і мабуть актуальнішим завданням, як антирелігійна пропаганда, повинна бути для нас пропаганда проти права. Право — це після релігії черговий захист для експлуататорських класів. Позбувшись релігії, ці класи тим охотніше ховаються за право... Феодальна держава була державою з божої ласки, релігійною державою. Буржуазія назвала свою державу правовою державою. Релігія і право — це ідеологія експлуататорських класів. І якщо нам в теперішній час (йдеться про 20-ті роки) приходиться боротись з релігійною ідеологією, то ще в багато більшім ступені приходиться люто боротись з правовою ідеологією. Кожний свідомий пролетар знає сьогодні, що релігія — це опіум для народу. Але рідко хто, мабуть, знає, що право є ще більш трійливим і одурманюючим опіумом для того народу...

Про що ж ішлося? Йшлося про те, що право як абстрактна загальнообов'язкова норма є обмеженням диктатури і нормою, яка дає людині певні права чи управнення і наказує, щоб державна влада ці права шанувала. Такого права радянські диктатори не потребували. В такій ситуації конфлікт між людиною і владою був неможливий. Людина не могла посилатися на норму права, хоч би навіть конституційну. 1938 року Сталін устами Вишинського проголосив існування соціалістичного права. Це право істотно різнилося від буржуазного права тим, що воно було системою директив. Радянське право «виконується». Право, закони стали одним із засобів виконування влади, себто керівної ролі партії. В ніякому разі воно не сміє обмежувати пролетарську владу.

Такі погляди могли вистачати в періоді Сталіна. На

довший протяг часу вони мусять вести до хаосу і жахливої деспотії. Після смерті Сталіна зроблено в Радянському Союзі дуже багато, щоб раціоналізувати радянську правову систему, проте до якісного стрибка ще не дійшло. Радянські конституції прокламують широкі громадянські свободи і права громадян, але не кажуть нічого про гарантії тих прав. Не кажуть нічого, чи громадянам прислуговують якісь оборонні заходи у тих випадках, коли державна влада (наприклад КДБ) порушує права громадян. Поділ влади радянська доктрина відхиляє принципово. Суди в СРСР незалежні.., але не від партії.

В такій ситуації конституційна постанова про державну мову в Грузії грузинам не дає жодних гарантій, що ця мова є і залишиться державною не тільки на папері, але й на практиці. Коли Сергій Плачинда висунув пропозицію узаконити українську мову як державну поряд з російською, то він думав, що це буде своєрідним конституційним наказом шанувати цю мову в державних урядах, громадських організаціях і публічному житті Української РСР, привернути українській мові права у високих і середніх фахових школах. Щоб це сталося, слід спершу конституції привернути характер фундаментальної норми, обов'язкової для всіх державних органів. Треба також створити в Радянській державі механізм, який був би достатньою гарантією проти порушування конституції (і взагалі законів) державною владою. Прихід до влади Горбачова дає підстави для оптимізму. Одночасно всі усвідомлюють, що переведення таких реформ — справа дуже важка.

Липень 1987.

ЗНОВУ ЩЕРБИЦЬКИЙ

Ярослав Білінський

Проминув рік відтоді, як я подивляв на сторінках «Віднови» спроможність Володимира В. Щербицького так довго втриматися на посаді першого секретаря ЦК КПУ у статті п. з. «Витривалість Щербицького» (див. т. 5, стор. 163-69). Настав час знову промацати політичний пульс першого секретаря ЦК КПУ: «Чи жив, чи здоров?» Бо ж ще 22 березня 1987 р. його поховала газета «New York Times», що вважається однією з найвпливовіших у світі.

Мій діагноз такий: Щербицький старіється — 17 лютого 1988 р. йому сповниться 70 років життя, а 19 травня 1988 р. він відзначатиме 16-річчя свого секретарства в КПУ; на початку 1987 р. Щербицького політично поранено, хоч він ще живий; крім того, 26 червня 1987 р. і московська «Правда», і київська «Радянська Україна» занотували, що Щербицький говорив першим у дискусії на пленумі ЦК КПРС по довжелезній промові Горбачова про «перебудову», випередивши прем'єра РРФСР Воротникова. Щербицький, може, це вважав великою почестю, та тільки ані «Правда», ані «Радянська Україна» не згадали, що саме Щербицький сказав (промова-«монстр» Горбачова зайняла, мабуть, забагато місця). Зовсім не виключене, що виступ Щербицького на червневому пленумі ЦК КПРС був його лебединою піснею, а може й ні.

22 березня 1987 р. на першій сторінці впливового недільного видання газети «New York Times» московський кореспондент Філіп Таубмен, посилаючись на розмови з західними дипломатами та з радянськими чиновниками, подав сенсаційну вістку, що сам Горбачов хоче позбутися Щербицького з посту першого секретаря КПУ. Мовляв, Горбачов і Щербицький мали суперечку на січневому пленумі ЦК КПРС (1987 р.), який був присвячений питанню кадрів чи горбачовської чистки. Тож відтоді Горбачов не робив жодної таємниці з того, що він хотів би кимось замінити Щербицького. За Таубменовою версією, у березні 1987 р. Горбачов потайки їздив по Україні, готуючи грунт для зміни, підважуючи позицію Щербицького. Стаття в газеті «New York Times» передана була із самої Москви і напевне не оминула радянської цензури, яка не пропускає нісенітниць про членів Політбюро ЦК КПРС.

Та попри всі ці фактори, які підтверджували гіпотезу Таубмена, з великої хмари вийшов малий дощ: Щербицький або не підкорився Горбачову, або Горбачов сам рішився відкласти на пізніше усунення Щербицького (правдоподібно, не знайшовши відповідного наступника). Того самого тижня, як була надрукована велика стаття в «New York Times», у вівторок і середу 24-25 березня 1987 р. відбувся пленум ЦК КПУ. А 25 квітня 1987 р., в першу річницю Чернобильської катастрофи (атомний реактор вибухнув в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р.), засідав знову пленум ЦК КПУ. Хоч і не бракувало підстав позбутися Щербицького, він лишився першим секретарем КПУ по сьогодні (кінець 1987 р.).

Це, очевидно, не означає, що Щербицький не був політично зранений. До березневого пленуму ЦК КПУ звільнено аж трьох перших секретарів обкомів КПУ — Бориса Т. Гончаренка, який очолював Ворошиловградський обком (27 лютого 1987 р.), Віктора Г. Бойка в Дніпропетровську (17 березня 1987 р.) і Віктора Ф. Добрика у Львові (20 березня 1987 р.). З тих трьох колишніх секретарів принаймні два — Бойко й Добрик — були політичними приятелями або протеже Щербицького.

Почалося з нещасного Гончаренка, котрий досить скоро по приході Щербицького до влади, в 1973 р., очолив Ворошиловградський обком. Українець Гончаренко мав чималі заслуги в справі видобування донецького вугілля, що його дедалі трудніше ставало видобувати з глибоких шахт. Але останнім часом Гончаренко нібито дуже полюбляв похвали й почав ненавидіти критику. Він так не любив критики, що наприкінці літа 1986 р. Ворошиловградське КГБ (тодішній шеф А. Диченко) заарештувало на короткий час радянського журналіста В. Берхина, який, працюючи для газети «Советский шахтер», насмілився писати про вади Ворошиловградських шахт. У Москві гоніння на Берхина роздули, як контрнаступ українських консерваторів проти горбачовської кампанії «гласності». Після погромницької статті в «Правдє» за 4 січня 1987 р. вже 8 січня сам Чебриков, шеф всесоюзного КГБ, на сторінках тієї самої газети визнав негідний вчинок шефа Ворошиловградського КГБ, якого й усунено відразу. Республіканському шефові КГБ Степанові Н. Мусі Чебріков наказав покарати решту обласних кагебістів. Але це Мусі не помогло: незабаром на його місце призначили Миколу Н. Голушка.

Даремно силкувався Щербицький у січні 1987 р. якось

затушкувати скандал винесенням суворої догани Гончаренкові й цілому бюро Ворошиловградського обкому. На січневому пленумі ЦК КПРС сам Горбачов зробив натяк на аферу Берхина, щоправда — не назвавши його по прізвищу. В середині лютого Щербицький змушений був поступитися: 15 лютого 1987 р. він, майже вибачаючись, написав у «Правдє», що Гончаренко буде усунений, що й сталося 27 лютого. (До речі, на місце Гончаренка призначили росіянина Івана А. Ляхова, який колись займав пост першого секретаря Ворошиловградського міськкому, а останнім часом був завідуючим відділу партійно-організаційної роботи ЦК КПУ). Гончаренко, не говорячи про його обласного кагебіста, став першою жертвою політичного наступу Горбачова на Україні.

Другим, ще дошкульнішим ударом по Щербицькому було усунення першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ Віктора Г. Бойка, який займав цю посаду від 1983 р. Від 1961 р. Бойко (1931 р. народження) був заступником завідуючого, а потім і завідував відділом Дніпропетровського обкому КПУ — саме тоді, коли Щербицький був першим секретарем того обкому (від 1963 до кінця 1965 р.). Дуже можливо, що сам Щербицький вибрав Бойка на пост завідуючого і в 1983 р. на свій попередній пост першого секретаря в Дніпропетровську. Разом з Чебриковим (шефом КГБ СРСР) Щербицький — другий член «Брежнєвської мафії» з Дніпропетровська, який лишився при владі. 17 березня 1987 р. Щербицький не приїхав на пленум Дніпропетровського обкому. Його протеже Бойка почали критикувати за «серйозні недоліки в стилі роботи обласного комітету партії... [а саме] численні наради, засідання, адміністрування... Він не показує прикладу в перебудові, замикає на собі вирішення більшості питань, чим сковує ініціативу і самостійність у роботі кадрів» («Радянська Україна» [далі «РУ»], 20 березня 1987 р., стор. 3). Вирішено звільнити Бойка з його посади в той самий день. На місце Бойка 20 квітня 1987 р. призначили В. І. Івашка, колишнього секретаря ЦК КПУ в справах ідеології.

Усунення Віктора Ф. Добрика мотивовано так, як і Бойкове: недомагання в процесі економічного й соціального розвитку Львівської області й чванство, самолюбство та інші особисті негативні риси Добрика (див. «РУ», 22 березня 1987 р., стор. 3). Як у Дніпропетровську, так і у Львові Щербицький був помітний своєю відсутністю: львівську чистку відбув його другий секретар у справах кадрів

Олексій А. Титаренко. Але була й різниця: по-перше, Добрика негайно, на тому самому пленумі обкому 20 березня 1987 р., замінено колишнім секретарем ЦК КПУ в справах економіки Я. П. Погребняком. А на місце Погребняка до секретаріату ЦК КПУ пішов молодий (1936 р. народження) С. І. Гуренко, колишній заступник голови Ради Міністрів УРСР. Це свідчило про те, що Щербицький був краще підготовланий до розправи з Добриком, ніж до відсунення на бік Бойка. Через п'ять днів на пленумі ЦК КПУ Добрик утратив і свій титул кандидата в члени Політбюро ЦК КПУ.

По-друге, не тільки перехрещувалися шляхи кар'єри Добрика й Щербицького, як у Бойка (від середини 1950-их рр. Добрик був пов'язаний з Дніпропетровщиною — в 1961-69 рр. він вибивався нагору в парторганізації Дніпродзержинська; Щербицький був двічі першим секретарем Дніпропетровського обкому, в 1955-57 і 1963-65 рр.). Згідно з останнім випуском (VII-VIII) самвидавного «Українського вісника» (першої серії) Добрик — «запеклий русифікатор, прихильник жорстоких кагебістських дій і кар'єрист», на початку 1970-их рр. активно помагав Щербицькому повалити Шелеста («Український Вісник», Випуск VII-VIII, весна 1974, редактор Максим Сагайдак, Париж-Балтімтор-Торонто: «Смолоскип», 1975, стор. 117-18). Іншими словами, Добрик був не тільки протеже Щербицького, а й його політичним союзником. У своїй статті в «New York Times» 22 березня 1987 р. Таубмен категорично твердить, що Щербицький вирощував Добрика на свого наступника, а тут на тобі — Добрик упав за чотири дні перед пленумом ЦК КПУ.

Як втрата Бойка, так і — ще більше — втрата Добрика були дошкульними ударами по Щербицькому. На березневому пленумі ЦК КПУ два перші секретарі обкомів фактично критикували Щербицького: один злегка натякав, а другий відкрито, називаючи винуватців поіменно. Володимир Г. Дикусаров (українець), шеф Хмельницького обкому, сказав дослівно таке: «Думаю, кожен з нас ставить перед собою запитання: як могло трапитися, що досвідчених секретарів, які були ніби прикладом для інших, звільнено з досить суворими оцінками? Є тут питання для роздумів і для кожного з нас, і для Політбюро Компартії України» («РУ», 27 березня 1987 р., стор. 2). Василь М. Кавун, перший секретар із Житомира, прямо сказав: «Певну частину відповідальності повинні взяти на себе і Секретаріат, По-

літбюро ЦК, особисто тт. Титаренко О. А. і Щербицький В. В.» (там же, стор. 3). Але ніхто не був готовий увільняти Щербицького й Титаренка: і Дикусаров і Кавун — це спеціалісти від сільського господарства й тільки.

У своїй прецікавій статті-фоторепортажі з України, матеріали для якої були зібрані на Україні протягом двох місяців восени 1986 р. і яка була написана на початку 1987 р., Майк Едвардс натякає, що в Україні рідко чув похвальні слова про Горбачовську кампанію. Щербицького Едвардс зовсім не згадує, натомість він висловлюється дуже похвально про енергійного, працьовитого й зарадного першого секретаря Полтавського обкому КПУ Федора Т. Моргуна, який вважається сильною підпорою Горбачова і який сам себе рекламує, як нащадка українських козаків (Майк Едвардс, Ukraine, «National Geographic», Вашінґтон, т. 171, ч. 5 [травень 1987], стор. 607, 609, 610-11, 613). «Український вісник» (випуск VII-VIII, стор. 116) про Моргуна гіршої думки: «бувший інспектор ЦК КПУ по кадрах [кагебістська посада] Моргун».

Дивуються люди в Україні, що Щербицький так довго протримався на своїх постах (до речі, Щербицький є сеньйором серед повних членів московського Політбюро, його обрали ще в 1971 р.). Годі нам, сидячи в Америці, угадувати, кого саме можуть призначити на місце Щербицького й коли: може, досі не знає цього і сам Горбачов.

Не можна очікувати від російського націоналіста Горбачева, щоб він на місце Щербицького посадив українського патріота. Але принаймні побажано, щоб наступником Щербицького був «паспортний українець», який своє політичне коріння має в Україні, а не десь у Сибіру або Центральній Азії. Вибір немалий: 1 січня 1987 р. КПУ нараховувала 3,2 мільйона членів («РУ», 12 лютого 1987 р., стор. 1). Можливо, що ті 3,2 мільйона комуністів, серед яких українці є в більшості, не погодяться на призначення якогось російсько-колбинського «парашутиста» з міста Ульяновська на пост дніпропетровця Щербицького. До речі, за криваві демонстрації в Алма-Аті треба було судити не казахських студентів, а самого Горбачова — за його кримінальний вияв «великодержавного шовінізму», користуючись загальновідомою формулою Леніна.

Чорнобильський процес літом 1987 р. не пошкодив Щербицькому. Щоправда, Юрій Щербак пописувався в московській «Юності», що українська партійна верхівка спершу хотіла приховати катастрофу від населення, але не-

гайно — крадькома — евакуювала своїх власних дітей з Києва. Щербицький особисто відвідав місце катастрофи досить пізненько — 2 травня 1986 р., (див. Селестін Болен у газеті «Washington Post», 11 червня 1987 р., стор. А1 і А38). В Україні говорять, що після чорнобильської катастрофи Щербицький став ще більш непопулярний і що він вислуговується перед Москвою, але не розуміють, чому він настоював на тому, щоб так багато молоді з'їхалося до Києва на першотравневі святкування зараз же після катастрофи. З другого боку, маємо здогади добре поінформованого німецького журналу «Der Spiegel» (13 квітня 1987, стор. 174-77), що знаменита критична стаття Любови Ковалевської проти бракоробів у Чорнобильській атомній електростанції (АЕС), яка була вперше надрукована в «Літературній Україні» (27 березня 1986 р., стор. 1) і передрукована в журналі «Віднова» (т. 5, стор. 45-52), була інспірована самим Щербицьким. Щербицький, який критично ставився до Чорнобильської АЕС, таким способом хотів заздалегідь відмежуватися від неминучої катастрофи.

Якщо попередник Щербицького Петро Ю. Шелест скидався подекуди на наказного гетьмана, то Щербицький справляє враження генерал-губернатора Малоросії. За влади Щербицького, до 1987 р., принаймні 10, якщо не 20 відсотків більше дітей в республіці перейшло на навчання російською мовою, ніж за Шелеста.[1] Поставимо кандидатуру Володимира В. Щербицького на кавалера Ордена Валуєва першого класу. Заслужив!!

Під присмерк своєї політичної кар'єри, у ювілейній промові «Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови» на урочистому засіданні ЦК КПУ й Верховної Ради Української РСР 25 грудня 1987 р., присвяченому 70-річчю «встановлення радянської влади на Україні», Щербицький признався, що в 1932-33 рр. на Україні був великий голод. Він дослівно сказав таке:

> ... Перехід до колективного сільського господарства був далеко не простим. **Невиправдане** форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, **грубі** порушення принципу добровільності, **викривлення** лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства дуже **ускладнили** обстановку на селі. Додалася ще й **небачена** посуха. Все це обумовило **серйозні** продовольчі труднощі наприкінці 1932 — на початку 33 року, а в ряді **сільських місцевостей** і голод.
>
> На Заході написаного **всілякого** про той **важкий** час. Не

припиняються політичні спекуляції й сьогодні. Проте правда полягає в тому, що Радянський уряд у тих умовах зробив все можливе, щоб допомогти населенню районів України, Дону і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, які постраждали від цього лиха [підкреслення моє — Я. Б.] («Радянська Україна», 26 грудня 1987 р., стор. 2).

Щоправда, ніде у своїй промові Щербицький не сказав відверто, що це була справжня катастрофа. Говорячи про голод, він не вживав прикметника великий. Проте, що це не були звичайні собі «продовольчі труднощі», виходить і з прикметника «серйозні», якого вжив Щербицький, і — головне — з самої добірки негативів у його промові, які я підкреслив («далеко не», «невиправдане», «грубі», «викривлення лінії», «дуже ускладнили», «небачена», «в ряді... місцевостей», «голод»).

Цікаво також, що Щербицький не нападає гостро на західні публікації про голод («написано всілякого... Не припиняються політичні спекуляції й сьогодні»). Останнє речення в другому процитованому параграфі («Проте правда полягає в тому...») треба розуміти або як ура-патріотичну фальшивку (майже всім у СРСР тепер очевидно, що Радянський уряд не робив усього можливого, щоб допомогти голодуючому населенню), або — більш правдоподібно — як встановлення офіційної лінії оборони (в умовах сталінізму партія робила, що могла, хоч — об'єктивно беручи — допомога голодуючим дорівнювала майже нулеві; все це завдяки гнучкому викрутові «у тих умовах»).

А що пишуть на Заході про голод 1932-33 рр.? У своїй книжці «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine» («Жниво горя: Радянська колективізація і терор-голод») визначний англійський радянолог Роберт Конквест так оцінює голод в Україні: Загальне число селян у СРСР, які померли в 1930-их рр. від сталінського терору, становило 14,5 мільйона. Ця цифра перевищує загальну суму всіх убитих в усіх державах під час Першої світової війни (стор. 4). Скільки ж селян загинуло в Україні в 1932-33 рр., поминаючи великі жертви під час «ліквідації кулацтва» в 1929-30 рр.? Конквест оцінює кількість померлих з голоду в Україні в самих 1932-33 рр. на 5 мільйонів, на Північному Кавказі (багато українців перебувало тоді на Кубанщині та в інших областях Північного Кавказу) — на 1 мільйон, а в інших частинах Радянського Союзу — на 1 мільйон (стор. 306).

Прецікавим є й те, що за кілька днів перед великою ювілейною промовою Щербицького земляк Віталій Коротич надрукував в «Огоньку» в Москві статтю демографа Марка Толца, в якій він обвинувачує Сталіна за фальшування цифр перепису населення 1939 р. Це фальшування мало на меті приховати мільйонові[2] жертви радянського населення, які почасти були спричинені колективізацією сільського господарства.

Якщо напів-відверте визнання голоду Щербицьким 25 грудня 1987 р. було спричинене дослідженнями Конквеста, його співробітника Джеймса Мейса та інших західних радянологів чи зовсім недавнім визнанням радянського вченого Толца, то слід віддати старому українському партійцеві належне. Каяття, хоч яке б воно не було припізнене, завжди добре для душі того, що покаявся. Ще краще воно для історії.

ПРИМІТКИ

1. Міністр освіти УРСР Фоменко признався, що 50,5% дітей в республіці навчається по-українськи, а 48,7% — по-російськи (див. статтю Керуючись чуттям єдиної родини, «Літературна Україна», 9 квітня 1987 р., або Roman Solchanyk, «Statistical „Glasnost": Data on Language and Education in Ukraine», «Radio Liberty Research Bulletin» RL 152/87 (15 квітня 1987), стор. 1). В 1974 р. міністр освіти УРСР А. Маринич повідомив, що «майже 40%» дітей в Україні навчалося в російських школах (див. статтю Совершенствовать преподавание русского языка во всех национальных школах страны, «Народное образование», 1974, ч. 3, стор. 9). Покликання на цифри з 1967/68 навчального року (вони дають в 1987 р. різницю приблизно на 20% в користь дітей в російських школах) у цитованій статті Сольчаника, стор. 2. Даних з 1972 р., коли Щербицький перебрав секретарство КПУ, не опубліковано.

2. У своїй великій промові 2 листопада 1987 р. Горбачов говорив про тисячі жертв, які були пов'язані з форсованою колективізацією сільського господарства.

Грудень 1987.

МІЖНАРОДНІ ГОСПОДАРСЬКІ ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Володимир Бандера

Українська РСР провадить широку закордонну торгівлю в додаток до міжреспубліканської торгівлі всередині СРСР. Крім того, за винятком короткого періоду відбудови після Другої світової війни Україна була і надалі залишається постачальником основних фондів і робочих ресурсів для розвитку просторих азіатських областей СРСР. Відплив основних фондів віддзеркалюється в річних бюджетах республіки і відповідає нетто надлишкам експорту в платіжному балансі України.

Інші форми співдії України з другими країнами світу включають обмін технологічним знанням, а також добровільну, а інколи й примусову віддачу кваліфікованої і некваліфікованої робочої сили. У 1950-их рр. Україна мала завдання постачати капітальне устаткування, технологічне знання і людські ресурси для побудови Нової Гути та інших об'єктів у Польщі. Подібну роль призначено Україні на радянських будовах в Африці, Індії, на Кубі та в інших країнах. Близько 10 000 закордонних студентів і курсантів щорічно здобуває освіту в Україні.

Масові депортації у ранній період колективізації та в 1940-их рр. з Західної України мали на меті знищення опору радянському режимові, при одночасному постачанні примусової робочої сили для планованого розвитку «цілинних земель» у Казахстані та сибірських копалень золота й інших природних багатств. Крім того, державна система освіти і працевлаштування сприяє відпливові українців та напливові чужорідних кадрів на Україну. Ця політика спричинюється до постійного зросту неукраїнського населення в міських і промислових центрах республіки.

Будучи членом-засновником Організації Об'єднаних Націй, Україна бере участь у таких установах ООН, як Міжнародна Організація Праці (МОП), Конференція ООН у

Володимир Бандера — професор економічних наук у Темпль університеті (Філадельфія) та автор низки праць з економіки Східної Європи та Радянського Союзу, зокрема книги «Foreign Capital as an Instrument of National Economic Policy» (1964). — *Ред.*

справах торгівлі й розвитку (КТР), Організація промислового розвитку ООН (ОПР), Господарська комісія для справ Європи, Статистична комісія та Комітет природних ресурсів. УРСР підписала понад 120 міжнародних угод і конвенцій. До конвенцій в економічних справах належить Конвенція щодо охорони плати, Міжнародний статут Світового поштового союзу, Статут міжнародної комісії атомної енергії та Порозуміння щодо Дунайської комісії. Але беручи формальну участь у вищеназваних міжнародних установах і іноді постачаючи технічний персонал і фонди для їх дій, ця радянська республіка не має автономії репрезентувати власні суспільно-господарські інтереси. У Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ) Україна не має голосу, хоч її виробничі плани, транспортна мережа, трубопроводи природного газу та електрична мережа більш інтегровані із сусідніми соціалістичними країнами, ніж решта СРСР.

Більшість східноєвропейських країн має консульства в Києві, а декілька країн також в Одесі. США і Федеративна Республіка Німеччини збираються встановити консульства в Києві для охорони своїх туристів та інших інтересів, зокрема торговельних.

Під час Нової Економічної Політики (НЕП) у 1920-их рр. радянська система була менше централізована і дозволяла Україні користуватися певною автономією на міжнародних ринках. Але пізніша система планування та монополія Москви на закордонну торгівлю, закордонні банкові трансакції та допоміжну консульську мережу звела нанівець міжнародну самобутність України, незважаючи на її дальшу чималу участь у світовому господарстві.

Можна послатися на декілька теорій політичної економії для пояснення підпорядкованості України, Білорусії, Прибалтики та інших підкорених націй у рамках царської російської імперії та її наслідника — Радянського Союзу. В. Ленін твердив, що російський імперіалізм перед Жовтневою революцією був виявом фінансової монополії капіталізму, і він засуджував продовжування «великоруського шовінізму» після здобуття більшовиками влади. Г. Сітон-Уотсон та Б. Голубничий розглядають Україну як жертву імперіалізму, якого рушійною силою є суспільно-політичні та економічні цілі Росії. В. Коляж, Д. Соловей і Б. Винар вважають статус України колоніальним. Економісти, зокрема М. Волобуєв та З. Л. Мельник, розкрили тривалу фінансову експлуатацію України через контролювання

Москвою оподаткування та витрат, включаючи невідплатні реквізиції величезних бюджетних надлишків центральним урядом. Автор цієї статті застосовує та розвиває структуральну теорію імперіалізму Й. Гальтунга, яка пояснює інституційні механізми контролю та експлуатації слабкої периферії, наприклад, України Росією, тобто панівною метрополією. Відповідно до цього, не даючи можливості Україні брати безпосередню участь у торгових та інших міжнародних трансакціях, центральні власті в Москві позбавляють цю республіку прибутків та інших вигод міжнародної спеціалізації та спорідненої діяльності.

НОВИЙ ЕТАП УКРАЇНІЗАЦІЇ?

В. С.

Намагання діячів української культури в Радянській Україні можна з'ясувати лозунгом «за рідну мову, за національну гідність», як це сформульовано у варшавському тижневику «Наше слово». Голоси на з'їздах письменників і вчителів України, на партійних зборах Київської письменницької організації, також на з'їзді письменників СРСР, публікації в пресі, наприклад, промова академіка В. Русанівського, опублікована в офіційному органі ЦК КПУ «Радянська Україна», тощо вказують на те, що йде до змін у національній політиці КПРС. Невідомі сьогодні лише масштаб і глибина змін. Очевидно, доля цих змін залежатиме від успіхів чи неуспіхів реформ Горбачова та його соратників, а також від дійсного внеску самих українських діячів культури та інших українських суспільних верств.

Рамки цієї статті дозволяють лише на найбільш істотні приклади з радянської преси за 1987 р., але й це вистачає, щоб ствердити, що в Україні щось діється, що там твориться ядро культурного та взагалі суспільного відродження.

З'їзд письменників СРСР у Москві

У квітні 1987 р. відбувся Пленум Спілки письменників СРСР, на якому порушено також болюче питання неросійських національних літератур. Один із перших росіян, який розглянув проблему національного питання, був московський письменник М. Олексеев. Він сказав:

> Декілька слів про інтернаціоналізм — основу основ нашого громадського буття. Як я його розумію? Мені видається, що найкоротший шлях до сердець інших народів лежить через серце свого власного народу. Іншими словами через національне до інтернаціонального. Ніколи не повірю, щоб людина, яка не любить свою матір, могла полюбити чужу.

Білоруський письменник Н. Галевич порушив цю проблему так:

> В партійних документах останнього часу вірно наголошується необхідність посилити інтернаціональне виховання в

нашій багатонаціональній соціалістичній Вітчизні... Безліч разів я задавав собі питання, чи може бути справжнім інтернаціоналістом і взагалі повноцінним громадянином національний нігіліст, який не шанує культуру й мову свого народу? Я звертаюсь думкою до найрозумніших і освіченіших людей, але наведу слова лише одного з найкультурніших російських письменників радянської епохи — К. Г. Паустовського: «Із ставлення кожної людини до своєї мови можна зовсім точно робити висновок не тільки про її культурний рівень, але й її громадянську цінність. Справжня любов до своєї країни немислима без любові до своєї рідної мови. Людина байдужа до рідної мови — дикун. Його байдужність до мови пояснюється повною байдужністю до минулого, сучасного і майбутнього свого народу».

Треба було б Щербицьким та другим обивателям кар'єристам прислухатись до слів цього чесного російського патріота-інтернаціоналіста. Живуть вони на українській землі, що їх кормить!

На з'їзді виступали також Б. Олійник і Ю. Мушкетик. Ось що сказав Б. Олійник:

Кожний письменник з будь-якої республіки природно признається до любові до свого народу, до своїх коренів. І це прегарно, бо наш радянський патріотизм виростає не на гідропоніці, а з реального національного грунту. Але коли з такою синівською любов'ю поклоняється рідній землі наш російський колега, то не раз виникають пошепки і натяки на всілякі велико- і просто державні -ізми... за таким-то кимось нав'язаним стереотипом викликає природне прагнення українця розвивати рідну мову майже що традиційну реакцію: «О, вже заворушились» — і дальше йде термін, що відповідає традиції [«буржуазний український націоналізм» — В. С.]. Та ж Ленін в Резолюції ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні розглядав українську мову як найважливіший засіб комуністичного виховання мас і закликав протидіяти всіляким спробам витіснити її на другий план. А тим часом в деяких наших обласних центрах кількість українських шкіл наближається до нульової відмітки... і тому ми просили наших російських братів помогти нам навести ленінський порядок у цій сфері.

Немовби Олійник хотів сказати: нам ніяк очікувати допомоги від власть імущих в Києві, бо ж рішення в Москві!

Ю. Мушкетик порушив питання горезвісного шкільного закону так:

Шкільний статут, старий і новий, який зараз дискутується в країні і буде поставлений в основу закону про школу, дозво-

ляє батькам одним із своїх пунктів вибирати на території республіки для дітей школу з мовою навчання. У школах з російською мовою навчання сьогодні ми дуже часто бачимо таку картину: скажімо із 30 дітей в класі 18 вивчають українську мову, а 12 не вивчають і на лекції в кращому випадку грають в морський бій і шахи та іронізують над тими хто «зубрить» мову. Право батьків вибирати школу з мовою навчання на практиці призвело до того, що, скажімо, в мойому рідному Чернігові, де в час моєї молодості більшість шкіл були українські, як і в багатьох інших містах республіки, не залишилося ні одної школи з українською мовою. Це, звичайно, в ніякій мірі не сприяє поширенню і зміцненню інтернаціоналістських тенденцій.

Як звісно, українські культурні діячі висувають домагання зміни 4-го параграфу Статуту, котрий находиться також в новій редакції і який говорить: «Крім мови, якою ведеться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР». Це означає, що в Києві, Харкові, Чернігові та в інших містах України, де більшість учнів українці, вони можуть за бажанням вивчати українську мову. Хіба ж це інтернаціоналізм, хіба ж це пошана до народу і до землі, де ці школи находяться? Ні, це ніщо інше як великодержавний шовінізм і нетерпимість до неросійських народів, нігілізм, це не лише заперечення ленінських принципів у національній сфері, але й заперечення основних заложень соціалізму.

Ще до з'їзду письменників СРСР у Москві, письменник Сергій Плачинда зайняв таке становище у справі мови на сторінках «Літературної України» (5 березня 1987 р.):

Спершу, щоб починати боротьбу за чистоту російської мови, слід почати з утвердження і підняття авторитету мови національної. Адже є особи, які, скоряючись прагматично-міщанським настроям, цураються рідної мови... ось чому, дбаючи про мову як найбільший духовний і культурний скарб народу, час, на мою думку, узаконити дві державні мови в кожній союзній республіці..., так як це є у вірменській республіці, де стаття 72 закону говорить: «Державною мовою Вірменської Соціалістичної Республіки є вірменська мова. Вірменська РСР здійснює державну турботу про всемірний розвиток вірменської мови і забезпечує її вживання в державних і громадських органах, в установах культури, освіти та інших. У Вірменській РСР забезпечується вільне вживання в цих органах і установах російської та інших мов, якими користується населення. Будь-які привілеї чи обмеження тої чи іншої мови недопустимі».

З'їзд вчителів України

З'їзд відбувся 16 і 17 травня 1987 р. у Києві. На ньому сказано відверто і недвозначно, що нехтування рідною мовою — це порушення ленінських принципів інтернаціоналізму. Рідна мова на рідній землі нічим не може бути підмінена. Також вчителі підкреслювали потребу вивчати українську мову в усіх школах, бо ж «успіхи в справжньому вивченні російської мови — мови міжнаціонального спілкування, залежать у великій мірі від ставлення до мови й культури корінного населення республіки. Працівників освіти всіх щаблів глибоко непокоїть факт, що в ряді областей України в школах з російською мовою навчання активізується процес звільнювання учнів від вивчення української мови». Міністр освіти УРСР Фоменко, намагаючись пом'якшити цю критику, сказав: «... Таких випадків [звільнювання] на території республіки понад 4 відсотки від загальної кількості учнів, враховуючи одначе, що нині на території України проживає 26 відсотків неукраїнців [13 500 000 — В. С.]... то 4 відсотки не є аж так багато». Невідомо тільки, що це за статистика, на котру покликується міністр Фоменко!? На з'їзді стверджено, що такий стан шкільництва спричинений перш за все байдужим ставленням до української мови і культури ряду директорів шкіл і вчителів, бо ж таке звільнювання завдає великих моральних та інтелектуальних збитків учням, спричинює поверхове ставлення до культури народу, серед якого вони проживають, що перечить усім принципам інтернаціоналістського виховання молодого покоління. Звільнювання дітей від вивчення української мови названо на з'їзді моральним злочином. Тому також були домагання закріпити обов'язковість вивчення української мови законами.

Голоси преси — стаття академіка В. Русанівського

В газеті «Радянська Україна», органі ЦК КПУ, за 3 червня 1987 р. опубліковано статтю директора Інституту мовознавства Академії наук УРСР, академіка В. Русанівського під заголовком «Плекаймо мову». Стаття — незвичайно інтересна і актуальна — віддзеркалює не тільки ставлення автора та інституту мовознавства до проблеми української мови в Радянському Союзі, а й стан політики гласності Горбачова. Можна відверто сказати, що така стаття, а також дискусії на з'їздах письменників та вчителів України,

в минулому були б критиковані як вияв українського буржуазного націоналізму та не опубліковані.

Насамперед автор підкреслює наукові досягнення в галузі мови, зокрема публікації таких праць, як п'ятитомна «Сучасна українська літературна мова», чотиритомна «Історія української мови», одинадцятитомний «Словник української мови», двотомний «Словник староукраїнської мови» тощо. «Що ж до функціонування мови в суспільстві, — пише В. Русанівський, — тут потрібна перебудова. Вважалося, що національна проблема в республіці і в країні в цілому розв'язана остаточно, що в сфері функціонування національних мов діє зараз і назавжди заведений механізм». Це справді дуже дипломатичне з'ясування ситуації у національній сфері. Механізм існував, але він гарантував дальше витиснювання української мови зі шкіл, заводів, державних установ тощо. Русанівський продовжує: «... але там де йшлося про роль мови в житті суспільства, про проблеми дво- й багатомовності, про роль школи в навчанні рідної мови, мовознавці обмежували себе коментуванням того, що ввійшло в політичні рішення. Історія розвитку національних відносин кінчалася фактично 20-ми роками [українізація і її брутальна ліквідація — В. С.], далі простягалося суцільне ювенільне море». В. Русанівський покликується правильно на національну політику Леніна. Готуючи Резолюцію ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні, Ленін дав такий аналіз ситуації в 1919 р.:

> Зважаючи на те, що українська культура протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури. Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову на знаряддя комуністичної освіти трудящих мас.

Тут підтверджені мотиви Леніна щодо українізації, але є також докази, що власть імущі від Сталіна до сьогодні відійшли від ленінської національної політики, її вповні заперечили. В. Русанівський підкреслює:

> Що ж до функціонування мови, то воно, як і багато інших соціальних явищ, вживалось далеко не в повному обсязі,

тому навіть таке недискусійне питання, як вважати чи не вважати українську мову обов'язковим предметом у школах з неукраїнською мовою навчання, викликає нині необгрунтовані суперечки. Не можна змушувати людину змінювати мову свого дитинства на будь-яку іншу, але бездумно ставити під питання необхідність знати мову корінного населення тієї республіки, в якій ти живеш. Адже з поваги до мови, до культурних цінностей свого й інших народів починається по справжньому дійове інтернаціональне, тобто міжнаціональне виховання.

Яке ж ставлення власть імущих?

Це саме найважливіше питання, бо від їхньої політики, їхніх рішень залежатиме чи домагання діячів культури України будуть здійснені та до якої міри.

В «Літературній Україні» за 20 серпня 1987 р. опубліковано офіційний комунікат ЦК КПУ «Про заходи щодо реалізації в республіці постанов 27-го З'їзду КПРС, січневого Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціоналістського і патріотичного виховання населення». Найважливіший фрагмент постанов Пленуму сповіщає:

> При обговоренні цього питання [національного] було відзначено, що партійні комітети, радянські органи, громадські організації республіки проводять цілеспрямовану роботу по здійсненні ленінської національної політики партії, виховання населення в дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму, непримиримості до будь-яких націоналістичних проявів.

Це речення було б справді зрозуміле, коли б було ясно сказано, про яку ленінську національну політику йде мова, чи про цю, на котру покликувалися письменники й вчителі України (також Іван Дзюба в книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація») і котра стала основою українізації 1920-их рр., чи оцю, на котру покликувались Сталіни, Брежнєви та їхні когорти? Також не ясно про які «націоналістичні прояви» йде мова? Єдині прояви, і не тільки прояви, а консеквентна практика великодержавних шовіністів, це оті націоналістичні ухили, що їх толерувала Компартія в усіх неросійських республіках, і на котрі треба було б звернути особливу увагу! Далі говориться в постановах Пленуму:

> В Українській РСР утвердилась атмосфера дружби народів, рівноправності [?? — В. С.] та взаємного довір'я, поваги до

національних почуттів [?? — В. С.] людей. Вживаються заходи для повнішого задоволення соціально-культурних запитів населення з урахуванням його національного складу, потреб у сфері освіти, культури, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, книговидання, самодіяльної художньої творчості.

Інтересно, про які засоби йде мова? Першим і найважливішим засобом для створення рівноправності та поваги до національних почуттів був би новий мовний закон, щоб мова корінного населення республіки стала обов'язковим предметом навчання в усіх школах республіки. І не тільки це, але, щоб мова корінного населення стала державною мовою в усіх без винятку установах держави та партійних осередках, щоб, нарешті, Щербицькі заговорили рідною мовою та так задокументували повагу до рідної землі, що їх годує.

Постанови Пленуму ЦК КПУ дали підсумок, що зроблено в національній площині:

Постійна турбота виявляється щодо розвитку української соціалістичної культури. Українською мовою видано твори К. Маркса, Ф. Енгельса, повне видання творів Леніна. З'явилися українською і російською мовами «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія міст і сіл Української РСР», «Історія української РСР» тощо.

Та хіба ж це балансує ганебний факт, що в Чернігові чи Харкові немає ні однієї школи з українською мовою навчання?!

ЦК КПУ запитує в постановах, що робити?

Разом з тим у практиці національних відносин виникають питання, які вимагають глибокого, систематичного вивчення, продуманого реагування на інтернаціоналістській основі, вжиття необхідних засобів... Останнім часом ряд питань національно-культурного характеру порушує громадськість. Ставляться вони в деяких публікаціях і виступах, у листах, які надходять до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, редакцій журналів, телебачення і радіо. Звертається, зокрема, увага на звуження сфери застосування української мови, зниження рівня її викладання і вивчення в школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів українською мовою. Ще не повною мірою задовольняються мовні потреби некорінних національностей [яких, хіба що не росіян? — В. С.].

Невже ж ці факти не були відомі Щербицьким вже давно, ще до приходу до влади Горбачова? Але добре, що ЦК КПУ приймає до відома цей жахливий стан, в котрому находиться українська культура. Які ж конкретні плани ЦК, щоб хоч частинно змінити цю ситуацію?

ЦК КПУ доручив обкомам, міським, райкомам партії, Укрпрофраді, ЦК ЛВСМ України, відповідним міністерствам, відомствам глибоко проаналізувати стан національних відносин, інтернаціонального і патріотичного виховання населення в світлі постанов 27-го З'їзду партії, січневого [1987] Пленуму ЦК КПРС..., а також здійснити в усіх трудових колективах і навчальних закладах практичні заходи для поліпшення цієї роботи...

Центральний Комітет затвердив широкий комплекс заходів, спрямованих на посилення пропаганди ленінської національної політики, вдосконалення міжнаціональних відносин, поліпшення вивчення української, російської та інших мов народів СРСР, повніше задоволення соціально-культурних запитів, потреб населення з урахуванням його національної структури. Намічено практичні кроки по усуненні наявних у цій роботі недоліків. Планується, зокрема, поряд із забезпеченням всіх умов для глибокого вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, здійснення ряд заходів для підвищення рівня викладання й вивчення української мови в середній і вищій школі. Міністерству освіти і Мінвузу республіки рекомендовано [а чому ж не наказано? — В. С.] підвищити якість підготовки вчителів української мови і літератури, вдосконалення навчальної програми з цих предметів, розширити мережу шкіл з поглибленням вивчення української мови і літератури, створити для шкіл з українською мовою навчання з участю досвідчених педагогів, письменників нові навчальнометодичні комплекси (підручники, словники тощо), передбачити проведення св'ят рідної мови і писемності. У дошкільних закладах з російською мовою навчання і виховання вести ознайомлення дітей з творами українського фольклору, художньої літератури та образотворчого мистецтва. Відповідним міністерствам і відомствам запропоновано [??] забезпечити школи і дошкільні заклади наборами грампластинок і магнітних стрічок із записами уроків української і російської мов і розмовної мови, навчальними фільмами, у тому числі відео- і мультиплікаційними.

На Пленумі ЦК підкреслено необхідність поліпшення мовної культури в діяльності органів управління, додержання принципу національно-російської двомовності при проведенні громадських заходів, в діловодстві, наочній агітації, в телебаченні, радіопередачах. Передбачається створити в Києві республіканський культурно-освітній методич-

ний центр «Дружба», створити щомісячний суспільно-політичний, літературно-художній журнал «Сузір'я», розширити випуск книг, кінофільмів з урахуванням національно-культурних потреб населення, здійснювання комплектування бібліотек літературою національними мовами. Доручено розробити програми розвитку традиційних національних художніх промислів, реставрації пам'яток історії і культури і вдосконалення перекладацької справи.

Ось такі, в головному, постанови ЦК КПУ, напевно апробовані власть імущими в Москві. Чи можна ці постанови назвати початком українізації горбачовського періоду? Поки що завчасно, бо труднощі щодо їх здійснення величезні. По-перше, постанови ЦК КПУ порівняно з Резолюцією ЦК РКП(б) 1919 р. — нижче критики. Немає в постановах ясної, недвозначної лінії, немає чітко окресленої цілі, натомість — безліч фраз, характерних для брежнєвського періоду. А найважливіше те, що немає рішення щодо мовного закону чи радше його коректури. По-друге, невідомо ще чи власть імущі ці закони здійснять. Ситуація ускладнена тим, що процес русифікації та євнухізації закорінився дуже глибоко в умах, зокрема, чиновників, партійних функціонерів та всіляких інших кар'єристів. Євнухізація створила безліч отих «Кирпогнучкошиєнков», за словами Івана Драча, та суржиківців. На вулицях індустріальних центрів, на заводах, державних підприємствах, партійних осередках, в кіно, театрах тощо чуєш майже виключно «общепонятну». Поки починати говорити про українізацію, мабуть треба говорити про процес де-русифікації та де-євнухізації способу думання, який закорінився в умах мільйонів безбатченків, малоросів. Супроти себе стоять дві нерівні сили. Також все залежатиме від успіхів чи неуспіхів горбачовської перебудови, гласності, демократизації та децентралізації, збільшення прав для республік тощо.

Проте треба нам радіти, що в Україні щось зрушилося, що повіяло звідтіль свіжим вітром, що є ще чесні українські патріоти, котрі стоять в обороні національної гідності. Українська діаспора покладає свою надію на оці процеси, що проходять в Україні, на оних чесних, сміливих українських суспільних діячів, що вже тепер дають свій внесок у здійснення самобутності українського народу.

ГОРТАЮЧИ ГАЗЕТНІ СТОРІНКИ...

Мойсей Фішбейн

10 червня 1987 р.

... Так уже вийшло, що питання мовознавства зайняли одне з чільних місць у житті багатьох радянських громадян. І не тільки професійних мовознавців чи літераторів, а навіть тих, кому це мовознавство, як то кажуть, до лампочки. «Товарищ Сталин, вы большой ученый, в языкознанье вы познали толк, а я простой советский заключенный...» З'явилася ця пісня після того, як на початку п'ятдесятих років незабутній «батько народів» Йосип Віссаріонович, знищивши певну частину цих народів у концтаборах і заморивши штучно створеним голодом, вирішив зайнятися лінгвістичною наукою. Написав він тоді статтю «Марксизм і питання мовознавства». Після її появи багато хто з радянських учених поплатився за свою любов до мови, а деякі навіть потрапили до незліченного племені «простых советских заключенных». І як тут не зрозуміти директора київського Інституту мовознавства В. Русанівського, який кілька років тому писав у журналі «Мовознавство», що напередодні шістдесятиріччя СРСР «мимоволі оглядаєшся назад...» Справді — мимоволі. Бо оглядатися часом не дуже приємно. Радянське мовознавство, зазначив тоді Русанівський, має прогнозуючий характер. І я уявив, як сидять собі номенклатурні «лінгвісти» і — прогнозують: яка мова матиме першорядне значення, а яка — другорядне чи третьорядне, які мови й надалі можна називати братніми, а які — не можна (роль старшого брата, чи пак, сестри, звісно, призначено російській мові). І, звичайно, в жодному радянському виданні не можна побачити такої, наприклад, фрази: «В наступному номері буде вміщено переклади з братніх мов: англійської та івриту». Бо, на думку «лінгвістів у цивільному», ці мови, якщо й не ворожі, то аж ніяк не братні: однією говорять у Білому домі, а друга — це мова євреїв, до яких номенклатура, м'яко кажучи, не має жодних сантиментів. «Російську мову

Мойсей Фішбейн — поет, перекладач, журналіст, автор збірок поезій «Ямбове коло» (1974) та «Збірка без назви» (1984). — *Ред.*

поважають», — заявив академік Русанівський. Господи, як можна поважати чи не поважати якусь мову? Але, очевидно, на думку деяких «ідейно непримиренних» радянських мовознавців, є мови, котрі поваги не заслужили. Так, мова не може бути носієм жодної ідеології. Проте звинувачували в сіоністській пропаганді й карали тих, хто давав чи брав уроки івриту. А скільки ж то років у столиці України на людей, які говорять тільки українською мовою, позирали скоса, як на потенційно ворожих осіб, а в гіршому разі називали «буржуазними націоналістами», хоча всім довкола було відомо, що до буржуазії ці люди не мали й не могли мати жодного відношення — бодай через свою мізерну зарплату. (У вересні 1985 р. в Пермському таборі особливого режиму помер видатний український поет Василь Стус. Під час слідства проти нього були використані інспіровані кадебістами свідки. Один із них заявив: «Я сразу понял, что Стус — националист, потому что он все время говорил по-украински»).

Але ось прийшла перебудова. Українська інтелігенція вголос заговорила про врятування й відродження рідної мови. Почав перебудовуватися й директор Інституту мовознавства Академії Наук Української РСР академік В. Русанівський. У «Радянській Україні» за 3 червня він пише:

> Ми мало дбаємо про престиж своєї мови. Наведу свіжий приклад: нещодавно українське телебачення провело перший телеміст з Братіславою. Жителі словацької столиці говорили по-словацьки, а української — по-російськи. ... більше самоповаги, дорогі товариші.

На недостатню мовну грамотність, каже він, «слід вказувати в характеристиці ділових якостей і професійних навиків кожного працівника, особливо керівного». Ну, а що ж «найбільш керівний працівник» на Україні — В. Щербицький? Таж на всіх з'їздах, пленумах та зборах він говорить тільки по-російськи... Як же ж бути з характеристикою ділових якостей Щербицького? Віддаючи данину часові, цитує академік Русанівський М. С. Горбачова: «Ми за шанобливе ставлення і до національних почуттів, і до історії... всіх народів». Але ж досі пам'ятають на Україні, як 1985 р., під час відвідин столиці України, розмовляючи на вулиці з киянами, М. С. Горбачов у присутності В. Щербицького ототожнив сьогоднішній Радянський Союз з Росією: «Для всіх людей, які хочуть добра, — сказав Горбачов, — Росія — я маю на увазі Радянський Союз, бо це

так у нас називається тепер і це так у дійсності — є для них опорою». Передаючи цю розмову, Центральне телебачення не витяло посилання на Росію. Обережний Щербицький також промовчав. То що ж, на думку академіка Русанівського, треба зробити для відродження української мови, української культури? Головне тепер, вважає він, полягає в тому, щоб не залишити поза увагою чогось важливого, суспільно необхідного, дати йому правильну партійну оцінку. Ну, що ж, пропозиція, гідна академіка... Нікому не відоме «щось важливе», котре в будь-якому разі потребує партійної оцінки. Ну, а поки це «щось важливе» знайдуть, поки дадуть йому партійну оцінку, директор київського Інституту мовознавства, який запропонував своїм землякам мати «більше самоповаги», про всякий випадок заявляє, що «кожний громадянин Країни Рад сприймає як рідну» **російську** мову. То яка ж мова рідна для українців — російська чи українська? Мовознавці України, каже академік Русанівський, в тісній співпраці з колегами з Москви, Ленінграда... чимало зробили для розкриття та опису структури української мови... Але невже українські науковці самі не можуть розкривати структуру рідної мови? Невже й сьогодні вони не можуть обійтися без оглядань на Москву та Ленінград? Адже постійно оглядаючись, тяжко рухатися вперед. Адже ці постійні оглядання знову можуть спричинитися до того, що рух уперед перетвориться на доперебудовну «ходьбу на місці»...

30 червня 1987 р.

... Отож — скільки рідних мов повинен мати кожен народ, що входить до складу СРСР? Житель Тернополя, колишній працівник прокуратури Шевчик твердить, що дві. Його лист до редакції «Правды Украины», надрукований 17 червня, так і називається: «Два родных языка». Є таке поняття: материнська мова. То чи може бути в людини дві рідні матері? Звісно, ні. Як же ж у такому разі можуть бути дві **рідні** мови? Та ось переді мною лист колишнього працівника прокуратури Шевчика. «В тернопільській середній школі но. 16, — пише він, — навчається мій онук Павлик — шестилітній першокласник. Якось... пішов я за ним раніше, ніж звичайно. Потрапив у самий розпал гри... Характерно, що чи не всі, хто програв, співали пісні й розповідали вірші російською мовою». Йдеться про українське місто Тернопіль, про українських дітей. Либонь,

справді характерно, що саме ті, хто **програв**, співали поросійськи. Українські діти, які програли у своїй дитячій грі. Які програли у дорослій грі під назвою «двомовність». І ось починає пенсіонер Шевчик викладати редакції «накопившиеся в его памяти отдельные факты», які він, очевидно, за старою своєю прокурорською звичкою, називає «направляемым на ваше рассмотрение материалом».

Факт перший. В одній з тернопільських ощадкас молоде подружжя після довгих вагань наважилося заповнити видатковий касовий ордер українською мовою. «Проработавший длительное время в органах прокуратуры» Шевчик помітив: назву місяця написано не зовсім грамотно, що й зафіксував в «материале, направленном на рассмотрение». Чи помітив він також суму, проставлену молодим подружжям у видатковому касовому ордері, пенсіонер Шевчик до газети не повідомляє. Але ставить запитання: за яких обставин ці люди втратили «если не уважение, то интерес к русскому языку»? Чи не логічніше було б поцікавитися, за яких обставин українці навіть назви місяців почали писати рідною мовою не зовсім грамотно?

Факт другий, що його виклав пенсіонер із Тернополя. Він пропонує:

> ... давайте представим письмо образованного человека, адресованное, например, Председателю Президиума Верховного Совета СССР, которое заканчивается скромной просьбой «особисто прочитати мого листа і глибоко вникнути в його суть...» ... Отправителя письма, наверное, не одолевает чувство неловкости.

Зауважуючи це, пенсіонер Шевчик перебуває в цілковитій певності, що людина освічена своєю рідною неросійською мовою листів «в высочайшие инстанции» не писатиме. А як уже й написала по-українському, то повинно її «одолеть чувство неловкости».

Факт третій, «накопившийся в памяти» колишнього працівника прокуратури Шевчика і включений ним «в материал, направляемый на рассмотрение»:

> Обидно и даже стыдно бывает за некоторых своих земляков, когда приходится видеть, как нелегко дается им общение с москвичами и ленинградцами — работниками магазинов и гостиниц, как они порой коверкают и калечат украинские слова, пытаясь придать им русский оттенок.

Отакої — прикро й навіть соромно... Просто комплекс неповноцінності відчуває громадянин Шевчик, позираючи на своїх земляків-українців, що приїхали до Москви та Ленінграда. Не до якогось там Ленінабада чи Ташкента, а саме до Москви та Ленінграда. А чи не прикро, чи не соромно йому за своїх земляків, котрі не в Ленінграді й Москві, а в себе вдома, в тому самому Тернополі калічать українські слова? І не тому, що намагаються надати їм російського відтінку, а тому, що змалечку їх навчали не рідної мови, а «бойко декламировать и петь по-русски»? А коли в деяких українських родинах батьки все ж таки намагаються прищепити дітям любов до рідної мови, «свободно общающийся с москвичами и ленинградцами» пенсіонер Шевчик називає такі намагання «глушением» російської мови. «Чего греха таить», — додає він, повідомляючи про подібні випадки.

Факт четвертий, викладений пенсіонером з Тернополя. «Самые лучшие переводы классиков на украинский язык не смогут передать изящность, красоту и смысл подлинника». Не знаю, чи він читав українські переклади класиків, зроблені Миколою Зеровим, Максимом Рильським, Миколою Бажаном, Євгеном Дроб'язком, Миколою Лукашем, Григорієм Кочуром, Дмитром Паламарчуком, Дмитром Павличком... Либонь, не читав він цих перекладів. Та й не потрібні вони йому. Головне для нього — заявити, що без російської мови українці й до світової класики не доберуться, так і залишаться темними...

І нарешті, факт п'ятий, що його колишній працівник прокуратури Шевчик включив у «материал, направляемый на рассмотрение»:

> В троллейбусе, не стесняясь пассажиров, громко разговаривают два друга, причем один из них говорит по-русски, другой на украинском языке. ... друзья давние, закадычные, ... тем не менее выбрать общий язык не могут или не хотят, выставляя себя на посмешище.

Ну що ж тут поганого, коли росіянин, не володіючи розмовною українською, розуміє свого друга українця, а українець, розуміючи свого друга росіянина, воліє говорити рідною мовою? До того ж ані українська, ані російська в цьому разі не покалічені, звучать грамотно та благозвучно... А не влаштовує пенсіонера з Тернополя те, що розмова відбувається «не на общем», а точніше — «не

на общегосударственном языке», не мовою, що нею хоч розмовляй, хоч верещи, як навіжений, — все одно на посміховисько себе не виставиш. А втім — що ж узяти з пенсіонера Шевчика... Та не просто пенсіонера, а того, який «длительное время проработал в органах прокуратуры»... Але ось не так уже й давно виступив був перед письменниками Києва не пенсіонер, а член Політбюро, секретар ЦК Компартії України Юрій Єльченко. Пообіцявши розширити мережу шкіл та класів з поглибленим вивченням української мови та літератури, він заявив: «Ми не можемо й не будемо відходити від ленінського принципу національно-російської двомовності, що було й залишається ключовою ланкою роботи в галузі національних відносин». Ну, що ж, національна політика Леніна була вельми зигзагоподібна. І якщо 1913 р. Ленін писав, що «лозунг национальной культуры есть буржуазный обман», що «пролетариат... не только не берется отстоять национальное развитие каждой нации, а, напротив, предостерегает массы от таких иллюзий», то вже на січень 1914 р. Володимир Ілліч перебудувався й заявив:

> Либералы отличаются от реакционеров тем, что, по крайней мере, для начальной школы они признают право преподавания на родном языке. Но они совершенно сходятся с реакционерами насчет того, что обязательный государственный язык должен быть. Что означает обязательный государственный язык? Это значит, практически, что язык великороссов, составляющих меньшинство населения России, навязывается всему остальному населению России. ... сколько красивых фраз о «культуре» вы ни сказали бы, обязательный государственный язык сопряжен с принуждением, вколачиванием. Вот почему русские марксисты говорят, что необходимо: — **отсутствие** обязательного государственного языка.

Постає запитання: чи справді секретар ЦК Компартії України Юрій Єльченко дотримується ленінської національної політики, обстоюючи необхідність обов'язкової загальнодержавної мови? Ну як тут не пригадати розповідь пенсіонера Шевчика про дитячу гру в одній з тернопільських шкіл... Характерно, сказав Шевчик, що чи не всі, хто програв, співали по-російськи. І справді — характерно...

21 вересня 1987 р.

... «Не за підручниками історії викладав би я у школі історію нашої країни, а за вицвілими газетними сторін-

ками», — так закінчується стаття Воронова в київській газеті «Комсомольское знамя» за 8 вересня. Так, звичайно, непогано вивчати історію за вицвілими газетними сторінками. Надто — порівнюючи їх із сторінками газет сьогоднішніх, тими, що пахнуть друкарською фарбою. Але ж як у Радянському Союзі дістати доступ до вицвілих сторінок старих газет? Без спецдозволу їх із «спецхрану» не видадуть. У західних архівах старі радянські газети отримати досить легко, ось і вирішив я їх погортати — доторкнутися, так би мовити, до «живої тканини» тих часів. 1933 рік. Кілька мільйонів українських селян стали жертвою голоду, інспірованого Сталіним та його поплічниками. Українське село стогнало, вило, пухло з голоду, вимирали цілі сім'ї, цілі села. Штучно створений голод. Убивство. Іншими словами не назвати все це страхіття. Заздалегідь заплановане, холодне, жорстоке вбивство. Саме тоді газета «Правда» звернулася до української радянської поезії. 21 листопада 1933 р. вийшов тематичний номер «Правды», присвячений «успіхам трудящих України». Матеріали об'єднувалися спільними заголовками — «Украина становится страной колхозного достатка» і «Украина — это не только хлеб! Это уголь, металл, машины». В цьому номері було надруковано українською мовою вірш Павла Тичини «Партія веде». Під тією самою назвою була опублікована й передова стаття. «Правда» писала:

> Выдающийся поэт сегодняшней Советской Украины Павло Тычина, человек беспартийный, верно понял основные предпосылки наших побед. «Партия ведет» — так называется его стихотворение, напечатанное сегодня в «Правде». Да, партия ведет.

Кілька мільйонів українських селян убито голодом, а «Правда» заявляє, що «Украина стала страной колхозного достатка». «То нехай собі як знають — божеволіють, конають, — нам своє робить: всіх панів до 'дної ями...» — писав Тичина. А конали українські діти, і в ями скидали не панів, а — дітей. Рятуючи власне життя, поет схвалював убивство своїх співвітчизників. Чи не з цього почалося творче самогубство Тичини?

Але ось та сама газета «Правда» — номер за 11 вересня 1987 року. Доповідь голови КДБ СРСР Віктора Чебрикова на зборах, присвячених 110-річчю з дня народження Фелікса Дзержинського. «Известно, что в конце 30-х годов были допущены серьезные нарушения ленинских принципов...» — сказав Чебриков. А про голод, штучно створений

на Україні в 1933 р., себто **на початку** тридцятих років, йому нічого не відомо? А про мільйони радянських громадян, тих, хто і в сорокових, і в п'ятдесятих роках лишився лежати у вічній мерзлоті Колими та Норильська, лишився лежати у братських зеківських могилах, — голові КДБ СРСР нічого не відомо? А про рік 1952, коли в підвалах Лубянки — тієї самої, де сьогодні знаходиться його кабінет, — були розстріляні провідні діячі єврейської культури, — то що ж, і про це нічого не відомо Віктору Чебрикову? І про так звану «справу лікарів-убивць» він нічого не знає? Тоді знов звернемося до вицвілих газетних сторінок. Газета «Правда» за 18 січня 1953 р. Передова стаття — «Покончить с ротозейством в наших рядах»:

> Злодеяния разоблаченной органами Государственной безопасности террористической групы врачей-вредителей говорят о том, что нет такого преступления, на которое не пошли бы империалисты и их презренные наймиты. ... международная буржуазия потеряла классовую базу внутри нашей страны для борьбы против Советского государства. Но нельзя забывать, что у нас сохранились еще... носители буржуазных взглядов и буржуазной морали — живые люди, скрытые враги нашего народа.

Далі у статті йшлося про «сіоністські центри та їх мерзенних найманців». Не забудьмо, це був січень 1953 р., розпал сталінщини, розпал організованого державного погрому. Та порівняймо ці цитати з тим, що сказав року 1987 Віктор Чебриков:

> Разумеется, в Советском Союзе нет и не может быть какой-либо классовой базы, которую противники социализма могли бы рассматривать в качестве опоры для подрывной деятельности. Вместе с тем, и об этом надо сказать прямо, у нас есть носители чуждых и даже откровенно враждебных социализму взглядов.

Що ж це — вустами голови КДБ СРСР «Правда» перефразовує саму себе 34-літньої давності? Та хіба тільки «Правда»? Ось «Известия» за 19 вересня. Анонімна стаття «Кому не дает покоя наша перестройка». Вона — як пам'ятник невідомому солдатові радянського «ідеологічного фронту». От тільки — чи солдатові? Ні, цей, збудований із залізобетонних конструкцій доперебудовних часів, пам'ятник нагадує про декого рангом вище:

> Убедившись, что перемены... укрепляют нашу «чистоту и силу», реакционные политические круги Запада, его спецслужбы... предпринимают все более активные нападки на перестройку... Цель всего этого — погасить привлекательность наших дел...

За три дні до виходу цієї анонімної статті в «Известиях», 16 вересня, на нараді з керівниками засобів масової інформації та пропаганди виступив член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК Єгор Лигачов. Ось цитата з його виступу (порівняймо її з анонімними рядками в «Известиях»):

> Основательно меняют тактику, перестраивают свои ряды наши противники за рубежом. Осознав, что Советский Союз выйдет из перестройки еще более сильным, а притягательность социализма в мире растет, противники начали собирать в единый фронт все реакционные силы... Особая ставка делается на оживление националистических настроений.

Чи не правда, вельми схоже на заяву анонімного автора «Известий»? До того ж, і в цього аноніма є слова про те, що, мовляв, «прежде всего и крикливее всего хотят развернуть спекуляции вокруг „национальной проблемы"». А ось іще цитати з анонімної статті в «Известиях»:

> Ясно, на кого работают наши отщепенцы... Создается впечатление, что... западные спецслужбы и пропагандистские ведомства содержат по существу своих оплачиваемых людей... Сейчас сионистские центры и западные спецслужбы стремятся к тому, чтобы их «борцы за права человека» не покидали СССР, а оставались в нашей стране и пытались использовать развитие гласности и демократизации против нашего общества.

З відмовників — себто тих, кому не сіоністські центри та західні спецслужби, а так звані «радянські компетентні органи» багато років відмовляють у дозволі на виїзд з СРСР для возз'єднання з рідними, — саме з цих людей намагаються зробити козлів відпущення, звинувачуючи у всіх смертних гріхах, включно з державними злочинами. На одній з останніх виставок московського художника Іллі Глазунова фігурувала його картина «Покаяние»: під фігурами з російської історії — пе́кло, що складається з людей із суто семітською зовнішністю. Водночас спробу москвичів провести 13 вересня мітинг протесту проти проявів антисемітизму в країні власті брутально припинили («да, мы пресекали и будем пресекать происки воинствующих

сионистов» — це з анонімної статті в «Известиях»). Отож — порівняймо доповідь Віктора Чебрикова, анонімну статтю в «Известиях», виступ Єгора Лигачова і надруковану 34 роки тому статтю в «Правде». А порівнявши — запитаймо: кому ж усе-таки перебудова не дає спокою? Чи не тим анонімним і не анонімним промовцям, котрі, ностальгуючи за сталінщиною, досі перефразовують газетні передовиці сталінських часів?

Київська газета «Комсомольское знамя», радячи вивчати історію не за підручниками, а за газетними сторінками, пише: «Досвід передовиків, розмножений тиражем „Сталинского племени", стає набутком молоді...» Звучить вельми символічно. Хоча, вдивившися в текст, розумієш, що «Сталинское племя» — це всього лише попередня назва газети «Комсомольское знамя». Але ж і тут своя символіка: сталінське плем'я сьогодні все ще крокує і під комсомольським, і під іншими знаменами...

13 жовтня 1987 р.

... Що ми все-таки знаємо про Білорусію? Що є там ансамбль «Песняры», що живе там популярний композитор Ігор Лученок. Дехто назве імена двох-трьох письменників — Василь Биков, Алесь Адамович, Світлана Алексієвич... Та ще слова з пісні пам'ятаємо: «Белый аист летит, над белёсым Полесьем летит. Белорусский мотив — в песне вереска, в песне ракит...» Півтора року тому частина Білорусії була охоплена страшною загравою Чорнобиля. Ми ще співали про білого лелеку, а там уже була радіація... Так, очима селян українських і білоруських сіл світ зазирнув у безодню. І ось білоруський письменник Алесь Адамович на повний голос заговорив про ядерну загрозу. Сказав він і таке:

> На слуху и в широком употреблении понятие — военно-патриотическое воспитание. Не лучше ли, не точнее ли, учитывая ядерный век, сформулировать иначе: антивоенно-патриотическое воспитание? ... «Не делай другому, чего не пожелал бы себе самому...» и «Если враг не сдается — его уничтожают!» — что тут созвучнее новому мышлению, что старому? Конечно же, устарело то, что ближе к нам по времени, и заново, новой правдой засветилось, зазвучало то, что древнее всех религий: «Не делай другому...»

І ось почалася атака на Алеся Адамовича. 29 серпня газета «Красная звезда» заявила, що білоруський письмен-

ник, підкинувши в пацифістське багаття «оберемок своїх дрівець», уподібнився до артилерії, яка б'є по своїх. Для більшої переконливості «Красная звезда» процитувала навіть віршовані рядки: «Мы под Колпином скопом стоим. Артиллерия бьет по своим». Цього журналістам у погонах видалося замало, і питання було поставлено руба: «Який же зміст вкладає білоруський письменник Адамович у термін „антивоенно-патриотическое воспитание"? Чи не той, що закладено у „підривному" побажанні: „Щоб ані діти наші, ані онуки наші ніколи не брали до рук зброї"»?

Але якщо газета «Красная звезда» поставила питання руба, то войовничі антипацифісти з Мінська вирішили вдарити навідліг — мовляв, письменник Адамович «сповзає на позиції, які суперечать положенням Програми КПРС». Володимир Бєгун і його співавтор на прізвище Бовш писали у журналі «Політичний співрозмовник»:

> Ось починається ця війна, приходить агресор, і він, як колись фашистські кати, тортурує і ставить до стінки ваших батьків... треба боронити батька й матір... Виявляється, є письменник, який переконує нас, що тепер так не можна.

Письменник цей — Алесь Адамович. Ніде, ніколи Алесь Адамович не робив подібних заяв. Але це абсолютно не бентежить Бовша та Бєгуна, які ладні знищувати не лише ворога, що не здається, але кожного, в кого в очах не хижий безум, а доброта, які завжди ладні робити іншому те, чого аж ніяк не побажали б самим собі. Хто ж вони — доктор філософських наук Бовш і кандидат тих самих наук Володимир Бєгун? Бовш, сталініст, що ностальгує за задушливим минулим, — завідує відділом Інституту філософії та права Білоруської РСР. Це він нишпорить у пошуках вітчизняних літераторів, які, мовляв, «підкидають нашому суспільству буржуазні ідеї». Це Бовш на пленумі Мінського міськкому партії розводиться про «буржуазне поняття сталінізму» та про «трактовку політичної системи за Сталіна, яка підпадає під злобну антирадянську теорію тоталітарного суспільства». Це Бовш — у тому-таки Мінському міськкомі — називав дивовижний, яскравий, фантастичний, добрий світ чудового художника Марка Шагала «таким, що протистоїть нашому народові в творчому та громадянському відношеннях». Втім, у дрімучому невігластві та безграмотному крикливстві Бовш навряд чи поступається своєму співавторові Володимиру Бєгуну. Той у своїй статті просто назвав Марка Шагала сіоністом, зара-

зом зневажливо відгукнувшися про творчість видатного митця. (Зауважимо, що в вустах Володимира Бєгуна слово «сіоніст» звучить синонімом слів «дітовбивця» та «фашист».) Хто ж він такий, Володимир Бєгун? Один із гостей та улюблених лекторів чорносотенного об'єднання «Память», один із тих, чиї писання є «теоретичною засадою» цього об'єднання. Писання В. Бєгуна були опубліковані: 1974 р. в Мінську вийшла його книга «Ползучая контрреволюция» — вона цілком може конкурувати з класикою антисемітизму — «Протоколами сіонських мудреців»; 1977 р. вийшла друком його книга «Вторжение без оружия», тираж — 150 000 примірників. Володимир Бєгун пише, що Тора — «учебник кровожадности, лицемерия, предательства, коварства, моральной распущенности — всех низменных человеческих качеств». Він твердить, що «лозунг еврейской национальной культуры... реакционен по своему существу», що «идея еврейской национальной культуры исходит... от... подрывных антикоммунистических центров». Володимир Бєгун твердить про «наглость проектировщиков всемирного „Кагала"», котрі, мовляв, «стараются внедриться в Советском Союзе и других странах социализма». Хвора юдофобська фантазія Володимира Бєгуна безмежна. А втім — чи тільки юдофобська? Таж з однаковою запопадливістю він поливає брудом і народженого в Білорусії, у Вітебську, єврея — художника Марка Шагала, і білоруського письменника, білоруса за походженням Алеся Адамовича. Ось він, до патології збочений «інтернаціоналізм» погромників. Але білоруська інтелігенція розуміє інтернаціоналізм по-своєму — у своєму листі до газети «Советская культура» (його опубліковано 3 жовтня) білоруські інтелігенти боронять від погромників своїх земляків незалежно від їхнього походження, для них однаково дорогі імена і білоруса Адамовича, і єврея Шагала. Честь їм за це і хвала.

Півтора року тому в зоні чорнобильської катастрофи опинилися і білоруси, і українці, і євреї, і росіяни. Либонь, не так уже й багато знали вони одне про одного. Але в жахній заграві Чорнобиля вони зазирнули одне одному в вічі...

30 жовтня 1987 р.

... На Україні б'ють на сполох: криза в національному мистецтві, криза в національному кінематографі! Біля ко-

лиски національного українського кінематографа стояв Майстер — Олександр Довженко. Сьогодні його ім'ям названо київську кіностудію. Сьогодні «Літературна Україна» запитує:

> ... чому ж, маючи за взірець такі вершини творчості, ми дедалі частіше змушені констатувати соціальну апатію частини наших глядачів саме до українського кіно? Втрату інтересу майстрів екрана до духовних, а отже, і національних джерел рідного народу, до тем і проблем, які він розв'язує?

Як же воно починалося — нищення українського національного мистецтва, нищення українського кінематографа? Що кажуть про це самі діячі української культури?

Письменник Олександр Підсуха («Радянська освіта», 12 травня) писав:

> ... здалося комусь, що на Україні підняв голову український буржуазний націоналізм. Просто в думках не вкладалося: на третьому році Великої Перемоги — і ось таке лихо.
>
> Звідси все й почалося.
>
> В ста смертних гріхах звинувачувалися лицарі українського красного письменства — Максим Рильський, Юрій Яновський, Володимир Сосюра, Леонід Смілянський. Від них вимагали каяття. І вони каялися — привселюдно і на шпальтах газет. Доходило до абсурду: неперевершений знавець рідної мови Юрій Яновський, очевидно, з огиди до обвинувачень в націоналізмі, перед смертю почав писати по-російськи. А світової слави митець Олександр Довженко, звинувачений в націоналізмі самим Сталіним, записав був до свого щоденника:
>
> «Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги немає, і недоброзичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, — невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?»

Жити зі своїм народом, жити на Україні звинуваченому в націоналізмі Олександру Довженку було «высочайше запрещено». І ось сьогодні ми читаємо, що названа його ім'ям київська кіностудія з 247 фільмів останнього двадця-

тиліття 84 випустила російською мовою. Це за офіційною статистикою. А насправді багато фільмів, що знімалися по-російськи, було оформлено як дубльовані з української, хоча українських оригіналів взагалі не існувало. «От і шукаємо вдень зі свічкою українську копію фільму про Лесю Українку...» — сказав на жовтневому засіданні колегії Держкіно України директор кіностудії імені Олександра Довженка. А йдеться ж про фільм, створений за сценарієм Івана Драча «Іду до тебе», йдеться про фільм, у якому Леся Українка промовляє: «Правду кажучи, обстоювати мову — цього ще так мало! Але ж мова — то сама душа народу! ... Нестерпно боляче за без'язикий народ!»

У серпні цього року помер чудовий український актор Іван Миколайчук. Йому було лише 46 років. Прощаючися з ним, Іван Драч сказав:

> Щойно мокра могила під холодним дощем, наче він серпневі і не належав, забрала його од нас навіки. Забрала його на той світ — цей світ якось не вмів ним по-господарськи розпорядитись. Надто багато йому дано було. Далеко не всім була зрозуміла ця даність. ... Актор високого класу, надто органічний, несилуваний, він у кращі часи міг би бути зіркою світового штибу, але суконні хмари стагнації і застою, але силувана провінційність його кінематографічної прописки надто багато важили на силі променів цієї зірки. Часом вона буйно спалахувала, часом ледве мріла-мерехтіла. Згадую ряд тяжких літ, коли він як актор на Україні не існував — його талантом можна було режисерам користатися лише за межами... А таке рідкісне багатство, народний скарб, уособлений в постаті неординарній і перекірливій, марнувався і пропадом пропадав...

Ставши всесвітньо відомим після параджановських «Тіней забутих предків», Іван Миколайчук, як і Олександр Довженко, не міг працювати на Україні, для України...

А ось доля ще одного майстра національного українського кінематографа — доля Юрія Іллєнка. 22 роки тому він створив свій перший фільм «Криниця для спраглих» — за сценарієм Івана Драча. У вересневому номері журналу «Юность» читаємо:

> Коли дивишся сьогодні його «Криницю для спраглих», жахаєшся, згадуючи, як на льоту підтинали крила молодому митцеві. Копія фільму була засуджена до «змиву», але, на щастя, вціліла. ... як могли... так паплюжити фільм, авторові якого в Москві, у день прем'єри, зал аплодував стоячи?

Цей убитий і відроджений через 22 роки фільм Юрія Іллєнка показували не тільки в Москві. 22 червня його прем'єра відбулась і в Західній Німеччині, в Мюнхені. І тут зал стоячи аплодував Юрієві Іллєнку — аплодував його майстерності, його чесності, його мужності. Я був у цьому залі і бачив захоплені очі німців, які аплодували українському митцеві, українському кінематографу, українському мистецтву. Це було 22 червня. 22 червня. Дата, яку пам'ятаємо і ми, і німці. У цей день український кінорежисер Юрій Іллєнко здобув свою перемогу над Німеччиною. Але як же він жив усі ці роки — після вбивства «Криниці» на батьківщині? Ось його слова:

> ... з молодого митця, що подає надію, я перетворився на людину з випаленим на чолі тавром: «Творець антирадянської картини, яку потім поклали на полицю». ... Не професійну спроможність я мусив доводити, а свою соціальну придатність. ... моя історія — не поодинокий, особистий «прокол», а боротьба з системою авторитарного мислення, в якій, як і я, багато хто згорів. ... Уявіть, як воно творити в системі координат, вивернутих навиворіт. Це навіть не Задзеркалля, а світ, де панували вища математика демагогії та єзуїтські способи придушення особистості. ... Ця система відвертого авторитарного мислення відкидала мене — митець їй не потрібний. Потрібний службовець. ... у системі авторитарного мислення саме поняття мистецтва — безглуздє. Нищення моїх картин стосувалося не тільки мене... Вирубувалося під корінь українське поетичне кіно. У найвищих інстанціях республіки точилася боротьба з цілим напрямком у мистецтві! ... І якщо ми хочемо сьогодні піднести рівень нашого кіномистецтва, відновити природний процес його розвитку, ми повинні пам'ятати минуле...

На червневому кіносвяті в Мюнхені демонструвалися фільми ще одного режисера з України — Кіри Муратової: «Довгі проводи» та «Короткі зустрічі». Ці стрічки також роками лежали на полиці. І ось — Кіра Муратова створила свій новий фільм — «Зміна долі». І дуже хочеться вірити, що довгі проводи українського кінематографа і короткі зустрічі з ним залишаться в минулому. Хочеться вірити, що нарешті для українського кінематографа, для українського мистецтва настала зміна долі...

ЛЕСЬ КУРБАС ПОЧАСТИ РЕАБІЛІТОВАНИЙ

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Микола Вірний

23-24 лютого 1987 р. напередодні 100-річчя від дня народження видатного і неповторного режисера, народного артиста України Леся Курбаса відбулася в Києві науково-теоретична конференція про «Творчість Леся Курбаса і проблеми утвердження соціалістичного реалізму в українському радянському театральному мистецтві». Влаштували цю конференцію такі наукові інституції: Академія наук УРСР, Інститут Мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, Міністерство Культури УРСР, Київський Державний Інститут Театрального Мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, Українське Театральне Товариство. У ній взяли участь науковці з різних установ та редакцій Харкова, Одеси, Ленінграда, Тбілісі, Тернополя, Львова.

Прочитано було понад тридцять доповідей. Наприклад, народний артист РСРС, професор О. І. Сердюк (Харківський державний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка та Харківський державний інститут мистецтв імені І. П. Котляревського) прочитав доповідь під заголовком «Лесь Курбас і шлях розвитку українського радянського театру». В. В. Голота (Одеський обласний комітет телебачення й радіомовлення) виголосив доповідь про «Одеські сторінки життя і творчості Леся Курбаса». «Лесь Курбас і Микола Куліш» — тема доповіді, яку читала доктор мистецтвознавства, професор Н. Б. Кузякіна (Ленінградський державний інститут театру, музики і кінематографії імені М. К. Черкасова). Доктор мистецтвознавства, професор Н. М. Шалуташвілі (Грузинський державний театральний інститут імені Ш. Руставелі) говорив на тему «Лесь Курбас і Грузія». Від тернопільської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури доповідь читав П. К. Медведик: «Лесь Курбас — організатор і керівник „Тернопільських театральних вечорів"». І. В. Волицька з Львівського Відділу Інституту мис-

---

Автор — український журналіст. — *Ред.*

тецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР, нагадала в своєму виступі про працю Леся Курбаса у театрі товариства «Руська бесіда».

Подібні вечори й науково-теоретичні конференції відбулися в інших установах Києва, а також у Харкові, Львові та інших містах України. Наприклад, 25 лютого в Київському державному академічному російському драматичному театрі імені Лесі Українки відбувся ювілейний вечір, присвячений видатному режисерові. У ньому брав участь, головний режисер Київського державного академічного українського драматичного театру імени Івана Франка, народний артист УРСР С. В. Данченко, який поставив Леся Курбаса поруч з іменами К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, Є. Вахтангова, В. Мейєрхольда. Данченко також підкреслив, що «Лесь Курбас... прагнув знайти шляхи відображення на сцені найважливіших подій свого часу. А нині, — продовжував він, — коли в театральній справі йде перебудова, самовіддана праця великого майстра, його кращі традиції можуть бути прикладом для наших сучасників-режисерів, акторів, художників». Доктор мистецтвознавства, професор Ю. А. Дмитрієв, який говорив від театральної громадськості Російської Федеративної і братніх республік СРСР, наголосив у своїй доповіді, що Лесь Курбас «вивів український театр у сферу світового, поєднавши в ньому кращі традиції української сцени з найцікавішими відкриттями у сценічному мистецтві свого часу, національне з інтернаціональним».

Тим часом артисти Львівського державного академічного українського драматичного театру імені М. Заньковецької вшанували Леся Курбаса з нагоди його сторіччя з дня народження літературно-художньою композицією «Я вибираю Березіль».

А в Самборі, де народився Лесь Курбас, встановлено меморіальну дошку. Та й не тільки там. У Києві, наприклад, де він жив, на будинках вулиць Саксаганського 110 (колишня Маріїно-Благовіщенська) і Свердлова також повішено меморіальні дошки. Меморіальної дошки удостоївся також кінотеатр «Комсомолець України», де в 1918 р. працював «Молодий Театр» Леся Курбаса.

У Старому Скалаті на Тернопільщині, де пройшли дитячі та юнацькі роки великого митця, відкрито меморіальний музей. Експозиції розміщено в кімнатах родинного будинку Курбасів. Наприклад, у першій кімнаті розташовано матеріали, які свідчать про дитячі і юнацькі роки, про діяльність театру «Руська бесіда», в якому, як відомо,

грали батьки Леся Курбаса, а згодом і він сам. У цій кімнаті є також окремий розділ про перший створений Лесем Курбасом у 1915 р. професійний театр у Тернополі «Тернопільські театральні вечори». У другій кімнаті відвідувачі знайомляться з діяльністю революційно-сценічного колективу «Молодого театру», та з київським періодом (1922-1926) театру «Березіль», які створив Лесь Курбас. Третя кімната розповідає про харківський період «Березоля». Четверта, що є своєрідним театральним залом з невеличкою сценою, служить для влаштування зустрічей відвідувачів музею з діячами культури й мистецтва.

Крім того, з нагоди сторічного ювілею з дня народження Леся Курбаса в українській радянській пресі з'явилися численні статті, нариси, замітки. Наприклад, біодані Леся Курбаса з його дитинства, юнацьких років широко обговорено, зокрема, в журналі «Жовтень» у третьому й четвертому числах за 1987 рік.

Валентин Заболотний у статті «Єго киевские адреса» («Вечерний Киев», 25 лютого 1987, но. 46 [1296]) обговорює період у житті митця, коли у 1916 р. на запрошення М. Садовського він став чільним актором його театру, виконуючи чимало головних ролей у Троїцькому народному домі (сьогодні — Київський державний театр оперети). Заболотний, зокрема зазначив, що в грі Леся Курбаса «відчувалась культура акторської майстерності, особливий творчий метод, який виявлявся в чіткості мізансцени, точності рухів, в інтонаціях, обумовлених змістом п'єси...».

Прагнення Леся Курбаса створити новий «європеїзований» український театр, «якого репертуар не обмежувався б на п'єсах старого українського пошибу, а, цілком викинувши старий, горілково-гопаковий баланс, ставив наскрізь художньо новий і класичний репертуар, на якій би мові не був первісно написаний...», який ставив би «по-українськи Шекспіра, Ібсена, Шіллера, а з наших Олеся, Винниченка, Лесю Українку... [а] з старого етнографічного репертуару — нічого майже», що на ті часи було революційною «єресю», висвітлені, за допомогою листів Леся Курбаса до відомої актриси Катерини Лучицької, у статті М. Лабинського «Піднятись на нове діло» («Культура і життя», ч. 8, 22 лютого 1987).

О. Фащенко у статті «Він творив театр революції» («Прапор комунізму», 25 лютого 1987), цитуючи одного з курбасівських колишніх сподвижників, народного художника СРСР Анатолія Петрицького, захоплюється творчістю «великого, справжнього, допитливого художника,

який ніколи не був задоволений з того, що він робив. Увесь час у нього були пристрасті, буяв допитливий розум. Творити, творити нове, цікаве...». Фащенко далі обговорює створений Курбасом у 1917 р. в Києві «Молодий театр», про який Микола Бажан у статті «У світі Курбаса» («Вітчизна», ч. 10, жовтень 1982, стор. 123) висловився так: «„Молодий театр" — новий, сучасний, реформатор української сцени, — шукання, зміни, знахідки, заперечення штампів, відкидання віджилих форм побутовщини, „малоросійщини", гопаківщини з ковбасою та чаркою...» Бажан також розповідає про подію особливого значення в історії українського театру, тобто виставу Шекспіра «Макбет», яку Курбас вперше поставив українською мовою в Білій Церкві, а згодом в Умані, «глибоко відчуваючи і розуміючи високий дух Шекспірових трагедій, розмах і силу емоцій, що сповняли душу героїв», сам граючи головну роль та розкриваючи перед глядачем «глибину і велич Шекспірових утворів».

Про Курбаса як талановитого педагога, інтелектуала, організатора, реформатора, експериментатора та його працьовитість пише Н. Щудря у статті «Майстер нової епохи» («Молода гвардія», ч. 40 [7980], 27 лютого 1987). Курбас навчав своїх студентів: «Вчіться будити свою думку, бо думка будить почуття... Бійтеся, як вогню байдужості — як своєї, так і чужої, бо у байдужих людей немає серця. Воно в них засихає...». Він був переконаний, що «актор повинен бути не тільки талановитим, а й високоосвіченим». Кожного вражав непересічний інтелектуальний масштаб великого майстра. Адже ще з дитинства він вивчав іноземні мови. Англійську почав вивчати ще в шостому класі гімназії, щоб прочитати Шекспіра в оригіналі. А через два роки взявся за норвезьку, опанував її, щоб могти розуміти без тлумача Ібсена. А будучи студентом Віденського університету, цитував цілі абзаци санскриту й есперанто. А якщо йдеться про працьовитість, то співробітники театру «Березіль», який був офіційно зареєстрований у вересні 1922 року, навіть вітались по-своєму: «Доброї роботи». Про Курбаса Щудря пише таке:

> Вмілий диригент усього колективу, Лесь Курбас не давав готових рецептів, а вимагав самостійного мислення і філософських узагальнень. І в своєму театрі прагнув синтезувати усі можливі прийоми, співзвучні сучасності: використовував гротескову виразність, згущеність жесту, психологізм малюнка, без вагань запроваджував на сцені доцільні засоби кіно, цирку, мюзиклу.

Закономірно з цього погляду, чому революційна молодь Москви [тоді!] згуртувалася навколо Мейєрхольда під гаслом «До театрального Жовтня», а на Україні — навколо Курбаса, проголошуючи: «Я вибираю Березіль, він ламає все старе, пробиває новому місце».

Всеволод Мейєрхольд, чиїй славі, як каже Лесь Танюк, головний режисер Київського молодіжного театру, у статті «Під знаком Леся Курбаса» («Україна», ч. 9, березень 1987), могли позаздрити найвидатніші театральні діячі світу, не схильний до компліментарності, ввівши одного разу перед початком «Ревізора» свого молодшого українського колегу до притихлого театрального залу, наказав увімкнути світло й оголосив: «Товариші, на виставі присутній найкращий режисер Радянського Союзу Лесь Курбас! Прошу встати!»

Іван Драч у статті «Шана геніальному митцеві» («Літературна Україна», ч. 8, 19 лютого 1987), обговорюючи Курбасове Мистецьке Об'єднання «Березіль» (МОБ) як грандіозне починання, ноша, яку міг скласти на плечі лише титан, рівний титанам епохи Відродження, котрий «... втілював свій задум з енергією і завзяттям, що характеризують людей державного масштабу», зокрема підкреслив:

Лише у Києві він відкрив три театральні майстерні, до яких прийшло понад 200 чоловік, молодь від молота і плуга; одночасно заклав майстерні в Білій Церкві, Борисполі, Одесі, Фастові, Умані, в Березні, селах Гайворони, Михайлові, Петрушівці...

Унікальним фактом була й організація режштабу, в якому сформувалися найталановитіші майстри сцени. Не має аналогів у світі організація Курбасом близько двадцяти станцій, комісій, бюро — станції фіксації і систематизації досвіду, репертуарної, драматичної, літературної, клубної, прес-бюро, музейної, з якої постав нинішній Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва УРСР, мови і термінології, — які проводили велику дослідницьку роботу з усіх галузей мистецтва і культури. Те, що робив МОБ, керований Курбасом, по закладанню усього театрального процесу в республіці, нині роблять цілі інституції, міністерства, будинки народної творчості.

Лесь Курбас, за словами Івана Драча, був під кожним оглядом винятковою постаттю, якій немає аналогів у світовій сценічній практиці, бо, крім того, що Лесь Курбас був талановитим, незрівняним актором, сценічні образи якого вражали усіх, хто бачив його гру, своєрідною пластичністю малюнка, глибинним прочитанням підтексту, при-

хованих пластів твору, крім того, що він, як режисер-реформатор, режисер-революціонер, режисер-перетворювач, повстав проти заскурузлих штампів старого українського театру, проти етнографізму, побутовізму, проти ковбаси і чарки, шаровар, що їх насаджували в театрі епігони корифеїв, і поставив завдання виховати різнобічно обдарованих акторів, він створив театр високої поезії, глибокої філософської думки, який став в один ряд з найкращими театрами світу.

Лесь Курбас, син актора С. Яновича і актриси В. Яновичевої, досягнув чимало за двадцять років своєї мистецько-театральної діяльності. Він щойно починав творчий розгін, а за ним уже були такі ролі, як Гірей у «Маруся Богуславка» та Турмій у «Циганка Аза»» Старицького, Гурман в «Украдене щастя» Франка, Іван у «Суєта» Карпенка-Карого, Астров у «Дядя Ваня» Чехова, Адвокат у «Живий труп» Л. Толстого. Ці ролі Лесь Курбас виконав, коли був засновником і режисером театральної трупи «Тернопольські театральні вечори».

В 1916 році його запросив до свого театру в Київ Микола Садовський. Пробув він у тому театрі всього рік, але виконав кілька головних ролей: Гната в «Безталанна» Карпенка-Карого, Михайла в «Не так сталось, як жадалось» Старицького, Хлестакова в «Ревізор» Гоголя, Збігнева в «Мазепа» Словацького та інші.

Пізніше як мистецький керівник і режисер «Молодого театру» Л. Курбас поставив такі твори: «Чорна пантера і білий ведмідь» В. Винниченка, «Молодість» М. Гальде, «Горе брехунові» Ф. Ґрільпарцера, «У пущі» Л. Українки, «Драматичні етюди» О. Олеся, «Цар Едіп» Софокла та інші, виступаючи в багатьох в головних ролях.

І, нарешті, в організованому і керованому ним театрі «Березіль» він поставив такі спектаклі, як «Газ» Ґ. Кайзера, «Джіммі Гіггінз» за Е. Сінклером, «Макбет» Шекспіра, «Золоте Черево» Ф. Кроммелінка, «Диктатура» І. Микитенка, «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Ґраса» М. Куліша і ряд інших, знову ж виконуючи чимало головних ролей. Зокрема у драматичних творах Миколи Куліша Л. Курбас знайшов відповідний матеріал для виявлення своїх режисерських здібностей. Він був одним із перших, який удостоївся у 1925 р. звання народного артиста УРСР.

Лесь Курбас був не тільки творцем нового театру, нової театральної школи, а й режисером кінофільмів. Знайомі з його фільмтворчістю критики й мистці стверджують, що

він відразу виявив точне розуміння можливостей кіномистецтва. Створив він небагато фільмів, всього три. Перший його фільм, це — сатирична комедія «Вендета», побудована на фейлетоні О. Зорича в газеті «Правда». Другий фільм був політичним памфлетом під назвою «Макдональд». У ньому висміювалось англійського лідера лейбористів, який, не маючи власного хребта і позиції, намагався догодити усім і робітникам, і не робітникам, навіть самому королю. Третій фільм був про «Арсенальців». Головну роль у ньому, як і в попередньому, виконав Амвросій Бучма. Один з критиків, режисер і журналіст С. Уетинг-Радзинський порівняв свого часу Леся Курбаса з Д. Гриффітом. Та найголовніше мабуть таки те, що він встиг виховати велику групу кіно-акторів і режисерів, таких, як А. Бучма, С. Свашенко, С. Шагайда, П. Масоха, В. Чистякова, З. Підгулович, П. Долина, Ф. Лопатинський, Б. Тягно, О. Швачка та інших (див.: А. Жукова, «Три фільми майстра» [«Культура і життя», ч. 8, 22 лютого 1987]).

Крім того, що Лесь Курбас був неперевершеним режисером-експериментатором та режисером-реформатором театру, незрівняним актором і талановитим режисером кінофільмів, він також виявився блискучим педагогом. Імена його учнів прикрасили історію українського та інших театрів як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Один з його учнів і друзів, відомий і заслужений артист і режисер Йосип Йосипович Гірняк, згадуючи намагання Великого Майстра по-гігантськи перетворити в ім'я відродження й переродження України й її людини українське театральне мистецтво, пише:

> Тогочасна фаланга критиків, яким справа українського театру не лежала на серці так, як пореволюційним діячам відродженої країни, з особливою пристрастю шукали можливостей для обезцінювання творчого змагу українського театрального мистецтва. Виставу «Макбета» вони використовували як приціл, по якому можна б безвідповідально громити сміливі режисерські концепції, якими була багата Курбасова мистецька інтуїція... Зловісна русотяпська ментальність ніяк не могла примиритись з фактом такого стрибка на українському театральному фронті. (Яке нахабство!) Хахли беруться за світову клясику, та ще й за Шекспіра! При цій нагоді напасники вирішили вбити клина між акторами і режисером... (див.: «Спомин» [Мюнхен, 1982], стор. 198).

5 жовтня 1933 р. на терміновому засіданні Колегії Наркомосвіти зняли з посади Леся Курбаса, висилаючи його

до Москви. Про розправу над Лесем Курбасом розказує, крім Йосипа Гірняка в уже згаданому «Спомині», народна артистка УРСР С. Федорцева:

> Пам'ятаю і останній урок учителя... Коли йому надали слово, він сказав:
>
> «Моя доля вже вирішена, але головне — збережіть колектив, його ідейну, художню єдність, яка здобувалася в такому труді, в боротьбі, в самопожертвах. Здобувалась відданими радянськими патріотами, людьми, які безмежно і безкорисно люблять мистецтво...»
>
> Навіть тоді він думав не про себе. Його хвилювала доля театру, учнів (див.: «Горіння» [«Культура і життя», ч. 8, 22 лютого 1987]).

У Москві режисера Курбаса заангажував Соломон Михайлович Міхоелс, художній керівник Московського державного єврейського театру. Лесь Курбас мав поставити там твір «Король Лір». Заангажував його також і Малий театр, російський академічний театр, щоб він поставив «Отелло». Лесь Курбас приступив до роботи, але не закінчив її. 26 грудня 1933 року в дорозі до театру його арештували. Де він пропав? Де його поховано, в яких краях, в яких землях? Ми, мабуть, незалежно від «гласності» і «перебудови» ніколи не довідаємося.

Радянський режим знищив великого творця. Щоправда, його почасти реабілітували. Але, чому не покарані ті, що знищили таку людину? Чому реабілітуються також Постишеви, Косіори, Балицькі й інші, які перед тим, як самим піти з цього світу, знищили таких видатних і відданих своєму народові, батьківщині та своїй праці людей? Яка ж тут справедливість? І навіщо оця «гласність» і «перебудова»?

Сьогодні на Україні чути також голоси, які кажуть, що для реабілітації Леся Курбаса треба зробити значно більше. Іван Драч висловлює це так:

> Його [Леся Курбаса] ідеї повинні стимулювати творчість театральних колективів. А ми й досі не спромоглися видати хоча б частину його теоретичних робіт, лекцій, статей. Як, скажіть, можуть впливати положення системи Курбаса на сучасний театральний процес, якщо в оригіналі вони відомі лише вузькому колу дослідників? ... Ідеї Курбаса мають бути реальністю, живим інструментом сучасної творчості (див.: «У долі театру» [«Культура і життя», ч. 8, 22 лютого 1987]).

НЕВІДОМИЙ КИЇВ

Олександр Фельдман

Киян, що добровільно покинули красень-Київ над Дніпром, небагато. А покинувши рідне місто, вони згадують каштани, дніпровські хвилі, парки на схилах, бульвари.

Але хто хоче довідатися про життя в Києві, зустрінеться з небуденними труднощами. Для споминів про столицю України служать ілюстровані альбоми, путівники, довідкова література. Альбоми дають насолоду побачити те, що з дитинства знаємо і майже незмінне; підбір знімків завжди той самий, з деякими варіаціями. А нове мало радує очі. Ось на панорамі правобережних схилів, ліворуч від Києво-Печерської Лаври, стирчить вище монастирської дзвіниці якесь опудало, яким Вучетич зіпсував казковий краєвид.

Зник будинок не світлої пам'яті республіканської прокуратури поряд з філармонією, і на його місці побудували палац для музею Леніна.

Будинок Центральної Ради на Володимирській, що стояв на цьому місці, викликав спогади про парламент Української Народної Республіки.

Фоторепортери вміють по-митецьки зняти монумент Хмельницькому або Софійський собор з пташиного польоту і не захопити республіканське КГБ — Володимирська 33. Не розумію чому засекречують цей будинок дореволюційного земства, колишнього Палацу праці? Та загляньте в перше видання «Большой Советской Энциклопедии» (БСЭ), том 55, видання 1947 р., і на сторінці 837 малюнок головного будинку КГБ, а підпис під ілюстрацією: «Київ. Вулиця Короленко». А ось і кваліфікований опис мистецтвознавця з довідкою видання, яке з'явилося у 1930 р.: «Київ. Провідник. За редакцією Федора Ернста» — «Палац праці»: «Вулиця Короленко 33... Зовнішня обробка фасадів та центральна вежа залишаються, поки що, незакінченими. Й це шкодить будинкові, який міг би бути однією з найкращих будівель Києва». Коли у 1934 р. до Києва перенесли столицю України, квартирантом у цьому будинку став ЦК КП(б)У. Пізніше для нього побудували

Автор — журналіст, емігрант з УРСР, тепер проживає в Ізраїлі. — *Ред.*

будинок на Банківській вулиці (сучасна вулиця Орджонікідзе).

«Енциклопедичний довідник Київ» пише в статті «Земства будинок», що ЦК КП(б)У містився в цьому будинку в 1934-36 рр. Будинок НКВД побудували до початку війни; гестапо з вдячністю використало для своїх цілей підготовлене для тортур приміщення. Цікаво, що цей будинок не був замінований і підірваний вже після приходу німців, як це сталося майже з цілим Хрещатиком та Києво-Печерською Лаврою.

Незмінно вміщають в альбом площу, яка в повоєнні часи звалася «площа Калініна», а тепер зветься «площа Жовтневої революції». Якщо ви прийдете до центральної пошти Києва, то поблизу кафе побачите на дверях напис: «Архів поштамту», а за дверима — охоронець. Так замасковано цензурний відділ КГБ, що займається перлюстрацією листування. Кагебісти займають велику частину цього будинку. Жодний лист не може оминути цензури.

З площі Жовтневої революції видно «Жовтневий палац культури». У 1930-их рр., під час «розквіту» терору, там отаборилось республіканське НКВД, перевезене з Харкова. Про своє перебування там згадує у своїх споминах «Окаянні роки» колишній в'язень воркутських таборів Григорій Костюк, який почав свій страдницький шлях у 1935 р. саме в цьому будинку.

Путівник «Київ», видання «Держполітвидаву» 1958 р., вплинув на моє розуміння радянської цензури та її фальсифікаційних можливостей. Одинадцятирічним хлопцем я набув цю книгу, і з цікавістю став її перегортати. Між сторінками 279 і 282 побачив фото: «Вид на Поділ з Володимирської гірки». Коли я його роздивився, в мене трохи «очі на лоба повилазили». Справа в тому, що я жив у будинку, який в минулому був звісний як «Михайлівські гостиноприйомні корпуси» (нині — вулиця Героїв Революції 4) і належав по-варварськи знищеному в 1930-их рр. Михайлівському Золотоверхому монастирю. Будова поблизу самої кручі, понад Подолом і Дніпром. І з мого вікна був точнісінько той самий краєвид, що й на ілюстрації у згаданому путівнику. Але ж я ніяк не міг зрозуміти, куди ділися Петрівський залізничний міст (а поглянув у вікно — стоїть непорушно!), київська теплоелектроцентраль, корабельні заводи «Ленінська кузня» і так далі. Чи то так заретушували, чи взяли стару фотографію, але ж вона, принаймні, повинна бути зроблена до 1929 р., коли був

збудований міст. Хоч я був свідомий потреби зберігати військову таємницю, але для чого така дезінформація? Я вже раніше помічав брехливість газет і радіо, невідповідність повсякденному життю, але таке перетворення білого в чорне завдало остаточного й нищівного удару моєму довір'ю до радянського друкованого слова.

Будинок номер 4 на вулиці Десятинній звільнили від мешканців і в ньому оселилося республіканське «Головне управління по охороні державних таємниць у пресі» (те, що звикли звати «Головліт»).

Виданий російською мовою в серії «Історія міст і сіл УРСР» том «Киев», третє видання якого з'явилося у 1972 р. до ювілею 1500-річчя Києва, — це не справжня історія Києва, не докладний опис міста, а парадний звіт черговому з'їздові партії: промисловість міста — передова і розвинена, благоустрій — чудовий, медична обслуга трудящих — кращого й бажати не можна, добробут — партія піклується цілодобово. Том товстий, та в ньому вода, дитячий понос слів.

Приємною несподіванкою став уже згаданий «Енциклопедичний довідник Київ», який видало видавництво «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ) у 1981 р. за редакцією А. В. Кудрицького. Відразу помічаєш намагання підійти до справи києвознавства, беручи до уваги наявні можливості з огляду на цензурно-ідеологічні вимоги.

Не будемо обговорювати висвітлення стародавньої і середньовічної історії на сторінках цього «Енциклопедичного довідника» і в томі «Киев» із серії «Історія міст і сіл УРСР». Крім опису найважливіших в історії та житті Києва подій, людей, будов, установ, місцевостей, адміністративних перетворень, автори розповідають про окремі вулиці: подають досі майже не згадувані давні й післяреволюційні назви вулиць, хоч деяких кумирів 1920-их рр. далі замовчують. У замітках про вулиці прийнято засаду розповідати про найвизначніші будови й споруди з екскурсами в історію. Вміщено також статті про промислові підприємства й наукові заклади. Але тут науковий підхід зіткнувся з радянською цензурою і дуже своєрідним розумінням військової та державної таємниці — навіть у тих випадках, де для зацікавлених осіб немає жодної таємниці. Коли західна фахова преса, присвячена військовим справам, згадує той чи інший вид радянської зброї, яку продукують масово, вона пише, де цю зброю виробляють. Переважно згадують при цьому найбільші й найвизначніші

підприємства, такі як велетенський танковий завод у Нижньому Тагілі на Уралі, трохи менші танкобудівні виробництва в Харкові, Омську, Челябінську, які видають «нагора» 4 тисячі машин річно, велетенські комплекси для виробництва зброї біля Алма-Ати; згадують авіаційні заводи в Тбілісі (винищувач Сухой-25), в Горькому (винищувач МІГ-31), гелікоптери МІ-8, які штампують у Казані та в Улан-Уде. У Казані будують також бомбардувальник «Туполєв-22», який на Заході називають «Бекфайер». Охоче пишуть і про суднобудівельні військові заводи в Миколаєві, де увагу привертають авіаносці, які тут будують для радянського флоту. У лондонському тижневику «Jane's Defense Weekly» з'явилося дуже чітке фото авіаносця на стапелях у Миколаєві. Західні журнали пишуть про новини з Северодвінська біля Архангельська, де будують атомні підводні човни, про Комсомольськ-на-Амурі, де на місцевій корабельні продукують підводні човни на дизельному ході. Цікаво, що наступною, після експериментальної ядерної станції в Обнінську біля Москви, була побудована станція, яку звуть «Сибірською», а про місце її знаходження ніколи не згадують. Американські урядові джерела подають, що вона розташована в місті Троїцьку, на півдні Челябінської області, але задоволення енергетичних потреб — це другорядне завдання станції; в першу чергу там виробляють плутоній для ядерної зброї.

У Києві немає підприємств таких величезних масштабів, як Нижнєтагильський танковий завод або Миколаївський суднобудівний, але в місті дуже широко репрезентована промисловість, яку в енциклопедіях і довідниках окреслюють як «точне машинобудування» і «приладобудування». Коли справа доходить до конкретного перелічення, про які ж підприємства йде мова в більш ніж двохмільйонному місті, то це делікатно оминають. Крім таких підприємств, як «Точелектроприлад», «Реле і автоматика», «Транссигнал» (підприємство обчислювальнокеруючих машин), нічого не згадують, хоч і там велика частина продукції має військове застосування.

З іншого боку, загальновідомо, що на Україні також виробляють таку точну апаратуру, як комп'ютери, електронне обладнання для ракет і супутників, керуючо-направлюючі пристрої, обладнання для пуску ракет. В кінцевому рахунку виходить, що не усвідомленими залишаються тільки звичайні радянські громадяни. Це лише в шпигунських романах та в дезінформаційних матеріалах КГБ на шпаль-

тах радянської преси повторюють байки про намагання закордонних туристів та дипломатів зняти на плівку з вікна вагону чи автомашини якийсь аеродром чи підприємство — все це марна трата часу і дурість, беручи до уваги сучасні технічні можливості візуального та іншого обсервування з космосу.

Чи є в Києві підприємство більш звісне, ніж завод «Арсенал»? Але в «Енциклопедичному довіднику» його якось дивно трактують: є гасла «Арсеналець» (підпільна партійна організація під час війни), «Арсенали» (давні, безпосередньо не сполучені із сучасним підприємством, хоч на базі одного з них і виник сучасний завод), станція метро «Арсенальна», «Арсенальна вулиця» і, нарешті, «Арсенальці», де тільки два речення безпосередньо стосуються підприємства: «Завод „Арсенал" засновано 1764 р. як військове підприємство для виробництва гармат і артспорядження». Далі мовиться про численні ордени та прапори, якими нагороджено підприємство. Чомусь, розповідаючи про Московську вулицю, де знаходяться головні корпуси заводу (в довжину — це майже половина вулиці!), довідник уникає виразно сказати, що там знаходиться сучасне підприємство, а лише пише: «В 40-их і 50-их рр. XIX ст. на Московській вулиці споруджують казарми, військові майстерні, з 1854 р. — Арсенал (дивись Арсенали) Нової Печерської фортеці». Повідомляється, що на вулиці є кінотеатр, училище зв'язку (та не додали — військове), «Палац культури заводу „Арсенал"». Але, дяки Богу, цензура — це теж радянська установа, з не дуже ретельними до службових обов'язків чинами, і допитливий читач зможе таки довідатися, де це славне підприємство зараз знаходиться. Цитую зі сторінки 46: «Арсенальці на барикадах» — «Горельєф на будинку заводу „Арсенал" імені Леніна... міститься на будинку номер 2 на вулиці Московській» — іноді й революційні міфи дають щось ужиткового! Чому так старанно уникають згадувати «Арсенал» в сучасному часі конкретніше? Адже він впродовж усіх останніх десятиріч нестримно розширювався і розбудовувався, і з головних корпусів на Московській його цехи доповзли до дренованого трясовиння Кловського Яру, не згадуючи вже інші цехи в Старій Печерській фортеці, напроти Києво-Печерської Лаври. В російськомовному томі «Киев» з «Історії міст і сіл УРСР» подано фото: «В цеху складання фотоапаратів заводу „Арсенал" імені Леніна виробничого об'єднання Завод „Арсенал"» — і всі ці нагороди та від-

значення, обсяг виробничих площей — для якихось фотоапаратів?

Щоб наладнати оптично-механічне виробництво на «Арсеналі», після війни були демонтовані цейсовські підприємства в місті Йєна (Німеччина), а разом з ними до Києва примусово переселили сотні фахівців, які не були жодними військовополоненими. Померлий уже київський письменник Натан Забара, який писав мовою ідиш, розповідав, як йому, журналістові радянської газети «Tägliche Rundschau», яка видавалась німецькою мовою окупаційною радянською владою в Східній Німеччині, дали відрядження до Києва і доручили зобразити в райдужних кольорах життя примусово переселених фахівців, щоб заспокоїти пристрасті серед населення Йєни і заохотити родини засланих приєднатись до них. Ще й досі, розповідають, працює на підприємстві німецьке устаткування. Різні гатунки військової оптики і супутнього обладнання, включно з найновішими лазерами — оце і складає дійсну «славу» підприємства, а не міфічне революційне минуле, яке можна причепити будь-якому місцю, в залежності від пропагандивних потреб.

Мій сусід, що працював верстатником на «Арсеналі», розповідав мені, як ще підлітком затримали його на прохідній підприємства з дзеркалом від перископу підводного човна. Однак він ніяким чином не постраждав за таку «трудову мораль» — тут засада така: «не пройшло, ну й не треба, не дуже-то й бажалось», а якщо всіх, кого спіймали на «несунстві» судити, то хто ж працювати буде? Невдовзі його покликали до лав Радянської Армії виконувати почесний обов'язок кожного радянського громадянина. Надіслали до Котовська, на Одещині, до учбового центру ракетних військ, навчили обслуговувати ракети і призначили до ракетної частини в Східній Прусії — «нашої радянської Калінінградської області», звідки його і ще кілька вояків, під командою лейтенанта, відрядила на «Арсенал» — «проштовхнути» і одержати якесь устаткування.

Приклад «Арсеналу» насуває думку переглянути в згаданих довідкових виданнях, як там висвітлена або промовчана промисловість, яка приховується під цифрами «поштових скриньок», бо ж коли питаєш про місце праці, у відповідь тільки й чуєш — «скринька...» Далі вже, звичайно, не питають.

Щоб уявити собі, хоч приблизно, яка левова частина індустрії Києва належить військово-промисловому ком-

плексу і його відгалуженням, зробимо уявну (а для киян і цілком реальну) подорож по деяких місцевостях Києва при допомозі «Енциклопедичного довідника». Але не будемо обмежуватися лише темою військово-промислового комплексу (ВПК). Намагатимемось, по змозі, висвітлити ті аспекти життя міста, які не розглядаються на сторінках краєзнавчих видань з приводу цензурних міркувань.

Почнемо, прямуючи від центру міста, крокувати Червоноармійською вулицею до кінотеатру імені Ватутіна, що на розі вулиць Червоноармійської і Димитрова. Якщо завернемо ліворуч на Димитрова, то на правому боці цієї вулиці побачимо довжелезну багатоповерхову будівлю з прохідними «вєртушками», як на заводі. Підприємство типу, що неможливо окреслити американським виразом «індустрія димарів». «Енциклопедичний довідник» в гаслі про вулицю Димитрова (попередня назва — «Ділова») лише лаконічно інформує: «колишня (назва) походить від так званого арт[илерійського] ділового двору, що містився між сучасними вулицями Федорова, Барбюса й Димитрова» — що і є територією «поштової скриньки 24». Заклад великий, але жодного напису нема. Кияни знають його як «поштова скринька 24», до складу якої входить Інститут радіоелектроніки для військово-морського флоту і при ньому «дослідний завод». Сьогодні найголовніша морська електроніка — це обладнання для підводних човнів, які є однією з наймогутніших стратегічних сил великих держав.

Інженерно-технічні працівники, люди з багаторічним досвідом роботи в цих «скриньках», розповідали, що в останні десятиріччя стала «двадцятичетверка» головним центром розробки та конструювання зразків військової електроніки для багатьох київських (але, зрозуміло, не лише для них) підприємств спорідненого профілю. Хоч «поштова скринька 24» займає весь квартал між вулицями Димитрова та Фьодорова, з боку Червоноармійської ряд будинків впродовж вулиці загороджує погляди цікавих. На підприємстві працює, щонайменше, 8 тисяч робітників та інженерів. Попередньо випробувальна станція Інституту знаходилась у східному Криму, в Орджонікідзе, між Контебелем (Планерським) і Феодосією. При заводі був власний технікум суднобудівної електроніки, що не кожне підприємство може таким похвалитись. В «Енциклопедичному довіднику» подано, що в 1978-79 навчальному році в Києві було 40 середніх спеціальних закладів, але нижче за назвами і адресами перелічено лише 30 таких технікумів (зро-

зуміло, того з «поштової скриньки 24» там не було) — логічно буде здогадатись, що не названі — з того самого гатунку «внутрішніх» навчальних закладів при інших «поштових скриньках».

Переглядаючи том «Київ» у серії «Історія міст і сіл УРСР», можна знайти фото Миколаївського костьолу, який є «Республіканським будинком органної і камерної музики», а колись випускав в ефір рев і брех радіозаглушування. Між двома баштами костьолу і довкола будинок був оплутаний антенами, здебільшого, «пляшкового» типу. Навряд чи заглушку там закрили тому, що вона псувала естетичний вигляд вулиці, чи тому, що вона ображала релігійні почуття віруючих католиків. Заглушування повинно бути якнайближче до «споживача». Ймовірно, вплинув інший фактор: електронно-ефірна діяльність заважала сусіднім засекреченим підприємствам з їхніми чутливими електронними приладами. На зміну їй побудували велику радіовежу на Щекавицькій горі, над Подолом, напроти Житнього базару. До речі, цей «сталінський орган» побудували на місці старовинного цвинтаря. Поряд, на відомій з історії давнього Києва Замковій горі (Кисилиці), ще раніше був аналогічний передавач меншого масштабу. А гора, багата на археологічні скарби, неприступна для відвідування.

Але фото Миколаївського костьолу цікаве ще однією рисою: на другому плані можна побачити верхні поверхи цехів «поштової скриньки 24» з боку вулиці Фьодорова. Цензор прогавив справу державної таємниці. В «ювілейному» томі «Киев» вміщено фото Замкової гори (номер ілюстрації 15): «Замкова гора, поселення на якій поклало початок давньому Києву» (фото 1973 р.). Дуже чітко на ілюстрації можна побачити заретушованість антени і частково будинку під антеною. А на другому плані ще наявніше виступають сліди ретушування значно більшої радіовежі на Юрковиці (це назва гори Щекавиці, її також вважають літописним місцем «Олегової могили»). Але ж недарма в народі кажуть «не трать куме сили» — антена на Щекавиці опинилась на фото «Набережна Дніпра» в книзі (М. М.) Шулькевича «Киев — Архитектурно-исторический очерк» (Київ, 1963, стор. 130).

Прізвище Шулькевича ми знаходимо серед «авторів-виконавців» «план-схеми» Києва 1958 р., яка вийшла під маркою «Київської картографічної фабрики ГУГК МВС СРСР» (навіть не МВС України!), а також план-схеми 1968 р. На цій, останній, місце складання «план-схеми» вже не

вказано. Ці дві «план-схеми» були ще українською мовою. Проте «план-схеми» 1975, 1978 і 1984 рр. були вже поросійськи, лише означені — «ГУГК», цензор перших двох, україномовних, з кодовими літерами «БФ» зник, а його замінив якийсь «Т».

Недалеко від згаданої «скриньки», на паралельних Червоноармійській вулиці, Горького і Боженка, знаходяться великі корпуси інституту електрозварювання імені Патона та його виробництво — займаючий простір і обсяг будинків більший, ніж деяких заводів. Ця установа безупинно рекламується як в республіканській, так і у всесоюзній пресі, навіть пишуть про причетність до «космічних» справ. І дійсно, «академічний» характер інституту добре висвітлює факт, що майже немає в патонівському інституті лабораторій або відділів, де можна було б працювати без другої форми «допуску» (звичайної для рядових працівників секретних заводів). І це не поодиноке явище в системі Академії наук УРСР.

Але продовжимо нашу прогулянку впродовж Червоноармійської, залишаючи на правому боці, напроти костьолу, офіцерську школу КГБ, і виходимо до «Палацу культури „Україна"». На всіх, без винятку, ілюстраціях його знімають під одним ракурсом фотокамери — зліва від фронтону. Не побачите ви його на панорамічному знімку або з пташиного польоту. Немає нічого дивного — відразу за цею парадною спорудою (на місці давнього Володимирського базару) починаються цехи підприємства, яке за зовнішнім виглядом не має відношення до хімічно-металургійної галузі. Багатоповерхові цехи, з характерними ознаками — чи то легкого машинобудування, чи то приладобудування. Вулиця, на яку виходять прохідні підприємства, в останні десятиріччя зникла з «план-схем» Києва. Хоч «Енциклопедичний довідник» на сторінці 494 пише: «В Києві була вулиця Предславинська (тепер вулиця Дзержинського)». Замість цієї вулиці «малюють» вулицю Барбюса, коли актуальна вулиця Барбюса (колишня Прозорівська) вже перерізана новими цехами цього підприємства, «крокуючими» далі, угору, в напрямку Печерська та поглинувши сусідні садиби чепурних хаток та садів. В останні півтора десяток років це підприємство офіційно згадується як «виробниче об'єднання „Комуніст"», а як «поштова скринька номер 1» воно існує, щонайменше, з повоєнних часів. Але історія цього підприємства довша. До війни на цьому місці, біля Володимирського базару, було виробництво:

«Експериментальний завод номер 8 міністерства текстильної промисловості», який виробляв обладнання для цієї галузі. Наприкінці 1938 р. його підпорядкували міністерству авіаційної промисловості, і він одержав номер 454. Новачку літакобудування було надано право стягати та вишукувати на інших невійськових виробництвах те обладнання, яке було любе інженерам і необхідне для розгортання нової продукції турельних башт, бомбоскидальних пристроїв та інших частин літака. Після пакту Ріббентроп-Молотов у 1939 р. на завод почало надходити найновіше обладнання з гітлерівської Німеччини. Почали евакуювати підприємство вже 30 червня 1941 р., коли фронт був ще досить далеко від Києва. Перевезли завод, разом з працівниками, до Куйбишева і там він почав продукувати бомбоскидальні пристрої для літаків, що популярно звали «кукурудзяниками». Після війни підприємство до Києва вже не повернули, а на старому майданчику побудували сучасну «поштову скриньку номер 1» з новим виробничим профілем — авіаційне приладобудування.

Там був зроблений перший радянський побутовий магнітофон «Дніпро». Якщо пізніми вечірніми годинами вам трапиться проходити суміжними з огорожею підприємства вулицями, то до вас неодмінно підскочить хтось у «цивільному», вимогливо зажадає документи та допитає, чого це ви тут швендяєтесь... В російськомовному томі «Киев» завод «Комуніст» згадується лише як обладнаний передовою системою роздачі комплексних обідів під назвою «Прогрес».

Головний профіль підприємства, яке на початку 1970-их рр. нараховувало, щонайменше, 17 тисяч працюючих — авіаційне приладобудування, і воно належить до системи міністерства авіаційної промисловості. Крім «майданчика» біля «Палацу „Україна"», підприємство має великий філіал в Корчуватому, поблизу узбережжя Дніпра, де кінцева зупинка автобуса 20. «Кооперувався» завод, одержував деталі з підприємств Харкова і Пскова, і сам постачав деякі «напівфабрикати» великій «поштовій скриньці» в Дніпропетровську, де теж, серед іншого, продукували магнітофони (туди й передали продовжувати з «Комуніста» «родину» магнітофонів «Дніпро», вже під іншою назвою). Наприклад, в Корчуватому, в цеху номер 20 (всі «літерні» цехи мали наприкінці цифру 5 або 0) виробляли КСО та КСОМЛ, що означає по-російськи «Комплекс самолёто-ответчика» та «КСО міжнародних ліній». Це радіосистема,

що дозволяє силам протиповітряної оборони розпізнати «свій» літак від чужого. Як розповідав перелетівший у 1976 р. на МІГ-25 до Японії старший лейтенант Беленко, радянське командування боїться встановлювати «КСОМЛ» на військових літаках, щоб пілоти не нав'язали контакту і не втекли за кордон. Тим-то й пояснюється, що пілот, який збив корейський «Боїнг-747» біля Сахаліну у вересні 1983 р., навіть теоретично не мав змоги встановити радіоконтакт з корейським авіалайнером і попередити останнього про порушення «священних кордонів».

Ось деякі риси «режимності»: працівники отримують свої перепустки тільки на прохідних — «вертушках». Для кожного цеху свій пункт проходу, а також свій колір перепустки і печатки на звороті. Працівникам заборонено ходити не лише до інших цехів, але навіть до сусіднього відділу. Хоч ніхто ніколи там не пояснює, яка продукція «літерна», а яка побутова, але військову, крім відділу технічного контролю, перевіряють ще працівники зі штату так званого «військового представника», які незалежні від адміністрації підприємства. На виробі, крім штампу ВТК, з'являється ще зірка — ознака прийняття продукції армією. Але подвійна перевірка зовсім не протидіяла халтурі. Посилений режим на підприємстві не заважав масово виносити будь-які корисні деталі, блоки — це робили всі і з великим натхненням. Але це, так би мовити, приватна ініціатива. Був і більш широкозакроєний «бізнес», як ось зовсім не поодинока афера з магнітофонами «Весна», яку організував заступник начальника цеху, де їх виробляли. Зроблені магнітофони «актувались» як зіпсовані і недоброякісні — «брак», і вивозились на смітник. Там їх виймали зі сміття і через довірених осіб пускали до продажу в крамницях. Технічні паспорти, гарантійні талони — все було. Весь «бізнес» урвався, коли один магнітофон, що вийшов з ладу, повернули в цех. Перевірили реєстраційний номер — афера вийшла наяв. Всі ці милі справи під назвою «Комуніст».

Продовжуючи нашу подорож у напрямі південного в'їзду до Києва, важко не запримітити поряд з новими корпусами університету, які розташовані на вулиці Ломоносова, як на паралельній вулиці Жулянській гуде і шумить «поштова скринька» невідомого номера.

Оберемо тепер іншу центральну магістраль в наших блуканнях по нетуристичному Києву, зазираючи, зрозуміло, і в бічні вулиці та провулки. Почнемо з площі Пере-

моги (в минулому — «Євбаз») в напрямку на Святошин. Проминемо Повітрофлотський шляхопровід, крокуємо Брест-Литовським проспектом. На його початку, з лівого боку, в 1970-их рр. побудували сучасні торговельні ряди — комплекс з багатоповерховими будинками позаду. Напроти, між подібними дев'ятиповерховими будинками на «червоній лінії» проспекту, проглядають, на узвишші, багатоповерхові цегляні цехи та корпуси, які простяглись на весь квартал між вулицями Шолуденка і Галі Тимофієвої. Жодне підприємство на цьому місці в «Енциклопедичному довіднику» не згадується, навіть у простому переліку промислових підприємств Радянського району. Треба відмітити два способи трактування «поштових скриньок» в «Енциклопедичному довіднику»: якщо підприємство має «цивільну» назву, то його можуть згадати (але не обов'язково) в узагальнюючій статті про той чи інший район міста, як ось, наприклад, завод «Артема» або «Кристал», та не подають окремої статті про це підприємство і не згадують при переліку будівель вулиці, де воно розташоване. «Комуніст», наприклад, зовсім не згаданий, хоч в інших джерелах його згадують. Але вже такі «скриньки», як «24», або ця, осторонь Брест-Литовського проспекту, в жодному контексті не з'являються. Та не завжди так було з цією останньою. Деякий пошук в «Енциклопедичному довіднику» привів до такого: «Авто-Чавуноливарний і механічний завод акціонерного товариства» (колишнє «Граф і К⁰»). Заснований 1905 р. для виробництва машин і агрегатів для цукрових, пивоварних, крохмальних заводів тощо. Міститься на вулиці Керосинній 19 (тепер вулиця Шолуденка). На заводі працювало 120 робітників... На початку 1920-их рр. завод перейменовано на «Фізико-механік» — і це все. А що далі сталося з цим корисним підприємством? Бо ж за радянської влади виробництво не може збанкрутувати?

Один книжковий раритет допоміг розвіяти наші сумніви, чи, часом, цей завод передчасно не помер — це згадуваний вже «Провідник» по Києву за редакцією Федора Ернста, який вийшов 1930 р. Аматор історії Києва міг би дізнатись з цієї книжки безліч цікавих даних, якщо б вона була доступна. На сторінці 670 Федір Ернст пише: «Завод „Фізико-механік", Керосинна 19. Праворуч від головної магістралі, що перетинає Жовтнівку (так тоді називалась Шулявка), на початку Керосинної вулиці містився Державний завод точних приладів імені товариша Петровського

„Фізико-механік". Завод цей заснували 1911 р. як майстерню, що мала була збирати лабораторні та вимірні інструменти. Оборот його продукції 1913 р. становив 200 тисяч карбованців. За громадянської війни завод підупав. На початку відбудування радянського господарства 1924 р. завод мав 130 робітників і вартість його продукції дорівнювала 194 тисячам карбованців. Протягом 1928 р. завод дістав нову садибу на Керосинній вулиці 19. Тут „Індубуд" побудував для заводу цілком нові корпуси. Основне виробництво заводу — водоміри та манометри всіх систем, що їх „Фізико-механік" постачає на ввесь Союз. За промфінпланом на 1929-30 рр. передбачено продукції вже 4 мільйони карбованців, а робітників 868, на 1930-31 рр. передбачається підвищити продукцію до 8 мільйонів карбованців. Тепер „Діпромаш" проектує цілком реконструювати завод, передбачаючи на 1932-33 р. випустити продукції на 20 мільйонів карбованців».

Якщо порівняти ці дві історії того ж самого підприємства, то впадає в очі навмисна дезінформаційна плутанина сучасної версії — попередня, безперечно, виглядає набагато більш автентичною.

Ще раз цей завод був згаданий в радянських джерелах в першому виданні БСЭ 1936 р., в томі 32, де завод «Точприлад» (але вже без «імені Петровського», бо ж «всеукраїнський староста» потрапив у неласку), де він знаходиться на 4 місці серед підприємств Києва за чисельністю працюючих — 800 працівників.

І ось, «не сіло, ні впало», «ювілейний» том «Киев» (його випустили до 1500-річчя Києва — як ми раніше попередили, давніх справ ми розглядати не намагаємося, тим більше такої дискусійної, як ця «річниця») пише про 1930 рр.: «Завдяки реконструкції заводу „Фізико-хімік", що належав до Всесоюзного об'єднання точної індустрії, в Києві почали випускати водоміри та манометри. В 1931 р. підприємство виготовило приладів на суму 5 мільйонів крб.». Не будемо чіплятись до того, що в 1930 р. подавався обсяг плану на наступний рік значно більший, ніж, як ось лише нещодавно виявилось, реально досягнений — це буденне явище планової економіки.

Значно цікавіше те, що згідно з «Провідником» Федора Ернста «Фізико-хімік» — це зовсім інше підприємство, бо ж в його праці згадуються як «Фізико-хімік», так і вже цитований в наведеному уривку «Фізико-механік». Та ще «Енциклопедичний довідник» роком раніше, ніж «ювілей-

ний» том, подавав властиву назву. До речі, слід розповісти про долю Федора Ернста, ім'я якого згадується в «Енциклопедичному довіднику» серед викладачів Української державної академії мистецтв (УДАМ), зліквідованої під час розгрому українізації. Він же був автором низки інших праць з мистецтвознавства. В «ювілейному» томі «Киев» є посилання на «Провідник», який уклав Федір Ернст, але прізвище автора не згадане. Згідно з енциклопедією України («Encyclopedia of Ukraine»), том перший, яка з'явилася в англійській мові в 1984 р. в Канаді, Федір Ернст, 1889 р. народження, був засланий в 1934 р. (це може означати й ув'язнення, тому що в деяких українських виданнях на Заході цей термін вживається і до табірно-тюремного покарання), перебував після ув'язнення в Алма-Аті, а помер в 1949 р. в Уфі, Башкірія. Є довідка про Ернста в четвертому томі УРЕ першого видання. Але спосіб трактування імені Федора Ернста в радянських виданнях залишив неясним питання, чи він був реабілітований повністю в епоху хрущовського «реабілітансу». УРЕ не згадує про засудження мистецтвознавця, де він помер. Його твори не перевидаються.

Повертаючись до «Точприбору», ми можемо дещо пояснити ту дезінформаційну туманність, яку напустили на це підприємство, що зараз означають як «поштова скринька номер 2». До початку 1960-их рр. воно було підпорядковане морському «главку» і штампувало механічний компонент керуючого пристрою до морських торпед, деяких видів ракет, включно з гіроскопами. Вже тоді чисельність працівників підприємства наближалась до 10 тисяч. Можливо, попередня спорідненість з малими «мокрими справами» вплинула на вибір цього підприємства для фабрикування справжніх, великомасшабних знарядь «мокрих справ»? На початку 1960-их рр. підприємство почало виробляти стартово-пускове обладнання для ракет, пульти керування для ракет, механічні компоненти програмно-керуючого пристрою деяких видів ракет. Продукція підприємства випробовувалась на звісному ракетному полігоні і першому радянському космодромі — Капустін Яр у Волгоградській області. Філіал підприємства розташовувався в Святошино. Для ширпотреби на «Точприладі» випускали м'ясорубки, що набуває макабричної символіки в порівнянні зі знаряддями для людської м'ясорубки, що цілодобово приготовляє цей завод.

Прямуючи далі Брест-Литовським проспектом, ми зу-

стрічаємо на розі Гарматної вулиці досить велике підприємство — «Київприлад». При переліченні в «Енциклопедичному довіднику» підприємств Жовтневого району його згадують, але статті про нього немає. Не згадується воно й в гаслах про Брест-Литовський проспект або Гарматну. Безперечно, це не якась там халабуда, якщо, згідно з тією ж оглядовою статтею про Жовтневий район, «Завод „Київприлад" будує стадіон з відкритим спортзалом і плавальним басейном». Працюючі там мали «другу форму секретності», що вже говорить само за себе, до якої категорії треба зарахувати це виробництво. Колись там теж виробляли фотоапарати, але передали це виробництво на інший завод (ймовірно, на «Арсенал»). До війни квартал, що тепер займають заводи «Київприлад», «Реле та автоматики», «Точелекроприлад», окуповував авіаційний завод номер 43, випробний аеродром якого був напроти, через Брест-Литовський проспект. Праворуч від сучасної вулиці Трудових резервів, до Проспекту Комарова, був військовий аеродром — там, де зараз житлові будинки масиву Відрадний і заводи імені Лепсе, «виробниче об'єднання імені Корольова» («Радіоприлад»). Мабуть, немає потреби знати назву та профіль виробництва багатьох цих «поштових скриньок», щоб здогадатись про нецивільний характер цих підприємств: всі вони побудовані за одноманітною, стандартною промисловою архітектурою повоєнного десятиріччя — багатоповерхові цехи, розраховані на приладобудування, з червоної цегли, без тих архітектурних «надлишок», якими вславилися будови житлового та громадського призначення першого повоєнного десятиріччя. Вони немовби вийшли з-під одного і того ж штампу: «поштова скринька 24», завод «Комуніст», «поштова скринька 2» («Точприлад»), «Завод „Артема"», «Київприлад», «Радіоприлад», так званий «телевізорний» завод в Дарниці, частково «Арсенал» — це їхня «візитна картка», при відсутності напису біля входу.

Вражає непослідовність укладачів «Енциклопедичного довідника», коли на Московській вулиці вони згадують училище зв'язку (хоч і не кажуть, що військове. Можливо, пишуть тому, що ще за царських часів там було Констянтинівське військове училище). Але оминають мовчанкою весь квартал, який по лівому боці Брест-Литовського проспекту, перед «Пересіченням», займає «Загальновійськове вище училище імені Фрунзе (це рівень військової академії). Про одного потенціального ворога радянських зброй-

них сил, крім патентованого супротивника — «американського імперіалізму», свідчить існування кафедри китайської мови з кінця 1960-их рр. і посилене зафіксовування «китайської грамоти» в уми радянських офіцерів. Ще там готують кадри «спецначу» (скорочення російського «спеціального назначения» — особливого призначення), підрозділи диверсійно-підривного фаху, підпорядковані безпосередньо «Головному розвідувальному управлінню» війська. Останніми роками їх кинули для підсилення каральної ефективності і до Афганістану, бо навіть елітні повітряно-десантні війська не могли впоратися з бійцями опору. Восени 1985 р. розповіла про це газета «Известия».

З другого боку «Пересічення», за станцією метро «Жовтнева», простягся великий і прекрасний парк «імені 22 з'їзду КПРС». Ось як викладається його історія в «Енциклопедичному довіднику»: «Відкрито 1962 р. Розташований на Брест-Литовському проспекті. Площа близько 45 гектарів. До Великої Жовтневої революції ділянка парку належала одному з монастирів, назва — „Хутір Васильчиков". Межує з парком „Ленінського комсомолу"». Біля входу до парку встановлено «пам'ятник» Д. С. Коротченку. Що ж там було в «пролетарські часи» — залишилося невідомим, а в народі це місце знали як «дача Хрущова», а за правом «спадкоємця» там порозкошував і Дем'ян Сергійович. Ймовірно, вже дуже мозолив очі такий номенклатурний оазис серед бурхливого розвитку передмістя, тому й відчинили його для звичайних громадян. Місце розташування «райських кущів та куточків» в Києві (як, зрештою, і всюди в СРСР) належить до найбільш «таємничої географії».

Хоч авіаційний завод перейшов до класу «гідних до друку» підприємств (багато киян, за звичкою, продовжують звати його «поштова скринька 4»), енциклопедичні відомості про нього подаються досить дивним способом. Наприклад, серед усіх підприємств і установ на Брест-Литовському проспекті, перечислених в довіднику, лише щодо цього підприємства не подано адреси (номера будинку за вулицею). На «план-схемах» Києва ніколи не показують підприємства або суміжного з ним аеродрому, які широко розкинулись між Гостомельським шосе (сучасна вулиця Туполєва) і залізницею на Бучу. Кожний, хто користувався станцією метро «Святошин» або переїжджав повз стіни «антонівського» заводу не міг не побачити його. Дарма, що на західних великомасштабних картах давно вже є цей аеродром. На початку 1960-их рр. топографи, які проклали

трасу нової лінії метро до Святошино, отримали планшети, але вся територія внутрі підприємства була суцільною білою плямою. Треба зауважити, що ці планшети — це найбільш великомасштабні карти, які нікому не приступні, крім тих осіб, що мають певну працю, пов'язану з плануванням території. Інженери і техніки топографи не можуть працювати в цій галузі, якщо не мають другої категорії секретності. Зрештою, коли не позначають на «план-схемах» цивільний аеропорт ще з довоєнних часів в Жулянах, то коментарі зайві. Викладаючи історію авіазаводу, не згадують його попереднє місце розташування і коли він перебазувався на сучасне місце.

Якщо вже порушили київські аеродромні справи, то для багатьох киян було дивним те, що на київський центральний аеропорт відвели далекий від Києва (теж в минулому військовий) аеродром Бориспіль, до якого навіть швидкою автомагістраллю треба добиватись більш ніж годину. А чому не віддати до послуг киян і відвідувачів міста авіабазу «Київ-Захід» за Петропавлівською Борщагівкою на південь від Брест-Литовського проспекту? Ще дещо далі на захід — авіабаза «Бузова». На північ від Буча — аеродром Гостомель, а на півночі Василькова-Западинка — теж великий аеродром для авіатехнічного училища.

Далі по бульвару Лепсе, за вулицею Трудових резервів, знаходиться «виробниче об'єднання імені Корольова», раніше відоме як «Радіоприлад». Цікаво, що філіали цього підприємства («поштова скринька 62») знаходились в таборах Київської області — в Бучі та Березані. На підприємстві, робоча сила якого складалась в середині 1970-их рр. з 80 тисяч неув'язнених працівників, виготовляли для атомної промисловості різного гатунку дозиметри (популярно звісні як «лічильники Гейгера»), стандарти частоти — частотоміри, деяке обладнання для лазерів. Частотоміри розроблялись дослідним інститутом в місті Горькому (теж «поштовою скринькою»). Завод обчислювальних машин на Борщагівці теж починався як філіал «Радіоприладу». До ширпотреби на початку 1970-их рр. на «Радіоприладі» складали транзиторний приймач «Меридіан». «Вечірній Київ», в номері за 16 травня 1985 р., під захоплюючою рубрикою «Єдиний політдень», надає слово (А. Г.) Грамі, начальнику автоматно-револьверного цеху «Виробничого об'єднання імені Корольова»: «Наше об'єднання вже виконало план п'ятирічки по темпам зростання продуктивної праці й обсягу виробництва» — які вироби та

деталі, який обсяг плану — ані слівця, все інше — фразеологічне пустомолотство.

Безсумнівно, дозіметри, що виробляються «поштовою скринькою 62», стали критично необхідні після Чорнобильської катастрофи. Оскільки до широкого продажу вони не надходять, то не важко зобразити, яких масштабів набуло там «несунство» та збування «на руки» портативних лічильників радіації і якої астрономічної вартості вони набули в перші тижні по катастрофі, коли влада не інформувала про рівень радіації або брехала. Зрештою, навіть коли засоби інформації бувають правдиві, то завзятому брехунові ніхто не вірить. А сам завод, ймовірно, почав ударними темпами нарощувати кількість видаваних «на-гора» лічильників.

Взагалі ці назви зі складником «...прилад» в різних варіаціях не випадкові: «Точприлад», «Точелектроприлад», «Київприлад», «Радіоприлад», «Електроприлад», «Мікроприлад», — вони створювані, щоб, по можливості, ввести в оману і дезорієнтувати. Немає сумніву, що «Точелектроприлад» отримав таку назву, щоб забули про існуючий «Точприлад». І це мало успіх — навіть старі кияни, почувши назву «Точприлад», неодмінно виправляли її на «Точелектроприлад».

Про «кооперування» із зеками сусіднього з «Корольова» заводу тракторних деталей імені Лепсе в продукуванні танкових втулок звісно, що в'язні в таборі посиленого режиму біля Шепетівки штампують на револьверних токарних автоматах втулки, а пишуть — «Шепетівський завод тракторних втулок».

12 вересня 1985 р. газети надрукували указ Президії Верховної Ради СРСР про надання звання Героя соціалістичної праці генеральному директору об'єднання по виробництву гільз циліндрів, директору заводу імені Лепсе Міністерства тракторного і сільськогосподарського машинобудування Злобіну Валерію Пилиповичу — чи зекам дали з цього приводу хоч два рублі «на ларьок»? До речі, це міністерство «затруднює» через таборові виробництва левову частину засуджених до примусової праці в Україні. Щоб упевнитись у цьому, немає потреби читати самвидав або розривати вуха ревінням заглушок — досить прочитати «Радянську Україну» за 20 вересня 1985 р., де розповідається про «лікувально-трудовий профілакторій» у Вінницькій області з характерним виробництвом. Цитую зі статті Пастушенка «Повернення додому»: «випускають тут

вузли та агрегатори для сільськогосподарських машин».

Наступний район — це Київ-Шевченківський. Якщо забажаєте ще на початку, на сучасній площі Жовтневої революції, оглянути будинок, де зупинявся Шевченко (Михайлівська 1), то вас чекає розчарування. Звернімося до гасла: «Шевченку (Т. Г.) меморіальні дошки», і довідаємося, що будинок цей в 1979 р. «розібраний». Також пишуть у статті, що будинок на Іринінській 10 (а спробуйте знайти цю вулицю на сучасних «план-схемах»!), де останній раз поет перебував у Києві, «1977 р., під час реконструкції вулиці, розібрано» — читати, власне, треба: «під час розбудови КГБ». Щось тісно стало з меморіальним будинком Шевченка в Києві епохи «реального соціалізму».

Далі, на сучасній площі Калініна (вона ж Урядова, вона ж Радянська) ми вже зупинялись на початку нашої подорожі. На першому місці, серед промислових підприємств Шевченківського району, в оглядній статті «Енциклопедичного довідника» зазначено «Виробниче об'єднання „Завод Артема"». Далі — «Електроприлад», «Кристал». Але спеціального гасла йому не відвели, а також не числиться він серед будов на вулицях Мельникова та Глибочицькій, незважаючи на його фізичну присутність на розі цих вулиць. «Ювілейний» том «Киев» у розділі «Київ в період побудови і укріплення соціалістичного суспільства» (1926-41 рр.) так піднесено змальовував цей завод: «Важливе значення для індустріалізації країни мала реконструкція Київського машинобудівельного заводу імені Артема — одного з основних в СРСР, що виробляють машини і обладнання для шкіряної промисловості, та єдиного по виготовленню апаратури для екстрактного виробництва...»

Наприкінці 1938 р., одночасно з попередником «поштової скриньки 1», завод «Артема» передали Міністерству авіапромисловості. Там він отримав номер 455 і теж почав продукувати частини до літаків. Він був евакуйований одночасно з «454» поблизу Куйбишева до Червоної Глинки (після війни там побудували Куйбишевську ГЕС та примістили табори), де його злили з перевезеним з Тули заводом, і там невдовзі почали «гнати» літаки «ІЛ-2». Безперечно, що й це підприємство не повернули до Києва. Крім того, працівникам підприємства, киянам, було заборонено без дозволу повертатись у рідні місця. Відновлюване на старому місці підприємство, що теж належало «авіапрому», необхідно потребувало кваліфікованих робітників та інженерів, і тогочасний директор «заводу Артема» (або «пош-

това скринька 50») Власов «проштовхнув» у заступника міністра «по кадрам» Тарасова спеціальний дозвіл на прийняття на працю «старих кадрів».

Під 1946 р. це ж видання «ювілейний» том «Киев» повідомляє, що завод «Артема» виготовляє вітряні двигуни для села. І усе — немовби припинило підприємство випускати суспільно корисну продукцію, хоч існувати продовжувало. Датувати це перетворення в «поштову скриньку 50» можна, як це раніше було описано, за цеглою його стін і цехів, себто кінцем 1940-их рр. За відсутністю інших джерел в історії теж вдаються до археології, до аналізу матеріальних пам'яток. Маючи силу силенну сусідів, що працювали на «Артема», мені не треба було далеко ходити, щоб побачити численні радіодеталі і електроарматуру, які люди, як «сувеніри», прихоплювали до домашнього господарства. Жодного сумніву в мене й тоді не було, що зі шкіряною промисловістю там вже давно розпрощались і встигли поміняти повітряну стихію на морську у вигляді відповідного міністерства. Раніше я вважав, що в Києві військово-морське лише вище політичне училище на Подолі, на Контрактовій (Червоній) площі, в будовах колишнього Братського монастиря. Тому-то, коли приміщують фото Київської Могилянської академії, то праворуч від будинку і на метр нічого не показують — стратегічний об'єкт, кузня морських політруків. Кому до голови прийшла така чудова ідея — довідатись неможливо. Ймовірно, єдина користь від морських комісарів — парадування, то в такому випадку вони на місці в столиці Радянської України. Високі частоти, імпульсна техніка, з якою мають справу на заводі «Артема», може означати одне: радіолокаційне обладнання, яке майструє багатотисячний колектив. Краще й простому пролетарю: радіодеталі можна «штовхнути» або обміняти на щось корисне, а що візьмеш із шкірообробного обладнання? Сухопутність Києва, як бачимо, не стала на перешкоді важливій ролі в морських справах.

Відшукати «Електроприлад» на сторінках «Енциклопедичного довідника» теж було б важко, якби не любов до патріотичного виховання трудящих: «Меморіал працівникам підприємств Києва, які полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-45 рр.» — «Робітникам і службовцям заводу „Електроприлад" — вулиця Глибочинська 17». Дивна стриманість київських видань, коли третє видання БСЭ зачисляє «Електроприлад» до найзначніших підприємств галузі в Києві.

9 жовтня 1985 р. московські газети надрукували указ Президії Верховної Ради про нагородження київського заводу «Електроприлад» орденом Трудового Червоного Прапора «за великий внесок у розвиток вітчизняного приладобудування, успішне виконання державних планів і соціалістичних зобов'язань нагородити київський завод „Електроприлад" Міністерства приладобудування, засобів автоматизації, і систем керування СРСР». «Вітчизняне приладобудування» — це потенціометри, які використовуються в керуючо-програмних пристроях ракет, це дистанційне керування ядерними енергетично-силовими блоками на підводних човнах, датчики, пульти керування. До речі, більшість продукції проектувалась і розроблялась на «поштовій скриньці 24». Щодо «успішного виконання держпланів і соцзобов'язань», то в останні дні кожного місяця на заводі скупчувались численні «штовхачі» з різних «скриньок» Радсоюзу — їх підприємства не отримували «лімітованих» їм потенціометрів і державі недодані були так потрібні їй ракети. Це якісь цензурні викрутаси, бо навіть для незначних підприємств знаходять місце на сторінках «Енциклопедичного довідника», якщо це дозволено, як, наприклад, молочний завод тощо.

Напроти заводу «Артема» починається вулиця Пархоменко, по лівому боці якої знаходиться Лук'янівська тюрма і танково-технічне училище. Цікаві дані про популяційні можливості «Лук'янівки» можна вивести із суто пропагандивного матеріалу в збірнику «Київщина в роки громадянської війни і закордонної військової інтервенції» (1918-20 рр.), видання «Держполітвидаву», Київ, 1962, за редакцією Тронько (П. Т.), документ номер 343: «Зі зведення ЦК КП(б)У про масові арешти трудящих в місті Києві»: «тюремний інспектор повідомляє міського голову, що київська тюрма переповнена вкрай. Розрахована на 1200 чоловік, вона під цей момент вміщає близько 1700». Ех, дореволюційна відсталість та неприпустимий лібералізм! Та радянська влада і корпуси нові побудувала, і нари суцільні наварила, підвали використала, підземні переходи побудувала для одностороннього руху — запевняю, що для 5 тисяч і навіть більше тубільців завжди знайдеться там «тепле» місце.

Соковитими кольорами описана служба в танко-технічному училищі, гарнізонна військова тюрма та деякі інші мілітарні київські чудасії в книзі одного радянського офіцера, який перейшов на Захід. Його спомини, під назвою

«Визволителі» і за псевдонімом Віктор Суворов, вийшли англійською мовою у Великобританії 1981 р. Далі, на головній магістралі району — вулиці Мельникова та на перетинаючій другій вулиці Якіра — комплекс будинків і корпусів «КВІРТУ» — Київського вищого інженерно-радіотехнічного училища протиповітряної оборони. На початку 1960-их рр. воно набуло сенсаційної слави, коли один з викладачів разом з ентузіастами-курсантами почав там експериментувати з вивченням чужих мов під час сну. Сенсація ця десь випарилась без усяких слідів в безвісті днів, а в училищі і так порозумілись з кубинськими, вєтнамськими, арабськими та іншими товаришами по зброї на «общєпонятном». «Брати» швидко навчились мистецтва «старшого брата» пускати ракети «за молоком». І не допомогла в близькосхідному небі ні вкрадена західна технологія, ні оці «поштові скриньки» з неодмінним складником в назві «...прилад» — в народі давно сказано — «чужим розумом не проживеш».

Продовжуючи головною магістраллю району, ми перетинаємо єврейський цвинтар (трасу проклали навпростець по могилах). Весь цвинтар по-варварськи понищений, розбиті та перекинуті намогильники. Добрий його шматок захопив телевізійний передавач з вежею перед самим Бабиним Яром. Далі, ліворуч, — пам'ятник «радянським громадянам, що загинули під час німецько-фашистської окупації Києва». Трагедії в Бабиному Яру і справам, зв'язаним з цим пам'ятником, було присвячено чимало уваги в літературі, тому я не буду тут зупинятись на цій темі.

Лише така заувага: Гадаєте, що на виданих в Радянському Союзі «план-схемах» міст оминаються лише такі об'єкти, як військові частини та бази, заводи (і не обов'язково «поштові скриньки» — всі), аеродроми, комітети держбезпеки і концтабори? Якби це так! І «потойбічний світ» під забороною. Спробуйте знайти на всіх виданнях київських повоєнних «план-схем» хоч би один цвинтар (про винищені єврейські, та не лише єврейські, я вже не говорю, але й «функціонуючі» надалі). Немає жодного — ні Байкового, де поховано безліч відомих постатей, ні старого Соломенського, ні Лук'янівського, ні використаного під Ботанічний сад Звіринецького. Не з'явився на площі міста й новий міський в Берковці. Інтернаціоналізм — інтернаціоналізмом, а на кладовищі — єврейські ділянки та всіх інших, правда, вже чергуються. Це ж не приватна ініціатива, а планове, комунальне господарство. Відсутній на план-

схемах і новий цвинтар для Лівобережжя Києва — поряд з Воскресенкою.

Для «об'єднання Кристал» не знайшлося місця на сторінках «Енциклопедичного довідника», а також і для статті про вулицю Маршала Гречко, де простяглись модерні корпуси побудованого на початку 1960-их рр. підприємства. І дійсно, як писати про вулицю, коли там немає майже нічого помітного, крім отого «літерного» заводу. На початку він отримав дуже «оригінальну» назву — «Мікроприлад», але, ймовірно, в останні десятиріччя це вже набило оскому, ці різні варіації слова «прилад», і дали щось сучасне і модерне — «Кристал».

Деякі помітні споруди на Подолі залишили стару дільницю, бо не було де розгорнутись. Так сталося з заводом біля Річкового вокзалу, таке ж трапилось і з заводом «Радіовимірювач», що був у старих будинках колишнього Фролівського жіночого монастиря, на початку вулиці Боричів Тік. Не доставало там виробничих приміщень видавати «на-гора» автопілоти і деяке інше аеронавігаційне обладнання, тож побудували йому в кілька разів просторіші цехи в Дарниці, на Червоному хуторі, осторонь Бориспільського шосе.

В залізничному районі міста «Енциклопедичний довідник» не знає жодних достойних для занотування промислових підприємств. Малозначущим, мабуть, вважається завод з недвозначною (неофіційною, зрозуміло) назвою «Гіроскоп», що притулився між Суднобудівним провулком (зараз вулиця Сурикова) і вулицею Урицького, або «літерний» дослідний інститут електронорадіотехнічного профілю біля Севастопольської площі. Знову ж таки завдяки плеканню патріотичних традицій у вихованні трудящих, можна довідатися, що колишнє артилерійське училище на Повітрофлотському проспекті номер 52 перетворилось у «Вище зенітно-ракетне училище» — це завдяки встановленій там меморіальній дошці генералу Черняхівському. На жаль, не згадали суміжне Вище авіаційне училище, а напроти, через Повітрофлотський проспект, вже на площі Брежнєва (колишній Урицького) Київську вищу школу міліції Міністерства внутрішніх справ СРСР, яка готує не лише охоронців громадського порядку, але й дипломатичних табірно-в'язничних наглядачів з офіцерськими погонами. Також завдяки меморіальним дошкам Гречку і Якубовському можна довідатися про адресу штабу Київського військового округу — за Повітрофлотським проспектом 6.

Привертає увагу трактування деяких архітектурних пам'яток і урбаністичних перетворень в Печерському районі міста. В статті про вулицю Рози Люксембург пишуть: «архітектурний інтерес становлять будинки номер 10 і 16 (колишній особняк графа Уварова у формах модернізованої класики; початок XX ст., архітектор (П. І.) Голладиський)» — лише не говориться, що 16 номер — це управління КГБ Київської області і що крім архітектурно цікавого будинку на самій вулиці є ще у дворі двоповерховий флігель «ніякої» казенної архітектури. Слідчі кабінети там такі вузькі, немов клітини, ледве втискається слідчий і допитуваний із столом у них. Ще на початку цієї вулиці, поряд з висотним готелем «Київ», є готель ЦК КПУ — ясно, що на будинку немає жодного пояснювального напису. Всі видання про Київ неодмінно згадують будинок Городецького на вулиці Банковій (Орджонікідзе) 10, прикрашений зображеннями хімер. М. Шулькевич, автор «Архітектурно-історичного нарису» в російській мові «Киев» (видання 1963 р.), називає цей будинок «адміністративним», далі не пояснюючи. В цьому великому будинку напроти ЦК КПУ (бо побудований на крутому схилі) приміщується «Управління справами ЦК КПУ», що піклується про побутовий добробут найвищої республіканської номенклатури, маючи до цього різні та великі засоби. Навіть є будуправління, що мурує дачі, резиденції тощо, включно зі згаданим готелем ЦК КПУ.

Навіщо цензурі оберігати картографічні дані, що може колись і були державною таємницею, але вже давно втратили актуальність, і об'єкти ці навіть не існують? В книзі Шулькевича зустрічаємо два рази згадку про сучасну площу Лесі Українки: «провадиться також забудовування бульвару Лесі Українки, що прокладається від Басейної вулиці до центру Печерського району, який намічають на місці колишньої товарної станції...» і «в Печерському районі, на місці колишньої залізничної станції, буде створена площа». Звідки взялась залізниця та ще й із станцією в центрі Печерська — нагірної місцевості? «Енциклопедичний довідник» ще більше заплутав справу. Там твердиться, що в цьому місці пролягала трамвайна лінія, а в статті про київський трамвай в 1930-их рр. написано: «стала до ладу Звіринецька лінія, від Товарної станції [треба розуміти, що мається на увазі станція Київ-Московський, яка може бути біля Звіринця, оскільки Київ-Товарний розташований в іншому районі, себто на вулиці Фьодорова поряд з пато-

нівським інститутом — О. Ф.] через Печерськ, а також невелике відгалуження вздовж Набережної». Містерія розв'язується дуже просто: в томі БСЭ (перше видання), в статті про Київ (1936 р.) вміщено карту міста, де ясно позначена залізнична вітка від Київ-Московський, вздовж сучасної вулиці Кіквідзе (тоді — «Військовий шлях»), через сучасну площу Лесі Українки до старого (біля Києво-Печерської Лаври) і нового (вулиця Московська) «Арсеналів». У цієї лінії було ще багато відгалужень у районі між сучасним бульваром Лесі Українки і вулицею Анрі Барбюса — там було чимало військових казарм і складів.

Скраю площі Лесі Українки, на розі вулиці Щорса і бульвару Лесі Українки, на початку вулиці Старо-Наводницької, знаходиться «Кругла башта», велике казармене укріплення колишньої Печерської фортеці у формі великого кола. Там квартирується дивізіон внутрішніх (конвойних) військ МВС, завданням яких є придушувати будь-які народні заворушення, а в повсякденному житті вони постачають команди-наряди для вагонів, що перевозять ув'язнених — «столипинів». «Вокзал» для арештантів розташований подалі від людських очей, у відстійнику пасажирських вагонів біля «Першотравневого масиву», паралельно вулиці Уманської, суміжно з базою «вагонів-ресторанів». «Завантаження» відбувається в сутінках нічної години, і стук минаючих поїздів не заглушує гавкіту собак, реву та вигуків «червонопогоничів», поспішаючих загнати засуджених з «воронків» (машина для перевезення арештованих) до вагонів. До речі, путівник-довідник «Київ» (1958 р. видання) вмістив на 111 сторінці фото університету ім. Шевченка, на фоні якого проїжджає «воронок»! Після «завантаження» «столипіна», його причепляють до сформованого у вагонному депо поїзда, який переганяють до станції Київ-Пасажирський, де мають сідати звичайні подорожуючі; вікна, які непрозорі і є тільки з одного боку коридора, весь час наглухо зачинені, і всі «40 бочок арештантів» мають вільне право душитись в задусі тюрми на колесах. Охоронці же можуть відсвіжитись в половині вагону, де є кілька купе для наряду. Чимало років у відстойному депо стояли «столипіни» старого зразка. На відміну від сучасних, зроблених під «пульмана», вони були більш короткі і не з таким вдалим маскуванням, як сучасні гатунки. Навряд чи їх зберегли як експонати для майбутнього музею ГУЛАГ-у, чи скоріше, на випадок, якщо обсяг «перевезень» різко підскочить. Перейти повз це місце може кожний бажаючий — воно не огороджене.

Що за залізнична лінія була вздовж набережної, звідки й куди вона простягалась — залишилося таємницею; навіть на карті, виданій картографічним відділом німецького генштабу в серпні 1941 р., така колія не позначена. Хоч ця німецька карта, треба застерегти, теж далеко не ідеальна з численними луками і смішними помилками. Як один із своїх картографічних джерел, ця карта посилається на французькомовне видання «Путівника для подорожуючого в СРСР» А. Радо. А. Радо — офіційно володар картографічної фірми в Швейцарії, радянський агент в довоєнні і воєнні роки, один з резидентів відомої «Червоної оркестри». Через нього радянське командування отримувало дуже цінну інформацію з німецького генерального штабу. Шеф «Червоної оркестри» Леопольд Трепер у виданих на Заході спогадах змальовує, як Радо намагався уникнути повернення до СРСР після війни, пробуючи втекти з літака в Каїрі. Він знав, що його чекає. Але союзники-англійці, повернули втікача радянським властям, де він отримав свою «нагороду» (а також і Трепер). Після радянського ув'язнення Радо повернувся до Угорщини. Його спогади (не про табори) друкував радянський місячник «Октябрь» в 1960-их рр.

Який сенс має зберігання таємниці півстолітньої давності, як ось цей наведений приклад із залізничною колією на Печерську — неможливо пояснити раціональними категоріями. Або така урбаністично-дорожня історія: В довідці про бульвар Дружби народів «Енциклопедичний довідник» наводить дати прокладення цієї, однієї з найголовніших магістралей Києва (спочатку вона називалась «Автострада»), як 1945-48 рр. На карті Києва, яку видали німці у вересні 1943 р., ця вулиця позначена як в процесі будування. На німецькій військовій карті 1941 р. її немає. Сумнівно, щоб німці її почали прокладати. Правдоподібно, робота почалась ще до війни, але навіщо таке крутійство в енциклопедичному виданні, коли це ні політична, ні військова справа?

В Дарниці, за вокзалом, на вулиці Бориспільській розкинув свої цехи завод, що його навколишні жителі окреслюють як «так званий телевізійний». Радіозавод на цьому місці був позначений ще на згаданій німецькій карті 1941 р. Телевізори, які випускало підприємство, звались «Славутич», але це, зрозуміло, був ширпотреб. «Енциклопедичний довідник», малюючи індустріальну могутність Дарниці, згадує приладобудівну промисловість, не наводячи жодно-

го прикладу. Про це підприємство ніколи не пишуть навіть у місцевій пресі, і невідомо чи має воно «декоративну» назву.

Загадкова доля спіткала деякі підприємства, про які пише «ювілейний» том «Киев» в історії 1930-их рр., але які тепер десь зникли навіть без некрологів в будь-якому кисвознавчому виданні. З цього можна зробити висновок, що завчасно їх оголошувати мертвцями. Можливо, деяких з них ми вже зустрічали в нашій уявній подорожі, але важко їх було впізнати під маскою «шапки-невидимки». Писалось в томі про завод «Радянська Україна», який в 1935 р. став «першим в УРСР і другим в СРСР підприємством по виробництву друкарських машинок» і який не зник у воєнній хуртовині, а відновив свою продуктивну діяльність по війні. Щоб «замилити очі», цю назву надали газетній друкарні і видавництву «Радянська Україна» в 1950 рр. Деякі старі кияни-інженери твердять, що цей «Пишмаш» перетворився на завод «Кінап» на вулиці Горького, неподалік старої друкарні «Радянська Україна».

Серед київських картографічних шарад є ще одна залізнична. На складеній по-російськи у 1984 р. в Москві «план-схемі» «Киев» з'явився новий залізничний напрямок від Києва, а саме від станції Київ-Московський на Теличку і далі на Чапаївку за межі «план-схеми». На жодних інших картографічних виданнях, що з'явилися майже одночасно і за редакцією того ж ГУГК (Головне Управління Геодезії і Картографії) цього напрямку немає. Він відсутній, наприклад, в «Атласе УССР и МССР» 1983 р., на карті СРСР, виданій по-англійськи в Москві у 1984 р. Також з'явилася залізниця на півночі міста, себто від станції Київ-Петрівка в північному напрямку обабіч Богатирської вулиці на Оболоні. Але, виявляється, вони не такі нові, як здається. В дуже авторитетному в наукових колах виданні покійного американського дослідника Теодора Шабада «Basic Industrial Resources of the USSR» (Основні індустріальні ресурси СРСР), перше видання якого з'явилося в 1969 р., подається факт існування залізниці між станціями Київ-Московський і Кагарлик, на півдні Київщини. Дорога проходить крізь Козин, Трипілля, з відгалуженням на Обухів. На північ від Києва залізниця доходить до Вишгорода. Що спричинило тримання її «в таємниці» стільки років — неможливо відповісти. Теодор Шабад в редагованому ним місячнику «Soviet Geography» навів ще більш разючий приклад радянського «града Кітежа». На півночі Целіноградської

області існує місто (з населенням більш ніж 100 тисяч, що майже дорівнює обласному центру) з видобуваючою промисловістю невідомого профілю, яке має назву Степногорськ і яке ніколи не з'являлося на жодних радянських картах. Вперше це місто «з'явилося» на американській карті Радянського Союзу, що видав як додаток для своїх читачів дуже популярний ілюстрований американський журнал «National Geographic» у 1976 р. Але табір там не оминули побудувати. Згідно із щорічником «Список політв'язнів — 1984 р.» там був ув'язнений на суворому режимі баптист Георгій Прокопенко під такою адресою: Казахська РСР, Целіноградська область, місто Степногорськ, селище Заводське, установа ЄЦ 166-8.

Логічно було б очікувати від енциклопедії про Київ великої і доброї карти міста (та, що на зворотній сторінці обкладинки — це схема в дусі звісних нам зразків фальсифікації). Елементарна енциклопедична видавнича культура вимагає подавати поряд із статтями-гаслами про вулиці також райони міста та відповідні плани місцевостей. Але це вже було б надто «великомасштабне» для цензури. Тому така абсурдна недоречність. Як це не дивно, але маленька карта в першому виданні БСЭ більш близька до реальнотопографічної, ніж будь-який сучасний витвір ГУГК.

Не ставлячи собі за завдання подати повну і всеосяжну картину мілітаризації економіки Києва, я лише намагався проілюструвати на прикладі одного міста, які масштаби набрало це явище.

Існує і інший аспект проблеми: неможливо фабрикувати знаряддя смерті й біди, і бути певним, що це минеться безкарно, хоч розплачуватись будуть не винуватці, а прості трудівники. Згідно з опублікованими дослідженнями сучасна американська стратегічна доктрина передбачає на випадок конфронтації великих держав неприпустимість нанесення ядерних ударів по скупченнях цивільного населення і промисловості. Але, зрозуміло, пріоритет вірогідних цілей включає крім баз балістичних ракет та номенклатурних бомбосховищ (командних центрів, військових об'єктів, аеродромів) також і військову промисловість, яка так густо посіяна серед кварталів нашого міста.

XXVII З'ЇЗД КПРС
ПЕРШІ СПРОБИ ГОРБАЧОВА ПЕРЕБУДУВАТИ СРСР

Джон Решетар

З'їзд радянської комуністичної партії завжди дає нагоду до певної міри оцінити, як партійне керівництво розуміє і сприймає проблеми та як пробує на них реагувати. XXVII з'їзд КПРС, що відбувся 25 лютого — 6 березня 1986 р., також був мірилом того, як керівництво М. Горбачова та його співробітників відрізняється від керівництва його попередників.

XXVII з'їзд мав чимало спільних рис з попередніми з'їздами. Наприклад, число делегатів з правом голосу залишилося без змін (5 000), як це було прийнято в 1976 р. на XXV з'їзді, підтверджуючи цим, що ця цифра нібито встановлена як максимальна. Надзвичайно довгий звіт Центрального Комітету був важливим і прочитаним без скорочення документом. Генеральний секретар Горбачов навіть розкашлявся, також загубив одне місце в своїй промові і правдоподібно дещо з неї пропустив. Однак про це сповістила тільки закордонна преса («New York Times», 26 лютого 1986 р.); в радянській пресі про це згадки не було.

Довжина промови генерального секретаря і тривалість самого з'їзду (10 днів), мабуть, віддзеркалюють рису російської політичної культури: чим щось більше і довше, тим краще. Ця російська особливість викликала доречне зауваження з боку американського дипломата Чарлса Болена (зроблене жартома, але не без причини, і повторене американським знайомим Хрущова Маршалом МакДаффі): «все в Росії треба скоротити наполовину».[1] І справді, котра

Автор — політолог, дослідник радянської тематики, професор Вашінгтонського університету (Сіетл), автор книг: «The Ukrainian Revolution, 1917-1920» (1952); «A Concise History of the Communist Party of the Soviet Union» (1964); «The Soviet Polity» (1978). — *Ред.*

інша політична партія має такі довгі з'їзди? Чи накопичення слів є наслідком перебільшування ваги усної та писаної мови як заміну дії пустою формальністю? Як би там не було, Горбачов відхилив пропозицію, щоб партійна програма була скороченою і обмеженим ствердженням цілей партії.

XXVII з'їзд був подібний до попередніх з'їздів також кількістю часу, витраченого на читання поздоровлень представників закордонних комуністичних партій. Можна запитати: чому стільки часу присвячується цьому «обрядові»? Можливо, що він є засобом компенсувати брак значної еміграції до Радянського Союзу, і служить сурогатом справжнього приваблювання такої еміграції. Серед розвинених країн Радянський Союз є винятком щодо нездатності притягати емігрантів.

Звіт Центральної Ревізійної Комісії, прочитаний її головою Г. Ф. Сізовим, як звичайно, також не виявив абсолютно нічого щодо фінансів партії, доходів і видатків. У звіті говорилося про недбале збирання внесків первинними партійними організаціями, про невиплачення членами внесків з усього їх доходу, про зловживання фондів і привласнювання грошей. Апарат Центрального Комітету залишився здебільшого вище критики, а місцевих партійних службовців критиковано за «бюрократизм і зволікання, помилки у підборі і призначенні кадрів, порушення соціалістичної законності, придушування критики та ігнорування засад соціальної справедливості».[2]

На XXVII з'їзді, як і на попередніх, три четверті (76,5%) делегатів було на з'їзді вперше, а понад 20% делегатів (1 074) були партійними працівниками і службовцями. Відсоток делегаток (27%) віддзеркалював кількість жіночого членства партії.[3]

Все-таки XXVII з'їзд відрізнявся від попередніх низкою прикмет. Унікальним явищем була відсутність алкогольних напоїв для делегатів. У ньому брало участь більше представників соціал-демократичних та лівих партій інших країн, ніж у попередніх, серед інших, представник партії Індійського Національного Конгресу, прем'єр-міністр Гани і міністр закордонних справ Мозамбіку. Це вказує на радянське зусилля здобути більше визнання за кордоном. Багатозначною була відсутність китайської делегації, хоч Горбачов твердив, що взаємини радянського союзу «з великим сусідом — соціалістичним Китаєм» дещо поліпшились.[4]

Особливою рисою XXVII з'їзду була щирість і відвертість щодо признання всіляких недоліків і проблем, які виникли в комуністичній партії, в народному господарстві і суспільстві Радянського Союзу. Хоч більшість недоліків, порушених Горбачовим, були відомі дослідникам радянської системи, важливе те, що вони були публічно визнані радянським вождем. Горбачов заявив, що за його попередників «проблеми, які стосуються розвитку країни, швидше зростали ніж розв'язувались». Обговорюючи ситуацію країни, Горбачов та інші промовці вживали термін «застій». Попередники Горбачова були критиковані натяками, безіменно. Критикування радянськими партійними керівниками своїх попередників — не нове явище: Хрущов розвінчав Сталіна, а Брежнєв критикував Хрущова. Згідно з радянською практикою, Горбачов критикував Брежнєва і правдоподібно колись у майбутньому Горбачова критикуватиме натяками або відверто його наступник. Дивно, що Горбачов процитував тільки Леніна (поряд з Марксом), а не процитував ні однієї заяви радянських керівників, які були при владі від 1924 до 1985 р. (Сталін, Хрущов, Брежнєв, Андропов і Черненко). Це замовчування шістдесятирічної діяльності попередників віддзеркалює мислення радянського політичного керівництва і радянський погляд на історію. Воно багато каже про якість цього політичного керівництва, про природу і ефективність добору кадрів для призначення партійного керівництва та про здатність тих кадрів розв'язувати проблеми.

У своєму звіті на з'їзді Горбачов підтвердив існування численних проблем в радянському господарстві. Він зокрема згадав про серйозне відставання в машинобудуванні, в нафтовій і вугільній промисловостях, в промисловості електричного устаткування, в чорній металургії, в хімічній промисловості і капітальному будівництві. Повільне будівництво спричиняло замороження фондів на довгі періоди без доходу з капіталовкладень. Наукові відкриття і винаходи залишаються недосконалими і роками, іноді десятиріччями, «не знаходять жодного практичного застосування». Нові фабричні будинки оснащені застарілою технологією. Міністерства втручаються в щоденні функціонування господарських одиниць нижчого щабля. Марнуються енергія і матеріали, а люди, які займають зайві посади, оплачуються за непотрібну працю. Робітники отримують плату за виробництво товарів, яких ніхто не купує. Розкрадення державного майна і хабарництво продовжується.

Горбачов не в силі розв'язати хронічну житлову проблему, як її не могли розв'язати і його попередники, хоч він твердив, що за останні 25 років побудовано 54 мільйони житлових одиниць. Він визнав, що існує система підкупу в призначенні помешкань і що проблема далі лишається пекучою, проте він обіцяв, що до року 2000 кожна радянська родина матиме помешкання або дім. Він також визнав що «існує чимало нещасливих родин» і багато родинної нестабільності, розлучень і низької моралі, незважаючи на створення так званої «нової соціалістичної сім'ї».

На з'їзді зокрема критикували «соціальну несправедливість». Горбачов зарахував до неї «незаслужені доходи». Натомість перший секретар Московського міського партійного комітету Борис Єльцин говорив більш конкретно, стверджуючи, що «стає особливо болючим, коли говориться відверто про особливі вигоди (блага), якими користується керівництво».[5] Єльцин радив ліквідувати такі вигоди «на всіх щаблях» там, де вони невиправдані. Його визнання існування таких привілеїв суперечить твердженню нової програми партії, що при «соціалізмі» «скінчилась раз і назавжди влада привілейованої меншості».

Незважаючи на визнання низки болючих проблем і корупції, Горбачов далі твердив, що «соціалізм є суспільством високої моралі». Безперечно, так можна твердити про якусь ідеалізовану форму «соціалізму». Але Горбачов також визнав, що в Радянському Союзі «з'явилися групи людей з виразними приватновласницькими прагненнями». Розв'язанням усіх проблем був для Горбачова девіз: «прискорення» (ускореніє) — мабуть найбільш надуживане слово на XXVII з'їзді. Воно означало посилений господарський розвиток і збільшення продуктивності, кращий дохід з капіталовкладень.

Залишається основне запитання: як це здійснити? Горбачов, колишній секретар партії, відповідальний за сільське господарство, вважає себе знавцем сільського господарства. Тільки невелика частина звіту Центрального Комітету стосувалася сільського господарства, в якій найбільше уваги присвячено «розв'язанню харчової проблеми». Згідно з Горбачовим «сільське господарство потребує людей, зацікавлених активною працею» та «поліпшення врожайності землі», інтенсивної техніки і зменшення втрат при жнивах, транспорті, збереженні і переробці врожаю. Горбачов говорив про «ленінську ідею продовольчого податку, застосовану до сьогоднішніх умов», щоб колгоспи і

радгоспи могли «вільно користуватися усім, що придбали понад план». Але не було згадки про ленінський НЕП чи про те, як Китай значно збільшив сільськогосподарську продуктивність в 1980-их рр. завдяки приватній ініціативі. Горбачов скаржився на заборгованість колгоспів і радгоспів та критикував їхню «негосподарність і залежність». Він не пропонував нових капіталовкладень сільському господарству, як це попередньо робив Брежнєв, а твердив, що треба буде розвинути виробництво, побільшити прибутки та доходи і спонукати людей до праці, винагороджуючи їх грішми господарств». Він також підтвердив старий план Брежнєва збільшити сільськогосподарське виробництво в нечорноземній зоні російської федерації. Цей план дав досі дуже обмежені результати.

Основним запитанням є: чи Горбачов справді в силі провести таку «радикальну реформу», яку він вважає потрібною? Показники тут є дуже мішані. Горбачов намітив численні, але не всі, ключові проблеми, що стоять перед радянським суспільством. Поки що він діяв дуже обережно, не бажаючи сам зайняти ключові позиції в радянському уряді. Правдоподібно він вважає, що, пускаючи в хід належні важелі, як генеральний секретар КПРС, він зможе перебудувати систему. Не беручи на себе ні головства Президії Верховної Ради, ні головства Ради Міністрів, він завжди зможе обвинуватити інших в адміністративних невдачах. Проте урядова бюрократія, зокрема в центрі, не хоче зректися своєї влади і, як здається, не завжди можливо її змусити виконувати волю керівництва партії. Можливо, що Горбачов це усвідомлював, коли критикував первинні партійні організації в урядових міністерствах за несміливість, обережність та небажання протиставлятись урядовим бюрократам на верхах.

Як керівник партії, Горбачов, виступаючи вперше в цій ролі на з'їзді, не висунув жодних нових ідеологічних формулювань. Сталін, який мав претензії бути філософом, робив різні зміни в марксистсько-ленінській ідеології. Хрущов додав декілька ідеологічних формулювань. На підставі свого першого з'їзду Горбачов не може претендувати на роль ідеолога. Важливо, що Горбачов, як і Брежнєв, назвав суспільно-політичну систему Радянського Союзу — «розвинутим соціалізмом». Він говорив багато про «соціалізм» (та його позірний «гуманізм» і «історичну місію»), але не сказав майже нічого про комунізм. З'їзд схвалив дванадцятий п'ятирічний план, але Горбачов не сказав скільки

п'ятиліток ще буде потрібно для побудови комунізму. До речі, все менше й менше говориться в Радянському Союзі про здійснення комунізму; це питання відсувається на далеке майбутнє. Горбачов мусив дещо сказати критичне про третю партійну програму з 1961 р., бо, як він зазначив, в її оцінках зроблено «деякі прорахунки».

Як керівник партійного апарату і головний олігарх Горбачов уже на початку свого урядування зробив важливі персональні зміни, назначуючи нову олігархію. З попереднього секретаріату мало хто залишився на посадах. Призначення Горбачовим єдиної жінки до секретаріату нагадує зусилля Хрущова в цьому напрямі — призначення Е. Фурцевої. Побачимо чи А. П. Бірюкова буде більш прийнятна для чоловічої олігархії, ніж була Фурцева. Призначення дипломата А. Добриніна до секретаріату зовсім беспрецедентне; воно вказує, що Горбачов і його міністр закордонних справ Е. Шеварднадзе потребують порад високодосвідченого дипломата, який визнається в американській політичній системі. Назначення першого секретаря Свердловського обкому Б. Єльцина першим секретарем Московського міського комітету свідчило про потребу зміни в московській партійній організації; цікаво, що не могли знайти наступника В. Гришина серед 1 120 000 членів партії, які, за словами Єльцина, перебували в Москві.

Тим часом, сам Єльцин критикував центральні органи партії за те, що вони «так глибоко встрянули в господарські справи», що почали втрачати своє становище як органи політичного керівництва. Він скаржився, що відділи Центрального Комітету «стали майже копіями міністерств», спричиняючи цим дублювання і затримки, і що відділ організаційно-партійної роботи занедбав свій найважливіший обов'язок — кадри.[6]

Якщо йдеться про кадри і численність партії, яка нараховує понад 19 мільйонів членів, то виникає запитання: чи генеральний секретар, навіть такий як Горбачов, зможе перебудувати апарат та знайти і підібрати відповідні кадри з такої великої кількості членів. Корупція в рядах партії є, безперечно, дуже поширена. У заключній частині свого звіту Горбачов відкинув пропозицію провести спеціальну чистку партії. Неясно чи він ще недостатньо закріпив свою позицію, щоб провести таку чистку, чи він її вважає надто різким розв'язанням, яке могло б виявитися надто шкідливим для репутації партії.

Хоч Горбачов провів важливі персональні зміни, усу-

ваючи Н. Тихонова, В. Гришина і Г. Романова з Політбюро, його репутація як рішучої людини у важливих питаннях політики ще не цілковито закріплена. Досі він лише почасти пояснив, як зробити підприємства більш продуктивними при радянській системі планування. Підприємства мають реагувати на попит споживачів, але мусять підлягати давнім розподілам матеріалів і кредитів. Мала б відбутися систематична перебудова системи цін, але неясно, на якій основі встановлюються ціни.

У звіті Горбачова є певний реалізм. Він остерігає, що «можуть бути труднощі і що ми не маємо запорук проти помилок...» Він також признав існування «суперечностей і труднощів» і декілька разів повторив, що певні справи вимагають дальшого вивчання. Такі перестороги і застереження виявилися виправданими вісім тижнів після закінчення з'їзду, чого Горбачов не міг передбачити, незважаючи на його зауваження, що «життя... завжди проявляється в різних суперечностях, інколи досить несподіваних». Трагічна катастрофа ядерного реактора в Чорнобилі надала особливого, хоч і несподіваного, значення закликові Горбачова запобігти «ядерній катастрофі», себто ядерній війні, а також його згадкам про «велику екологічну загрозу» і про «забеспечення житлоздатності нашої планети». Катастрофа в Чорнобилі показала, що радянські керівники не є аж такі могутні, ефективні, та далекозорі, якими вони бажали б бути згідно з їхнім твердженням, що «марксизм-ленінізм є справжньою науковою теорією суспільного розвитку».

У звіті Горбачова було також багато тверезого. Він правильно зобразив Радянський Союз як країну «на переломі», — остерігаючи одночасно, що «всі наші плани повиснуть у повітрі, якщо ставлення людей до них будуть байдужі...» Але суперечливість позиції Горбачова і його заяв також виявлялась в його зауваженні, що «Ленін підкреслював, що [партійна] програма не повинна... забагато обіцяти», в той час як він сам накреслив деякі утопійні цілі на 2000 рік: реальний дохід на душу населення в Радянському Союзі має зрости від 60% до 80%; продуктивність праці має збільшитись від 130% до 150%; національний дохід має зрости «майже на 100%». Можливо, що Горбачов, як і попередньо Хрущов, обіцяє забагато.

Проте Горбачов зробив застереження, що «ці плани стануть реальністю тільки тоді, коли кожна радянська людина докладе напруженої та ефективної праці». Його

рецепт на радянські хвороби — це «перебудова господарського механізму і системи управління». Однак Горбачов не відрізнив механізм від самого двигуна, себто джерела рушійної сили, яка сприяє розвиткові господарства. Уникаючи питання про тип двигуна, який потрібен жвавому і ефективному господарству, Горбачов не взяв до уваги однієї з найважливіших проблем, яка матиме вплив на його реформи.

ПРИМІТКИ

1. M. MacDuffie, «The Red Carpet, 10,000 miles through Russia on a visa from Khrushchev», Нью-Йорк, 1955, стор. 104.
2. «Правда», 26 лютого 1986 р., стор. 11.
3. Звіт голови мандатної комісії Г. Ф. Разумовського («Правда», 28 лютого 1986 р., стор. 5).
4. Звіт Горбачова від імені Центрального Комітету був опублікований у газетах «Правда» та «Ізвестия», 26 лютого 1986 р. і «Комунист», но. 4, березень 1986, стор. 5-80.
5. «Правда», 27 лютого 1986 р., стор. 3.
6. «Правда», 27 лютого 1986 р., стор. 2-3.

Весна 1987.

ХРУЩОВІЗМ
ЧИ ЗДАТНА ДО ЗМІНИ РАДЯНСЬКА СИСТЕМА?

Ґергард Сімон

Політична діяльність Н. С. Хрущова потребує поновної переоцінки. Сьогодні, з перспективи понад 20 років, бачимо його політичну діяльність інакше, ніж у середині 1960-их рр. Радянська система між 1953 і 1964 рр. зробила вирішальні кроки у напрямі пристосування до змінених внутрішніх та зовнішніх політичних обставин. Хрущов відмежувався від терористичної диктатури Сталіна і відкрив нові можливості розвитку в умовах модернізованого індустріального суспільства.

Крім того, 10 років після смерті Сталіна були намічені шляхи в напрямі еволюції радянської системи. В дійсності не передбачалось і не було здійснене якесь наближення тієї системи до моделей західного демократичного ладу. Навпаки, Хрущов відкрив для розвитку однопартійної системи нові можливості, які радянську систему зміцнили, а не послабили. Спадкоємці Хрущова могли собі дозволити застій, оскільки вони провадили політику на основі, яку Хрущов збудував, оскільки вони могли, так би мовити, жити з його капіталу. Хрущов продовжив існування радянської системи. Як оцінити це — позитивно чи негативно — залежить від підходу того, хто цю справу розглядає.

Характеристика п'ятьох суттєвих ознак того, що можна назвати хрущовізмом, така:

По-перше, хрущовізм означає кінець масового терору, тобто десталінізацію у прямому розумінні слова. Масовий терор не був випадковим явищем сталінської диктатури, а однією з її складових частин. В останньому році свого життя Сталін планував нову хвилю терору, спрямовану з одного боку проти керівних партійних кадрів, а з другого

Автор — радянолог, публіцист, співробітник Федерального інституту сходознавчих і міжнародних студій у Кельні (Західна Німеччина), автор низки наукових праць, зокрема книги «Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft» (1986). — *Ред.*

Переклад з німецької.

— мав на меті масове переселення євреїв з міст у віддалені сибірські області.

Дарма що радянські керівники після смерті Сталіна погоджувалися з тим, що «перманентні чистки» в тій самій формі не можуть більше провадитись, вирішальні кроки до розпуску ГУЛАГ-у слідували щойно після XX з'їзду (лютий 1956), на якому переміг Хрущов із своєю програмою десталінізації, хоча й при значному опорі в партійному апараті. 10 до 12 мільйонів людей мали змогу залишити табори, що становило близько 5 відсотків населення 1959 р. Те, що зробив Хрущов, було ризикованим політичним кроком. Тому ми не повинні дивуватися, що він не був у стані (а може й не хотів) іти послідовно тим шляхом до кінця. Проте незалежно від оцінки політичної діяльності Хрущова, звільнення мільйонів людей з ув'язнення було гуманітарним вчинком.

Десталінізація супроводилась обіцянкою, що «такі речі», як сталінський терор у майбутньому ніколи не сміють повторитись», як це формулював Хрущов на XXII з'їзді партії (жовтень, 1961). Це фактично була обіцянка партійній еліті, що вона не стане жертвою репресій навіть при зміні партійної лінії.

Але десталінізація означала й обіцянку радянському суспільству, що знищення або переслідування цілих суспільних груп, класів або народів чи то «буржуазії», «куркулів», «ворогів народу» або радянських полонених, має належати назавжди до минулого, а подібне до громадянської війни задля революційних перетворень суспільства більше не повториться.

По-друге, суттєву ознаку хрущовізму я вбачаю у поверненні повноти влади партійному апаратові. В 1930-их рр. з волі Сталіна керівні органи партії перестали бути вирішальним політичним чинником — їх підмінила необмежена особиста диктатура з особистою канцелярією Сталіна й державним апаратом безпеки.

Після смерті Сталіна не було ясно, хто з того радянського апарату влади в майбутньому перебере на себе керівну роль. Маленков прагнув за допомогою державного апарату стати наступником Сталіна. Берія хотів те саме зробити за допомогою органів державної безпеки та міністерства внутрішніх справ. Хрущов перехитрив обох і здобув з партійним апаратом перемогу в боротьбі за владу, запровадивши знов на всіх щаблях повноту влади партійного апарату і тим самим визначивши шлях, якого три-

маються й до сьогодні. Конкретні заходи йшли в трьох напрямках: особиста канцелярія Сталіна була розпущена, а органи безпеки з обмеженою компетентністю були підпорядковані контролеві партійного керівництва; по-друге, державні органи поставлено в цілковиту залежність від партійних органів (за допомогою організаційних реформ); по-третє, через посилений контроль партія забезпечила собі пріоритет над армією.

Радянська система без вождя в одній особі не може успішно діяти, але це не означає, що цим вождем мусить бути Генеральний секретар партії. Ленін ніколи не займав цього посту, а Сталін з початком 1930-их рр. позбавив його політичної, суто організаційно-партійної функції. Щойно з перемогою Хрущова в боротьбі за владу пост першого секретаря (пізніше Генерального) став фактично символом голови держави в радянській системі.

По-третє, хрущовізм означає зростання життєвого рівня населення. Поліпшення життєвого рівня від середини 1950-их рр. вплинуло значною мірою на стабільність у житті радянського суспільства. Після смерті диктатора в керівництві дійшло до одностайного усвідомлення потреби далекосяжних заходів у боротьбі з масовою бідністю. Життєвий рівень до кінця 1970-их рр., хоч і повільно, проте постійно зростав. Від 1950 до 1981 р. реальне споживання на душу населення збільшувалось щорічно в середньому на 3,4 відсотка так, що життєвий стандарт середнього радянського громадянина майже потроївся. Найвищого приросту досягнено в другій половині 1950-их рр. та в 1960-их рр.; життєвий рівень значно знизився в 1970-их рр. і до 1981 р., коли він становив менше двох відсотків, а 1982 р. життєвий рівень становив уже менше одного відсотка.

Щоправда, навіть із такими досягненнями Радянському Союзові не вдавалось помітно зменшити відставання від західних індустріальних країн. Споживання на душу населення в Радянському Союзі наприкінці 1970-их рр. становило лише близько однієї третини того, що в США, і менше половини споживання на душу населення у Федеративній Республіці Німеччини. Тож Хрущов так і не спромігся, хоч як не нахвалявся наздогнати і перегнати США за кілька років. Але й тут він підвів базу під тривкий новий політичний курс, завдяки якому зміцніла нова законність радянської влади в очах власного населення. Тим більше, що поліпшення побуту здійснилося на фоні півстолітньої масової бідності. На початку 1950-их рр. купівельна

спроможність робітників та службовців дорівнювала рівневі бідності 1913 року. Політика піднесення життєвого рівня широких верств населення була спрямована одночасно на зменшення різниці життєвих рівнів в середині суспільства. Найбільшого успіху досягло населення, зайняте в сільському господарстві. Зокрема колгоспники значно наблизилися зі своїми прибутками до радянського середнього рівня.

Хрущовська стратегія на покращання забезпечення людності відрізнялася чітко від концепції Маленкова: Хрущов хотів вирішити проблему споживання без скорочення штатів збройної та важкої індустрії. Ця стратегія незмінних пріоритетів зброєння й армії лишилася до сьогодні священною. Тим-то Хрущов створив передумови, по-четверте, для світової зовнішньої політики, яку можна вважати дальшою істотною рисою змін у десятилітті після смерті Сталіна.

Щойно за Хрущова Радянський Союз свідомо ставав світовою потугою, яка прагнула до принципової присутності всюди, «цілі його були честолюбнішими, його наступ еластичнішим, а його політична концепція ще більш ідеологічною» (Р. Левенталь), ніж за часів Сталіна. Центром сталінської зовнішньої політики була Європа, її завданням було забезпечити «побудову соціалізму в одній країні» і по можливості ширити впливи СРСР. До всіх методів обмеженої влади Сталін ставився так само недовірливо, як і до переможних комуністичних режимів, яким вдалося дійти до влади без допомоги Червоної Армії. Для Сталіна був дійсним зовнішньополітичний принцип: хто не зі мною, той проти мене. Хрущов цей лозунг переінакшив: хто не проти мене, той зі мною. Найбагатшим на наслідки було відкриття третього світу, як досі цілковито не використаної можливості поширити радянські впливи. При тому експансія в третьому світі не обмежилась підтримкою комуністичних чи так званих революційно-визвольних рухів, але вона мала на увазі насамперед незалежні від блоків країни. Якщо Сталін вважав Неру та Нассера маріонетками імперіалізму, то Хрущов намагався використати (щó йому й удалося) приховану або й відкриту ворожість чи неприязнь до Заходу з боку колишніх колоній, використати так, щоб вони в зовнішній політиці брали прорадянський курс. Незалежні від блоків або прихильні до Радянського Союзу країни творили разом з соціалістичним табором — мовою зовнішньополітичної доктрини — нову «зону миру».

Радянська зовнішня політика від середини 1950-их рр.

відштовхнулася від сталінської. Сталін залишив Радянський Союз ізольованим, немобільним і малосильним супроти досить об'єднаного, єдиного фронту Заходу. Покінчивши зі станом напруженості, Хрущов знову здобув для радянської політики спроможність діяти. Акції доброї волі, дипломатія подорожей, контакти на верхах та обережне відкриття кордонів зробили радянську політику значно гнучкішою.

По-п'яте, як на останню характерну рису політики Хрущова можна вказати на його поворот лицем до ідеології. Хрищовське викриття і засудження терору означало не лише риск для всієї системи, але й призводило до кризи довір'я. Викриття прискорило перехід марксизму-ленінізму від революційної ідеології до завуальованого опортунізму та цинізму. Керівництво Хрущова докладало великих зусиль, щоб не допустити до краху ідеології. Це завдання вдалося Хрищову остільки, оскільки він щиро був переконаним у перевазі соціалізму.

Ідеологія стала визначальним фактором для багатьох конкретних заходів у внутрішній політиці. Хрущов спирався на неї перш за все, щоб людей спонукати до більшої продуктивності праці, щоб зміцнити дисципліну й контроль у суспільстві та щоб мобілізувати людей для великих цілей у майбутньому. Про це засвідчує нове вчення, мовляв, радянське суспільство вступило в «розгорнене будівництво комунізму». Вагомі внутрішньополітичні рішення від 1958 р. виразно позначені істотною ідеологічною рушійною силою політики Хрущова.

Між 1959 і 1964 рр. в Радянському Союзі було найгірше переслідування церкви від 1930-их рр. Понад 10 000 православних церков закрито адміністративним шляхом. Православна церква втратила більше половини своєї інституційної бази. Великих втрат зазнали євангелісти, баптисти та інші релігійні об'єднання. Оскільки передбачене марксизмом-ленінізмом поступове відмирання релігії в соціалістичному суспільстві не наступило, то партія втрутилась у процес побудови комунізму насильними заходами. Так само скоро була припинена повна сподівань «відлига» в культурній політиці. Хрущов ніколи навіть не припускав, щоб культуру та науку звільнити від їхніх функцій як слуг партії.

Які були передумови для далекосяжних змін радянської системи після смерті Сталіна в порівнянні зі стагнацією від середини 1960-их рр.? Три передумови: по-перше, рі-

шуча політична воля до змін у Хрущова, як керівника партії і уряду, по-друге, сильний тиск широких верств населення, та, по-третє, згода номенклатури та інших елітних груп, які вимагали зміни. Номенклатура після 1953 р. могла тільки виграти. Ті групи, які були зацікавлені у збереженні сталінізму, були менші і слабкіші, ніж ті, що могли сподіватись вигоди від змін.

Які є сьогодні передумови для нових змін та реформ, зокрема, у зв'язку з політикою гласності і перебудови? Можливо, горбачовському керівництву можна приписати політичне бажання до певних змін. В широких колах населення також поширене усвідомлення, що «далі так, як досі, не може бути». Але номенклатура, партійний апарат та інші елітні групи сильно зацікавлені в утриманні статусу кво. Вони побоюються, звичайно, і не безпідставно, що при різких економічних реформах та їхніх соціальних і політичних наслідках існує можливість — скоріше програти, ніж виграти. Парадоксальним результатом є те, що глибокі зміни за часів Хрущова спричинили появу сконсолідованої, самосвідомої і стабільної номенклатури, яка стоїть на перешкоді дальшим змінам радянської системи.

СИМВОЛИ НАДІЇ
КАР'ЄРА ДВОХ СЛІВ-ГАСЕЛ: «ГЛАСНОСТЬ» і «ПЕРЕСТРОЙКА»

Корнелія Ґерстенмаєр

«Популярність радянської держави, нашого уряду за кордоном — як у народних масах, так і серед інтелігенції — стала небувалою». Так писав нещодавно видатний теоретик у «Правде» і вказав, що «антирадянцям» на Заході щораз важче втримувати «штучно витворену» репутацію Радянського Союзу як немиролюбної та недемократичної держави. Цей «міф» не витримав зудару з «гласністю» і «перебудовою».

Щоправда, ті обидва поняття стали для чимало осіб — принаймні на Заході — символами надії на Радянський Союз, який перебудується на країну стремлінь до демократії та миролюбності. Цьому перечить пророчиста мовчанка більшості радянського населення супроти того, що тепер діється в його країні. Спритом обдарований, добре вже обізнаний з прийомами західних засобів масової інформації, сьомий секретар КПРС М. С. Горбачов у дечому має перевагу, яка суто оптично відрізняє його від трьох літніх попередників. Дивує також короткість історичної пам'яті: забулися стремління до реформ, які почалися вже за Маленкова (не досягнувши на практиці по нинішній день Хрущовської доби) і які в економічній політиці продовжувались аж до середини 1960-их рр. Хіба це не була «гласність», коли Хрущов на пленумах ЦК у 1953-54 рр. корегував опубліковані результати жнив, знижуючи їх багатократно: «Ми брешемо, — заявляв він, — ми маємо тільки половину того збіжжя, яке ми мали колись».

Звичайно, сьогодні «гласність» ширша, багатогранніша, багатомовніша і голосніша, ніж була тоді. З другого боку, часова відстань від сталінського масового терору сьогодні дорівнює майже 35 рокам, і, попри всі сталінські сутності та структури, сьогоднішній СРСР уже не сталінський.

Корнелія Ґерстенмаєр — публіцистка, радянолог, головний редактор німецького журналу «Kontinent». — *Ред.*

Переклад з німецької.

Скоріше перегрупування, ніж перебудова

Такий підхід до можливих реформ не усуває основних вад системи і перепон, на які натрапляє керівництво. У противагу енергійним зусиллям та незвичайній винахідливості Горбачова виявляються хиби системи, яка з погляду західних понять демократії навряд чи здатна до реформування. Те, чого прагне Горбачов, — це не демократизація на західний кшталт, не перехід на ринкове господарство чи плюралізм, а лише спроби, спрямовані на більшу ефективність, скоріше перегрупування апарату, ніж перебудова суспільства, яке він собі уявив. Сам Горбачов не лишив найменшого сумніву в тому, що йому не йдеться про зміну системи і що виборково впроваджуваний засіб у внутрішній політиці та пропаганді, отже його «гласність», має служити зміцненню системи, поставленої на рейки модернішої технології.

Щоправда, економічній реформі Горбачова, названій ним самим «радикальною», притаманні як добір драматичних слів, так і обережна стриманість, що вже колись характеризувала економічну реформу Косигина 1965 р. Різниця між нинішньою реформою і тодішньою — зовсім незначна. Так само й дотеперішні висліди закону з травня 1987 р. про побічну приватну заробітчанську діяльність — мінімальні. Здійснювання узаконень, спрямованих на пожвавлення виробництва й послуг, ускладнює обструкція влади, гальмують урядові обмеження, дефіцит матеріалів і брак робочої сили, а також заздрість громадян чи просто непевність щодо довготривалості нових заходів. А через надто високе оподаткування, дехто воліє вдаватися до ризикованих, але прибутковіших чорноринкових трансакцій. А коли зважити на таке, як постанова обласної ради в Красноярську, яка ліквідувала приватну спілку таксистів (на думку влади місячний заробіток 110 карбованців на водія зависокий), тоді не дивно, що кількість заяв на приватні підприємства залишається далеко позаду первісних передбачень. Або: опублікований на початку липня нібито «революційний» новий закон про підприємства регулює виключно державний виробничий сектор, і то цілковито в рамках існуючого планового господарства. Не випадково один радянський читач написав у дописі: «Це так, якби всадити зайця в мішок, зав'язати його міцно і наказати: а тепер біжи».

Запроектована реформа неминуче створює безліч таких

нових проблем, як постійно вимагані реформи цін, банків і кредиту, недостатня кваліфікація дотеперішніх керівників підприємств, породження загрозливих соціальних конфліктів тощо. Оскільки закон передбачає «раціоналізацію» місць праці, може дійти до масових звільнень з праці або до примусових переселень на інші місця праці, як, наприклад, у Сибір або на радянський Далекий Схід. За офіційними радянськими даними вже десятки тисяч безробітних азербайджанців насильно зобов'язано переїхати в Сибір, бо в Азербайджані є 250 000 безробітних, а в Сибіру далі відчувається нестача робочої сили.

Жвава дискусія

Нашуміла дискусія в СРСР у зв'язку з нерозв'язними економічними проблемами, зокрема про можливості застосування принципів ринкового господарства у плановій системі, належить до найважливіших дискусій, спонуканих «перебудовою». Критика в таких масштабах, близька до справжньої критики системи, досі не публікувалася в офіційних виданнях. У багатьох компетентних і сміливих висловах фахівців виявляється помітний сумнів щодо можливості істотних досягнень в умовах недовір'я до серйозності «перебудови», причому й тут указується на дальше повторення старих ідей.

Майже в усіх фахових колах — у господарників, істориків та педагогів — відчутне стремління до поспіху та до радикальних заходів, схильність до максимального використання теперішньої лібералізації.

Редактор авторитетного місячника «Новый мир» Анатолій Стреляний так заявив нещодавно в Московському університеті: «Повільне крокування є найбільшою небезпекою „перебудови"... Горбачов вагається в поширенні соціальної бази „перебудови", а це може довести до краху нашої справи і самого Горбачова». Під час тієї дискусії Стреляний заявив, що він не бачить справжньої «гласності»; його відвертий виступ на публічних зборах, однак, заперечує таке ствердження. В теперішній фазі «гласності» і «перебудови» часто проявляються разючі суперечності. Ця фаза ще така довільна: радянські керівники розгортають критику в досі небувалих масштабах, а водночас намагаються зберегти тоталітарне коріння.

Крім того, помітна тут і демагогія, така, як ось нещодавно у двох провідних радянських редакторів «ліберал-

ного крила», які твердили за кордоном, що вже немає в СРСР цензури. Цензура починається від самоцензури — автора, часопису, видавництва, поки вона доходить до властивої, досі аж ніяк не усуненої «останньої інстанції». Тим часом після довгих місяців бентежних чуток стало також відомо, що Солженіцин, публікований ще за Хрущова, не буде видаватися в Радянському Союзі в найближчому майбутньому. Не сподівайтесь, писала «Правда», опублікування Солженіцина або «інших ренегатів та пасквілянтів».

Метою залишається світова революція

Одна з особливостей «гласності» полягає, як думають радянські громадяни, в тому, що раніше писалось очевидну для кожного брехню, а тепер компонується вже й таку, що звучить правдоподібною. Незалежно від «гласності» «білі плями» залишаються, певні теми надалі заборонені в публіцистиці, передусім ці, що стосуються зовнішньої та військової політики. Поруч із здавна тавруваними в радянській пресі хибами в постачанні публікується тепер багато про соціальні лиха, на які досі існувало табу. Відверта дискусія над ними — разом із частковою сенсаційною лібералізацією культурного сектора — спрямована передусім проти застою, на картання апарату. Не випадково представники цього апарату дедалі більше обурюються на таку деструктивну, на їх думку, журналістику.

Мабуть, ніколи за радянської влади не вдавалися до дезінформації так віртуозно, як нині: це стосується передусім взаємин із закордоном. З другого боку, навіть усюди практикований змінений стиль не залишає сумніву щодо незмінно обов'язкових цілей кремлівського керівництва. Поряд із критичною переоцінкою власної позиції на міжнародній арені зберігається принцип класової боротьби з метою поширення соціалізму, тобто світової революції. Щоправда, тим часом увійшла в партійну програму КПРС теза про зречення насильного експорту революції. Закликається різними способами також до однаково «культурного», менше стереотипного інформування про західні країни. Але знаменною залишається недавня заява одного партійного історика, що й «мирна революція» — також революція; «її метою є покласти край насамперед політичному, а далі й економічному пануванню капіталу».

Зі своїми 35 відсотками Радянський Союз є й далі найбільшим експортером зброї до країн третього світу, він

далі форсує свою ракетну програму, що знаходиться в разючій суперечності з дефіцитним, а нещодавно ще більш скороченим у власній країні постачанням споживчих товарів, які на провінції й далі видаються на картки. 70 років після більшовицького клича «Вся земля селянам» може це звучати трагікомічно, коли під знаком «гласності» признаються тепер окремі «помилки» при колективізації (потім заперечувані на другий день), коли обережно піддається думка — давати землю тим, що «люблять ріллю», щоб в інтересах вищих урожаїв урегулювати таке користування землею законно.

А права людини?

Оскільки ще невідомо, як далеко Горбачов захоче і зможе піти у своїх поступках, то навряд чи можна сподіватися істотного перегляду радянської політики в питанні прав людини. Хоч саме тепер готується реформа юстиції, спрямована, серед іншого, й на обмеження надужиття КГБ та судових властей, не можна очікувати того, що партійне керівництво відмовиться від політичного карного права, а це означатиме непошану до прав людини. У послідовному забезпеченні прав людини власть імущі вбачають загрозу для держави. Це ставлення угрунтоване в радянському праві, і немає достатніх вказівок на зміну цієї правної системи без докорінної зміни системи.

Щоправда, тим часом навдивовижу відверто дискутуються в пресі питання реформи карного кодексу, здійснення кари, можливого скасування горезвісних параграфів про «антирадянщину». Однак звільнення понад 200 політичних в'язнів від 1986 р., звільнення від незаконного заслання Андрея Сахарова, як і те, що від січня цього року майже немає вісток з СРСР про політично вмотивовані ув'язнення — все це має якесь значення.

Що ж до лихої слави радянської пенітенціарної системи, то вона, поки що, дуже мало подає надій на зріст гуманності. А трактування владою правозахисників і далі є зневажливе, ба навіть гірше — репресивне. Замість ув'язнень тепер в СРСР воліють, як у Польщі, застосовувати позасудове переслідування. Не так, як у сусідній країні на заході, інакше ніж за Хрущова, в'язням сумління в СРСР дають тільки помилування, а не амністію чи аж реабілітацію. Випущені на волю й далі залишаються для держави злочинцями, які нерідко мусять зобов'язуватись на письмі

до зречення своїх переконань і до прийняття різних невигідних умов. Як і досі було, випускають на волю й тепер як кому захочеться, як перед тим ув'язнювали й засуджували. Радянські власті далі трактують правозахисників, «дисидентів» та національні меншості як взагалі щось неповноцінне у міжнародних переговорах. Акти помилування їх, які можна було б відзначати як цілком поважні, лишаються не вартими належної уваги, що доводить розуміти не як вияв зросту правової свідомості, а як вимушену чимось кон'юнктурну доцільність.

Жести толерантності

Взяти національні меншості — і тут відразу висуваються на перший план кримські татари, балти і казахи, котрих і далі тлумлять. Найновіші великі демонстрації в Прибалтиці з нагоди 40-річчя пакту між Гітлером і Сталіним кінчилися численними адміністративними карами. Їх зображено в радянських засобах масової інформації як провокацію, заініційовану західними таємними агенствами. Після грудневих заворушень у Казахстані застосовано довготермінові ув'язнення, один смертний вирок та, за офіційними даними, покарано 2 000 молодих людей забороною навчатися. Близько 800 кримських татар, які в липні демонстрували в Москві за повернення до Криму, були перевезені назад за Урал, де їм далі загрожують судові переслідування.

Кількасот членів віровизнаневих груп далі караються у в'язниці або на засланні, серед них литовські священики Альфонсас Сварінскас, Сігітас Тамкевічюс та єпископ Юліонас Степановічюс. Разом із теперішньою лібералізацією виникли нові релігійні рухи. Нещодавно українські католицькі священики вийшли з підпілля. Хоч «гласність» дозволяє диференціоване трактування релігійних тем у деяких засобах інформації, вона не досягла рівня хрущовської «відлиги». Напередодні тисячоріччя хрещення Русі (1988), радянське керівництво, як можна припускати, стрималось від виразного переслідування релігії і, либонь, робить певні примирливі жести. Вже впродовж місяців Москва розгортає пожвавлену церковну дипломатію. Це не означає, зрештою, зречення державою пропагованого атеїзму, припинення викривань релігії як «оманливого фактора», як «переконання чужого нашій ідеології й моралі», що можна було нещодавно прочитати в одній республіканській газеті.

Панівна ідеологія далі претендує на роль втілення єдиної досконалої правди, як це підкреслив член Політбюро Александр Яковлев у програмній промові в квітні. Тож і тут показуються вузькі, визначені системою межі «гласності». Немає ніяких заяв про наміри, не говорячи вже про заходи для створення державно-юридичних інститутів, які гарантували б права людини, її захист від партійної диктатури. Радянська конституція не передбачає ніяких меж для влади уряду. Всі теперішні події в Радянському Союзі відбуваються в рамках неоспорюваної однопартійної монополії на владу без виглядів на поділ влади, без контролю еліти влади, органи безпеки якої вміло прокладають межу між «дозволеним» і «недозволеним» і дбають про те, щоб кожен знав цю межу.

Ідеї залишаються тоталітарними

Якщо навіть можна вказати, що «гласність» уже виробила власну динаміку, то це не означає, що не можна її відвернути, коли тільки це видасться відповідним режимові. Мало правдоподібне, щоб це сталося раптово, більш правдоподібним буде сповільнене, поступове згортання, як це практикувалося після повалення Хрущова. В останні два роки урядування Хрущова, 1962-64, «відлига» вже виразно втратила свіжість, дарма що багато хто вважав політичний процес, початий десь у 1956 р., за непохитний. «У 1958 р., — пише один московський автор, — дух „тотальності" вимагав, щоб Борис Пастернак був утоптаний у землю за його роман; у 1988 р. може виявитись правильним і корисним опублікувати „Доктора Живаго" і наново інтерпретувати поета та його творчість в рамках тієї самої тотальності. Те, що діється тепер, можна назвати „назрілими завданнями тоталітарного суспільства". Ідеї, що лежать в основі цього суспільства, можуть мінятися, але за одної умови: вони залишаються тоталітарними ідеями...»

На критичні вислови економістів про невирішеність і відволікання проблем, на їхні скарги на діючі ідеологічні пріоритети перед вимогами економіки, на їхні більш або менш відверті виступи за реформи в дусі ринкового господарства Горбачов відповів у липні повторним беззастережним актом віри у планове господарство і запевненням, що соціалізм буде «зміцнюватись, а не замінюватись іншим суспільним ладом». Після виразного заперечення поглядів економістів партійним вождем сьогодні вже виникає запи-

тання, чи в майбутньому знайдеться ще в офіційних публікаціях місце на жваві критичні дискусії.

Основну оцінку «гласності» і «перебудови» радянськими громадянами дає зрозуміти ось такий анекдот, що тепер ширіться по СРСР: «Чи ти читав статтю у сьогоднішній „Правде"?», — запитує москвич другого по телефону. «Ні, про що? Цього по телефону не можу сказати». Це зводить до спільного знаменника складні почуття, що вже впродовж місяців оживлюють країну: те, що сьогодні дозволене, може бути завтра заборонене і можуть за це карати.

Відосередні сили

«Гласність» служить викриванню вад, вона служить — у ленінському розумінні — як засіб внутріпартійної полеміки в сенсі контролю бюрократії. Її не слід вважати — як цього вимагав правозахисний рух 1960-их і 1970-их рр. — за публічне поширювання «чужих» ідей або альтернативних програм, і вона залишається дуже вибірковою. Так само лишаються щільно закритими кордони країни, всяка спроба втечі з радянської території карається, як і раніше, зрадою країни, контакти з чужинцями далі підлягають виразним обмеженням, а повна відсутність публічного контролю над процесами приймання військових і політичних рішень не запевняє дійсного відпруження у зовнішній політиці.

Щоправда, Горбачов набагато більш усвідомлює реальність зовнішнього світу, ніж його попередники, а також і потребу економічних і соціальних реформ. Проте є дуже великим питанням, чи політична і соціальна система СРСР здатна витримати післяіндустріальний розвиток, приєднатися до технологічно-економічного прогресу сьогоднішнього світу, використати наукові та інші нововведення, тобто втілити теоретичні знання в практику в рамках системи. Певна річ, що структура радянського панування, по-суті, стабільна, а також має власну динаміку, яка також перешкоджує у глибоких реформах, якщо її не перестають вважати за недоторканну дійсність багатонаціональної імперії.

Могутні відосередні сили цієї імперії характеризують радянську державу і роблять малоправдоподібним те, щоб її режим міг не бути окупаційним, отже й зміг утриматись без примусу. А якщо так, то «гласність» і «перебудова» навряд чи можуть бути чимось іншим, ніж продуманою тактикою Москви — з метою ввести в оману Захід і дати

стимул в праці власному населенню до більшої лояльності та видайності.

Рух витворює непевність

На даному етапі стоїть питання не стільки про масштаб Горбачовської «революції згори», спрямованої на збільшення ефективності, як про її тривалість. Поки що бракує досвіду для реформи, спроможної витворити грунт для демократії; звичайно, це не виключає несподіванок чи справжніх змін. Не можна виключити того, що «нове думання» Горбачова є початком довгого — може, розгорненого на десятиріччя — перебудовчого процесу. Проте правдоподібнішим видається поступове повернення до модернізованої, «освіченої» форми тієї стагнації, яку називають брежнєвщиною. Хоч стагнація веде в порожнечу, якщо не в безодню, але обіцяє на поки що стабільність владі, яка ставиться до некерованих процесів і навіть до потрібної для життя ініціативи — з глибокою антипатією.

Навіть найнепевніший різновид стабільності веде до призвичаєння, а рух після довгої стагнації викликає почуття непевності. Після попередніх періодів якоїсь надії міра скепсису радянського населення тепер уже не дивує. «Нагорі гомонять — внизу панує тиша», кажуть у Радянському Союзі. За тією мовчанкою криється умотивований страх, що КГБ продовжує свою роботу, далі наповнюючи свої папки, і веде свої спостереження. Бо апарат державної безпеки не віддасть без бою своєї монополії на інформацію, отже й контроль над радянським суспільством.

«Гласність» помагає виявляти й контролювати можливу опозицію, як і в 1979 р. розправились із правозахисним рухом по двох десятиріччях.

Чи цей розрахунок правителів здійсниться, щонайменше сумнівно: кожний період лібералізації у Росії віддавна породжував нове покоління відважних людей, і вони завжди спиралися на здобуті позиції — нехай навіть тільки трохи пересунені вперед — попередників, готових на мучеництво борців за свободу. Соціополітичні процеси можна відвернути, проте невмирущість людського духу від того, по своїй суті, не міняється. Про це свідчить дещо і з того, що діється тепер у Радянському Союзі. Це і є, безперечно, позитивний бік цих подій. У цьому й надія — хоч напевно не правителів, — що може тут відкривається далеке майбутнє.

ТЕАТР ДЛЯ СЛІПОГЛУХОНІМИХ

Владимир Максимов

Хтось нещодавно дотепно зауважив: «Послаблення міжнародного напруження — на Захід їдуть Євтушенко й Вознесенський. Посилення міжнародного напруження — на Захід знову їдуть Євтушенко й Вознесенський».

Цей жарт найповніше передає суть радянської закордонної політики у сфері культури. Найбільше вражає те, що, не змінивши ні на йоту впродовж понад шістдесят років своєї доволі примітивної тактики й стратегії, ця політика залишається найбільш ефективною. Щоб переконатися в цьому, досить кинути ретроспективним оком на недавню історію Радянського Союзу.

Двадцяті роки

Не встигли зарости травою братні могили страчених більшовиками кронштадських моряків, тієї, за висловом Григорія Зінов'єва, краси й гордості російської революції, коли Ленін оголошує так звану нову економічну політику, і десятки найвизначніших ідеологічних представників радянської культури роз'їжджають по містах Заходу з оливковою гілкою в зубах і з пропагандистськими творами в кишенях. В інтелектуальних салонах і снобістських аудиторіях Берліна, Парижа, Лондона й Нью-Йорка вони розповідають зачарованій публіці казки про нечувану лібералізацію режиму, необмежену свободу культури в країні, розквіт творчості й соціалістичного гуманізму. В результаті політичний, економічний і моральний авторитет СРСР на Заході росте не з дня на день, а з години на годину: дипломатичні визнання наступають один за одним, капіталісти наввипередки пропонують кредити, інтелектуальні й політичні відвідувачі зі світовими іменами засипають радянські консульства проханнями про візи, а після візиту в «країні майбутнього» заповнюють своїми одами сторінки найбільш впливових видань у себе на батьківщині, а в той самий час

Автор — письменник, публіцист, редактор російського журналу «Континент». — *Ред.*

Переклад з російської.

більшовики холоднокровно добивають Закавказзя й Середню Азію, топлять у крові повстання тамбовських селян, виморюють голодом Кубань і Поволжя, спонукують заворушення в Болгарії та Німеччині, займаються шпигунством і дезінформацією в Європі та в обох Америках. Але задля успіху «великого експерименту» прогресивна еліта Заходу готова заплющити очі й затулити вуха на будь-яку фальшиву інформацію з країни її соціальних мрій. В цьому допомагають їй такі непомильні ідоли, як Герберт Веллс, Бернард Шоу, Ромен Ролан та інші. Всі вони вмерли в своїх постелях, оповиті шанобою сучасників, з гордовитою свідомістю виконаного обов'язку перед згорьованим людством.

Гірша доля спіткала радянських виконавців цього пропагандистського спектаклю. Відігравши свою роль, усі вони — Єсєнін, Маяковський, Меєргольд, Пільняк, Третьяков, Воронський та багато, багато інших — були незабаром доведені до самогубства або доживали віку в льохах тортур того самого відомства, яке оплачувало їхні закордонні подорожі.

Ще гірша доля спіткала тих політичних емігрантів, які повірили в байки про перетворення більшовицької диктатури в якийсь різновид національного самодержавства і, заробивши нашвидку на прорадянській пропаганді солідний, на їхню думку, капітал, кинулись на батьківщину ділити владу з кремлівськими заправителями. Всі вони безслідно загинули в нетрях Гулаг-у або Луб'янки. Ціною витонченого лакейства врятувалися одиниці, як, наприклад граф Алексей Толстой: незважаючи на свій нігілізм більшовики виявились водночас несамовитими снобами.

Тридцяті роки

Тільки що закінчилась кривава колективізація селян і штучно створений голод на Україні, які потягли за собою мільйони невинних жертв, прокотилась по країні хвиля політичних процесів і чисток; цензура в сфері культури стала тотальною, а вже нові апологети «радянського раю» поспішили на «загниваючий Захід» з сенсаційними вістками про тріумф демократії в Радянському Союзі, «щасливе життя трудящих» і розквіт соціалістичного реалізму в літературі й мистецтві.

І знов західні аудиторії ціпеніли від захоплення, раділи добрим вихованням і франтуватістю «уповноважених пред-

ставників культури» з Країни Рад. І знов на допомогу їм поспішили найкращі з найкращих світил передової культури капіталістичного світу: Томас Манн, Бертольд Брехт, Леон Фейхтвангер та інші, нижчі рангом. І знов усе закінчилось тим самим: для одних (наприклад, для Михайла Кольцова, Ісаака Бабеля, Владимира Кирщона) — смерть у Гулаг-у або куля в потилицю, а для інших, вищеназваних — слава за життя, солідний рахунок у банку та посмертні почесті.

Сорокові роки

В ейфорії спільної перемоги над фашизмом культурне братання перетворилось у різновид епідемії. Французькі мислителі у вірнопідданському екстазі договорились до того, що проголосили лозунг: «Якщо ти не сталінець, ти не інтелектуал». Далі йти вже, як кажуть, було нікуди. Перед черговим поколінням радянських дезінформаторів від культури, наприклад, Константином Сімоновим, Іллею Еренбургом, Александром Фадєєвим, як за помахом чарівної палички, відчинялися двері всіляких салонів, респектабельних домів. Пропагандистські казки недавніх «братів по зброї» приймались як правда останньої інстанції, а сміливці, які пробували в тому сумніватись, піддавались всесвітній анафемі.

Не оминула ця пошесть і нашої еміграції. Радянським патріотизмом заразились найвидатніші російські родини: Волконські, Кривошеїни, Татіщеви. Бердяєв вивісив над своїм домом червоний прапор. Найбільше сповнені туги за російськими берізками і славою імперських стягів стали в чергу за радянськими паспортами. Сам Молотов разом з послом у Франції Богомоловим благословив наївних у їхню патріотичну подорож. Брали їх просто після прибуття до Москви з Білоруського вокзалу. Потім ніхто про більшість із них нічого не чув.

Одночасно мільйони радянських військовополонених заповняли численні табори від Воркути до затоки Нагаєво; військові трибунали безпощадно розправлялися з учорашніми переможцями, серед яких був і Александр Солженіцин, а новий голод косив сотні тисяч селян на Україні і в Молдавії. До того ж невдовзі настали і погроми єврейської інтелігенції, коли загинули найкращі її представники: Міхоельс, Маркіш, Квітко та безліч їхніх побратимів.

А наші дезінформатори від культури (наприклад, Фа-

дєєв і Еренбург) на запитання своїх західних друзів про долю їхніх єврейських колег, не мигнувши оком, відповідали, що зустрічалися з ними не пізніше, як у день від'їзду за кордон. І західні колеги тих дурисвітів не тільки вірили їхній брехні, а й ширили ту брехню на сторінках західної преси і в університетських аудиторіях.

Правда, на цей раз обидві сторони (за винятком одного тільки Фадєєва, який у пориві каяття пустив собі кулю в серце) щасливо повмирали у власних постелях або в номенклатурних клініках.

П'ятдесяті роки

З приходом до влади Хрущова, з його промовою на XX з'їзді партії про «культ особи», радянська культурна експансія на Захід прийняла масштаби стихійного лихоліття. Оперні тенори, поети, кінорежисери, танцюристи, професори обох сторін злилися в екстазі вселюдської єдності, хором проголошуючи початок золотого віку культури та вселюдського щастя.

На цьому райдужному фоні відразу помітно визначились два «критики режиму», як їх відразу охрещено на Заході, — Євтушенко й Вознесенський. Засуджувані в себе на батьківщині партійною критикою і очорнювані наклепами сталіністів, вони мужньо боролися в країнах капіталу з визиском і безробіттям, італійською мафією й війною у В'єтнамі, західнонімецьким реваншизмом і капіталістичною гонкою зброєння. Дивно, але ніхто з їхніх західних колег та обожнювачів не запитав їх, чому інших літературних критиків режиму, таких, як, наприклад, Наріцу, Тарсіса, Синявського та Даниеля посилають не в закордонні подорожі, а в табори і психіатричні лікарні, з якої причини закривають не дуже численні вже церкви, і чого шукають радянські військові дорадники на Кубі, Близькому Сході та в Африці?

Відтоді вже майже тридцять років ці два улюбленці певної західної публіки — Євтушенко і Вознесенський — роз'їжджають по всьому світу, пропагують політику кожного чергового генерального секретаря в найбільш вигідному для нього світлі, принагідно таврують соціальні вади та «агресивну політику» Заходу. І ніхто з їхніх тутешніх друзів не запитає їх, чим зайняті радянські окупанти в Афганістані й Чехословаччині, за які злочини відсиджували

терміни ув'язнення письменники Руденко, Ратушинська, Нєкипелов, Марченко, Бородів та ціла низка інших, чому перебували в ув'язненні та на засланні всі члени радянської комісії нагляду за Гельсінкськими угодами або що заставляє власті переслідувати власних пацифістів, якщо СРСР дійсно зацікавлений у міжнародному відпруженні і ставить перед собою тільки мирні цілі?

І якщо б тих професійних дезінформаторів приймали на Заході тільки запеклі марксисти або наївні простачки! Що, наприклад, спонукує великого Антоніоні засідати в одному журі і підтримувати демагогію Євтушенка на кінофестивалі у Венеції? Чому досконалий італійський актор Марчелльо Мастрояні (перед яким схиляю голову), захлинаючись від захоплення, знаходить у Радянському Союзі спільну мову з патентованим конформістом Никитою Михалковим і не виявляє будь-якого зацікавлення творчістю геніального Параджанова? Якими міркуваннями керується Ватікан, коли приймає у себе хор П'ятницького на чолі з тим же Євтушенком, благословляючи їх на прощання? Може хтось мені сказати, що цього вимагає велика політика. Ризикуючи ще раз бути обвинуваченим у самовпевненості, я все ж таки насмілююсь твердити, що розуміюся на політиці не гірше за кардинала Кассаролі. І я готовий на конкретних фактах довести цьому політичному мислителеві, що його довголітні дипломатичні тонкощі не довели ні до чого, крім дальшого посилення переслідувань католицької церкви в усіх кінцях світу, контрольованих його тоталітарними співрозмовцями.

Звичайно, наші московські гості не забувають і про еміграцію. Застосовуються все ті самі, випробувані десятиріччями засоби: збудження ностальгії, патріотизму, любові до російської культури, інтимна інформація про докорінні зміни на верхах, які доведуть до повної демократизації радянського суспільства, заклики помагати оновленій партії в боротьбі з вузьколобими сталіністами, які нібито уперто гальмують лібералізацію країни. Слабка емігрантська душа. Ох, як хоче вона вірити, що ось-ось, не пізніше наступного понеділка, настане на батьківщині емігранта «любов во чоловіціх і розтвореніе в воздусіх», і він, отримавши прощення й пестливе слово від любої батьківщини, вдячно припаде устами до її благодатної землі. І ось уже з Парижа і Лондона, Сіднея і Вашінґтона, Мюнхена і Амстердама ширяться по емігрантських загумінках чутки, одна вірогідніша за другу: «Тарковський уже купив кви-

ток», «Солженіцин і Аксьонов уже в дорозі до Москви». А коли вже такі зубри рушили, то рядовій утікацькій братії сам Бог велить!

Щоправда, Тарковський купив квиток, але не до СРСР; Солженіцин та Аксьонов не рухались з місця. Та й рядова братія хвилюється просто з цікавості... Але якесь збентеження в умах таки постало, тож у скаламученій воді такого збентеження спеціалістам з Луб'янки буде набагато легше ловити очманілу рибку.

Часи, очевидно, міняються, але міняються тільки в тому сенсі, що ідеологічних маврів уже не знищують після того, як вони зробили своє. Тому я переконаний, що теперішні дезінформатори від культури упокояться, кінець кінцем, у повному блаженстві, оплакувані владою та близькою рідне, а їхні сумнівної вартості функції дістануться наступному поколінню ідеологічних хитрунів.

На жаль, скептики мають рацію: історія навчає, що вона нічого не навчає. І ця моя стаття потоне в хорі солодкоголосих сирен детанту та культурного обміну. Недарма ж Євтушенко, обвішаний багатьма радянськими орденами та лауреатськими значками, нещодавно отримав в Італії ту саму премію, якої колись удостоїлась дослівно зацькована офіційною пропагандою Анна Ахматова. (Кажуть, що ця премія надається за культурне зближування народів. В даному разі вона зблизила тільки італійську громадськість із відділом дезінформації КГБ, з чим я цю громадськість поздоровляю). Але тішить мене те, що маю змогу бодай висвистати цей безсоромний театр для західних сліпоглухонімих і тим самим злегка порушити духовний комфорт його режисерів і виконавців.

На закінчення дозволю собі дві цитати. Перша — з Джона Берклі:

> Якщо воно так є, як є, і наслідки такі, які мусять бути, то навіщо ми себе обманюємо?

Друга — з листування Леніна з Чичериним:

> В результаті моїх безпосередніх спостережень в роки моєї еміграції мушу признатися, що так звані культурні верстви Західної Європи й Америки нездатні розібратися ні в сучасному стані справ, ні в реальному співвідношенні сил; ці верстви треба вважати глухонімими і діяти у відношенні до них, виходячи саме з такого розуміння суті речей. Капіталісти всього світу та їхні уряди в гонитві за здобуттям

радянського ринку заплющать очі на дійсність і перетворяться в глухонімих сліпців. Інакше кажучи, вони будуть трудитися над підготовою до власного самогубства.

Будучи послідовним ворогом усякого — як брунатного, так і червоного — тоталітаризму, я таки підписуюсь під останньою цитатою обома руками.

ТРАГІКОМІЧНИЙ СПЕКТАКЛЬ

Едуард Кузнецов

Після двох десятиріч брежнєвської стагнації, коли-то над безкраїми просторами радянської імперії, здавалося б, навіки закріпився дух нудьги, безініціативності та цинізму, те, що сьогодні діється в СРСР, виглядає незвичайно цікавим. Але пам'ять підказує нам, що були часи ще цікавіші і — для легковірних — ще перспективніші. Досить згадати хоч би НЕП чи хрущовські зусилля... Однак усі вони кінчалися зовсім не так, як пророкували західні знавці московських тайн, ті оракули чи невтомні «орнітологи», що впродовж десятиріч були зайняті шуканням «голубів» у кремлівському тераріумі.

Визнання партією потреби радикальних змін чи реформ свідчить про глибоку кризу радянської системи. А коли вона була не в стані кризи? Балансування на грані кризи — це перманентний стан радянської дійсності. Отже, справа тільки в черговому загостренні недуги в тому постійно нездоровому організмі. Вилікуватись йому ледве чи судилось (в цьому випадку треба було б говорити про принципово іншу систему), він може тільки ще раз підлікуватись (за допомогою закордонних донорів), щоб з новою силою докрокуватись до ще однієї кризи. Чи може, наприклад, афганський дехкан (селянин) симпатизувати «перебудовним» зусиллям радянської держави, щоб вона, не змінивши своєї імперіалістської суті, змогла з більшою ефективністю допомагати вести бойові дії в Афганістані?

Таке наше принципове розуміння реформ у радянській системі. Але тих реформ там і не видно. Є балачки про них — і нічого більше. Дещо спрощуючи ситуацію, можна твердити, що вже існує якась форма гласності (убогої, спущеної згори для якихось хитрих партійних цілей), але так званої перебудови не видно. А гласність без механізму, який здійснював би задумані реформи, — це майже ніщо. («Майже» — тому що правда, навіть сказана з найвищого

Едуард Кузнецов — колишній дисидент, суспільно-політичний діяч, письменник, публіцист, автор книг «Prison Diaries» (1980), «Мордовский марафон» (1979). — *Ред.*

Переклад з російської.

дозволу, з оглядкою на начальство, має свою логіку, небезпечний для партії характер якої може — при всій малоймовірності цього — виявитись зненацька).

З одного боку система, яка вже загнала себе в тупик, намагається з нього виплутатись, а з другого, вона надто інертна, склеротична і смертельно боїться будь-яких нових рухів, не безпідставно підозріваючи, що такі рухи їй (або, принаймні, її володарям) небезпечні. Мені здається, що значна частина адміністративного апарату усвідомлює потребу перебудови, щоб урятувати країну. Але чому, мовляв, у моєму районі, на моєму заводі, в моєму колгоспі? Зробімо це краще в сусідньому. Бо ж потреба перебудови це таки абстракція, а відповідальність за її здійснення мусять узяти на свої плечі конкретні люди, які за свої посади тремтять більше, ніж за долю всієї безмежної країни. Таке царство нестійкого мислення вганяє себе у черговий пароксизм шизофренії: на словах ніби всі «за», а на практиці «проти». А щодо рядової людини, то їй не до перебудови: вона стоїть у чергах за продуктами.

Перед нашими очима вирисовується черговий трагікомічний спектакль. Далеко не всі його сцени головний режисер грунтовно продумав, дещо відбувається спонтанно, дещо наперекір партії, проте фінал передрішений. Інакше й не може бути, поки на авансцені не вистачає акторів, поки звісно, що режисер і на секунду не завагається махнути, вказуючи рукою, якщо піде щось уже зовсім не так — і на сцену ввірвуться загони відгодованих «пожежників» із синіми погонами.

25-РІЧЧЯ РЕФОРМ В СРСР
ГОРБАЧОВСЬКА «ПЕРЕСТРОЙКА» ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК

Омелян Бей

Останній Пленум ЦК КПРС (червень 1987 р.) може стати радянським Рубіконом. Це залежатиме від таких факторів: а) грунтовної перебудови («перестройки») економічної системи СРСР і б) введення концепції гласності.

Горбачовська «перестройка» є третьою з черги спробою реформувати економічну систему СРСР у післясталінській добі. Перша спроба в 1957-64-их рр., знана пізніше як «Ліберманізм», закінчилася безуспішно з упадком Хрущова. Друга спроба в 1965-70-их рр., знана як Брежнєвсько-косигінський «синтез», була лише відлунням Ліберманізму і відійшла на задній план, не осягнувши мети. Централізм, бюрократизм та боязнь, викликана місницькими тенденціями, були надто сильними, а сили поступу і прагматично-економічного мислення надто слабкими, щоб розвивати економічну систему згідно з принципами доктрини так званого «зрілого соціалізму».

Аж група М. С. Горбачова прийшла до висновку, що в добу комп'ютерів та ро́ботів СРСР не зможе розвиватися по лінії других великих держав без основної, радикальної (а навіть революційної — за словами Горбачова) перебудови економічної системи.

Світла і тіні «реформ» Лібермана

У 1962 р. український економіст-статистик О. Г. Ліберман виступив з проектом поліпшення планового механізму. Хоч сам проект годі назвати ревізіоністською спробою чи різновидом югославського «ринкового синдикалізму», його автор мав на увазі такі основні цілі: а) надати плануванню більшої гнучкості і б) звільнити суспільну організацію з-під надмірного контролю планових органів.[1]

Автор — економіст, професор Шіппенсбурзького університету (штат Пенсільванія). — *Ред.*

Ліберман пропонував реформувати нераціональні методи планування, зробити економіку більш здатною на зміни ринкових відносин. Автор проекту не мав на увазі ліквідувати центральне планування як основну функцію соціалістичної економіки, а лише збільшити відповідальність і оперативність на місцях, включаючи механізми самоокупності й прибутковості підприємств. Проект розглядав чотири головні визначники продукційного процесу: а) роль прибутку, б) окупність капіталовкладень, в) теорію цінності і г) теорію розподілу.[2]

Чи не найголовнішим аргументом Лібермана була прибутковість підприємств. На його думку, її можна осягнути шляхом перебудови планового апарату, матеріальним зацікавленням самих працівників та усуненням штучно вбудованих цільових показників. І хоч економіка мала б надалі бути керована «видною рукою»[3], саме управління нею мало б перейти до розпорядження продуцентів. Точніше: радянська система мала б функціонувати за зразком югославської моделі, себто центр мав би відповідати за основні (загальносоюзні) планові пропорції, саме управління підприємствами перебрали б на себе місцеві органи, включно із справами цін і плат, асортименту товарів, оптимізації продукційних процесів тощо.

Проект Лібермана — це різновид децентралізованої системи, у якому планові органи мали відіграти балансуючу, коригуючу роль. Його проект був подуманий так, щоб полегшити продукційні процеси, зробити виробництво якісно вищим, ліквідувати непродуктивне дублювання, зробити систему більш гнучкою до коливань ринку, створити її самоокупність.

Брежнєвсько-косигінський «синтез»

З приходом 1964 р. на пост Голови Ради Міністрів СРСР А. Н. Косигіна, проект Лібермана тимчасово призабуто. Після того, як у 1965 р. ліквідувалися раднаргоспи, Косигін, перехопивши основні тези Лібермана, замінив їх тезами «демократичного централізму», спертого на галузево-міністеріальній системі дохрущовської доби. «Синтез» Косигіна мав на меті ліквідувати паралелізм 1957-64-их рр. Насамперед «синтез» зменшив кількість показників-нормативів, переніс справи окупності й асортимент товарів, а також більшість цін і плат до розпорядження підприємств. Хоч основним принципом «синтезу» була фондовіддача,

спочатку тільки найбільш ефективні підприємства були включені до експерименту. Коли ж і менші підприємства й собі почали вводити принципи «Щекіно»,[4] доступ до експериментування почали гальмувати самі міністерства; менеджери підприємств поступово почали втрачати право встановляти ціни й преміальні надбавки, а фонд плат знову віддали під контроль центру. Побоюючись початкових успіхів «синтезу», на початку 1970-их рр. знову почали вводити централізовані ціни, збільшивши теж кількість показників керованих центром.

Резолюції 1973 і 1979 рр., що мали збільшити оптимізацію продукції через заміну показника-брутто продукції (виводу) показником нетто продукції, не принесли бажаних результатів, коли-то центральні органи шляхом «колективної автаркії» стримували будь-які самостійні рішення підприємств і зводили оптимізаційну політику до нуля.[5] На відміну від резолюції 1973 р., що вводила концепцію амальгамованих підприємств з докладним розподілом функцій, резолюція 1979 р. ввела принцип «демократизму» в управління продукції, а також певний вплив профспілок. Хоч ця резолюція ввела і територіальний принцип, і ставила вимогу, щоб плани складались «знизу», кількість нормативів була надто високою, щоб методично налагодити роботу між центром і територіальними відомствами. Одним із слабких місць резолюції була суперечність між нормативними показниками, а позитивними.[6]

Резолюція не рішила теж питання цін і плат. Не маючи двох основних параметрів продукції, результати не були здатними задовольнити плановий оптимум, не говорячи про задоволення активної співучасті заінтересованих сторін. Період «синтезу» створив два рівнорядні ефекти: короткотривалі підйоми плодотворності та довші періоди економічного застою. Чергова доба Андропова-Черненка дала деякий поштовх у напрямі збільшеної лібералізації, але не була в силі усунути стагнаційні елементи попередньої доби.

Головні тези горбачовської перебудови

Потреба радикальної перебудови була спричинена нераціональним плануванням попередньої доби, тупоголовством адміністраторів, заскорузлістю у соціальному спілкуванні, інертністю і істотним відхиленням від того, чим мав би бути соціалізм.[7]

В 1977-82 рр. Брежнєвсько-косигінський «синтез» відзначався наднизькими темпами росту сукупного національного продукту (СНП), що зростав усього 2-4% річно, різким спадом плодотворності праці, зростом інерції і апатії, незаінтересованістю у кінцевих результатах і значним відтоком робочої сили з нечорноземної зони РРФСР у більш розвинуті райони (Прибалтику, Україну тощо). І хоч деякі спроби усправнити плановий механізм мали місце в 1980-84 рр., аж прихід до влади М. С. Горбачова визначив більш радикальні способи задовольнити так звані «об'єктивні закони» «зрілого соціалізму» і замінити екстенсивний ріст економіки інтенсивним.[8]

Головні тези горбачовської перебудови такі:

1. Самостійність підприємств, їх повний перехід на систему госпрозрахунку[9] й самоокупності.

2. Перехід від суто адміністративних методів управління до суто економічних методів управління.

3. Докорінна перебудова централізованого планування, розвантаження центру, перекидаючи на нього лише справи збалансованості та загальні пропорції.

4. Кардинальна реорганізація ціноутворення, бо ціни дотепер були штучними показниками вартості.

5. Створення механізмів співпраці й координації у сфері продуктивних сил і ресурсної бази.

6. Поліпшення кредитування, зміна банківського нагляду над витратами підприємств.

7. Обмеження надмірного втручання центру в нижчестоящі інстанції.

8. Піднесення ролі зовнішніх торговельних зв'язків, себто зробити товари більш конкурентно здатними.

9. Обмеження кількості продукційних міністерств, деякі ліквідувати, а деякі об'єднати.

10. Звернення більшої уваги на розвиток союзних республік.[10]

Крім тих головних планів перебудови, ряд похідних функцій залишено територіальним інституціям, які матимуть чи не основне значення для розвитку союзних республік, зокрема України.

Самостійність підприємств стосується самостійного вирішування щодо встановлення річних планів, які в минулому становили частину централізованого планування. Відтепер вся праця підприємств буде цілковито базована на госпрозрахунку (cost-benefit approach) і самоокупності. Згідно з тим ріст підприємства і його «показники успіху»

узалежняться від остаточних результатів, себто від дійсної прибутковості й плодотворності продукції. З перебудовою підприємства звільняться з-під надмірного контролю центру, а також від надмірного втручання міністерств різного адміністративного підпорядкування.[11] І хоч існуючі галузеві міністерства будуть відповідальними за нагляд над розподілом і перерозподілом продуктивних сил, самі підприємства матимуть більше свободи у вирішуванні планів; вони отримають поширену можливість «продукувати на ринок». В теорії це означає, що підприємства будуть орієнтуватись на ринковий попит і коливання у задоволенні потреб споживача.

Запроектована перебудова дає союзним республікам нагляд над усіми середньо-великими і дрібними підприємствами, продукція яких призначена в основному на місцевий ринок. Хоч не було подано точного означення для понять «середньо-велике» і «дрібне» підприємство, можна припускати, що ці категорії включатимуть підприємства харчової, легкої, місцевої, м'ясної і молочної промисловості, міністерства лісової промисловості, меліорації, монтажних і спеціальних будівельних робіт, індустрії побутових послуг, місцевого транспорту тощо. У деяких слаборозвинутих республіках (Закавказзя, Центральна Азія) ця реформа стосуватиметься більшої половини реалізованої валової продукції. Якщо йдеться про Україну, то кількість «самостійних» підприємств, буде значно меншою тому, що УРСР — це республіка важкої індустрії і нагляд місцевих органів співпадатиме з наглядом центральних органів. Україна зможе компенсувати такі обмеження значно розширеними міжнародними зв'язками, себто її участю у міжнародному поділі праці вона зможе «вирівняти» деякі обмеження у сфері внутрішньої «самостійності».

Теоретично беручи, адміністративні операції варіантами прийомів будуть менш залежними від капризності центральних органів, а вирішуватимуться шляхом місцевих навиків. Наприклад, на початку 1980-их рр. УРСР доручено ввести принципи «самостійності» і самоокупності для харчової промисловості, спочатку на базі експерименту. В цілому експеримент дав чимало позитивних результатів, однак постійне втручання вищестоящих органів і брак дійсної самостійності підприємств цієї галузі (близько 250 фірм), поруч із директивною залежністю республіканських органів, стали причиною багатьох перебоїв, а також недоброякісних адміністративних переплетень.

Сучасна перебудова пропонує введення двоступеневого підпорядкування: союз — республіка. Наскільки результати будуть кращими залежатиме від докладного определення ролі контрагентів і гнучкості положень п'ятирічного плану. Можна припускати, що союзному урядові не потрібні певні галузеві міністерства, коли їхні республіканські відповідники можуть значно краще вив'язатись із виконанням завдань і пропорцій росту, встановлених централізованим плануванням.[12]

Другим основним механізмом перебудови має стати перехід від адміністративних методів управління економікою до економічних методів управління народним господарством. У плановому господарстві перехід до таких методів управління є складною проблемою,[13] розв'язання якої є узалежнене від відповідного врегулювання самих пропорцій планування. Кожний план, який не реагує на ринкові відносини, завжди вносить елементи вбудованої штучності. У системі суцільного планування (comprehensive planning) деякі показники успіху можуть бути штучно заниженими, інші, навпаки, — штучно завищеними.

У випадку індикативного планування (наприклад, у Франції) гнучкість економічних методів управління (нормативів) узалежнюється від координаційної здатності інституцій, які беруть участь у встановленні загальнонаціональних пропорцій. У Франції учасниками встановлення нормативів є підприємства, самі працівники і профспілки, держава і банки. Командне планування радянського типу такої координаційної здатності досі не проявило. Якщо перебудова подумана на зразок французької моделі з її системою добровільності контрагентів прийняти чи відкинути запропоновані державним статистичним бюро пропорції, вона може ввести елементи стимулу праці, якого бракувало у командному плануванні. Безперечно, якщо б СРСР бажав успішної перебудови, він мусив би створити власний різновид індикативного планування.

Однак на підставі первинних інформацій можна сказати, що концепція економічних методів управління в СРСР має поки що більше відношення до ліквідації адміністративних переплетень попередньої доби, ніж до економічних методів управління сучасного «менеджерського капіталізму». Адже звісно, що принципи об'єктивних економічних законів і пропорцій не відмінні в обох економічних системах.

Перебудова буде тим успішнішою, чим більшою буде тенденція наближувати її до теоретичних основ моделі

польського економіста Оскара Лянґе та його «дуалістичного» трактування концепції рівноваги в соціалізмі. Перша рівновага репрезентує «ринкову об'єктивність», де ціни встановляють на підставі попиту (попит-пропозиції), а система «пошуку-помилки» урівноважується параметричною функцією ціни. Друга рівновага є «індивідуально-суб'єктивною», де діють закономірності споживання, де пропорції і показники росту діють на засаді різниць між затратами й прибутками.[14]

У випадку примінення економічних методів управління, пропонована перебудова переходитиме ряд похідних перебудов аж до часу, коли органи децентралізованого господарства будуть здатними імітувати прийоми моделі, про яку мова. Якщо йдеться про Україну, введення економічних методів управління не повинно спричинити значних труднощів. Можна припускати, що науковий сектор УРСР здатний урівноважити розбіжності між теоретичними прийомами, а практичними діями. Інші республіки можуть бути в значно гіршій ситуації. Без адміністративної опіки й субвенцій попередніх десятиліть, «децентралізація» планування може ввести чимало стихійних елементів з можливістю дестабілізації системи.

Майже пряма участь України в зовнішній торгівлі і її здатність організувати «наспіл-компанії» («joint ventures») з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) і деякими державами Західної Європи підказує, що перехід до економічних методів управління позитивно впливатиме на ріст економіки УРСР. Одним з негативних аспектів може стати формат госпрозрахунків між Києвом і Москвою, формат директивних відносин, питання вибору партнерів, міжнародних мит, цін і плат, а також похідні питання націнок і уцінок, ходових і неходових товарів. Стосовно показників номенклатури підприємств є ще чимало адміністративних перешкод.[15]

Ще іншою вимогою перебудови є проблема показників, які б слід обмежити до «найбільш союзних» пропорцій. Ще іншим питанням є складання господарських договорів між контрагентами: наприклад, українське підприємство входить у прямий контакт з однорядним підприємством у Грузинській РСР, ПНР чи ФРН без надмірного втручання центру, включаючи фондову контроль з боку Держбанку СРСР.

Ставлячи вимоги щодо ефективності діяльності підприємств, однією з передумов перебудови буде введення кор-

пораційного податку, базованого на прогресивній засаді, як це має місце в США. За таких умов не тільки підприємства задовольнять диктат попиту й пропозиції, але й теорія цінності набере більш конкретних форм. Основним різновидом нової системи стане визнання трьох головних нормативів: заробітної плати, фонду матеріального зацікавлення і норматив прибутку.[16]

Перебудова створить і ряд довготривалих недоборів. Внаслідок впровадження комп'ютерів, технологізації та потокових операцій і роботизації може наступити гнітюче безробіття, особливо в трудонасичених областях України, наприклад, у Західній Україні, а внаслідок задоволення зростаючого попиту на товари і підвищення прибутковості — переміщення робочої сили. Щоб запобігти надшвидкій міграції населення у перспективні райони СРСР, уряд УРСР буде змушеним шукати альтернатив: або створити низку місцевих побутових підприємств, або стимулювати відтік надвишки робочої сили у південні області, які постійно проявляють брак такої сили. З цього погляду, балтійські республіки і Білорусія є у багато кращій ситуації. Дуже важкі обставини можуть виникнути в республіках Центральної Азії, населення яких надшвидко зростає, виявляючи невелику здатність щодо перерозподілу ресурсів. Перебудова може навіть спричинитися до економічного застою.

Іншою проблемою перебудови може стати координація щодо пропорцій цілісного розвитку. У системі централізму галузеві пропорції ставали жертвами нераціонального втручання вищестоящих органів. У тій же системі рата капітало-виводу мала тенденцію швидко зростати, внаслідок чого нарощувався неплодотворний вжиток капітальних ресурсів («расточительство»). Високою була також рата капітало-праці, що й доводило до нераціонального розподілу трудових ресурсів, незаінтересованості. В умовах надмірної опіки держави не могло бути мови про економію продуктивних сил.

У новій системі попередньо заощаджені фонди поряд з раціоналізаторськими прийомами майже повністю повертаються підприємству. Наскільки успішними чи неуспішними будуть підприємства України залежатиме більше від кмітливості менеджерів і гнучкості прийомів, ніж від зовнішніх факторів. На підставі дотеперішніх «показників успіху», підприємства України є спроможні задовольнити темпи швидкого росту. Це вимагатиме чимало виправлень,

можливо й певної переорієнтації, у чому немалу роль гратиме участь УРСР у міжнародному поділі праці.

Ще іншою базою перебудови є система ціноутворення. В системі командної економіки минулого ціни не були показниками вартості. За таких умов ціни на деякі підставові (часто виселектовані) товари й послуги (наприклад, хліб, молоко, житло, комунальні послуги, транспорт, дитяча одежа) були свідомо заниженими, а ціни так званого «товару вищої категорії» (наприклад, м'ясо, одежа, домашнє устаткування, мебель) були завищеними. Ціни командної економіки не були інструментом розподілу ресурсів, бо планове господарство руководилось політикою первинного, на практиці досить обмеженого, задоволення вимог споживача, нехтуючи постачанням товарами «вторинного» задоволення, питаннями якості товарів і послуг, а також зростаючими вимогами економічного росту держави і її значення на міжнародній арені. На думку академіка С. Шаталіна, «у соціалізмі особливого значення набере механізм формування потреб, який вимагає їх збільшення, розвитку й збагачення, а також витіснення потреб, нераціональних із суспільної точки зору і об'єднуючих людей як осіб».[17] Здається, у тому визначенні Шаталін пропонує контроль держави над сферою споживання. Запитання: якою має бути контроль і хто матиме останнє слово у встановленні бар'єрів щодо задоволення чи незадоволення вимог споживача?

Внаслідок перебудови виникне питання самофінансування. Повний госпрозрахунок немислимий без основного перегляду цін і плат, себто без їх диференціації. Адже часи «уравниловки» плат чи політики штучного наближення рівнів минули. Якщо вірити твердженню М. І. Рижкова, республіканські органи отримають повновласті самостійно формувати ціни й плати. Якщо не існуватиме система координації, то може нарощуватись прогалина між перспективними і менш перспективними районами держави, створюючи ситуації подібні до тих, що у капіталістичних державах, а ще більше в країнах «третього світу».

У капіталізмі прибутково-орієнтовний продуцент наймає вводи так, щоб граничні вводо-затрати компенсувались граничними продукто-доходами. Якщо йдеться про споживача, то він купує товари з погляду їхньої граничної корисності на грошову одиницю. Коли складається графік попиту і пропозиції на ринку товарів і ресурсів, ціни стають показниками відносних нестач. Коли система отри-

мує максимум виводу при мінімально-конечних затратах, осягається оптимум виводу та повного задоволення контрагентів. У США розподіл ресурсів більш-менш відповідає вартостево-відносним цінам, натомість в СРСР Держплан і його агентства досі відповідали за розподіл, а ціни на вводи грали підрядну роль. Себто за умов командної економіки ціни надто рідко віддзеркалювали принцип нестач чи надбавок.

Ціноутворення буде чи не найскладнішою проблемою перебудови. По-перше, багато цін надалі залишиться централізованими; інші встановляться на місцях на підставі договорів із уживачами продуктів і товарів. Крім цього, підприємства й кооперативні організації зможуть встановляти ціни на частину свого виводу. По-друге, перед Держкомцін СРСР і окремими республіками стоятиме велике завдання перегляду оптових і роздрібних цін; перегляду тариф на транспортні, комунальні й побутові послуги.

Прихильники реформ хочуть задовольнити дві парадигми: гнучкість цін і їхню стабільність. Якщо гнучкість цін має відношення до коливання цін довкола вартості під впливом змін в попиті і пропозиції, тоді рух цін зумовлюється безпосередньо законом вартості. У радянській системі ціни встановлялися за допомогою цінових і позацінових важелів. Можна припускати, що в умовах перебудови деякі з цих позацінових важелів треба буде обмежити, що й спричиниться до певної гнучкості. Однак, беручи до уваги величину держави, де діяли так звані «поясні ціни», гнучкість цін узалежниться від вміння правильно визначити величину об'єктивних затрат і способу вичислення змін, определених ринковими відносинами. Такі умови можуть мати від'ємний вплив на гнучкість.

Якщо під стабільністю цін розуміється гармонізацію ціноутворення, як це має місце в країнах Європейської Спільноти, безперечно, виникне питання стандартизації на однорідні товари. Під час стандартизації не кількостевий параметр, а якостевий рішатиме про величину попиту. Перебудова цін не обійдеться без звичних перебоїв: інфляційного/дефляційного тиску, росту дефіцитності, навіть «чорного ринку», чи «маятникової» міграції робочої сили.

За таких умов держава буде змушена залишити «зональність», явище, яке існує й донині. Наприклад, у трудонасиченій Львівській області механізатор колгоспу отримує плату на місяць 150 крб., що є у 200-300% нижчою, ніж плата такого ж механізатора у трудослабонасиченій Хер-

сонській області. Економічний закон вирівнювання обсягів наказував би перемістити робочу силу з трудомістких в трудонеміткі області в рамках однієї республіки чи всієї держави. Ледве чи за умов сучасної нестачі у постачанні населення житлом і побутовими послугами (не беручи до уваги питань етнічного змішування) перебудова матиме успіх у налагодженні розподілу ресурсів по суто економічній лінії.

Перебудова може спричинитися й до певних позитивів. Самофінансування і окупність можуть спонукати відтік населення з перенасичених (перспективних дотепер) районів у ненасичені (неперспективні). Наприклад, мігранти з нечорноземної зони РРФСР можуть повертатися на батьківщину, бо за умов створення місцевих промислів і підвищеної ролі особистого підсобного господарства й «сімейного підряду»,[18] неперспективний дотепер район (наприклад, Калінінська область) може стати перспективним, що й спричиниться до гармонізування рівнів розвитку.

Значну роль у формуванні цін і плат гратиме обсяг і успішність дальшого розвитку підсобного господарства, сімейного підряду й «приватизованого» сектора послуг. Можна припускати, що якраз вони, а не перебудова економіки, стануть вирішальним чинником, якщо йдеться про те, чи СРСР справиться з небезпекою безробіття і перерозподілом кадрів у децентралізованому різновиді економічної системи.[19]

Висновки

Намічена схема перебудови радянської економіки дає чимало доказів, що вона таки може стати успішним підприємством. На це складаються такі обставини:

1. Реформи індустріального планування не є новизною, а накопиченням успіхів і невдач попередніх епох.

2. В добу комп'ютерів керування великим комплексом на базі жорстких принципів не тільки спричинюється до низьких результатів, але й породжує суперечності, які нагромаджуються шляхом слабкої співзвучності з об'єктивними законами економіки.

3. Будучи великодержавою, СРСР несе певні зобов'язання супроти світового ринку, міжнародного поділу праці, співпраці у глобальному масштабі. Командна економіка не в силі задовольнити такі принципи, тому перебудова, треба припускати, подумана теж з певним прицілом на

чергове століття, коли виникне можливість щодо створення нового світового економічного порядку.

4. Значний зріст наукового сектора, вимоги щодо більшої свободи наукової та індивідуальної діяльності автоматично ставлять вимоги щодо суспільно-політичних свобод і обміну.

Успіх перебудови не слід розглядати на базі діяльності біжучого року. Успішні чи неуспішні результати перебудови — це праця чи не кількох десятиліть. Якщо перебудова має стати логічною послідовністю, вона мусить створити передумови ефективного зростання. Прихильники перебудови вказали на ряд параметрів динамічного росту, без успіху яких СРСР може знизитись до рівня держави «третього» рангу. Ледве чи сучасне керівництво СРСР є готове погодитись з такою непривабливою альтернативою.

ПРИМІТКИ

1. E. Bej, Liberman Dispute: Soviet Efforts at Economic Reforms, «The Jubilee Collection of the Ukrainian Free Academy of Arts and Sciences in Canada» (Вінніпег, 1976), стор. 155-56.

2. W. Campbell, Economic Reforms in the U.S.S.R., «American Economic Review» (травень, 1968), стор. 547-58; D. R. Starleaf (ред.), «Economics: Readings in Analysis and Policy» (Гленвю, Ілл., 1969), стор. 513.

3. Поняття «видна рука» — це антистатична модель, яку протиставляють автоматичній моделі «невидної руки» Адама Сміта. Незважаючи на неповноцінність прийомів, «видна рука» намагається знайти шляхи договірності між співучасниками, що пробують створити працездатні ринкові відносини. Будучи контрастом стихійності (наприклад, за умов повної конкуренції), «видна рука» проявляє себе у формі співвирішувача (ФРН), трудо-керованої фірми (Югославія) або держави, як доброзичливого наглядача.

4. P. Rutland, The Schekino Method and the Struggle to Raise Labour-Productivity in Soviet Industry, «Soviet Studies» 36, No. 3 (липень 1984), стор. 345-65; О распространении щекинского метода увеличения об'емов производства з меньшей численностью, «Экономическая газета» (далі: ЕГ) но. 49 (грудень 1983), стор. 6.

«Щекінський» метод стосується системи вивільнювання надвижки робочої сили, щоб таким способом збільшити плодотворність праці, вищу фондовіддачу й кращу заінтересованість. Хоч у 1982 р. близько 3 300 фірм працювали на базі такого методу і затруднювали близько 21 мільйонів робітників, радянські автори не були вдоволені з цього, що підприємства мали багато свободи наймати трудові ресурси, побоюючись, що така свобода може порушити існуючі нормативи, а також нормальні відносини між нормативами затруднення, посадових окладів і преміального фонду.

5. E. Bej, Kosygin's Legacy: An Era of Detours in Industrial Planning, «Jahrbuch der Ukrainekunde» (Мюнхен, 1984), стор. 266-67; О некоторых мероприятиях по дальнейшему совершенствованию управления промышленностью, «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам», кн. 9, 1973-75, стор. 415-17.

6. E. Bej, Kosygin's.., стор. 272-73.

7. Gorbachev: Restructuring Equals Revolution, «The Current Digest of the Soviet Press» (3 вересня 1986), стор. 1-5.

8. На тему перебудови дивись такі матеріали в ЕГ: Коренной вопрос перестройки, но. 26 (липень 1987), стор. 2-6; Путь решительных экономических преобразований, но. 28 (липень 1987), стор. 1-9; О задачах партии по коренной перестройке управления экономикой: доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева на Пленуме ЦК КПСС 25 июня 1987 года; Основные положения коренной перестройки управления экономикой, но. 27 (липень 1987), стор. 2-14; По пути радикальной реформы, но. 30 (липень 1987), стор. 6-7.

9. Госпрозрахунок — це господарювання, де виробничі об'єднання порівнюють затрати на виробництво з його результатами у грошовому виразі; покривають свої витрати й створюють потрібні нагромадження за рахунок своїх доходів від проданої продукції. Дотепер — це були товарно-грошові відносини, де стикалися інтереси держави з інтересами підприємств, де частина новоствореної вартості надходила державі без огляду на кінцеві результати діяльності. Можна припускати, що відтепер у системі самоокупності підприємства висота нагромадження узалежниться від успіху чи неуспіху фірми, а державі припадатиме частина у формі корпораційного податку, як це має місце у капіталістичних державах.

10. Обмежений формат цієї статті дозволяє на розгляд лише деяких тез перебудови.

11. У цій статті подано теоретичні тези прихильників перебудови. Як виглядатиме практичне здійснення цих тез — покаже майбутність.

12. Инициатива, организованность, эффективность: Речь М. С. Горбачева, ЕГ, но. 16 (квітень 1985), стор. 3-5; С. Шаталин, Е. Гайдар, Узловые проблемы реформы, ЕГ, но. 29 (липень 1986), стор. 6-7; T. A. Sancton, Can He Bring It Off, «Time» (27 липня 1987), стор. 30-39.

13. Gorbachev's Opposition: It's growing, in subtle but dangerous ways, «Newsweek» (18 травня 1987), стор. 48-50.

14. E. Bej, The CMEA's Attempt at Integration: A Survey of Theory and Institutional Organization, «Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas», вип. 11/2, 1986, стор. 49-51.

15. А. Милюков, Проблемы радикальной реформы, ЕГ, но. 20 (травень 1986), стор. 6-8.

16. Перестройка системы заработной платы, ЕГ, но. 43 (жовтень 1986), стор. 6-7.

17. С. Шаталин, Активная, сильная социальная политика, ЕГ, но. 20 (травень 1986), стор. 6-8.

18. «Сімейний підряд» різниться від присадибної ділянки тим, що він базується на договорі найму (т. зв. «пахтування»). Він відповідає приблизно англо-американському термінові tenant farmer. Підряд може складатись з однієї сім'ї, кількох сімейств, чи навіть чужих осіб. Величина підряду довільна. Отож, раз підряд складає договір з колгоспом про поставку засобів, за які оплачує по внутрішніх цінах, відповідальність за кінцеві результати є на боці підряду. Себто підряд має форму приватної вдасності, створює почуття самовідповідальності, а приватною власністю в дійсності не є.

19. Grausame Warnung, «Der Spiegel» (9 березня 1987), стор. 149-55. На думку репортера цього журналу, в Туркменії, щонайменше, 17% працездатного населення залишається незатрудненим. Що кожний шостий житель з 13 мільйонів працездатних громадян Центральної Азії мав клопоти з працевлаштуванням. В Грузії близько 55 тисяч випускників високих шкіл незатруднені.

КУДИ ПРЯМУЄ РОЗВИТОК У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ?

Віктор Сабаль

I

Хто рішає в Радянському Союзі про найбільш фундаментальні проблеми або в чиїх руках знаходиться влада та остаточне рішення щодо тих проблем — це основне запитання у зв'язку з проектом реформ М. С. Горбачова. Це запитання можна ставити й так: хто спроможний зупинити намагання Горбачова реформувати хвору радянську економіку та оздоровлювати інші ділянки життя суспільства або навіть усунути його зі становища Генерального секретаря?

Запитання ці не випадкові. Звісно ж нам, що в СРСР існують реформістські суспільні елементи, але й потужні сили, які є проти реформ, і сили, що декларативно є за реформами, але за умов, щоб тільки нічого не змінилося. Безперечно, існують також об'єктивні труднощі накопичені впродовж десятиліть.

Найвищим органом в КПРС є партійний з'їзд, який обирає Центральний Комітет. Центральний Комітет керує всією діяльністю партії в періоді між з'їздами, виконує постанови з'їзду партії, а для керівництва діяльністю партії між Пленумами Центрального Комітету обирає Політбюро і Секретаріат. Партійний з'їзд відбувається що чотири роки (винятково можна скликувати надзвичайні з'їзди; такий надзвичайний з'їзд відбудеться в 1988 р.). Центральний Комітет відбуває свої Пленуми, як правило, два рази в рік, а Політбюро відбуває свої засідання майже щотижня і рішає на них про найважливіші справи СРСР.

Сталін став Генеральним секретарем у 1922 р. Ще за життя Леніна і загалом у 1920-их рр. велись на партійних конференціях справжні дискусії, існували відмінності поглядів визначних більшовицьких діячів. Поволі, але послідовно Сталін консолідував свою владу, обсаджуючи важливі становища в Політбюро та Секретаріаті своїми ставлениками, сірими бюрократами, що безкритично потакували всім постановам Сталіна. Сконсолідувавши свою владу,

---

Автор — економіст, журналіст, дослідник радянської тематики. — *Ред.*

Сталін став диктатором — жорстоким і безконтрольним. Спершу він розторощив ліву опозицію Троцького, яка виступала принципіально проти концепції побудови соціалізму в одній країні, а в 1930-их рр. він розправився з правою опозицією Бухаріна, Томського та інших. Це був початок так званої номенклатурної системи, яка проіснувала до сьогодні. Важливі становища в партії, державі й економіці обсаджувано людьми не на основі їхніх кваліфікацій, а за ключем беззастережної лояльності до диктатора, а після його смерті до Генерального секретаря та колективного керівництва.

Розправившись з опозицією, Сталін почав проводити горезвісну колективізацію та форсувати індустріалізацію. Це був початок повної централізації економіки (перший п'ятирічний план прийнято в 1928 р.). Сталін зліквідував близько 90 відсотків більшовицької еліти та маси національної інтелігенції неросійських народів, зокрема в Україні. Не пощадив навіть генералів та інших високих офіцерів Червоної Армії.

Після смерті Сталіна заіснувало це «колективне керівництво», яке за часів Брежнєва перетворилося в колективну кліку. На всіх ключових постах в партії, державі та економіці цінилися «свої люди» з номенклатури, лояльні притакувачі, які рішення колективного керівництва схвалювали «бурними аплодисментами». Вже за секретарювання Брежнєва дискутовано над проблемами економічного застою та над потребою реформ, однак до будь-яких змін не прийшло, бо ж власть імущі не думали здавати свої привілеї і насолоди влади. Пробував це робити Хрущов, але провалився.

II

Радянська система характерна централізмом в економіці (система директивної планової економіки) та політиці (диктатура Комуністичної Партії та її Політбюро). Тому можна сміливо назвати цю систему «партократією». Існує вона вже 59 років, рахуючи від першої п'ятирічки. При відсутності влучнішої назви можна назвати цю систему сталінізмом, бо ж фактичним її творцем був Сталін. В Радянському Союзі називають її соціалізмом. З тією назвою можна погодитися за умови, що сам факт націоналізації (удержавлення) засобів виробництва при відсутності демократичної участі (з вирішним голосом!) трудящих у політичному й економічному житті можна назвати соціалізмом.

Капітал Маркса — це критичний аналіз капіталізму

минулої доби без конкретної політичної та економічної програми для майбутнього соціалістичного суспільства. Маркс говорив про диктатуру пролетаріату в періоді переходу від капіталізму до соціалізму. Це по-перше. А по-друге, — це його теза, що пролетарська революція переможе в найбільш розвинутій капіталістичній країні, де осягнено вже максимальну акумуляцію капіталу і де існує вже чисельно й фахово сильно зорганізований, свідомий своїх цілей і завдань пролетаріат.

Маркс та його послідовники не сподівалися, що пролетарська революція буде здійснена в економічно відсталій, а політично деспотичній Росії без численного і класово свідомого пролетаріату. Стратегія Леніна прорвати капіталістичний ланцюг там, де його ланка найслабкіша, а саме в Росії, була блискучою ідеєю. Більшовикам удалося провести революцію, захопивши в свої руки владу, незважаючи на те, що Росія і її пролетаріат не були доросли до цього завдання. Це був початок усіх пізніших труднощів і проблем, які існують до сьогодні і чекають своєї розв'язки.

Після невдач початкового центрального планування періоду так званого воєнного комунізму і гострих конфліктів соціально-економічного порядку рішився цей талановитий стратег на нову економічну політику (НЕП), яка тривала до 1928-1929 рр. і принесла певний економічний прогрес, головно в сільському господарстві. Та одночасно існували невідрадні відносини в промисловості, яка внаслідок війни й революції знаходилася у важкій кризі, через що селяни за продаж своїх продуктів не могли отримати еквіваленту у формі продуктів промисловості. Сталін рішився піти на пролом: прийшло до прийняття першого п'ятирічного плану та насильної колективізації, вслід за чим прийшов економічний і соціальний розгардіяш. Масовий терор став головною гарантією втримання системи, переведення індустріалізації і виконання планів. Так закріпилася система екстремного централізму, яка в досконалішому — на відміну від 1930-их рр. — стані існує й сьогодні. Пролетаріат, який мав стати авангардом соціалістичної революції, її суб'єктом, став в дійсності об'єктом жахливої експлуатації, а з ним інші прошарки суспільства.

Ця система виявила була свої негативи вже за життя Сталіна. Спершу пояснювано їх тим, що вдосконалення системи потребує певного часу. Потім прийшла війна. Це також був аргумент, мовляв, коли б не війна, то ми були б уже випередили капіталістичні суспільства в продуктивності праці. Кожному було ясно, що існуюча система потребує

радикальної коректури. На це був відважився Хрущов своєю децентралізаційною реформою. Проти неї була сильна опозиція з боку бюрократії і Хрущов провалився. 1965 р. повернулися до так званої галузевої системи управління господарством, яка вже в минулому була виявила великі недомагання. За Брежнєва намагалися «вдосконалити» систему, а насправді тупцювали на місці. Після смерті Брежнєва заговорили відверто, що система погано функціонує, плани не виконуються, ріст економіки сповільнюється.

Ці історичні факти треба мати на увазі, аналізуючи соціально-економічні проблеми сьогоднішнього дня, точніше, як вихід із сліпого кута, в який завів радянське суспільство сталінізм. Важку іпотеку перебрав Горбачов. Чи вив'яжеться він з цього завдання — покаже час.

III

Після короткого періоду урядування Ю. В. Андропова та К. У. Черненка становище Генерального секретаря КПРС зайняв Горбачов і проголосив потребу перебудови («перестройки»), гласності та демократизації суспільства. Основну промову виголосив Горбачов на 27-му з'їзді КПРС в 1986 р. і піддав критиці відносини в Радянському Союзі, несприятливі тенденції в економіці і соціально-духовній сфері впродовж років (мабуть десятиліть), практичні дії партійних і державних органів, які відставали від вимог часу, самого життя. Проблеми в розвитку країни наростали швидше ніж розв'язувались. Інертність, застигання форм і методів управління, зниження динамізму в роботі (хіба ж існував?!), наростання бюрократизму — це все завдало немалої шкоди справі. Ситуація вимагала змін, але в центральних органах та й на місцях почала брати гору своєрідна психологія: «як би поліпшити справи, нічого не змінюючи».

Критика системи існувала вже до з'їзду партії. Згадати треба доповідь Татяни Заславської, завідувача Відділення соціальних проблем Академії наук в Новосибірську, на науковому семінарі в Москві, в квітні 1983 р. Думки Заславської збігаються в багатьох відношеннях з думками проф. Абеня Аганбег'яна з Академії наук в Новосибірську (якого ще до партійного з'їзду покликав Горбачов на пост свого економічного дорадника в Москві) і з думками самого Горбачова. Заславська ствердила:

> За останні 12-15 років у розвитку народного господарства СРСР почала виявлятися тенденція до помітного зниження

темпів національного доходу: від 7.5% у восьмій п'ятирічці, до 5.8% в дев'ятій, до 3.8% в десятій п'ятирічці, а до 2.5% в перші роки одинадцятої п'ятирічки. Це не забезпечує ні потрібних темпів росту життєвого рівня народу, ні інтенсивного технічного переозброєння виробництва.

Заславська підкреслила, що «основні риси сьогоднішньої економічної системи створилися перед 50-ти роками». Відтоді ця система «не раз підправлялася, обновлювалась і досконалювалась, та ні разу не зазнала якісної перебудови, яка відображала б принципіальні зрушення у стані продуктивних сил». Серед причин, які довели до цього поганого стану, вона назвала:

> ... високий рівень централізації господарських рішень, адресно-директивний характер планування виробництва, слабий розвиток ринкових відносин, централізоване матеріально-технічне постачання підприємств, відсутність ринку знарядь виробництва, централізоване регулювання всіх форм матеріального стимула праці, переважання галузевого принципу над територіальним, обмеженість економічних прав.

Підсумовуючи, Заславська зазначила:

> Всі ці риси віддзеркалюють перевагу адміністративних методів господарювання над економічними, централізованих над децентралізованими.

Інакше кажучи, згідно з марксистською термінологією продуктивні сили (фабрики, заводи, машини, спеціалісти, працюючі) суспільства росли, але система управління економікою (сталінська) — продуктивні відносини — від 50-ти років залишилась незмінною. Створився затяжний і досі нерозв'язаний конфлікт між продуктивними силами і продуктивними відносинами, які гальмують розвиток продуктивних сил.

Які ж конкретні пропозиції Горбачова, щоб оцю економічну та, особливо, технічну кризу зліквідувати, чи радше грунтовно реформувати сталінські виробничі відносини? Горбачова увага звернена передусім на підвищення продуктивності праці. Він говорив (на з'їзді):

> Щоб збільшити національний дохід, треба вжити методів інтенсифікації виробництва, підвищення якості та ефективності. Головними засобами здійснення цієї стратегії виступають науково-технічний прогрес, докорінне перетворення продуктивних сил суспільства. Вихід ми бачимо у глибокій

> реконструкції народного господарства на базі найновіших досягнень науки і техніки та перебудови господарського механізму, системи управління продуктивних відносин. Що до цього потрібно? Насамперед змінити структуру та інвестиційну політику. Суть змін у перенесенні центру уваги з кількісних показників на якість і ефективність, з розширення виробничих фондів на їх оновлення.

Великим кроком у цьому напрямі вважає Горбачов вкладення 200 мільярдів карбованців на «реконструкцію і переозброєння виробництва». Ефективність реконструкцій і темпи економічного зростання узалежнює він від машинобудування:

> Саме в цьому матеріалізуються основоположні науково-технічні ідеї, створюються нові знаряддя праці, системи машин, які визначають прогрес в інших галузях народного господарства.

Тут важливе, чи радянські партійні керівники є вповні свідомі ситуації та чи вони мають конкретні плани зміни системи «продуктивних відносин», себто реформи системи екстремно централізованого планування. Горбачов дуже ясно і відверто заявив:

> Розв'язання нових завдань в економіці неможливе без істотної перебудови господарського механізму, створення цілісної, ефективної, гнучкої системи управління. Зараз ситуація така, що обмежитися частковими поліпшеннями не можна — необхідна радикальна реформа.

Перший раз в історії радянської економіки зустрічаємося з висловом потреби «реформи» та ще до того «радикальної». В промові на з'їзді партії Горбачов поставив такі конкретні завдання (формат цієї статті не дозволяє на широке обговорення та аналіз пропозицій Генсека, тому обмежимось до найбільш істотного):

1. Підвищити роль центру в реалізації основних цілей економічної стратегії партії у визначенні темпів і пропорцій розвитку народного господарства. Водночас треба покінчити з практикою втручання центру в оперативну діяльність нижчестоячих господарських ланок (підприємств). [На думці має тут Горбачов не лише галузеві міністерства, але й інші центральні органи — В. С.].
2. Рішуче розсунути межі самостійності підприємств, піднести їх відвічальність за досягнення кінцевих результатів. Для цього треба їх перевести на справжній госпро-

зрахунок, поставити рівень доходів колективів у пряму залежність від ефективності їхньої роботи.
3. Перейти до економічних методів керівництва на всіх рівнях народного господарства, для того треба перебудувати матеріально-технічне постачання, репрезентоване Державним Комітетом постачання і збуту (Держпостач).
4. Надати управлінню сучасних організаційних структур спеціалізації і кооператування виробництва.
5. Забезпечити оптимальне поєднання галузевого і територіального управління господарством, комплексний економічний і соціальний розвиток республік і регіонів (досі виключно галузеве управління сконцентроване в Москві).
6. Здійснити всебічну демократизацію управління, підвищити в ньому роль трудових колективів, посилити контроль з низу, підзвітність і гласність у роботі господарських органів.

Горбачов згадав також і про Держплан:

> Безумовно, товариші, ми стоїмо перед найсерйознішою перебудовою соціалістичного господарського механізму. Успіх залежатиме від перебудови діяльності центральних економічних органів і насамперед Держплану СРСР.

IV

Подібні напрямні директиви для перебудови економіки визначив Горбачов 25 червня 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС. З огляду на те, що його промова стосується в дійсності основних елементів перебудови економічної системи, треба його пропозиції проаналізувати та вияснити чи порушують вони саму систему економіки та яке відношення мають реформи Горбачова щодо долі неросійських народів, зокрема українського народу. Горбачов сказав:

> Гострих проблем нагромадилось надто багато, але хід перебудови свідчить про те, що необхідні зміни відбуваються поки що повільно [!! — В. С.], це стосується і сфери економіки, соціальної галузі, і ідеологічної сфери, роботи партійних, радянських і господарських органів, керівних кадрів, життя і діяльності трудових колективів у виконанні важливих рішень у питаннях соціально-економічного розвитку допущено відставання. У багатьох випадках партійні радянські і господарські організації не встигають за швидко наростаючими процесами в суспільстві. Нерідко проявляється боязнь демократичних змін. Але ж ідеться про принципове питання — перебудові потрібне демократичне прискорення. Тільки на основі демократії можна залучити маси

трудящих до активної економічної, культурної, соціальної діяльності.

І справді зміни мінімальні, а то й жодні, як це звісно із щоденної преси, бо ж, по-перше, справжні реформи економіки ще не здійснено, а, по-друге, потужна армія бюрократів в центрі та в нижчих ланках, якщо не активно, так пасивно ставить опір перебудові. Інтересно нам, про яку демократію йде мова, економічну? політичну? суспільну? Зокрема, коли взяти до уваги систему однопартійності, яка існує в Радянському Союзі. Горбачов далі ствердив:

> Концепція радикальної реформи, яка розроблена партією [читай: Політбюро — В. С.] націлена на переор'єнтацію економічного зростання з проміжних на кінцеві, соціально значні результати, на задоволення життєвих потреб, надання споживачеві пріоритету в господарських відносинах, прав і можливостей вибору.
>
> Пропонована перебудова включає в себе, по-перше, різке розширення меж самостійності об'єднань та підприємст, переведення їх на повний госпрозрахунок, встановлення прямої залежності рівня доходів колективів від ефективності їх роботи. По-друге, докорінне перетворення централізованого керівництва економікою, зосередження на головних питаннях, які визначають стратегію, якість, темпи і пропорції розвитку народного господарства, його збалансованість і рішуче звільнення центру від втручання в оперативну діяльність господарських ланок. По-третє, треба здійснити кардинальну реформу планування, ціноутворення, фінансування і кредитування управління науково-технічним прогресом. По-четверте, створення нових організаційних структур, які забезпечили б поглиблення спеціалізації, безпосереднє включення науки у виробництво і на цій основі — прорив до світового рівня якості. По-п'яте, перехід від надмірно централізованої, командної системи управління до демократичної, розвиток самоврядування, чітке розмежування функцій, докорінна зміна стилю, методів діяльності партійних радянських і господарських органів. Більше соціалізму, більше демократії.

У промові Горбачова на Пленумі ЦК КПРС немає нових ідей у порівнянні з його промовою на з'їзді партії у 1986 р., проте є там дещо противорічне, не досказане, але й основне. Найістотніша пропозиція — це, безперечно, програма «усамостійнення» підприємств і об'єднань чи радше звільнення їх від дотеперішньої опіки центральних планових та виконавчих органів, звільнення від директивних планів та від втручання міністерств в їхню оперативну діяль-

ність. Не говорив Горбачов, однак, про такі конечні елементи нової післясталінської економічної системи: ринкові відносини, нову організацію керівництва підприємствами та об'єднаннями, роль профспілок у керівництві підприємствами та в обороні інтересів працюючих, про роль Рад народних депутатів. На мою думку, скоріше чи пізніше треба влаштувати інституцію ринку не лише на товари домашнього вжитку, але й на сирівці та знаряддя виробництва, бо тільки так можна покінчити із сталінською непродуктивною, протинародною плановою системою, що мимо мільйонних жертв не створила соціалістичного правопорядку, а довела Радянський Союз до стану глибокої економічної, політичної, суспільної та культурної кризи. Щоб зробити споживача справжнім господарем, про що говорив Горбачов на Пленумі, не треба шукати за стимулами для працюючих, за правдою та розв'язкою затяжних проблем, треба тільки створити та затвердити законами вільне суспільство, відверте і справедливе. Треба якнайшвидше звільнити людину та народи Радянського Союзу від шкідливої опіки всезнаючих центрів чи всевладних партійних апаратів.

Головна причина сьогоднішніх злиднів мас, економічного та технічного застою, суспільної несправедливості, культурного зубожіння — це спроба насильної побудови нового соціалістичного ладу при одночасній відсутності передумов для такої гігантної історичної трансформації. Історія людства вчить, що насиллям, брутальним терором не можна нічого тривкого та позитивного створити. Духовне та матеріальне закріпачення вбиває ініціативу, творчу спроможність, створює апатію, інертність.

Горбачов говорить про кардинальну реформу ціноустрою, фінансування і кредитування. Проблема цін і фінансування — це справді незвичайно важлива справа після переходу підприємст на повний госпрозрахунок і самофінансування. У переходовому періоді буде конечна допомога підприємствам державою, бо ж вони не мають своїх фондів на купівлю сирівців, обновлення знарядь виробництва тощо. Але на дальшому етапі цінотворення, фінансування, кредитування — це функції ринку. Ціни творяться на ринку (за винятками), фінансування здійснюється кредитовою системою банків, самофінансуванням та видачею акцій. Технічний прогрес, розвиток високої техніки — це справа фінансування самим підприємством та державними фондами.

Одна з ключових вимог для правильного функціону-

вання ринкової економіки в противагу до планової, сьогочасної — це створення ефективного керівництва підприємства та контрольної, зверхньої інстанції (аналог у США: Executive Board та Board of Directors; у Німеччині: Vorstand та Aufsichtsrat). Від їхніх кваліфікацій, ступеня відвічальності, їхніх розумних рішень залежатиме прогрес або регрес підприємства, від тієї індустріальної еліти залежатиме прогрес усього суспільства.

Як відомо, Радянський Союз відстав на довгі роки технічно в порівнянні з передовими країнами Заходу. Щоб технічно розвиватись, треба творити дослідно-наукові установи, котрі існують у США під назвою research centers, і ось тут є конечна вимога співпраці із західними державами. Але насамперед треба створити передумови для такої співпраці, а це в першу чергу покінчити з традиційним російським експансіонізмом у відношенні до неросійських народів та міжнародними авантюрами, зокрема вихід Червоної Армії з Афганістану. Нормалізація відносин із Заходом — це конечність для торговельного обміну, імпорту високої техніки (ро́боти, комп'ютери, електронні знаряддя, машини тощо) та творення мішаних підприємств (joint ventures), що своєю чергою означає імпорт висококваліфікованих спеціалістів та сучасної техніки.

У своїй промові на Пленумі ЦК КПРС Горбачов підкреслив територіальні аспекти справи так:

> Для нашої країни особливе значення має територіальний аспект управління. Через нього забезпечується всебічний, рівноправний прогрес усіх націй і народностей нашої великої багатонаціональної країни. Досвід переконує, що головне — знайти органічне поєднання галузевого та територіального управління. В останні роки прийшло чимало рішень, щодо підвищення ролі республіканських і місцевих органів, але робота в цьому напрямі ще не завершена і потребує продовження.

Якщо в розвитку перебудови будуть здійснені ці ідеї Горбачова, так це, на мою думку, один з основних елементів економічної децентралізації, зміцнення республіканських органів та економічної демократизації.

Горбачов правильно зауважив, що для переведення економіки на нову систему управління «ми маємо в своєму розпорядженні два, максимум три роки для того, щоб встигнути увійти в тринадцяту п'ятирічку». Чи йдеться тільки про це? Сумнівно. Йдеться передусім про те, щоб осягнути певні ефективні, видимі результати, бо без них

може провалитись політика перебудови, а це напевно надія мільйонної армії бюрократів.

Горбачов закінчив свою промову про роль партії так:

> Весь процес перебудови, і в цьому його найважливіша корінна риса, розгортається з ініціативи і під повсякчасним керівництвом партії. Треба особливо підкреслити, що партія не може відсторонитися від політичного керівництва економікою навіть тоді, коли буде створено і налагоджено потрібний нам економічний механізм.

Ці слова Горбачова включають найбільше протиріччя його програми. Він сам та весь партійний апарат бажають зберегти домінуючу та керівну роль КПРС в усіх галузях суспільного життя, особливо в економіці, а це ніяк не можна погодити навіть з програмою перебудови, запропонованою Горбачовим, передусім з ринковими відносинами, де інші елементи суспільства, а не партійні функціонери, гратимуть вирішальну роль. Крім цього, КПРС, головно її керівні органи, завели досі. Хіба ж це правильно та доцільно віддавати в їхні руки відповідальність за долю перебудови, лібералізації та демократизації? Ніхто інший, як партійний апарат у своїй масі противиться і противитиметься змінам. Здійснення бо змін означало б кінець посадам, привілеям та паразитному існуванню цього ж апарату. Час покаже, чи остаточна оцінка програми перебудови буде затверджена радянськими законами та практикою.

V

Що спільного має горбачовська «перестройка» з українською справою? Якщо буде здійснена програма перебудови у Радянському Союзі, то це матиме далекосяжний вплив на поліпшення долі українського народу та інших народів СРСР. Це зокрема проявиться у зміцненні національної самобутності України, у розвиткові її культури та пожвавленні діяльності носіїв тієї культури. Децентралізація економіки, переведення в життя концепції поширення меж територіального управління тощо означає зміцнення республіканських та місцевих органів, а також обмеження функцій та компетенцій центру в Москві. Політика гласності, лібералізації, навіть повільна, призведе (та й почасти вже призвела) до відпруження в культурній сфері та означатиме кінець духовно вбивчому соціалістичному реаліз-

мові. Також політика відпруження міжнародних відносин, політика редукції масивного зброєння, політика замирення, що її започаткував Горбачов як передумову переведення реформ, лежать в життєвому інтересі людей та народів СРСР.

Здійснення перебудови означало б, якщо не ліквідацію, то, принаймні, значне послаблення сталінізму як системи внутрішнього закріпачення та традиційного російського експансіонізму.

Для декого зміцнення національної самобутності українського народу та вільний культурний розвиток, зміцнення республіканських повновластей означатиме щонайбільше куцу автономію, і тому, мовляв, українцям треба ставити на концепцію самостійності. Не йдеться тут ані про встановлення справжньої автономії, ані про осягнення самостійності, а в першу чергу про здійснення вище накреслених цілей, як конечної передумови для дальшого історичного розвитку українського народу. Йдеться про виповнення сучасної української радянської держави національним змістом та дерусифікацію усіх галузей суспільного життя. Зрештою, штучне творення визвольних концепцій певними групами вчорашніх людей — це несерйозна справа, вона не дає українському народові жодної користі. До цього, хто сьогодні проповідує концепцію самостійності, повинен сказати як цю самостійність осягнути. Так воно історично склалося, що доля українського народу, його будучності, залежить від отих процесів, що проходять у Радянському Союзі, та від спроможності та дійсного внеску отих українських патріотів, що живуть і діють на батьківщині. Добре зорганізована діаспора з розумними, політично грамотними провідниками могла б відіграти хіба допоміжну роль для української справи.

Чи перебудова буде здійснена та до якого ступеня — залежатиме від співвідношення сил у Радянському Союзі та зовнішньо-політичних обставин. Здійснити справжню перебудову, здійснити перехід від деспотичного до відвертого, вільного суспільства — це гігантне завдання. Реформаторам треба справитись із затяжними бар'єрами суб'єктивного та об'єктивного порядку. Шлях до справжніх змін тернистий та довгий.

ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

Владимир Малинкович

Чи можна бути «трохи вагітною»?

Коли М. С. Горбачов тільки збирався піти «шляхом реформ», він не передбачав, очевидно, як далеко цей шлях може його завести. Либонь, не знає він цього й сьогодні.

Спочатку все було ясно. Радянська економіка опинилася в кризовому стані. Люди не хочуть працювати, управлінці забюрократилися, творча ініціатива придушується, скрізь — корупція і злодійство. І рішення, як багатьом видавалося, може бути цілком просте. Треба додати трохи олії, підчистити іржу, підкрутити гайки — і машина запрацює. Почали із звільнень і арештів бюрократів та хабарників, зміцнення трудової дисципліни, боротьби з пияцтвом, з нетрудовими прибутками, ухвалили закон про трудовий колектив, заговорили про розширення прав керівників підприємств. Проте справа з місця не зрушила. Економічні дорадники Горбачова (А. Аганбегян, Т. Заславська, П. Бунич) заздалегідь знали, що паліативами не відбутися, що не допоможе не тільки чистка окремих деталей, а й заміна цілих вузлів. Треба міняти мотор. Згодом і Горбачов переконався в цьому. Сьогодні ні для кого не секрет: лише безперешкодний розвиток товарно-грошових відносин може вивести країну з затяжної економічної кризи. Поза ринковими відносинами самоврядування, самофінансування, цілковитий госпрозрахунок (себто все те, на чому повинна, на думку нинішніх радянських керівників, базуватися сучасна економіка) нічого не варті. Як вітрильнику для плавання потрібні хвилі й вітер, так і для нормального функціонування економіки важлива стихія ринкових відносин. Звісно, засильний вітер розірве вітрила, а велика хвиля може перекинути судно (і трапляється, перекидає) — але все ж таки вітрильникам потрібен морський простір.

Щоб перевести радянську економіку на рейки ринкових відносин, недостатньо поміняти лише систему управління

Автор — лікар-радіолог, кандидат медичних наук, публіцист, член Української Гельсінкської Групи з 1978 р., редактор російськомовного журналу «Форум». — *Ред.*

господарством. Оскільки СРСР — держава тоталітарна і в ній взаємопов'язане, взаємопідпорядковане абсолютно все (від партійної лінії у зовнішній політиці до принципів виховання малюків у дошкільних установах), — то й міняти доведеться абсолютно все. Включно з ідеологією. Сьогодні радянські керівники, очевидно, бачать, що так само, як для розвитку капіталістичного виробництва необхідно було зруйнувати ієрархічні переділки феодального суспільства і запровадити політичну рівноправність усіх, так і для успішного функціонування ринкового соціалізму потрібна демократизація всіх соціальних структур.

Але чи можливий взагалі ринковий соціалізм?

Демократизація починається з гласності, а гласність уможливила ознайомлення з позицією не тільки прихильників ринкової економіки, а й її супротивників. У статті «Чиї пироги пухкіші?» («Новый мир», но. 5, 1987) кандидат економічних наук Попкова твердить, що не можна бути «трохи вагітною», не можна сполучити ринок з планом, капіталізм з соціалізмом. Довкола питання «План та (чи) ринок?» і точаться здебільшого сьогодніші суперечки. «Товарники» П. Бунич, М. Шмельов, Ю. Черниченко, А. Стрєляний активно захищають необхідність щоякнайширшого використання ринкових відносин. У дуже цікавій статті «Аванси та борги» («Новый мир», но. 6, 1987) Микола Шмельов пише:

> Для того, щоб вдихнути віру в оздоровлення економіки, вже найближчим часом необхідні успіх, відчутні, видимі всім ознаки поліпшення життя. Насамперед має бути насичений ринок — і насичений якнайшвидше. Це непросто, але за належної рішучості можливо. Можливо, однак, лише на шляху «госпрозрахункового соціалізму», на шляхах розвитку самого ринку... ризик, що разом з позитивними змінами з'являться й нові протиріччя, труднощі й недоліки, звісно, існує. Ба більше, певні мінуси неминучі — така діалектика історичного процесу... Елементи стихійності будуть неминучою й на ділі мінімальною платою за прогрес, за пожвавлення економіки...

А от член-кореспондент Академії Наук СРСР С. Шаталін згоден з Попковою: план не може співіснувати в одній сфері з ринком, — або — або. «Ринковий соціалізм», з його точки зору, — це «безграмотна утопія». Водночас Шаталін визнає можливість і навіть необхідність «госпрозрахункового соціалізму». Здавалося б, протиріччя: що ж

це за госпрозрахунок — без ринку? Шаталін знає відповідь на це запитання: потрібен ринок, потрібен і план — але в різних царинах єдиної економіки. Капіталізм і соціалізм можуть співіснувати в конкретній економічній системі, не разом, але поруч. Стратегічно важлива продукція повинна плануватися згори і визначатися держзамовленнями. Решта має вироблятися у відповідь на вимоги ринку.

Оглядач АПН Геннадій Писаревський відверто заявляє, що запровадження ринкових відносин у радянській економіці — це елемент конвергенції двох систем, капіталістичної та соціалістичної. Така конвергенція його не лякає — він вірить, що держава за допомогою держзамовлень, кредиту та податків зможе надійно захистити соціалістичний сектор.

Але не всі економісти настроєні так само благодушно. Завідуючий сектором Інституту світової економіки Михайло Антонов побоюється, що «товарники», яких він, посилаючися на Леніна, називає «купцями», поступово продадуть соціалізм і намагатимуться перетворити Радянський Союз на другу Америку.

Про товарне господарство, кооперативний соціалізм та монополії

Було б помилкою припускати, що консерватори бояться «нової Америки» лише з огляду на їхній догматизм. Хоча сьогодні у вільному світі усім очевидна економічна ефективність капіталізму, тут і надалі значний вплив мають партії соціалістичного напрямку. Щоправда, ці партії аж ніяк не мають наміру радикально перебудовувати світ (і слава Богу!), але підтримати соціалістичні елементи в господарстві своїх країн вони хочуть. А головне — вони намагаються використати можливості держави для захисту «слабких», нехай навіть за рахунок обмеження творчої ініціативи «сильних», отже — за рахунок загального погіршення економічної кон'юнктури. Конкуренція соціалістичних та консервативно-капіталістичних партій забезпечує, на мій погляд, оптимально можливий розвиток західних країн.

Приклад із західними партіями я навів, щоб показати — соціалістичні ідеї навіть в умовах вільної конкуренції ідеологій багатьом видаються привабливими. Не можна не визнати, що радянська система — зрівнюючи можливості трударя й нероби, ділової, ініціативної людини і

мрійливого «обломова», людей талановитих і нездар — по суті не залишає місця для «аутсайдерів», до яких, коли б у країні був негайно запроваджений капіталізм, потрапили б величезні маси населення. Либонь, із часом усе б уладналося — у людей розвинулося б почуття творчої активності, вміння боротися за успіх, повага до грошей як символу справедливої винагороди за працю, — але процес цей був би дуже болючим. І в кожному разі психологія громадян була б обтяжена, як у будь-якій іншій капіталістичній країні, почуттям непевності у завтрашньому дні, страхом перед можливістю опинитися «за бортом». На прикладі капіталістичних країн ми переконуємося, що люди в них дуже часто опиняються перед необхідністю вибору, а оскільки варіантів вибору тут неймовірно багато, і перед можливістю програшу, а звідси психологічні стреси. Словом, капіталістичний світ — світ необмеженої ринкової конкуренції — незмірно багатший за соціалістичний, надає людям набагато більше можливостей для самореалізації, але саме він робить життя людини менш стабільним.

Можливість розвивати ринкове господарство і водночас уникнути вад капіталістичного суспільного ладу, на мій погляд, може надати соціалізм кооперативний. Є підстави припускати, що такій формі соціалізму симпатизують і нові керівники радянської держави. Про ленінський план кооперації не раз казав у своїх виступах М. С. Горбачов, про нього пишуть і «товарники» (наприклад, М. Шмельов у тій-таки статті «Аванси та борги» одним з найважливіших досягнень НЕПу вважає «розвиток кооперативної власності та кооперативних відносин не лише на селі, а й у місті — у промисловості, будівництві, торгівлі і в тому, що сьогодні називають сферою побутових послуг»). А ось думка головного ідеолога перебудови, нині члена Політбюро ЦК КПРС А. Яковлева:

> У сфері базису такою першопричиною... підриву матеріальних засад соціалізму... стала практично догматична абсолютизацію державної власності, прирівнювання її до вищої форми власності. На ділі це обернулося приматом адміністрування, розширенням простору для всесилля бюрократизму... Догматизм, гвалтуючи життя, буквально за вуха тягнув кооперацію в державу, а природне прагнення жити забезпечено видавав за «пережиток капіталізму»... Але саме кооперація, на наш погляд, може нині взяти на себе функції, які не обов'язково повинна виконувати держава, і тим самим сприяти нормалізації та ефективному функціонуванню

соціалістичного ринку... Ленін писав, що соціалізм — це «лад цивілізованих кооператорів». («Вестник АН СССР», но. 6, 1987).

Посиланням на Леніна О. Яковлев ніби підтверджує ідеологічну обгрунтованість доктрини «кооперативного соціалізму», без чого догматики могли б звинуватити його в «анархо-синдикалізмі».

На жаль, крім ідеологічних бар'єрів, є ще й проблеми суто економічні. Добровільно об'єднуючись в кооперативи, маючи спільну власність, люди домагатимуться господарських успіхів таким чином, щоб ніхто з працівників та членів кооперативу не постраждав, не втратив працю. Можливо, вони стануть менш конкурентоздатні, ніж власники приватних підприємств, які намагатимуться отримати максимальний прибуток, не рахуючися з можливим звільненням частини робітників (втім, у демократичних країнах закон і профспілки не дозволяють приватникам так просто викидати людей на вулицю). Припустимо, що економічний потенціал кооперативів буде знижений також тому, що його члени, об'єднавшися, можуть взяти за основу не суто господарські цілі. Наприклад, співвласники кооперативного видавництва захочуть видавати книги для інтелектуалів, а не ширвжиток, який користується масовим попитом. Звичайно, в умовах вільного ринку завжди знайдуться покупці їхньої продукції. Але проблема в тому, що, згідно з досвідом Заходу, монополії дуже скоро почнуть диктувати ціни на ринку.

Думаю, саме наявність монополій **на Заході** є перешкодою для розвитку кооперативного соціалізму **в СРСР.** Кооперативний соціалізм багато на що здатний, але навряд чи він може забезпечити такий рівень технічного прогресу, який забезпечують сучасні західні монополії (в електроніці, енергетиці, машинобудуванні тощо). Але ж Радянському Союзу треба не просто утримувати досягнутий рівень, йому треба все починати заново й енергійно наздоганяти західні країни (я не торкаюся тут дуже важливого, либонь, вирішального питання про пріоритети в міжнародній політиці). Ось чому не варто розраховувати на цілковите панування ринкових відносин у радянській економіці, і треба припускати, що за найсприятливіших результатів горбачовських реформ тривалий час зберігатимуться — поруч з кооперативним соціалізмом і, очевидно, незначним приватним сектором — державні монополії у стратегічно най-

важливіших галузях виробництва.* Як розвиватимуться господарські відносини на зіткненні різних царин, сказати важко, але очевидно, що нормально функціонувати така система змішаної економіки зможе лише за умови суворих правових гарантій, отже, й демократії (хоча нині ще важко передбачити, які будуть форми такої демократії).

Економічні проблеми і національне питання

Я пишу про СРСР як про єдину державу, хоча формально це союз рівноправних республік, а фактично — багатонаціональна імперія з російським центром і неросійськими навколишніми країнами. Перспективи розвитку націй у Радянському Союзі безпосередньо пов'язані з питанням про кооперативи та монополії.

На жаль, нові радянські керівники, проводячи радикальні реформи у багатьох сферах соціальних відносин, намагаються ігнорувати національні проблеми. Зовсім не звертати на них уваги владі не можуть — проблеми ці постійно нагадують про себе то заворушеннями в Алма-Аті, то демонстраціями кримських татар у Москві, литовців, естонців та латишів у Прибалтиці, то виступами інтелігенції неросійських народів на захист рідної мови (а з іншого боку — появою чорносотенної «Пам'яті»). І все-таки немає сумніву, що якоїсь програми перебудови міжнаціональних взаємин радянські лідери не мають. У Середній Азії, побоюючись націоналістичних виступів та зростаючого впливу Ісламу (і того, що Афганістан під боком), партійні керівники покладають надію на обмін кадрами між республіками, на підготовку в РРФСР, у Білорусії, в Україні вірних провідників їхньої політики з числа русифікованих мусульман (і тоді не треба буде заміняти кунаєвих колбіними). У європейських та закавказьких республіках, ідучи на поступки місцевій інтелігенції, вони погоди-

* Найважливіший документ реформаторів — це, поки що, Закон про державне підприємство. У законі передбачене обов'язкове виконання держзамовлень, планованих згори, лише для частини підприємств. При цьому підприємство не повинне бути цілковито завантажене держзамовленням. Решту продукції воно плануватиме саме, відповідно до вимог ринку. Все це добре, але прямого відношення до кооперативного соціалізму немає. Залишається лише сподіватися, що згодом люди, зайняті індивідуальною працею, шукатимуть якихось форм кооперації одне з одним і, головне, державні підприємства будуть передані у володіння (й під управління) своїх працівників. Боюся, що для цього, як казав Ленін, «буде потрібна ціла історична епоха».

лися замінити курс на тотальну русифікацію визнанням концепції двомовності.

Сама по собі політика розвитку двомовності в неросійських республіках суперечить не лише принципу суверенності цих республік у складі Союзу, але навіть ленінській лінії в національному питанні. І все-таки за конкретних умов радянської реальності, коли російська мова в неросійських республіках незаконно має безліч переваг порівняно з рідними мовами народів цих республік, двомовність створить більш сприятливі умови для розвитку культури народів СРСР. Ці умови будуть тим ліпші, чим більшу енергію в обстоюванні прав рідної мови виявить інтелігенція республік. Треба сказати, що цій інтелігенції (зокрема — українській) робить честь її розуміння свого обов'язку перед народом. Як тільки почала себе виявляти політика гласності, письменники, митці, історики України, Білорусії, Естонії, Латвії, Литви, Вірменії, Грузії, Киргизії у вельми різкій формі зажадали перегляду політики в царині мови та національних культур (див. виступи в радянській пресі письменників Д. Павличка, І. Драча, І. Дзюби, С. Плачинди, В. Дрозда, С. Капутикян, А. Адамовича, В. Бикова, Н. Гілевича, Ч. Айтматова, В. Беекмана та багатьох інших). Курс на двомовність дає їм формальні підстави висувати свої вимоги. І все ж таки національне питання в СРСР досі не розв'язане.

Навіть якщо не будуть створювати штучні перешкоди для викладання рідної мови в школі, для публікацій цією мовою, для вивчення рідної історії, для розвитку національної культури, — рівноправності республік все-таки не буде. Бо жодна мова, крім російської, не зможе виконати свою соціальну функцію — бути мовою всебічного спілкування між людьми, оскільки всі вони витіснені з виробничої сфери, чи не найважливішої сфери людської діяльності.

Але чи можливо взагалі розв'язати цю проблему в реальних умовах Радянського Союзу? Чи можуть неросійські мови проникнути в економіку? Щоб відповісти на це запитання, треба знов повернутися до проблеми кооперативного та державного соціалізму.

За сталінських методів суворо централізованого, адміністративно-вольового управління радянською економікою годі було розраховувати на проникнення неросійських мов у господарську сферу. А кооперативний соціалізм можливий лише за максимальної децентралізації виробництва, і

тому він єдиної мови управління не потребує. Навчання і підготовку спеціалістів для кооперативів цілком можна було б організувати мовою республіки, в межах якої діє кооператив. На жаль, як ми з'ясували, у радянській економіці ще довго, навіть за сприятливого розвитку подій, пануватиме державна форма власності. Реформатори мають намір всіляко оберігати керівників підприємств від контролю згори й скорочувати бюрократичний апарат. Республіканські міністерства багатьом з них напевне видаються непотрібними ланками бюрократичної системи. Але й цілковитої децентралізації вони бояться, оскільки невеликі, не пов'язані одне з одним підприємства не зможуть, на їхню думку, витримати конкурентну боротьбу на світовому ринку. «Товарники» пропонують створення різноманітних виробничих об'єднань — синдикатів і трестів, аж ніяк не обмежених територією тієї чи іншої «суверенної» республіки. Пропонується протиставити капіталістичним монополіям міжреспубліканські соціалістичні монополії. Очевидно, основною мовою виробництва і управління на підприємствах таких монополій буде російська мова. Погляд «товарників» підтримує уряд. Виступаючи на червневій сесії Верховної Ради СРСР, Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков казав:

> Партія накреслила шлях формування великих об'єднань, здатних самостійно виконувати завдання розширеного відтворення та соціального розвитку... потенціал головних організацій стає основою загального піднесення технічного рівня...

Рижков незадоволений тим, що створенню об'єднань підприємств, які знаходяться в різних республіках, заважає їхня залежність від рад міністрів республік. Він нарікає на небажання Ради Міністрів УРСР погодитися на приєднання Львівського заводу фрезерних верстатів до Івановського (РРФСР) верстатобудівного об'єднання:

> ... гору взяли не державні інтереси, а місницьке бажання мати в себе «власне», «незалежне» підприємство.

Під «місництвом» Рижков, очевидно, має на увазі цілком природне бажання керівників «суверенної» Української республіки мати бодай мінімум економічної автономії.

Можливо, в поодиноких випадках міжреспубліканське об'єднання підприємств економічно буде вигідне. Безу-

мовно, орієнтуватися лише на швидкий економічний ефект, щонайменше, недалекоглядно. Якщо об'єднання не будуть переважно республіканськими, не буде й республіканського розподілу молодих спеціалістів, мова республіки не стане мовою підприємства, отже — вона, як була, так і залишиться «неперспективною мовою», якій загрожує загибель. Не можна «цілу історичну епоху» чекати на кооперативний соціалізм. «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Уже тепер інтелігенції неросійських республік, як мені здається, треба енергійно включатися в дискусію з економічних проблем — від її сьогоднішньої активності залежить майбутнє народів СРСР.

Щоб «горбачовські реформи» справді завершилися створенням життєздатної соціальної системи, потрібна радикальна перебудова і в царині міжнаціональних взаємин.

Серпень 1987.

«ПОРА ЗБИРАТИ КАМІННЯ»
ПРО ОДНУ ТЕНДЕНЦІЮ РАДЯНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Леонід Лиман

Редактор московського журналу «Знамя» Григорій Бакланов повідомив, що це видання має намір надрукувати у 1988 р. антирадянський роман російського письменника-емігранта Євгена Зам'ятіна (1884-1937) «Ми», вперше опублікований в Англії 1924 р. тоді, коли ще автор перебував у Радянському Союзі.

Коли комуністична партія намагалася стояти на класових позиціях максизму-ленінізму, до Є. Зам'ятіна ставилися безкомпромісно вороже.

В «Литературной энциклопедии» (1930 р.) зазначено:

> ... цілковито захищаючи капіталістичний лад, Зам'ятін створює в романі «Ми» низький пасквіль на соціалістичне майбутнє... Творчість Зам'ятіна набуває з розвитком нашого соціалістичного будівництва дедалі більше й більше контрреволюційну спрямованість.

В «Большой Советской Энциклопедии» (1933 р.) читаємо:

> Твори Зам'ятіна після Жовтневого перевороту часто є злобними памфлетами на радянську державу. Громадянську війну він зображує братовбивчою і безглуздою... Зам'ятін міцно пов'язаний з капіталістичним ладом; він не сприймає соціалістичної революції... Його роман «Ми»... — пасквіль на соціалізм і соціалістичне суспільство — викликав глибоке обурення всієї радянської громадськості.

У другому виданні «Малой Советской Энциклопедии» (1936 р.) Зам'ятіна названо «буржуазним письменником». У своїх творах він «малює картину, яка цілковито спотворює радянську дійсність. В опублікованому за кордоном романі „Ми"... Зам'ятін злобно зводить наклеп на радянську країну».

Леонід Лиман — письменник, журналіст, автор низки творів, зокрема «Колгоспники» (1957). — *Ред.*

В «Краткой литературной энциклопедии» (1964 р.) сказано, що у творах Зам'ятіна, написаних у Радянському Союзі протягом 1920-28 рр., «гротесково переломлювались події епохи воєнного комунізму і громадянської війни, які Зам'ятін зображував з антирадянських позицій... Зам'ятін написав також роман „Ми" — злобний памфлет на Радянську державу».

І, нарешті, у 1972 р. в третьому виданні «Большой Советской Энциклопедии» зазначено, що Зам'ятін в романі «Ми» виявив «вороже ставлення до соціалізму».

Чому ж виникло у Радянському Союзі таке велике зацікавлення творчістю Зам'ятіна в той час, коли там хочуть здійснити перебудову, у якій було б більше соціалізму? Чи сприятимуть цьому антисоціалістичні твори письменника?

Нині серед російськомовних радянських письменників національного напрямку поширений заклик: «Пора збирати каміння» («Время собирать камени»). Суть цього заклику полягає ось у чому: Необхідно припинити руйнування російської духовної і матеріальної культури і почати зализувати і лікувати заподіяні в минулому рани. У зв'язку з цим виник ажіотаж довкола імен письменників, які стали жертвами радянських репресій, твори яких були заборонені. До цієї категорії належать також письменники, лише окремі твори яких у певні періоди зазнавали глобальної критики і заборон, а також російські письменники-емігранти, які ніколи не приховували свого ворожого і скептичного ставлення до комунізму і радянського ладу. Йдеться про таких письменників: Буніна, Булгакова, Платонова, Зам'ятіна, Бальмонта, Бєлого, Ахматову, Цветаєву, Пастернака, Пільняка, Гумильова, Мандельштама, Зощенка, Северяніна, Шаламова, Висоцького, Іванова, Ходасевича, Гіппіус, Мережковського, Ремізова.

Новий директор Інституту світової літератури, представник партії у літературі, письменник Фелікс Кузнецов сказав:

> Одна з найважливіших особливостей сучасного літературного життя, її демократизації полягає в розширенні і збагаченні тієї культурної спадщини, яку ми сьогодні усвідомлюємо як народне надбання... За останній час до радянського читача прийшло чимало літературних імен і творів, які довго були приховувані. Цей видавничий вибух доторкнувся не тільки радянських письменників, але й російської еміграції першої хвилі.

Це дійсно так. Буніна і Булгакова вже віддавна масово друкують в Радянському Союзі. Білоемігрант Бунін у своїх спогадах дав найгіршу характеристику Ленінові; у повісті «Деревня» зобразив деспотизм російського народу. «Малая Советская Энциклопедия» (1928 р.) так висловлюється про Булгакова:

> [Булгаков] один із яскравих виразників новобуржуазної ідеології, він став відомий памфлетами проти радянського уряду... і романом «Белая гвардия», в якому тенденційно прихована класова і контрреволюційна сутність білогвардійського руху з метою показати її діячів як героїчних, чесних людей.

На одному з'їзді письменників у Москві Бажан протестував проти того, щоб п'єсу Булгакова «Дні Турбіних»» виставляли радянські театри, оскільки п'єса антиукраїнська в цілому. (Булгаков народився у Києві і жив у ньому під час українського державного будівництва). Навіть у першому виданні «Української Радянської Енциклопедії» (1960 р.) зазначено, що у п'єсі «Дні Турбіних» «перекручено історичну правду у відтворенні подій громадянської війни на Україні».

«Известия» 25 серпня 1987 р. опублікували вельми прихильну статтю про Бальмонта. У «Малой Советской Энциклопедии» (1937 р.) сказано:

> Соціальна тематика чужа Бальмонтові... Після 1917 року Бальмонт лицемірно пристосовується до революції, пише цикл фальшивих псевдореволюційних віршів і незабаром емігрує із Радянської Росії, стаючи в табір прямих ворогів СРСР.

Московська «Литературная газета» присвятила 23 серпня 1987 р. цілу сторінку Андрієві Платонову. Платонов прожив в умовах радянської влади. Деякі його твори друкували. Він належав до тієї категорії письменників, яких тепер називають «деревенщиками», бо вони порушують проблеми села. В «Литературной энциклопедии» (1934 р.) читаємо:

> В оповіданні «Усомнившийся Макар» [Платонов] критикує радянський бюрократизм, виявляє нерозуміння суті радянської держави як органу диктатури пролетаріату і проводить політично помилкові тенденції. Радянську державу по-

казує не як форму участі робітників і селян в керівництві країною, а як механічний апарат примусу, нівелювання людської особистості... [У творі] «Впрок» [Платонов] подає невірне уявлення про сутність колективізації...

Літературознавець О. Гурвіч у вересні 1937 р. писав:

Платонов не народний саме тому, що у його творах не знайшли свого відображення справжні прагнення і великі творчі сили російського народу. Платонов антинародний, оскільки справжні властивості російського народу спотворені в його творах.

В Радянському Союзі відзначили сторіччя з дня народження Северяніна, хоча він усе життя прожив в еміграції в Прибалтиці, під час німецької окупації друкував свої вірші в антирадянських періодичних виданнях.

В першому виданні «Малой Советской Энциклопедии» (1930 р.) про Пільняка, який жив і загинув у Радянському Союзі, говориться таке:

... Політична безпринципність цього представника буржуазної інтелігенції різко виявилася в його повісті «Красное дерево»; обивательсько-тенденційне перекручення радянського будівництва, яке відбувається в СРСР, і видання цієї повісті за кордоном викликали обурення всієї радянської громадськості.

Звичайно, видавати заборонені в минулому радянською владою твори різних письменників треба. Але літературна спадщина згаданих російських письменників ставить ряд кардинальних проблем ідеологічного, політичного і національного характеру.

Російських письменників-емігрантів першої хвилі всілякo обілюють. Їхньому антирадянському ставленню не надають ніякого значення. Їх тепер зображують такими собі бідненькими і нещасними людьми, які не переставали любити Росію. Вони нібито випадково, не зрозумівши революції, потрапили в еміграцію, збиралися повернутися в радянську Росію, але так і не повернулися. Вони нібито міняли свої погляди в напрямі примирення з радянською владою.

Але так чи інакше творчість наново реабілітованих російських письменників, попри сучасні коментарі до них, виховуватиме неприязнь до всього радянського.

Твори Платонова, які видадуть, наприклад, по-новому поставлять проблему колективізації села. Платонов був проти колективізації. Він розглядав колективізацію як руйнування споконвічного укладу сільського життя. Учасники обговорення життя і творчості Платонова на сторінках «Литературной газеты» (23 вересня 1987 р.) підтримують погляд про примусовість і безглуздість колективізації. Один з учасників обговорення Сучков так висловився про Платонова:

> Платонов відразу ж, тобто своєчасно — не заднім числом, як водиться на Русі, забив на сполох, він відчув і зрозумів, що на російській рівнині в якомусь-то фантастично спішному порядку почалася ломка корінного укладу життя... Він [Платонов], виявляється, далеко наперед знав, чим закінчиться у воронізьких та інших селах великий експеримент і яку реальну згубність потягне за собою... лінія поголовного командування над тямовитими мужиками. До речі, це попередження виразно прозвучало в повісті-хроніці [Платонова] «Впрок».

Інший учасник обговорення Вєрін зазначив:

> Як художник [Платонов] не міг не бачити тих несправедливостей, породжених голим адмініструванням, тих нестерпних труднощів, страждань і болю, якими, як ми всі знаємо, супроводжувався процес соціальної перебудови в селі.

Скульптор Сучков, який особисто знав Платонова, сказав, що твір Платонова «Котлован» — «це гнівне заперечення тієї нісенітниці, якою називався поголовний вступ до колгоспів на добровільних засадах, і в чому ми боїмося признатися».

У відповідь на протести неросійських народів Радянського Союзу проти національних утисків Москва висунула для них програму так званого «патріотичного і інтернаціонального виховання».

Патріотизм у радянському розумінні це щось протилежне до національного патріотизму. Йдеться про радянський патріотизм — якась спільна любов до всього Радянського Союзу. Визнаючи швидкий ріст національної свідомості серед неросійських народів Радянського Союзу, Москва в той же час намагається робити їх безнаціональними, і це називається інтернаціоналізмом, нібито найпередовішим явищем.

Ці кадри російських літераторів, які тепер займаються включенням в російську літературу тих авторів, які діяли всупереч партійній лінії, цілковито ігнорують і радянський патріотизм, і інтернаціоналізм. Вони хочуть знати лише все російське, без марксистсько-ленінського, класового ставлення до нього. Газети і журнали, які все-таки є всесоюзними, вони використовують виключно для російських цілей.

Коли на Україні порушили справу видання творів комуніста Миколи Хвильового і соціаліста Володимира Винниченка, який певний час називав себе комуністом, то поки що партійна бюрократія негативно ставиться до цього. Виходить, що російських письменників, які були ворогами радянської влади і стояли на буржуазних позиціях, видавати можна без розбору, а українських письменників, які стояли на радянських позиціях або близько до них, ні.

Де ж ця, так часто проголошувана, повна рівноправність народів Радянського Союзу.

РОЗМОВА ІЗ ЗБІҐНЄВОМ БЖЕЗІНСЬКИМ

Визначний учений-політолог, професор Колумбійського університету і колишній дорадник президента Картера в справах державної безпеки Збігнев Бжезінський — добре відомий як у Радянському Союзі, так і на Заході. Нещодавно в щотижневій газеті «Московские новости» було опубліковане інтерв'ю з професором Бжезінським, який дуже відверто говорив про американсько-радянські взаємини. Уже те, що таке інтерв'ю було надруковане в СРСР і бодай у малотиражному тижневику, було сприйняте на Заході як неабияке досягнення політики гласності. У пов'язаному з інтерв'ю коментарі там-таки, в «Московских новостях», була пряма згадка і про найновішу книгу Бжезінського «Game Plan» («План гри»), котра викликала велике зацікавлення в Сполучених Штатах. Югославський письменник Михайло Михайлов відбув інтерв'ю з професором Бжезінським про основні справи в його книзі, де проливається світло на радянську перебудову («перестройку»).

Редакція

МИХАЙЛОВ: Професоре Бжезінський, критики вашої книги «Game Plan» *не погоджуються з вами, не вважають за вдале ваше порівняння суперництва теперішніх світових великодержав, СРСР і США, зі суперництвом Англії та Іспанії, великодержав свого часу, від XVI до XVIII ст. Ваші критики твердять, що насправді тепер борються між собою дві соціальні системи — демократія і тоталітаризм, а не американська і радянська імперії. А коли мова про соціальні системи тих часів, то вони були цілком тотожні. Промовляючи нещодавно в Національному Стратегічно-Інформаційному Центрі, ви сказали, що коли в Радянському Союзі відбувається демократична перебудова, то, виходячи з позицій американських державних інтересів, слід підтримувати той процес. Ви, однак, обережно підкреслили, що досі ще немає певності, що саме діється в Радянському Союзі.*

Крім того, сама ідея підтримувати оздоровчі процеси на протилежній стороні, як виглядає, іде на користь вашим критикам. Зрештою, світовим потугам давнього

Переклад з англійської.

минулого ніколи й на думку не спало б сприяти оздоровчим процесам на протилежній стороні.

... А що ви, кінець-кінцем, скажете, якщо теперішня радянська перебудова піде шляхом справжніх демократичних змін? Піде в напрямку тих ідей, що їх і ви пропонуєте в своїй книзі «Game Plan»? Чи Захід і тоді негативно поставиться до демократизації радянської системи?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: По-перше, коли я підкреслюю аналогію між сучасними розходженнями Сполучених Штатів і Радянського Союзу та інших великодержав, я не збираюсь сказати, що вони ідентичні по своїй суті. Погляд, що його я намагаюсь наголосити і під яким ладен підписатися, полягає в тому, що американсько-радянський конфлікт глибоко закорінений, давній і в тому розумінні аналогічний до інших задавнених, історично затяжних конфліктів — боротьбою за перевагу на морі та панування на суходолі. У своїй книзі я виразно вказував на те, що радянсько-американські перегони мають світовий масштаб узагалі, а також глибокі ідеологічні причини. Так чи інакше, ця остання конкуренція є новочасніша, ба навіть попросту й сучасна, рівносильна з історичними конфліктами в боротьбі за панування, зверхність, за перевагу як на морі, так і на суші.

Що ж до американського ставлення до Горбачовських реформ, я не бачу підстав, чому б ми мали бути неприхильні до них. Я усвідомлюю, що намір Горбачова — зміцнити Радянський Союз. Однак я думаю, що його (Горбачова) зусилля децентралізувати радянську систему управління створюють нову ситуацію, яка може бути корисною з нашої точки зору. Звідси — і я не можу ставитись неприхильно до того, що Горбачов пробує зробити. А взагалі я волію бачити Горбачова при владі, ніж сталіноподібних керівників нашого часу...

МИХАЙЛОВ: Дотепер справжні зміни в СРСР були обмежені сферами культури та засобами масової інформації. Як ви думаєте, чи Горбачов матиме успіх у запровадженні глибших реформ в економічній та політичній сферах, якщо він відважиться на рішучий крок? Більше того — на поважну спробу реформувати систему?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Так, я вважаю, що він спробує. Хоча я ще досить не певен, чи пощастить йому. Проте я радію, що він пробує. Але, на мою думку, спроба таки витворює нові передумови, котрі — з нашої точки зору — не слід вважати за небажані.

МИХАЙЛОВ: Десять років тому колишній югославський посол до СРСР Велько Міхунович опублікував свої спогади «Moscow Diary», *у яких написав, що напередодні вирішальної радянської збройної інтервенції в Угорщині 3 листопада 1956 р. Хрущов з Булганіним таємно відвідали президента Тіта на острові Бріоні й добилися його схвалення збройного придушення угорської революції. Якщо б Тіто дотримувався класичної геополітичної теорії, він ніколи не дав би своєї згоди на це і не поступився б Хрущову та Булганіну. Незалежна Угорщина, вільна від накинутого їй радянського опікунства, напевне підсилювала б югославську незалежність, загрожену не кимось іншим, а таки ж Радянським Союзом. Однак Тіто зробив так, як зробив, побоюючись — не без резонних підстав — того, що повалення однопартійного комуністичного режиму під боком стане загрозою для його власного монопольного панування в Югославії. Чи не думаєте ви, що Тітова тактика була виразним показником твердження ваших критиків, що сьогоднішній конфлікт — це конфлікт між двома протилежними системами, а не між звичайними державами і імперськими потугами?*

БЖЕЗІНСЬКИЙ: У книзі, яку я опублікував у 1960 р., «The Soviet Block: Unity and Conflict» («Радянський блок: згода і конфлікт»), я зробив висновок з відомих мені фактів того часу, що Тіто схвально поставився до радянської інтервенції в Угорщині 3 листопада 1956 р. — на відміну від його несгоди на попередню радянську інтервенцію наприкінці жовтня, себто на десять днів раніше в Будапешті. Тоді ще не знав я про таємну подорож (Хрущова з Булганіним) на Бріоні. Але на підставі звітів і аналізу ставлення ангажованих сторін до конфлікту, а саме — угорців, радянців, югославів, китайців, я зробив висновок, що Тіто підтримав другу радянську інтервенцію. Тому та справа не є новизною для мене. Однак я не бачу зв'язку між тією стороною справи, тим історичним виміром її і моїм розглядом американсько-радянської геостратегічної проблеми, як вона висвітлена в моїй книзі «Game Plan», присвяченій сучасній американській політиці, точніше кажучи — американській політиці 1986 р. з проекцією її на наступне десятиріччя, якщо не надовше.

МИХАЙЛОВ: Професоре Бжезінський, дозвольте мені ще раз порушити справи Східної Європи. У 1968 р. Радянський Союз спільно з іншими країнами Варшавського пакту окупував Чехословаччину, хоча чехословацьке керівництво не мало наміру відірватися від радянського

блоку і перейти на американську сторону. А як відомо, Румунія в той час користувалася значно більшою незалежністю від Москви, ніж Чехословаччина, — аж настільки, що могла не дозволити військам Варшавського пакту пройти через її (Румунії) територію. І подумайте — Радянський Союз так і не обрушився на неї, навіть і не збирався нападати на неї. Чи це не є ще одним доказом того, що відкритий конфлікт у теперішньому світі не є геополітичний, а тільки між тоталітаризмом і демократією? Видима річ, демократизація тоді в Чехословаччині таки справді почалася, а це якраз і є те, чого панівні комуністичні партії бояться. А з другого боку, в Румунії навіть натяку не було на демократизацію. Звідси — не було потреби проводити в Румунії інтервенції. Чи не так?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Румуни були приготовані воювати, отже саме це було головне. Радянський уряд знав, коли вирішував справу інтервенції в Чехословаччині, що там усе обійдеться чимось найменшим, без збройного опору взагалі. Оце й було підставою відносно легкого його рішення провести інтервенцію в Чехословаччині.

МИХАЙЛОВ: Але ж угорці зважились на збройний опір, це було ясним радянському урядові, він знав, що вони вхопляться за зброю, але...

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Угорський опір у 1956 р. був спорадичний, неорганізований, стихійний. Радянський Союз був у вигідному становищі, мавши по своїй стороні частину партійного керівництва — соратників Кадара. Що ж до Чаушеску, то з тих чи інших причин, включно з тим, що там панувала брутальна одноособова диктатура, одностайність сил опору була забезпечена заздалегідь, а тому й операція була б ускладнена і виявилась би коштовнішою. Крім того, Радянський Союз мусив би провести інтервенцію в 1968 р. в двох країнах одночасно, тобто в Чехословаччині й Румунії, але те дуже ускладнило б усю ту проблему.

МИХАЙЛОВ: А що ви можете сказати про Польщу? Чи ви вважаєте, що Радянський Союз у 1981 р. не зважився б провести інтервенцію в Польщі, якби польські збройні сили стали на сторону Солідарності?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Якщо б у 1981 р. були виразні ознаки того, що головне партійне керівництво та вся польська армія були готові протиставитись інтервенції, то я з достатньою певністю можу сказати, що СРСР утримався б від інтервенції. Але навіть, якби радянська інтервенція була

успішною, перспективи затяжного і масивного збройного ангажування в самому серці Європи могли б виявитись, з радянського погляду, крайньо ризикованими і з наслідками, що їх годі уявити. Проте радянське керівництво є рішуче і навіть жорстоке, але воно є також крайньо обережне. Подиву гідним є те, як рідко воно є готове ризикувати.

МИХАЙЛОВ: Професоре Бжезінський, у вашій книзі «Game Plan» *ви пишете, що в радянській імперії великороси — це панівний народ, це народ гнобитель. Але багато людей вважає, що визволення великоросів буде найважливішим кроком до визволення всієї комуністичної імперії. А вже тепер, коли процес лібералізації там розгортається, — це ж радянсько-російські засоби масової інформації нібито найвідкритіші — аж такі, що навіть друкують інтерв'ю з вами. Що ви скажете великоросам у контексті поглядів, висловлених у вашій книзі* «Game Plan»?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Є чудова цитата з Маркса про те, що росіяни не будуть вільні до тих пір, поки вони поневолюватимуть інші народи. І я вважаю, що Карл Маркс був цілком правий. Зусилля гнобити інші народи вимагає такого мобілізування і дисциплінування з боку великоросів, що позбавляє їх самих можливості користуватися більшою свободою. Я переконаний, що гієрархічно побудована, дисциплінована, Москві підпорядкована імперія несумісна з досягненням більшої свободи для російського народу. Тому я підтримую всякі зусилля, спрямовані на досягнення більшого плюралізму, більшої демократії у сьогоднішньому Радянському Союзі. Згодом, живучи у вільнішому оточенні, користуючись більшою свободою вибору, думаючі люди і самі дадуть собі раду, себто без нашого втручання і не чекаючи непрошених вказівок, як і що їм робити. Отже, як на мій погляд, основною формулою лишається саме та, яку Маркс подав: російський народ сам не зможе бути вільним доти, поки політична система базується на підпорядкуванні йому інших народів. Лише за умов вільнішого діалогу і наявності відкритішої громадської думки та справжнього самовизначення народів російський народ та всі інші народи зможуть стати дійсно вільними.

МИХАЙЛОВ: Як ви думаєте, чи росіяни більше віддані комуністичній ідеї, ніж українці, латиші та інші народи?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Дуже важко це виміряти. Немає сумніву, що для неросіян комуністична система асоціюється з

поняттям панування центру, інакше кажучи, — Москви. Для тих росіян, котрі досі ще прив'язані до концепції імперії, безсумнівно, як радянська, так і суто комуністична система — це спосіб збереження тієї імперії. Річ у тому, що в XX ст., а тим більше в XXI ст., кожна імперія, що спирається на пануванні (однієї) нації, не буде стабільною і напевне конечно потребуватиме централістичних сил, щоб себе втримати. Саме тому вона буде недемократичною, що означає, а я цілком певен того, бути в конфлікті з законними аспіраціями і правами самого російського народу.

МИХАЙЛОВ: А що ви скажете про Албанію? Вона ж має таку саму комуністичну систему, якщо не жорстокішу за радянську, але вільна від будь-яких імперських зазіхань і навіть вільна від московського впливу. Яку ви бачите різницю між комуністичними режимами Албанії і СРСР?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Я не схопив сенсу вашого питання. Диктаторських систем є багато. Є Північна Корея, є Чілі, але це не має нічого спільного з радянською дійсністю.

МИХАЙЛОВ: Але це ілюструє те, що твердять російські дисиденти, які вважають, що в СРСР, як і в Албанії, владу тримають у своїх руках комуністи, а точніше кажучи — партійна номенклатура, а всі люди в комуністичних країнах, з великоросами включно, — поневолені. А з цього виникає, що СРСР — це комуністична, а не російська імперія.

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Так воно чи не так, там же було щось таке перед 1917 р., що також називалося імперією.

МИХАЙЛОВ: Так, там була імперія перед приходом до влади комуністів, ви маєте рацію. Але були й інші імперії, як наприклад, Британська. Але чи ви помічаєте якусь різницю між передреволюційною російською імперією і імперією радянською?

БЖЕЗІНСЬКИЙ: Звичайно, різниця є — щодо форми. Але сама сутність імперських відносин і далі продовжується. Річ у тому, чи такі імперські відносини між центром і периферією, з периферією різнонаціональною, можуть гармонізуватися з демократією. На мій погляд, демократизація і така імперія, яка побудована на базі однієї нації, — це дві речі, просто несполучні.

МИХАЙЛОВ: Дуже дякую за розмову.

РОЗМОВА З ДАНИЛОМ ШУМУКОМ

Розмову з Данилом Шумуком, нещодавно прибулим із СРСР до Канади відомим українським дисидентом-політв'язнем, провели наприкінці грудня 1987 р. проф. Михайло Воскобійник та Василь Гришко, який приготував текст і відредагував його для публікації в журналі «Віднова», під час перебування Д. Шумука в Південній Флоріді, де він відбув ряд успішних виступів перед українським громадянством в містах Норт-Порт, Маямі та Сейнт Пітерсбург та низку зустрічей-розмов у місті Голлівуд.

Редакція

ЗАПИТАННЯ (*далі З.*): *Ваш незвичайний життєвий шлях боротьби та тюремно-концтабірних терпінь за свої переконання й визвольні ідеали в підневільній дійсності СРСР яскраво висвітлений у Ваших книжках «Пережите й передумане» та «Довічний присуд»* («Life Sentence»), *що є промовистими «людськими документами» історії українського народу останнього півстоліття. І ось, нарешті, сталося так, що Ви мали змогу не тільки звільнитися з ув'язнення, але й виїхати за кордон СРСР* (*як і звільнено й випущено за кордон ряд інших політв'язнів-«дисидентів» — російських, єврейських і українських, наприклад Йосипа Терелю та Миколу Руденка*). *У зв'язку з виникненням останнім часом в СРСР, після приходу до влади М. С. Горбачова, зокрема таких явищ, як «гласність» і «перебудова», які вказують на певні зміни в Україні, серед української громадськості на Заході виникає важливе запитання: що являють собою ці зміни і що суттєво нового вносять вони в сучасну ситуацію в СРСР. Отже, як, зокрема ви, новоприбулець з СРСР, бачите й оцінюєте ці зміни? Чи відкривають вони якусь справді нову, кращу перспективу для нашого народу в Україні? І чи загалом ці нові явища можна вважати стабільними проявами суттєвих змін, а чи це все є лише чимось тимчасовим і поверховим?*

ВІДПОВІДЬ (далі В.): Це все нове, що відбувається тепер в СРСР, виникло стихійно не як тимчасове явище, проте воно може стати і, мабуть, стане тимчасовим. Зміни, зокрема економічні, вже давно виявилися конечно потріб-

ними для Російської імперії, якою фактично і з погляду влади в Москві є СРСР. Ця імперія стала першорядною мілітарною потугою, але економічно вона відстала в своєму розвитку від передових країн Європи, Америки і навіть Азії настільки, що опинилася десь аж на десятому місці за ними. Отож керівництво КПРС нарешті зрозуміло, що треба провести далекосяжні економічні реформи, які за існуючих старих порядків здійснити неможливо. Тому виявилася потрібною гласність, щоб дати можливість інтелігенції, фахівцям і взагалі людям конкретного діла вільніше висловитися в справі необхідних змін та усунення всього того, що стояло на перешкоді розвиткові країни. Але, мабуть, керівництво знало, що цю гласність використовуватимуть демократичні сили в СРСР у ширшому й глибшому розумінні потрібних змін, ніж це партія бажає. І це вже й почалося.

Я говорю тут про «демократичні сили в СРСР» взагалі, але, звичайно, ці сили там є дуже різні, зокрема вони різнонаціональні. Росіянам, зокрема поетам, письменникам, інтелектуалам потрібна демократичність передусім для вільнішого вияву своїх думок. Євреям потрібна демократичність, щоб серед іншого, вони могли вільно емігрувати з СРСР. Українцям, литовцям та іншим «балтійцям», кавказьким і середньоазіатським народам демократичність потрібна, щоб їхні країни могли жити своїм національним життям; отже українці прагнуть, щоб Україна була українською, щоб в Україні панівною мовою була українська мова, панівною культурою — українська культура, щоб в усіх установах розмовляли й урядували українською мовою і щоб в усіх школах і ВУЗ-ах викладовою чи обов'язковою для вивчення була українська мова. Але це, що для українців та інших «націоналів» є нормальною і природною вимогою життя, є «жахливе» й несприятливе для російської більшості КПРС та й для більшості росіян, у тому числі й для більшості російських дисидентів.

З: Те, що Ви, Даниле Лаврентієвичу, окреслили тут як потрібне для українців і є вимогою їхнього національного життя, є дуже важливе для розуміння тих подій, що відбуваються тепер в Українській РСР. Ви були очевидцем, а часом і співучасником тих подій. Хотілося б від Вас почути, як це проявляється в домаганнях культурних сил в Україні та взагалі серед українців на батьківщині, зокрема в чому воно конкретизується в сучасній новій там ситуації.

В: Я був свідком проявів національних (офіційно — «націоналістичних») сил в Україні в 1960-их та на початку 1970-их рр. Це ще був тоді хрущовський і післяхрущовський період. За горбачовських часів я був поза Україною, в ув'язненні та на засланні. Але в загальному, читаючи пресу й контактуючись з відповідними людьми, я зрозумів, що це саме за горбачовських часів спонтанно проявилося ще з більшою силою і більш вимовно. В 1960-их і 1970-их рр. видавалася підпільна «самвидавна» література, а тепер там поставлено вимогу щоб її легалізувати, щоб колишні самвидавні журнали видавались легально, і вже так їх і видають. Цей спонтанний рух наче б вибухнув — дуже сильно, різко, відважно. І це вже є щось більш серйозне. Цей рух, маючи вже за собою досвід минулої підпільності, при Горбачові намагається легально робити не тільки те саме, а й іти дальше.

Сподіваюся, що цей рух буде розвиватися. Вірю, що залякати українську національно активну інтелігенцію знову терором не вдасться і, так чи інакше, поступ у цьому напрямку продовжуватиметься. Не зважаючи на те, які будуть коливання в партії, хто б там Горбачова не замінив, цей процес за національне «я» народів, поневолених російською комуністичною імперією, продовжуватиметься. Перш за все продовжуватимуть цей процес ті, що його почали: письменники, науковці, різні інші «культурники» та творчі сили. А поволі цей рух дедалі більш охоплюватиме й народні маси.

З: *Чи мають рацію, наприклад, деякі діячі дисидентського руху, зокрема російські, а тим більше польські, які вважають, що однією із слабких рис дисидентського руху взагалі, а українського та інших національних дисидентських рухів в СРСР зокрема, є те, що вони є суто інтелігентські й не охоплюють робітничі й селянські народні маси. Чи так воно насправді є і чи є можливість поширення руху на ці маси.*

В: Я сказав би, що польська інтелігенція це добре і впору зрозуміла і в Польщі вже втягнула робітничі, а також селянські маси в свій опозиційний супроти режиму національний рух. Як у Польщі, так і в Росії ця справа мається набагато краще, бо в тих країнах в опозиційних щодо режиму дисидентських рухах немає такої національної проблеми, як, наприклад, в Україні. В Польщі панів-

ною мовою є польська мова, в Росії — російська. Розвиток національно-культурного життя цих народів є забезпечений. Нам же, українцям, натомість, дуже важко, бо в нас питання мови й національної культури стоїть на першому місці, як основа основ інших проблем, тому що йдеться про саме існування нації, загроженої денаціоналізаційним процесом русифікації.

Брак пов'язання з робітництвом та навіть із селянством, тобто із соціально-політичною проблематикою, з економічною базою життя народних мас, є великою слабкістю українського дисидентського, в основному національного, руху в СРСР. Але це саме стосується й так званого «всесоюзного» дисидентського руху, тобто фактично російського а також єврейського руху — того, що є, власне, демократичним рухом. Так як в українському дисидентському русі першорядним питанням є національне, передусім мовне, національно-культурне питання самого існування нації, так у «всесоюзному» дисидентському русі головним є питання демократизації, а перш за все — питання людських прав. А тому, що це питання людських прав і демократизації в СРСР нерозривно пов'язане зі справою реалізації національних прав українського й інших, крім росіян, народів СРСР, то в цьому сенсі й український рух до певної міри є частиною ширшого, загального для всього СРСР демократичного руху. А в ньому соціально-політичні чи соціально-економічні питання, які порушують саму суть соціально-політичної й економічної системи СРСР, на першому етапі загального й національного дисидентського руху не ввійшли в першочергові його завдання.

Щоправда, соціально-політичне й економічне питання, зокрема робітниче питання, таки було піднесено — на цьому етапі, і то саме в Україні, на Донбасі, у формі ініціативи творення вільних, тобто незалежних від офіційних державних, робітничих профспілок. Цю ініціативу висунув 1978 р. і очолив спробу її реалізації робітник-шахтар Донбасу Володимир Клабанов. Але цю ініціативу швидко придушено відповідними репресивними заходами.

З: До речі, тут варто пригадати, що якраз Донеччина з її робітничим Донбасом виявилася тією територією України, з якої вийшов ряд найвидатніших провідників і представників українського національного дисидентського руху і дехто з них із робітничого середовища. Назву тут, зокрема, такі відомі імена як Іван Дзюба,

Іван Світличний, Микола Руденко, Олексій Тихий, Василь Стус. Чи не означає це, що з цього можна б робити деякі оптимістичні висновки щодо потенційної ролі українського робітництва в українському національному русі?

В: Але з названих Вами імен тільки Руденко походить із робітничої родини шахтаря Донбасу. Дзюба — з Донеччини, але я не знаю, з якої родини. Також із Донеччини Світличний і Тихий, але, здається, вони селянського походження. Стус виріс і загальну й вищу освіту здобув на Донеччині, зокрема в центральному місті Донбасу — Донецьку (Сталіно), а також був робітником поза Донбасом. Але, як дисидентські діячі, згадані тут особи не були пов'язані з робітничим класом, не було належного зв'язку з робітництвом і в цілому русі. Звичайно, не менш важливим є й зв'язок із селянством, тобто з його соціальною проблематикою, а не тільки як з основним ще й тепер масивом української нації, зберігачем живої української мови й джерелом творчих сил української національної культури. Але в сучасній індустріалізованій Україні, як і взагалі в сучасному світі, робітництво й робітнича та загалом індустріально-міська інтелігенція — це найважливіша політична сила, без якої не можлива боротьба за українізацію України, що є нині першою метою українського національного руху. Думаю, що це тепер стає вже загальнозрозумілим для всіх. І, здається саме тепер, у зв'язку з «гласністю» й «перебудовою» в СРСР, де офіційно заповіджено процес демократизації й висунено на обговорення передусім економічні й соціально-політичні питання, з цими питаннями пов'язується й національне питання України вже в офіційно апробованих формах домагання українськими письменниками й іншими «культурниками» фактично тих самих змін національної політики в напрямі українізації, яких домагалися та за які масово й жорстоко репресовано українських дисидентів 1960-их — 1970-их рр.

З: А чи не вважаєте Ви, що сучасне домагання лише «українізації», тобто — лише забезпечення належного становища української мови та з нею пов'язаної національної культури в Україні, є певним звуженням українського національного руху?

В: Питання національної мови й культури — це в су-

часному становищі України є той перший необхідний крок, через який перескочити далі в боротьбі за повноцінне життя української нації ми не можемо. Коли ми доб'ємося забезпечення цієї першої передумови самого існування загроженої русифікацією української нації в сучасних умовах її фактичної бездержавності, то це буде базою й життєво важливим фактором у боротьбі за те, що є найголовнішим у забезпеченні повноцінного життя кожної нації взагалі — за свою державну суверенність.

З: Щодо боротьби за суверенність: чи Ви це зводите тільки до цілковитої державної незалежності універсального характеру, а чи також припускаєте, що, наприклад, повна реалізація формально-конституційної державності Української РСР порядком максимального розширення її суверенних прав може бути також і в рамках Союзу РСР формою забезпечення повноцінного життя української нації?

В: У рамках СРСР справжньої суверенності не може бути, бо вже як є «рамки», та ще й у такій формі, як фальшива за самою своєю природою сучасна антидемократична конституція СРСР, то яка тут може бути суверенність? Я говорю про повну державну суверенність України, а повна суверенність — це цілковита незалежність від Росії. Така суверенність може бути тільки тоді, коли ми будемо мати Росію лише як доброго сусіда, який буде приїжджати до Києва провадити переговори в економічних справах, у справах торгівлі — так як і з іншими країнами Європи, а ми також будемо їздити до Москви в таких же справах, як сусіди-друзі. А поки Україна перебуватиме фактично в складі російської імперії під назвою СРСР і росіяни будуть приїжджати до Києва як господарі, то не тільки «союзу», а й сусідсько-дружніх взаємин між нашими народами насправді не може бути аж так довго, як довго Росія не позбудеться свого імперського комплексу господаря долі інших народів.

Це, звичайно, аж ніяк не виключає того, що правдива реалізація бодай тих суверенних прав, що належать Українській РСР (чи радше належали їй, згідно з засадами, на яких було створено Союз РСР, як міждержавний союз радянських національних республік), було б великим досягненням у справі забезпечення українських національних інтересів у межах такого союзу, і не тільки мовно-куль-

турних національних інтересів, а й інших життєвих інтересів народу України. Звичайно, це не була б повна суверенність, бо вона була б обмежена «рамками» союзнодоговірних умов, але, порівняно з теперішнім становищем України, як фактично лише територіально-адміністративної частини «єдиної-неділимої» Російської імперії, це було б таки «щось», що нормувало б взаємини України з Росією, як рівноправно-союзних державних одиниць. Бо тоді в їхньому союзі мали б існувати однакові для обох країн «рамки», які, зокрема, виключали б російські імперські претензії на господарювання в Україні, як у своїй звичайній провінції. Але біда в тому, що на таку зміну існуючого тепер стану речей в СРСР Москва, що в особі «єдиної-неділимої» КПРС та її обласної філії в Україні під назвою КПУ є втіленням саме імперської влади Росії над Україною, на це, не будучи примушеною до цього силою певних обставин, ніколи добровільно не згодиться. А ще більша біда в тому, що такий погляд щодо імперіалізму Москви фактично поділяє переважна більшість росіян, охоплених великодержавно-шовіністичним комплексом.

З: Гаразд. Але все ж таки, чи може бути аж таким всеохоплюючим цей імперський комплекс у росіян? Зробімо краще припущення: весь народ не може бути охоплений великодержавно-шовіністичним комплексом. Певні антиімперіалістичні сили можуть існувати навіть і серед такого пройнятого великодержавницьким духом народу, як російський. З Вашого досвіду зустрічей з дисидентами різних народів СРСР, а зокрема з російськими дисидентами, що були з Вами у таборах ув'язнення, яке загальне враження винесли Ви щодо ставлення росіян до українського національного питання та щодо перспектив українсько-російських взаємин у майбутньому?

В: Звичайно, є й серед росіян, навіть і в Москві, демократи типу Сахарова, Орлова, Ланди та інших, які навіть багато допомагали і, мабуть, допомагають і тепер українським національним дисидентам. Наприклад, мені також дуже допомагали в Москві такі ж російські, а також єврейські демократи. І робили вони це, добре знаючи, що ми українські «самостійники». Але це не означало з їхнього боку визнання наших українських національно-політичних поглядів і цілей, які аж ніяк не збігалися з їхніми. Все це в них було і є на базі гуманізму, спільності з нами в бо-

ротьбі за людські права, культури людських стосунків, демократичної толерантності до інших поглядів. Зрештою, вони теоретично визнають і наші, українські національні права, як то кажуть — «аж до відокремлення». Але через оте «до» вони прямо до самого «відокремлення» ніяк не можуть щиро, без різних «оговорок», переступити.

Що ж до переважної більшості росіян взагалі, то не тільки наше прагнення до державної незалежності, але й українська самооборона проти русифікації, це, з їхнього погляду, небезпечний «націоналізм», що є загрозою для їхньої імперії, за яку росіяни, як щось самозрозуміле, вважають СРСР, оскільки на особливий тип імперії насправді й перетворено цей фіктивний тепер «союз». Так само для них майже «незрозумілим» є національне питання в СРСР. Для нас, як і для інших «націоналів» СРСР, наше національне, в основному тепер мовно-культурне, питання є певним внутрішньо-об'єднуючим нас чинником у фактичному протиставленні росіянам, і до нас у цьому питанні можуть прилучитися й національно свідомі комуністи. Але в цьому питанні в нас ледве чи можна буде знайти справді спільну мову з росіянами, бо для них, навіть і для більшості російських дисидентів (у тому числі й деяких «демократів»), наша національна справа просто несприятлива.

Натомість у таборах ув'язнення в особистих взаєминах з російськими дисидентами в нас, українців, не було особливих проблем на національно-політичному тлі. В умовах спільної неволі українці, росіяни, євреї й інші легко знаходили між собою спільну мову перед лицем спільного ворога. Але це інша справа. А з російськими дисидентами такого демократичного напрямку, який уособлюють, наприклад, Буковський чи Кузнецов, можна було знаходити також взаємозрозуміння і в національно-політичних питаннях. Та все ж таки загально про російське ставлення до українського і взагалі національного питання поневолених у російській імперії народів, та в основному і про ставлення до цього ж більшості російських дисидентів, можна сказати таке: як представники народу, що не був національно поневоленим так, як українці й інші народи протягом кількох століть, вони не розуміють чи не можуть, а переважно й не хочуть, розуміти наші національні болі.

Наприклад, пригадаю таке: Якось ми розмовляли з Андреєм Синявським про національні справи, зокрема про русифікацію України та інші національні кривди заподіювані українцям у їхній «національій республіці». І ось, м'яко

заперечуючи це, він, між іншим, сказав: «А вот я бивал в Киеве, то мне кажется, что там єсть даже засилье украинцев». З цього виявляється, що він зовсім не знає і, мабуть, не може собі збагнути, в якому національно-упослідженому становищі перебуває українська нація на своїй землі, але під пануванням Росії, і що саме їй як нації болить. Бо з його звично-імперського, типового російського погляду на Україну як «тоже Россию», природна наявність значної кількості українців у всіх сферах життя столиці України — це «засилля», тобто ненормальна з його погляду «перевага» порівняно з росіянами в цьому, мовляв, «русском городе». А Синявський — це ще не гірший тип росіянина з категорії тієї більшості, що самі собою є, зрештою, непогані, а часом і досить добрі, люди, як і всі інші люди взагалі, але переважно якісь не мовби глухі чи сліпі, коли йдеться про національні болі тих націй, що їх вони вважають за своїх «менших братів» і дивляться на них з погляду своєї «старшобратньої» вищості. Думаю, що тільки тоді, коли ми своєю зорганізованою силою в боротьбі за свої національні цілі заявимо про себе як націю, що прагне взяти свою долю в свої власні руки, зрозуміють нас так, як слід, і росіяни, і весь світ.

З: *Так, цілком слушно. А що Ви думаєте про самих тих українців, що є в комуністичній партії та є функціонерами «всесоюзної» партократії в Україні? Чи треба їх розцінювати як тільки вислужників централістичної влади Москви, без власних національних амбіцій, отже, вважати їх за безнадійних? А чи такі явища, які проявлялися в 1920-их рр. під час українізації, як «шумськізм», «хвильовізм», «скрипниківство» тощо, або в наші часи у вигляді певних елементів національно-культурного автономізму, що з'являлися в роки «шелестівського» керівництва КПУ, — чи такі явища та певні з тим пов'язані сподівання можуть бути значущі й перспективні тепер у процесі боротьби за українські національні цілі в СРСР?*

В: Про українців у комуністичній партії не можна говорити узагальнено. Безперечно, дуже багато, а може й більшість із них, є або мусить за своїм становищем бути вислужниками. Такими є зокрема сам Щербицький і його кліка в керівництві КПУ, що безпосередньо є відповідальними за оту шалену русифікацію України, що під їхнім керівництвом чи й за їхньою ініціативою її доведено аж до

такої межі, за якою починається вже катастрофа українського національного життя в Українській РСР. Але не треба забувати, що з-посеред КПУ вийшли на арену боротьби за українські національні права й цілі в СРСР також такі українські комуністи, як Левко Лук'яненко, Микола Руденко, а навіть із «всесоюзного» центру КПРС прийшов до українського демократичного руху генерал Петро Григоренко. Також і той український дисидентський рух, що виник у 1960-их рр. і далі розвивався переважно як національно-культурницький рух, почався, можна сказати, від поезії Василя Симоненка — також партійного комуніста. Мушу Вам сказати, що коли йдеться про державницько-політичне розуміння українського руху за національні права й національно-політичні, а не лише національно-культурні українські стремління, то я особисто покладаю більше надій на тих, що ще не проявили себе як дисиденти, ще ходять з партійними квитками в кишенях чи носять погони полковників або й генералів радянської армії, ніж на більшість тих дисидентів з літературно-мистецьких і суто культурницьких кіл, які вже проявились. Бо досі ці дисиденти, що проявились — це переважно поети й письменники, які державницько-політичними категоріями не вміють думати, тому є передусім поетами й письменниками також і в своїй політичній діяльності. Щоправда, такий поет (та ще й який поет!), як Василь Стус таки вмів думати національно-політично і міг би бути великим і в політиці, бо мав також провідницький характер. Але, однак, політична діяльність вимагає політичних діячів, а не поетів у політиці. До речі, досі український дисидентський рух не був політичним, а культурницьким, і таким є й цей переважно письменницький рух за рятування української мови й національної культури, що відбувається тепер у рамках горбачовської «гласності» й «перебудови».

З: А як Ви оцінюєте, зокрема, роль західноукраїнського чинника в українському національно-політичному житті єдиної тепер України. Адже Західна Україна від часу останньої світової війни ввійшла в сучасну добу нашої визвольної боротьби з добрим досвідом і здобутками організаційних форм політичної діяльності у відносно вільніших умовах приналежності до напівдемократичних парламентарних держав з незрівняно кращими, ніж в СРСР, можливостями самоорганізації українців у легальних і нелегальних формах для плекання національно-державниць-

кої думки й політичної активності. Чи впродовж понад чотирьох десятиріч української західно-східної одноцілості України західний ідейний й організаційний елемент дав помітний позитивний внесок у розвиток всеукраїнської політичної думки й дії?

В: Внесок західноукраїнського елементу був надзвичайно великим у період української визвольної боротьби, тобто під час Другої світової війни та перших років після неї. Зокрема організація й воєнно-політична боротьба УПА була одним із найяскравіших виявів цього. В тому періоді виявилися ті позитивні наслідки західноукраїнської організованості, що їх втіленням була національно свідома, дисциплінована й жертовна українська людина націоналістичного руху, вихована націоналістичним підпіллям. Про це свідчить порівняно, як на тодішні несприятливі для цього умови, сильна повстанська військова й політична активність. Але щодо політичної стратегії й тактики та взагалі рівня політичної думки, то наслідки були не дуже значущі й далеко не в усьому позитивні. В усякому разі, ті форми й засоби визвольної боротьби та її ідейне озброєння, що були вироблені переважно в підпольських умовах й за польським чи австро-німецьким зразком, виявилися непридатними для цілком інших, незмірно складніших і важчих умов повоєнної дійсності у «возз'єднаній» Українській РСР. Переозброєння й перебудова почалася надто пізно — щойно під впливом т. зв. «східняцького» припливу людей з досвідом підрадянської Великої України та на тому досвіді формованого національно-політичного мислення.

Великого формату політичних провідників ця фаза боротьби під знаком українського Заходу не дала. Роман Шухевич-Чупринка, найвидатніший провідник цієї боротьби з великим потенціалом провідника історичного значення, був героїчною, але й трагічною постаттю, як героїчно-трагічною була й сама ця боротьба. Її неминучий розгром був наслідком не тільки винятково несприятливих обставин, а й недалекоглядної політичної стратегії й тактики, і став катастрофою для України, а передусім для її західної частини, яку настільки знекровлено тоталітарним терором Росії-СРСР, що наслідки цього відчутні й досі. Нові форми політичної боротьби, відповідні до нових умов у повоєнній Україні в СРСР, навіть і на західних українських землях заініціювали так звані «східняки», зокрема Левко Лук'яненко зі своєю ідеєю Української Робітничо-Селянської

Спілки з програмою юридично-легалістичного руху за реалізацію конституційного права Української РСР на вихід із Союзу РСР та здобуття для неї статусу соціалістичної держави в ширшому блоці соціалістичних держав Східної Європи. Після викриття й ліквідації 1961 р. цієї так званої «справи юристів» (до речі, партійних комуністів, якими, як і Лук'яненко, були також галичани Іван Кандиба, Петро Вірун та інші) ідею руху за вихід України з СРСР перейняла вже нелегальна організація «Український Національний Фронт», що існувала в 1962-67 рр. Основана більш-менш на базі традиційної для Західної України форми націоналістичного підпілля з метою готування також до можливої в певній сприятливій ситуації навіть збройно-повстанської боротьби, ця форма в умовах тотального терору КГБ виявилася неспроможною навіть існувати, не говорячи вже про ефективну діяльність.

Взагалі ж на західних українських землях ще довго після розгрому УПА був живим навіть в глибинах народної свідомості дух підпільного повстанства. Я в цьому переконався через дванадцять років після того, коли я, як учасник боротьби УПА, що відбув за це кару в невільничому царстві Гулаг-у НКВД, 1956 р. опинився на волі на західній території України. Моє враження тоді було таке, що та частина України була тоді бочкою з порохом, готова будь-коли, при першій же сприятливій нагоді, вибухнути. Це було тоді, коли в Угорщині було повстання, а в Польщі піднялася хвиля національно-незалежницького руху з участю націонал-комуністів на чолі з Гомулкою. Тоді в західних областях України бувало таке, що жінки не виходили на роботу в колгосп, а їхнє колгоспне начальство боялося їх виганяти, бо вони кричали, що, мовляв, «незабаром ми будемо вас вішати так, як це роблять у Будапешті» і т. п. Це були політично неграмотні жінки, але вони висловлювали загальний настрій населення там, бо всі з тривогою й надією чекали такого сприятливого розвитку подій, коли можна було б знову продовжувати придушену терором сорокових років масову повстанську боротьбу. Чув я від інших, що подібні настрої існували там, зокрема на підкарпатських і закарпатських територіях, ще й під час чехословацьких подій 1968 р.

Але події в світі розвивалися в протилежному напрямі, настав той довгий період, що тепер в СРСР називається «застоєм», тобто період гнилої стабілізації не тільки у внутрішньому стані незмінності недолугої системи невільниць-

кого «соціалізму» в СРСР, а й фальшивого миру без свободи народів і людини в контрольованій Москвою Східній Європі — ціною фактичного примирення світу вільної демократії з таким станом речей. Зрештою, мир у добу всезнищувальної атомної зброї є необхідний для самого життя народів. Але мир не виключає, а навпаки, вимагає також мирної боротьби за вільний розвиток і повноцінне національне життя тих народів, що такої можливості розвитку й повноцінного життя, як нації, в своєму бездержавному житті не мають. До таких, на жаль, належить український народ в СРСР. І коли саме національно-культурна самооборона є тією першою в ряді мирних форм боротьби за життя нації, яку нині, здається тільки й можна провадити в Україні, то на цьому й треба зосередити там сьогодні головні зусилля. Досі цю боротьбу провадили українські дисиденти і за це поплатилися довгими роками неволі, а дехто й самим життям. Тепер фактично за це саме беруться й дотеперішні партійно-урядові лоялісти з національно-культурних кіл української інтелігенції. Перед у цьому веде київський центр, але справа це загальнонаціональна і різниці між «західними» і «східними» складниками в цьому тепер немає і не повинно бути.

З: Отже, з цього можна зробити висновок, що реально сьогодні єдино актуальним фронтом боротьби за українські національні інтереси й цілі є таки справа рятування української мови й національної культури, чи, інакше кажучи, те, що ми тут у розмові узагальнювали поняттям «культурництво». А як же стоїть справа з питанням української суверенності? Чи означає це, що ця справа сьогодні як конкретна політична проблема фактично неактуальна?

В: Ні, цілком протилежно. Саме в процесі теперішніх українських зусиль щодо рятування рідної мови й культури особливо яскраво виявляється актуальність цього питання. Адже не випадково, а цілком логічно, в теперішній акції наших культурних діячів в обороні української мови й національної культури висунено вимогу конституційного забезпечення «державного статусу» української мови в Українській республіці. А тому вони звернулися з офіційним проханням до ЦК КПУ й до Верховної Ради республіки, щоб ці вищі органи «державної влади» в Україні вжили відповідних «державних заходів» у цій справі. Як

відомо, ЦК КПУ відповів на це хитрою постановою, де справу «державного статусу» цілком зігноровано, а це означає, що так само зігнорує це й Верховна Рада УРСР, бо всі «ради» в СРСР, як відомо, є лише слухняним знаряддям політики партії. А зігноровано справу «державного статусу» в даному випадку просто тому, що й керівництво КПУ й найвища «Рада» в Українській РСР не мають жодної можливості робити якісь «державні заходи» в такій державній справі. Бо й сама Українська РСР уже давно не має й тіні «державного статусу» в СРСР, оскільки цей фіктивний «союз» офіційно в діючій тепер конституції називається «єдиною державою». Отже, державні заходи може робити тільки єдина справжня влада в СРСР у Москві. А вона якраз саме й позбавила Українську РСР державного статусу навіть у справі української мови в Україні.

Таким чином постає тепер саме питання державних, отже суверенних прав Української РСР у фіктивному «Союзі». І цим самим це питання набуває актуальності. Бо без державного статусу ніяка суттєва зміна в катастрофічному стані української мови й національної культури в Українській РСР не станеться, престиж української мови на її батьківщині в умовах офіційної русифікації не може бути на належному їй рівні, і вона занидіє, як це звичайно буває з недержавними мовами. Це чудово знають наші культурні діячі й ті партійно-урядові лоялісти, що це прохання до своєї влади заради рятування української мови писали. Це добре розуміє й уся українська інтелігенція та, зрештою, й увесь, досить грамотний тепер, наш народ. Тому, якщо в Москві хотіли б тепер, як це вони заявляють, порядком горбачовської «перебудови» пом'якшити «міжнаціональні взаємини» в СРСР (а фактично йдеться лише про взаємини між Росією й неросійськими народами в їхніх республіках), то в Україні справа державного статусу української мови, а тим самим і самої Української РСР, може набути особливої актуальності в теперішній атмосфері «гласності». Так стоїть справа із суверенністю. Але це окрема спеціальна тема, про яку треба б говорити більше, ніж про те все, що ми тут уже обговорили.

ЧУДО НАШОГО ІСНУВАННЯ

Владимир Максимов

Пам'ятаю, що десь на самому початку шістдесятих років Анна Ахматова опублікувала цикл прекрасних віршів в одному вельми конформістичному радянському виданні, що спричинило певну збентеженість серед нашої російської ліберальної інтелігенції. І тоді, у відповідь на закид однієї з її шанувальниць, велика поетеса так визначила своє кредо у відношенні до тієї ієрархії вартостей, яку ця інтелігенція вважала для себе в той час майже святою:

> Я стара людина і не маю часу визначати мікроскопійні відмінності між вашими прогресивними й реакційними органами преси.

Від того часу проминуло чверть віку. І якого чверть віку! «Архіпелаг Гулаг» Александра Солженіцина — це остаточне моральне засудження тоталітарної системи, він радикально змінив ставлення до неї всього думаючого людства. Світове визнання дістали книжки Пастернака й Булгакова, Бродського й Шаламова, Владимова й Домбровського, Войновича й Аксьонова, які повернули російську літературу до її відвічних питань — Добра і Зла, Правди і Справедливості, Милосердя й Добра. В ті самі роки висилали до таборів, психіатричних лікарень та в еміграцію багатьох із тих, які ще зовсім недавно прикрашали собою ту саму радянську культуру. Здавалося б, що після всього того наша вітчизняна інтелігенція, діставши, нарешті, в епоху гласності можливість показати культурному світові новий злет творчого духу, нарешті визволить у собі всю силу свого приглушеного вже потенціалу і зди-

---

* Під такою назвою відбувся в Парижі 19-20 листопада 1987 р. «Паризький форум», влаштований французьким ПЕН-клубом, Інтернаціоналом опору і журналом «Континент». Чергові три статті були прочитані, серед численних інших, на цьому «форумі». — *Ред.*

Переклад з російської.

вує його небувалими відкриттями. Але, як не дивно, виявилось, що і в цих якнайбільш сприятливих умовах російська творча інтелігенція, а в першу чергу письменники не мають чого сказати своїй аудиторії, крім уже сказаного, а потім і повтореного наприкінці п'ятдесятих і на початку шістдесятих років. Сторінки друкованих видань, екрани і сцени сьогодні дослівно заповнились псевдоглибокими опусами про «культ особи», «повернення до ленінських норм», про «боротьбу між новаторами й ретроградами в науці», «викривання бюрократії» та «відбудову сільського господарства». Навіть такий справді талановитий фільм, як «Каяття» Тенгіза Абуладзе, не вийшов поза рамки антисталінської алегорії. Таким чином, епоха гласності тільки нещадно виявила духову злиденність нашої творчої інтелігенції, яка застигла в непроломній шкаралущі проблематики з-перед тридцяти років.

Ця інтелігенція ніби й не зауважила, що за минулі десятиріччя в країні виросло покоління, якого хвилює не роман Анатолія Рибакова на тему сталінських репресій тридцятих років і не літературні переживання його колеги Владимира Дудинцева з приводу зацькованих лисенківцями опонентів, і вже напевне не чергове поетичне зигзагування Євгенія Євтушенка, а питання питань нашої не стільки прекрасної, скільки грізної доби: що, кінець кінцем, сталося з нами і як ми дійшли до такого життя?

Легко з великодушного дозволу властей пролити сльозу над невинно знищеними більшовиками, наприклад, Троцьким, Бухариним, Тухачевським та іншими героями громадянської війни, обуритися загибеллю великого вченого Николая Вавилова, жахнутися від справи лікарів-отруйників чи, вкотре вже, оплакувати вимирання російського села. Набагато важче розповісти про те, скільки невинної крові пролили ті перші, поки самі опинилися серед сталінських жертв, якою ціною вдалося комусь досягти наукового Олімпу, з яких причин багато хто задовго до того, як бути репресованим, у ролі експерта та свідка обвинувачення услужливо топив своїх колишніх учителів на процесах тридцятих років і яку роль відіграло наше селянство у знищенні (зокрема після Лютневої революції) російської держави. Договорюймо, нарешті, речі до кінця, хоча б тут, на вільному Заході.

Поки наша вітчизняна література не відповість, якщо не суспільству, то хоча б самій собі на всі ці «прокляті» запитання, вона буде змушена обслуговувати прагматичні

потреби офіційної пропаганди у повній згоді з черговими рішеннями чергового партійного з'їзду.

Недарма на чолі сьогоднішньої епохи «гласності, перебудови і прискорення» стоять ті самі люди, які в нашій країні повсякчасно йшли в перших рядах «прогресу»: прославляли цілину і пропагували вирощування кукурудзи на Північному полюсі, захоплювались космічними досягненнями й літературним генієм Леоніда Брежнєва, цькували Андрея Сахарова та проклинали Александра Солженіцина. Я переконаний, що коли прийде пора, вони візьмуться хоронити теперішню відлигу з таким же запалом, з яким сьогодні присягають їй безоглядну лояльність.

Так чи інакше, я абсолютно певний, що раніше чи пізніше відповіді на ці запитання будуть дані. Країна такого масштабу і такої долі не може не виявити перед нами адекватних її історичному значенню талантів. Пам'ятаю, що майже п'ятнадцять років тому, розстаючись із Спілкою радянських письменників, я писав у своїй прощальній заяві:

> ... На кінці шляху мене гріє певність, що на неозорих просторах країни, при найновіших електричних світлах, гасових лампах і кіптявих світильниках сидять хлопці, що йдуть слідом за нами. Сидять і, зморщуючи Сократові чола, пишуть. Пишуть! Може, їм ще не судитиметься змінити скорботне обличчя дійсності (та література і не ставить собі такої мети), а тільки, в чому я не сумніваюсь, вони не дозволять поховати свою Державу нишком, скільки б не намагалися досягти успіхів у цьому духовні грабарі всіх мастей й відтінків.

Цю певність я бережу в собі понині. Я вірю, що недалекий той день, коли в нашого нинішнього вітчизняного читача появиться такий письменник, якого він сьогодні жде і який відповість йому на всі «прокляті» запитання сучасності, котрі його хвилюють. І не один. Якими малими та жалюгідними, запевняю вас, виглядатимуть тоді для нас теперішні вправи радянських літературних борців з «культом особи», сентиментальні сюсюкання про безневинні російські пейзажі та спекулятивні підробки під християнську тему, що виходять нині з-під важкої руки деяких партійних номенклатурників, які пестять себе літературою.

Але шлях такого письменника до своєї аудиторії буде зовсім нелегкий. І не тільки тому, що між ним та нею стоїть тоталітарна система з усім її всеохоплюючим каральним апаратом. Приклад Александра Солженіцина свід-

чить, що переборення такої перешкоди можливе. Набагато трудніше — і про це свідчить досвід того ж Солженіцина — буде переборення опору не тільки свого власного, а й західного естаблішменту. Впродовж майже всіх сімдесяти років існування тоталітарного монстра певна, але дуже впливова частина західної інтелектуальної еліти робила все залежне від неї, щоб вибілити його злочини: Жовтневий переворот, голод на Поволжі і на Україні, примусову колективізацію, московські процеси, антисемітські вакханалії кінця сорокових і початку п'ятдесятих років. Зворушлива вірність власним ілюзіям завжди була для них дорожчою за чужу кров.

На жаль, в наші дні її легке протверезіння після Будапешта й Праги, Сахарова і Солженіцина, Афганістану і «Солідарності» знов замінилось райдужною ейфорією, викликаною санкціонованою властями гласністю в Радянському Союзі, що дозволяє їй привернути, нарешті, втрачений уже в свій час комфорт душі й духу.

Спільні зустрічі, конференції, форуми відбуваються один за одним. Вино ллється рікою, закуска без обмежень і найкращої якості, тости — один високолетніший за другий. Колишній англійський письменник цілується з колишнім радянським шпигуном, працівник Державного департаменту зі співпрацівником КГБ, провідний американський телевізійний коментатор із кутим на чотири ноги радянським дезінформатором, французький єпископ з чиновником-бонзою з ЦК КПРС. На очах усього світу розгорнулося вселенське братання інтелектуальних опортуністів, щоб не сказати більше. І що їм до Афганістану, що їм до Польщі, що їм, нарешті, до долі ста чотирнадцяти народів і народностей радянської імперії! Сліпці й корисні ідіоти всіх країн, єднайтеся!

Господи, як це нагадує фінал твору «Animal Farm» («Тваринного хутора») Джорджа Орвелла!

Я далекий від думки, що література повинна і може змінити світ, тим більше сучасний світ, смертельно поражений, якщо можна так висловитися, моральним знечуленням, але я глибоко переконаний в її незнищимості, а поки жива література, людина ще здатна до опору. Тому на закінчення, дещо парафразуючи Декарта, дозволю собі твердити:

— Я думаю, отже я супротивляюсь!

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕТЛІ МЕЖ І ОБМЕЖЕНЬ

Леонід Плющ

Насамперед хочу подякувати французькому ПЕН-клубові і особисто п. Таверньє за допомогу, яку ПЕН-клуб подав родині російського поета, члена Московської Гельсінкської групи, багатолітнього політичного в'язня Віктора Некипєлова. Завдяки вам вони живуть у вільній Франції.

Ми очікуємо виїзду на Захід ще одного члена французького ПЕН-клубу — українського письменника, засновника Української Гельсінкської групи — Миколи Руденка.*

Та незалежно від цих відрадних звільнень письменників з ГУЛАГ-у я поділяю скептицизм більшості моїх російських друзів щодо горбачовської «гласності» та «перебудови». Можливо, що знайшовся вихід із тупика, у який завела всі народи СРСР комуністична партія. На жаль, шанс того помітно маліє і, слід підкреслити, для культури народів СРСР можливості розвитку зовсім нерівні й навіть несумірні.

У 1988 р., наприклад, відзначаються дуже важливі роковини в історії культури східнослов'янських народів — 1000-річчя хрещення Київської Русі-України. Українські церкви, православна і католицька, відбувають цей ювілей у катакомбах або лише за кордоном. Московський патріархат разом із КГБ зустрічає цей ювілей посиленням кампанії наклепів проти Української Греко-Католицької Церкви і підготовою величезного пропагандистського ювілейного спектаклю-показухи в Москві та в низці провінціальних міст. Києву в цьому спектаклі призначено, наперекір історії, роль провінціального статиста.

Несумірність шансів, як бачимо, полягає в тому, що в Росії переслідують окремих православних віруючих, а в Україні заборонені Автокефальна Православна Церква і

Леонід Плющ — математик, публіцист, колишній політичний в'язень, який від 1976 р. перебуває у Франції, автор спогадів «У карнавалі історії» (1980) та книги «Екзод Тараса Шевченка. Навколо „Москалевої криниці"» (1986). — *Ред.*

* Микола Руденко з дружиною Раїсою прибули на Захід наприкінці 1987 р. — *Ред.*

Греко-Католицька Церкви, які нараховують кілька мільйонів віруючих.

Мало чим від релігійної ситуації відрізняється літературна. Українська література не користується навіть десятою долею тієї «гласності», якою користувалися російські письменники за Брежнєва і користуються тепер за Горбачова. Як заявляють найсміливіші серед українських літераторів, благодать «гласності» майже не приземлилась на Україну. Не випадково й останній з'їзд Спілки Письменників України був присвячений не стільки літературі, скільки становищу української мови в українській республіці. Йдеться про саму субстанцію української культури — проіснує чи ні українська мова після брежнєвсько-черненківської стагнації та як урятувати мову п'ятдесятимільйонного народу від загибелі.

Штучні утиски української мови тривають уже понад 100 років. Ще в 1876 р. найкращі російські письменники протестували проти Емського указу, що забороняв українську мову. Впродовж останніх 20 років русифікація відбувалася так інтенсивно, що українська мова дійшла в Україні до статусу чужоземної. Гірше, чужоземна мова є обов'язковим предметом у школі, а українська — ні.

Брежнєв переплюнув у цьому відношенні самого Сталіна. Душили українську мову Брежнєв та його сатрап Щербицький під маскою демократії: батькам надано право вибирати мову школи, ба навіть право відмовлятись від вивчання української мови. Щоб право вибирати мову батьки використали одностайно, в дусі всіх радянських виборів, у 1969, 1973, 1977, 1979 та в наступних роках партія і уряд вжили цілу низку законодавчих і адміністративних заходів для русифікації України та інших республік.

Майже всі наукові видання та публікації Академії наук України стали російськомовними. Майже всі переклади західного красного письменства і наукової літератури на Україні — російськомовні.

Російська мова прискорено насаджується навіть там, де традиційно навіть за Сталіна панувала українська мова, наприклад, у сільських дитячих садках. Ташкентські конференції 1977 і 1979 рр. пішли навіть далі: на них сформульовано критерій, за яким рівень знання російської мови є показником політичної лояльності. Ці конференції рекомендували навіть викладачам російської мови контролювати мову родинного спілкування.

Тим-то й не дивно, що в 1987 р. навіть партійні україн-

ські письменники змушені були опротестувати становище української мови — їхні тиражі падають з катастрофічною швидкістю, зникає їхній потенційний читач.

На жаль, і сам Горбачов, і ЦК КП України викрутились із напливу тих скарг «перебудівників» добрими побажаннями і підтримали брежнєвську демократію вибору української мови в Україні (підкреслю, що дружина Цезаря — тобто мова Леніна, є поза підозрами щодо можливості вибору).

Чому ж міське населення Східної України погоджується на русифікацію? За тим стоїть 350 років попередньої історії, загибель десяти мільйонів селян за Сталіна. Сьогодні російська мова вищих учбових закладів, Академії наук, мова професійної кар'єри, війська, дитячих садків — визначає наперед рішення батьків. Не меншим стимулом є штучна провінціалізація та деградація української культури.

Несумірність репресій і цензурних утисків у Москві і Києві призводить до того, що чимало талановитих діячів мистецтва тікає від Щербицького до Москви. Щойно за Горбачова вернувся до Києва режисер Лесь Танюк — і відразу зазнав нападів партійно-комсомольської мафії. У Москві воліє творити композитор Грабовський. Навіть така «євтушенка», як поет Коротич, волів московський «Огонёк», ніж українські часописи.

В результаті сучасна офіційна українська література, навіть на тлі російської, за своїм рівнем дорівнює нулеві. З-посеред кількох винятків, наприклад, поетеса Ліна Костенко змушена мовчати або писати півсилою свого таланту і лише на теми, визначувані кон'юнктурою.

Ще гірше становище з літературознавством. Російське літературознавство, репрезентоване школою структуралістів у Тарту, сьогодні перебуває на рівні світової науки. В Україні філологія й лінгвістика впали нижче передреволюційного стану.

Великою мірою український читач позбавлений і класики української літератури. Навіть комуніста Хвильового і напівкомуніста Винниченка тільки обіцяють українському читачеві. Ще парадоксальніше: Хвильового обіцяють опублікувати передусім у російському журналі «Дружба народов». Спасибі російським діячам культури за допомогу. Ще дивовижніша ситуація з великим українським драматургом — комуністом Миколою Кулішем, арештованим у 1934 р. і потім розстріляним. Його п'єсу «Народний Малахій» ставлять уже в Москві, а чомусь не в Києві. Чому

вже після реабілітації повторюють ситуацію з 1931 р., коли-то в Москві ставили його заборонену на Україні п'єсу «Патетична соната»?

Унаслідок антиукраїнських заходів партії все «українське» в СРСР стало синонімом «провінційності» і «третьосортності»; ось чому інтелігентна українська маса втікає з цього культурного провінціалізму з метою легше зробити кар'єру або пристати до вищої культури.

А все ж таки існує висока українська культура: вона схована в архівах і в шухлядах; її творців тортурують у в'язницях і психіатричних лікарнях; вона розвивається в еміграції.

Але весь український народ так-таки не має доступу до тієї високої культури. Ось чому українці сьогодні становлять основну масу політичного ГУЛАГ-у, і чому основний контингент українських політичних в'язнів — це гуманісти: поети, філологи, малярі, музики, історики й правники. Не хочуть вони бути не тільки Коротичами, а й Гоголями, Короленками, Ахматовами. Вони хочуть служити своєму народові, розвивати свою, а не чужу культуру.

Нагадаю, що початок горбачовської перебудови позначився смертю найбільшого сучасного поета — Василя Стуса. Після визволення з табору замовкли такі талановиті поети, як Ігор Калинець та Ірина Стасів-Калинець, літературознавці Іван Світличний та Євген Сверстюк, над якими знов згущується хмара арешту за участь в Українському культурологічному клубі.

У таборі смерті 36-1 далі карається поет і композитор Микола Горбаль. На засланні добивають філолога Бадзя, а на волі ось-ось знов арештують колишніх смертників — психолога Михайла Гориня та журналіста Вячеслава Чорновола. Двадцять років карають психіатричною тюрмою письменника Рафальського. Як писав він сам ще у 1983 р., з ним сталося найстрашніше для письменника — вся його творча спадщина не побачить світу, бо зберігається або вже знищена в казематах КГБ.

Я вказав на частину обмежень, якими Кремль намагається задушити українську культуру.

На жаль, існують для українців свої межі й на Заході. Західні вчені у своїй масі дивляться на історію України крізь призму російської монархічної і комуністичної антиукраїнської історіографії. Західна преса з цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин оминає національні питання СРСР, а супроти українців нерідко приєднується до радян-

ської дезінформаційної пропаганди, яка намагається зобразити будь-який український національний рух як рух бандитів, погромників і колаборантів.

З другого боку, Захід не знає і знати не хоче про вершини українського духу. Хто знає, наприклад, що Стравінський був не просто українцем, а українським сепаратистом? Хто знає твори Василя Барки, що проживає тепер у США, — письменника рівня Толстого та Достоєвського? Тільки у Франції перекладена його повість «Жовтий князь», присвячена загибелі мільйонів українських селян у 1933 р. Покійний Петро Равич, який добився появи цієї повісті по-французьки, оповідав мені, що це сталося випадково. Видавництво взялося за публікацію, думаючи, що Барка — це російський письменник.

Тільки цим можна пояснити й те, що у Франції не знають, наприклад, геніальної поезії Павла Тичини, поета, якому немає рівного в російській поезії.

Таке ставлення до високої культури бездержавного народу також допомагає як жорстоким репресіям в Україні, так і провінціалізації української культури.

Чорнобиль був результатом цієї провінціалізації України. Україна Щербицького, Україна русифікованого бюрократизованого хамства — ось камінь, об який розіб'ються наші всі надії на «перебудову».

Український народ неодноразово вже демонстрував силу і непохитність свого духу. Українська культура проіснувала після Петра І і Катерини ІІ, як проіснувала й після знищення 6 мільйонів селян та 80% письменників у 1930 рр.

Українська культура відродилась за Мазепи, розцвіла в другому й третьому десятиріччях ХХ ст., відродилась у 1960 рр. Відродиться вона і після нових випробувань. Запитання — якою ціною? Це залежатиме як від ставлення до неї діячів російської культури, так і від Заходу. Сьогодні немає вузько-національних питань. Всяке національне питання є інтернаціональним.

Особливо важлива допомога для наших народів у наші дні, коли горбачовська «гласність» відродила надію на вихід з брежнєвського багна.

ЖЕРТВУЮЧИ ЖИТТЯМ

Наталія Горбанєвська

Шість років тому в Торонто Міжнародний ПЕН-клуб і Міжнародна амністія мали спільний конгрес на тему «Письменник і права людини». Одним із його завдань була оборона письменників-в'язнів сумління. Виділено семеро імен, у тому числі й українського поета Василя Стуса. Конгрес прийняв резолюцію і вислав її до урядів семи країн. На диво — надіюся, що випадково — весь наш соціалістичний табір, де розправи з письменниками є невід'ємною частиною політичних репресій, був представлений лише двома іменами із семи. На мій погляд, цього було мало, навіть якщо вважати за символічний характер вибору. Так чи інакше, але символіка була явно спотворена. Тому що в моїх виступах на конгресі була мова про долю Анатолія Марченка, я запропонувала винести окрему резолюцію на захист Марченка. З того, звичайно, нічого не вийшло: резолюції були заплановані заздалегідь, але коли мене досить рішуче підтримав Йосиф Бродський, організатори запропонували нам зредагувати відкритого листа в обороні Анатолія Марченка й зібрати підписи під нього та пообіцяли включити це в матеріали конгресу. Ця обіцянка, звичайно, не була виконана. Лист, під яким підписалось 28 учасників конгресу, включно з двома майбутніми нобелівськими лауреатами, Бродським і Воле Соїнку, був надрукований у журналі «Континент» і ввійшов у документацію лозаннського Марченківського комітету. У ньому говорилось:

> Анатолій Марченко, який перший дав свідчення про сталінські табори і вже відбув 15 років у в'язницях, таборах і на засланнях, сьогодні засуджений на 10 років табору і 5 років заслання. Важко надіятись, що його організм, виснажений попереднім ув'язненням, виявиться настільки ж сильним, що його дух, і не надломиться, виживе. Засуд на Марченка — це замаскована, розтягнена на роки екзекуція.

Наталія Горбанєвська — поетеса, журналістка, колишній політичний в'язень, заступниця редактора російського журналу «Континент», авторка низки збірок поезій, зокрема найновіших: «Переменная облачность» (1985) та «Где и когда» (1985). — *Ред.*

Переклад з російської.

Ці слова, на превеликий жаль, виявились пророчими: 8 грудня минулого року Анатолій Марченко загинув у Чистопольській тюрмі після чотиримісячної голодівки, домагаючись загальної амністії. Ще раніше, 4 вересня 1985 р., загинув у таборі Василь Стус.

Оповідаю про ці дві долі не тому, щоб розжалобити шановних читачів. Говорячи про українського поета і російського письменника, хочу зрозуміти, чому вони були готові пожертвувати свободою і навіть життям.

По-перше, їхні долі в якомусь сенсі протилежні: Анатолія Марченка зробив письменником табір, а Василя Стуса привела до табору література.

Однією з перших (не остання) офіційних публікацій Василя Стуса була літературно-критична стаття «Будьмо щирі...» Цього заклику він не міг адресувати тільки друзям і відвертість розумів в усій її повноті: як прагнення говорити й захищати правду. У 1968 р. він звернувся до Спілки письменників України з протестним листом проти розгрому культурної та політичної опозиції в Україні і проти кампанії наклепів у пресі водночас із тим розгромом. Обдарований, дуже талановитий поет не усвідомлював того, що публіцистика — не його жанр. Властям було вигідно визнати цю публіцистику за антирадянську пропаганду й агітацію. Але — не тільки публіцистику. У першій справі Стуса (1972 р.) говориться: «... за період 1963-72 рр. написав і зберігав у себе на квартирі до дня арешту 14 віршів [далі перераховуються назви віршів — Н. Г.], у яких порочить радянський державний і суспільний лад, зводить наклеп на умови життя радянського народу, на КПРС і конституцію СРСР». Ті, що писали цей засуд, навіть не уявляли, що таке поезія, але вони дошукувалися в ній чогось ворожого і накинулись на вірші як на підставу для обвинувачення. У статті «Я обвинувачую», написаній у концентраційному таборі, Стус висловив думку, за якими критеріями його вірші були оголошені як антирадянська пропаганда й агітація:

> Мені приписали за вину відсутність у моїй творчості класового підходу, ту обставину, що я не партійний та позаспілковий літератор, що я не дотримуюсь принципу комуністичної партійності та принципів соціалістичного реалізму, що я стою на позиції абстрактного гуманізму і що в деяких моїх творах відбилася екзистенційна настроєність (проблематика).

У листі до ПЕН-клубу — також із табору — Василь Стус писав, що метою тих, що влаштували в 1972 р. черговий погром української творчої інтелігенції, є «знищити цю літературу, яка не міститься в прокрустовому ложі соцреалізму, розправитися з тими письменниками, які рішуче відмовились бути німими чиновниками на державній службі». У тому ж листі він говорив про загрозу, яка нависла над усім, що він написав у таборі, — кількома сотнями віршів, сотнями перекладів з Ґете й Рільке. Загроза не була вигадана: вірші й переклади Стуса не раз забирали під час табірних обшуків, цілими зошитами крали їх на засланні, зробивши таємні обшуки в час його відсутності, а потім, після нового арешту, знову відбирали в таборі. Знаючи табірні звичаї, ми не можемо повірити, що конфіскована, більша частина творчості Василя Стуса зберігається в якихось архівах. Рукописи, на жаль, горять. Але й знищити вірші їм було мало — треба було ще й фізично знищити поета. Слова про «розтягнену на роки екзекуцію» з нашого листа на захист Анатолія Марченка можна застосувати до всіх, що їх КГБ кинуло в табори на новий термін як «антирадянців-рецидивістів».

Може Стусові слід було стати обережнішим, зберегти свій поетичний дар для рідної української літератури, стати «німим чиновником на державній службі»? І був би тепер живим і, може, радів би «перебудовою» і «гласністю». Та ба, в такому випадку не лишився б собою, не лишився б поетом, не зберіг би ні свого поетичного дару, ні нетлінної душі.

Шлях Анатолія Марченка, як я вже говорила, протилежний. У віці трохи за двадцять, потрапивши до політичного табору, він не міг зрозуміти, чому ніхто досі не написав про післясталінські табори. Скільки інтелігентів пройшло через ці табори — і всі виходять на волю й мовчать. Вони — мов і не письменники. «А я тим більше не письменник» — так згадував він набагато пізніше, у своїй третій книжці. Виявилось, що він — письменник. А передусім за його книжку «Мої свідчення», просту і рішучу, йому мстили багато років підряд: таборами й засланнями, переслідуваннями на волі і новим табірним реченцем — останнім. Голодівка, яка в жахливих умовах Чистопольської в'язниці довела до загибелі Марченка, була за загальну амністію для політичних в'язнів. Мета, як здається, не літературна. Не забуваймо, що більшість радянських в'язнів сумління сидить за здійснення свободи слова, в

тому числі й свободи літературної творчості.

Поет і письменник, про яких я намагалася розповісти, належать до найкращих, найсвітліших людей у рядах нашого опору 1960-их—1980-их рр. Не тільки вони втратили життя в таборах, тюрмах, психіатричних в'язницях Радянського Союзу. Тих утрат, того недавнього минулого, на жаль, і далі не можна вважати минувшиною. Звільнення якоїсь кількості політичних в'язнів не належить ні до амністії, ні до реабілітації. В епоху так званої гласності на живих і мертвих зводять наклеп у пресі так безсоромно, як не робили цього в часи безгласності. І я можу тільки повторити написані за життя Марченка слова з надією спасти його, слова, які сьогодні набрали ще трагічнішого звучання: «Хай доля Марченка буде раною сумління кожного з нас».

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПРС ГОРБАЧОВУ М. С.

Шановний Генеральний секретаре!
Увесь світ із неабияким зацікавленням стежить зараз за Вашими нелегкими спробами втілити в життя деякі нові для радянського суспільства демократичні ідеї. Та хоча Ви називаєте теперішні зміни в країні революційними, доводиться із жалем констатувати, що це поки що «революція слів». Щоб зламати міцний хребет партійно-радянської бюрократії, Вам вочевидь не стає активних і чесних союзників та помічників. Їх значно побільшає, якщо перестанемо замовчувати і відсовувати на задній план перебудови такі важливі проблеми, як право на вільну критику й легальну опозицію та національне питання.

Дозвольте ж поділитися з Вами міркуваннями про ці проблеми людині компетентній, що понад двадцять років ходить у «дисидентах» і «націоналістах», випробувала на собі майже увесь арсенал засобів гамування вільнодумства (окрім хіба «психушки»): заборону на професію, адміністративні переслідування, цькування рідних і друзів, 4 суди, серед них і за підленько фабрикованою кримінальною справою, 15 років тюрем, таборів заслання і т. п.

Так зване дисиденство негожо, звісно, зводити до «купки відщепенців» (за недавньою брежнєвсько-андроповською термінологією) і обмежувати декількома тисячами репресованих за «антирадянську пропаганду», «наклепницькі вигадки», релігійні переконання. Ми — лишень верхівка айсберга, поодинокі (часом випадково вихоплені із маси) представники тих здорових сил, які протистояли застоєві і бюрократизації радянського суспільства, а в неросійських республіках ще й великодержавно-шовіністичній політиці денаціоналізації.

Поволі готуючи в надрах застою сьогоднішні зміни, підшукуючи однодумців, постійно ризикуючи зробити завчасний крок і бути викинутим із керівної верхівки, Ви ж бо теж були в брежнєвському керівництві кимсь на кшталт дисидента. Та й чи такі вже далекі від Ваших поглядів, висловлених на червневому Пленумі

Широко поширюваний відкритий лист Вячеслава Чорновола до М. С. Горбачова з'явився також у позацензурному журналі «Український вісник» (но. 7, серпень 1987), який тепер виходить в Україні за редакцією Вячеслава Чорновола. — *Ред.*

ЦК КПРС, думки, висловлені, наприклад, майже двадцять років тому у полемічній самвидавській статті, за яку мені тоді щедро відміряли 9 років табору і заслання: «Крім нашої зверхцентралізації сучасний світ знає інший принцип розвитку економіки, що передбачає найширше самоуправління окремих економічних районів чи навіть окремих промислових комплексів і підприємств при зведенні ролі центру тільки до консультативно-коригуючої. Хрущовські раднаргоспи і затіяна тепер економічна реформа в СРСР (мова йшла про мертвонароджену реформу 1965 року — В. Ч.) — це фактично непослідовні і несмілі кроки в тому ж напрямку, викликані кризисними проявами у нашій економіці. Та ці кроки не давали і не дадуть очікуваного ефекту, допоки буде існувати бюрократично-централізаторське гальмо, що душить усяку ініціативу знизу. Питання централізація чи широке самоврядування — це ж бо не тільки національне питання...».

А думки про нелад у національному господарстві Союзу, критику мовної політики у республіках, за яку нас ще недавно запихали у тюремні камери, повторюють сьогодні із трибун і в пресі провідні радянські письменники (навряд чи це раптове прозріння, швидше всього вони теж були в ті роки прихованими дисидентами, також думали інакше, аніж Брежнєв, Андропов, Щербицький...). Отож варто було ще років 15-20 тому прислухатися до голосів «антирадянців» і «націоналістів».

Схоже, декому неохота сьогодні визнати за так званими дисидентами пріоритет у постановці практично всіх тих «перебудівних» проблем, про які тепер забалакали з різної висоти трибун поспіхом перебудовані (в основному на словах) із бюрократів у демократи партійно-радянські функціонери і якими аж захлинаються, демонструючи дещо запізнілу сміливість і принциповість, літератори на взірець теперішнього редактора «Огонька» Коротича або поміченого, кажуть, особисто Вами Б. Олійника, усі стогнання якого, про сумний стан рідної мови, суть вивалашені перспіви думок тих репресованих в 60-70-ті роки чесних українських патріотів, яких Б. Олійник, обдарований державними преміями, підвищеними гонорарами і командними постами у Спілці письменників України, не соромився тоді вселюдно обкидати брудом.

Цілком логічний висновок, що саме у жорстокому придушенні всього вільнодумства, духу критики і сумніву одна з найголовніших причин того застою — суспільно-політичного, духовного і економічного — в якому опинилася країна на протязі цілого двадцятиліття. І так само логічно думати, що самої офіційної, регламентованої, підконтрольної партійним органам гласності для духовного оздоровлення суспільства і руху вперед замало і що необхідно у тих чи інших формах допустити те, що можна назвати інакодуманням, легальною опозицією чи просто незалежною критикою. Якщо у всіх принципових випадках Вам потрібні покликання на Леніна, то можна згадати, як терпляче ставився він до опозиції і опозиціонерів у самій партії, як радив вишуку-

вати зерно істини навіть у критиці злої емігрантської преси, як вчив соратників і наступників: «не треба вбачати „інтригу" чи „противагу" в інакшедумаючих чи інакшечинячих, а цінувати самостійних людей».

Звичайно, толерантність до опозиції, що є елементарною передумовою всякої демократії, назвіть її соціалістичною чи буржуазною, не припаде до смаку тим, хто викорінення вільнодумства зробив для себе прибутковою професією та східцями кар'єри і особливо лютому на всяку критику Його Препохабію Радянському Бюрократові, який під димовою завісою «ідейної боротьби» витворяв та й продовжує витворяти «ледь обережніше» те, що нині скромно називається «соціальною несправедливістю». За прикладами йти недалеко: якраз тоді, коли львівські чекісти були зайняті гонами за поетами, художниками, критиками, винюхуючи крамолу в найбезневинніших поетичних рядках, коли місцеві партактивісти і пропагандисти з наснагою відміняли на різних зібраннях і в пресі наші імена і гидко зводили порахунки з нашими родинами, безсоромно — не дуже й маскуючися (кого боятися? влада своя...), влаштовувала барські оргії розгнуздана групка партійно-радянських апаратчиків на чолі з таким собі удільним князьком — кандидатом у члени Політбюро ЦК КПУ, першим секретарем Львівського обкому партії Добриком. Чи можуть сьогодні повірити наші земляки у перебудову, а дрібні злодійчуки засоромитися і розкаятися, якщо замість лави підсудних цей брежнєвський підкидьок, казнокрад і хабарник змився в резервну московську квартиру, а його соратники, трошки покаявшися і відбувшися тільки легеньким переляком, бігом «перебудувалися» і продовжують вчити український народ комуністичній принциповості і соціалістичній моральності... де гарантія, що, дочекавшися інших часів, такі привілейовані пристосуванці, що хитаються, як у відомому анекдоті «тільки разом із лінією партії», не перебудуються у зворотню сторону, не причеплять Вам, Михайле Сергійовичу, гучне назвисько (згадайте Вашого попередника за реформами «волюнтариста» Хрущова, або «автаркіста» Шелеста на Україні) і, маскуючи своє паразитування на народній шиї, не організують черговий похід проти нових «ворогів народу», «антирадянців», «дисидентів» і «націоналістів»?

Повернення до репресивного минулого майже неминуче, поки на своїх місцях в кабінетах оперативних слідчих КДБ, в прокурорських і суддівських кріслах сидять ті ж люди, які чинили пряме беззаконня в минулі роки, а розбухлий за післяхрущовський період апарат КДБ непрямими даними — разів у три, якщо не більше) не буде скорочено до розумних меж для використання за прямим призначенням (розвідка і контррозвідка, охорона кордонів тощо), а не для стеження за всім радянським народом і нагляду за національними культурами.

Повернення до репресивного минулого тим більше можливе, що досі існують політичні табори, не викинуто з кримінального законодавства статті 190-1 і 70 КК РРФСР (і дослівно тотожні

статті кодекса інших республік), що ганьблять нас перед цивілізованим світом, а офіційна гласність дотепер не сказала ні правди, ні півправди про політичні репресії в СРСР в брежнєвсько-андроповський період, зокрема на Україні, де під аморальним керівництвом такого собі Федорчука, що був головою КДБ і членом Політбюро ЦК КПУ, репресії набули особливо спотвореного і цинічного характеру (більшість членів Української гельсінкської групи цей заповзятий борець за держбезпеку за допомогою примітивних провокацій репресував як «хуліганів», «гвалтівників», наркоманів» і т. п.). Досі частина політв'язнів, жертв періоду застою і безгласності, продовжують вивчати Ваші промови про демократичне оновлення радянського суспільства біля загратованих тюремних віконець, іншим волю піднесли як ласку (хоча каятися і просити помилування у народу мали б їхні гонителі). Треті, повністю відбувши довгі терміни ув'язнення, зазнають дискримінації різного гатунку. Приклад близенько: завтра вранці мене, колишнього співробітника республіканських і обласних газет і телебачення, публіциста і літературного критика, змінить на чергуванні в заводській котельні колишній інструктор обкому партії, потім — кандидат філологічних наук, викладач університету, автор пущеного під ніж після арешту збірника віршів, табірний і засланський термін якого не набагато менший за мій — 12 років... Така ж ситуація і у інших звільнених.

Але, може, затаївши образу на радянську владу за свої покалічені долі, ми самі пішли в глибоку внутрішню опозицію і не хочемо мати справу з радянськими видавництвами, культурними закладами, друкованими органами, мріючи тільки про закордонні? Та ні ж бо! Спроби офіційно повернутися до творчого життя ми робили і робимо. І одержуємо відповіді, що роботи за фахом у нас «немає і не передбачається» (цитую письмову відповідь колишнього працівника КДБ, перекинутого очолювати в області спочатку культуру, а потім видавничу справу), що друкувати нас зможуть тільки за сигналом «звідти» і т. п.

У такій ситуації залишається нагадати, що творча людина, хай вона сьогодні з необхідності кочегарить чи теслярує, завжди буде шукати вихід своїй творчій енергії, своєму інтелектуальному потенціалові. І якщо не виявилося бажання скерувати цей потенціал у спільне русло демократичної перебудови суспільства, то вже даруйте, якщо ми займемося цим самі і самі ж знайдемо собі читача, глядача і слухача.

Повідомляю, що декілька українських журналістів і літераторів, офіційно підданих забороні на професію і на друк, і я серед них, легально відновляємо видання суспільно-політичного і літературно-художнього журналу «Український вісник», що виходив у надважких умовах в 1970-1972 роках і повністю відповідав сьогоднішнім вимогам гласності.

Є також ідея створити окремо від офіційних творчих спілок, куди нас не пускають, власне об'єднання проскрибованих українських літераторів, журналістів, художників, хай навіть тиражі

наших самовидань складуть декілька екземплярів, а виставки обмежаться приватними квартирами. Зрештою, при нагоді зовсім не помишляючи про антидержавні підступи, ми не відмовимося надрукуватися чи виставитися скрізь, де це можливо, хоча б і за кордоном. Це законне право кожного автора.

Сподіваємося, що ці спроби здійснити на практиці таку потрібну зараз нашому суспільству гласність, будуть зустрінуті Вами і Політбюро ЦК КПРС із зрозумінням.

Якщо в справі інакодумання все ж помітні деякі позитивні зміни (звільнення політв'язнів, різке скорочення репресій, мовчазне допущення, поки що в основному тільки у центрі, деяких демократичних форм опозиції, як демонстрації, легальний самвидав тощо), то найважливіше для багатонаціональної країни, яка назвала себе союзом суверенних соціалістичних держав, національне питання виявилося сьогодні у найглухішому куті перебудови. В теорії (в тому числі у Ваших виступах на з'їзді і пленумах) цілком відсутній аналіз дійсного становища і повторюються все ті ж відомі ще за сталінських часів загальні фрази про «розквіт і зближення» з тим же застереженням про недопустимість консервування національних пережитків (хоча на практиці таким викорінюваним уже майже 60 років «пережитком» виявилися насамперед мови неросійських членів «рівноправного» союзу).

Недавній виступ у Грузії одного з членів Політбюро, якщо він відбиває і Вашу позицію, примушує думати, що жодних альтернатив дотеперішній сталінській національній політиці ще не знайдено. Про що свідчить і реакція на відомі алма-атинські події, в яких побачили тільки вияв місцевого націоналізму і поспішили зробити практичні висновки, зменшуючи у вузах, установах процент казахів корінної національності республіки, і збільшуючи представництво зайшлих росіян, обрусілих українців та інших. І ніхто чомусь не згадав застереження Леніна про особливу чутливість до усього національного приниження і не засумнівався у правильності призначення керівником суверенної республіки людини зі сторони, хай здібного організатора, але без знання мови, національної культури і традиції народу. Багато хто у нас на Україні вважає: щоб перебудова, нарешті, досягнула нашої республіки, давно пора прибрати із керівних постів усю «команду» Щербицького у центрі і на місцях, отруєну бюрократизмом, корупцією, шовінізмом (ним, як зауважив Ленін, люблять грішити «обрусілі інородці»). Та разом з тим, як ляпас 50-мільйонній нації сприйнялася б поява на чолі КПУ (що при нашій організації влади фактично означало б — на чолі української радянської держави) нового Постишева чи Хрущова, навіть якщо цей сучасний «варяг» буде активним прихильником перебудови і демократії.

На практиці перебудова у національному питанні обмежується поки що тим, що діячам національних культур, перш за все письменникам, дали можливість побалакати (поверхово, без за-

глиблення у причини, без згадки про повністю чи частково розмиті функції державності нібито суверенних націй) про гнітюче становище національних мов і всієї культурної спадщини своїх народів. Втім, для рівноваги дали висловитися і шовіністам: зустрінута численними протестами стаття академіка Трубачова у «Правді», листи у «Літгазеті» з чудернацьким рецептом викорінення корупції тасуванням керівників між Узбекистаном і Україною; нарешті, багатозначні підкреслення у центральній пресі, що казахські студенти-протестанти — це вихідці із етнічно однорідних південних районів республіки, де закінчували не російські (читай: «інтернаціональні»), а казахські (отож — «націоналістичні») школи...

Не думаю, однак, що наші письменники знайшли кращий спосіб лікування задавненої хвороби, коли пропонують вирішувати питання на місцях збільшенням кількості «національних» шкіл, театрів, видань. Такі паліативи не допоможуть і, крім шаленого спротиву російського та зросійщеного бюрократичного апарату, викличуть нерозуміння навіть частини населення своєї ж республіки, мова якої у брежнєвських конституціях не названа державною і вже давно примусово витіснена зі всіх основних сфер не тільки культурного, але насамперед державного, партійного і суспільного життя.

Перегляд національної політики, практичні кроки для повернення її до ленінських норм повинні починатися у вищих ешелонах партійної і радянської влади. Якщо, звичайно, Ваші слова на зустрічі із журналістами про повагу «до національних почуттів, до історії, культури, мови всіх народів, за повну і *фактичну* (підкреслення моє — В. Ч.) рівноправність» — не звичайна данина тій риториці, якою любили заколисувати довірливого обивателя Ваші попередники.

Нам уявляється приблизно такий комплекс найнеобхідніших заходів для повернення до ленінських норм національного життя Союзу.

Необхідно провести спеціальний пленум ЦК КПРС, де з такою ж мужністю і відвертістю, як говорили Ви на червневому пленумі про економіку, сказати всю правду про дійсне становище неросійських націй і народностей у СРСР, про фіктивний характер їхньої державності, про цілковиту невідповідність такого становища ленінським настановам викладеним у статтях, які вважаються політичним заповітом Леніна партії, особливо у знаменитій праці «До питання про національності або про „автономізацію"».

Ленінська ідея «коренізації» державного і суспільного життя радянських республік (на Україні під назвою «українізації» її втілювали в життя ленінці Скрипник, Чубар, Петровський) щодо мови (чим вона, звичайно, не вичерпувалася) чітко сформульована у листі Леніна XII з'їздові партії: «Треба ввести найсуровіші правила щодо вживання національної мови у національних республіках, що входять у наш союз, і перевіряти ці правила особливо ретельно».

Як і НЕП, нову національну політику, у зв'язку з народженням Союзу РСР Ленін планував не на декілька років, а «всерйоз і надовго», на все доступне поглядові майбутнє. І якщо ми заговорили, нарешті, про економічний волюнтаризм Сталіна, бо всі нещастя радянської економіки кореняться в його методах колективізації та індустріалізації, в поверненні до прийомів «військового комунізму», в голому адмініструванні і насильстві, то чому ж мовчимо про такий же волюнтаризм «вождя народів» у національному питанні, про підміну ленінської національної політики сталінською, що її, на жаль, продовжує поки що і очолюване Вами Політбюро.

Саме Леніну належить повторювана за інерцією в партійних резолюціях до початку 30-их років, а потім зліквідована Сталіним разом із голосами десятків тисяч «буржуазних націоналістів» теза, що головною небезпекою в національному питанні був і залишається російський великодержавний шовінізм, бо місцевий націоналізм завжди буває похідним від нього і є природною реакцією залежної меншої нації на шовінізм більшої, пануючої. І помітив цей шовінізм Ленін не у викинутих на смітник вчорашніх чорносотенців, а у рядах власної правлячої партії (згадаймо знамениту пропозицію Леніна «пошкребти» багатьох партійців, щоб під маскою комуніста виявити «великоросійського шовініста»). Ця основоположена ленінська теза про «головну небезпеку» цілком стосовна до сьогоднішніх обставин і повинна бути відновлена у правах.

Гадаємо, при підготові до такого пленуму членам ЦК КПРС не зайве було б познайомитися і з нашими критичними виступами з національного питання, особливо з відомою книжкою українського літературного критика І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де узагальнені і марксистсько-ленінські погляди на національне питання, і дійсне становище найбільшої (після росіян) нації Радянського Союзу, бо за проминулі після написання книги 22 роки становище не тільки не покращало, а завдяки зусиллю щербицьких, федорчуків, та інших значно погіршилося. (Між іншим, на останньому пленумі правління Спілки письменників України, піднімаючи питання мовної політики на Україні, промовці чи не дослівно повторювали думки добре відомої їм праці І. Дзюби, але в нікого не стало сміливості і шляхетності хоча б згадати з подякою ім'я присутньої в залі людини, яка сказала цю правду в роки застою і безгласності, потрапила за це за грати, де їй з професійним знанням справи «ламали хребет», змушуючи каятися і просити помилування, чим прирекли на довгі роки творчої бездіяльності... Факт, що добре характеризує справи із гласністю сьогодні на Україні).

Хочеться думати, що серйозно аналізуючи національні проблеми Союзу, Ви злегковажили лакейські запевнення деяких напівпатріотів-напівкар'єристів від літератури, що «рука Москви», мовляв, ні при чому, що все лихо йде від домашніх «обрусілих інородців», що на свій розсуд Бог знає що виробляють у власних

республіках. Така собі гарненька казочка про доброго тата Карла у центрі й лютих Карабасів-Барабасів на місцях... Але ж «обрусілі інородці», представники занадто відомого в нашій історії яничарства, самі собою не народжуються, вони — продукт «великої політики». І рука Сталіна, що перекреслила ленінську національну політику, організувала страхітливий голод на Україні в 1933 році, знищила цвіт української інтелігенції, — це була якраз «рука Москви». Рука Хрущова, що хоч і припинила репресії, але не змінила сталінської національної політики, санкціонувала шкільну реформу, яка привела до швидкого викорінення української національної школи в усіх середніх і великих містах республіки (трохи краще становище тільки в деяких західних областях, менше «інтернаціоналізованих», хоч і тут добрики добре попрацювали), до вигнання рідної мови із вузів, — це теж була «рука Москви». Рука Брежнєва, яка викинула із конституції «суверенних республік» найсуттєвішу ознаку цієї суверенності — згадку про рідну мову як державну (відстояти її ціною народних бунтів вдалося тільки закавказьким республікам), яка замінила П. Шелеста, що хоч трохи піклувався про інтереси свого народу і його культури, лакейськи покірним Щербицьким, що відразу ж почав штурмувати русифікацію, — це також «рука Москви». Як і рука Андропова, яка послала на Україну із центрального апарату КДБ для розгрому національно-культурного відродження 60-их років «обрусілого інородця» Федорчука. Дуже хотілося б вірити, що зараз в умовах розпочатої Вами демократизації, «Москва», нарешті, простягне молодшим братам із «рівноправного» союзу руку без традиційної «єжової рукавиці».

Уважно, а не заради кон'юнктурної цитатки, читаючи останні роботи Леніна з національного питання, зовсім не важко зауважити, що «обрусілих інородців» Ленін згадує тільки в окремому випадку (у зв'язку з «пересолами» Сталіна й Орджонікідзе), головну ж загрозу бачить у «зловживаннях істинно російського взірця», що їх неминуче несе з собою централізація, і постійно застерігає від «навали істинно російської людини, великороса, шовініста, по суті падлюки й гвалтівника, яким є типовий російський бюрократ». Краще не скажеш!

На пленумі, партконференції чи черговому з'їзді партії треба, нарешті, вирішити справу з вилученням з партійної програми тези про очікуване десь у туманному майбутньому «злиття націй» (пропозицію таку вже висував у пресі, здається, Чингіз Айтматов). Теоретично необгрунтована, висмикнута із Маркса (що уявляв перемогу соціалізму відразу у всіх чи більшості розвинутих країн і під «злиттям» розумів насамперед ідеологічну і економічну єдність цього так і не створеного соціалістичного конгломерату, а не викорчування національних культур, тим більше не поглинання однією мовою і однією культурою решти), штучно пристосована до умов однієї багатонаціональної країни, ця сумнівна теза виявилася доброю «теоретичною» підмогою «типовому російському бюрократові, падлюці і гвалтівникові» та його годо-

ванцеві «обрусілому інородцові». Неспроможний упоратися з іншими партійними планами і прогнозами («в основному» побудувати за 20 років комунізм, справитися із завданнями п'ятирічних планів, нагодувати напівголодну країну тощо), «типовий російський бюрократ» надолужував там, де не треба багато розуму й вміння, достатньо лиш адміністративного «горіння», тобто активно «зближував» нації: доводив до абсурду централізму, штучно перемішував населення, успішно виганяв неросійські мови із партійних, радянських органів, з господарських і культурних закладів, із шкіл, вузів, кіно, преси, видавництва, таврував як вияв «буржуазного націоналізму» будь-які заперечення чи критику, непокірливих пригноблював і душив, не зупинявся перед таким невідпорним аргументом утвердження своєї правоти, як тюрма...

Програма партії в ідеалі — документ науковий, що вказує конкретні завдання і конкретні шляхи. Тож чи варто ворожити, що буде через віки із великою різноманітністю національних мов і культур світу (кращі розуми людства, не зачакловані партійними догмами думали і думають, що зведення цієї різноманітності до єдиного знаменника було б катастрофічною втратою для загальнолюдської культури) і заохочувати таким чином войовничий шовінізм, якому не терпиться запровадити таку бажану кожному диктаторові і бюрократові одноманітність, не відкладаючи справу в глибину століть?

Проаналізувавши дійсний стан національних справ у нашому Союзі, партійний пленум міг би опрацювати і конкретні заходи для виправлення становища. Справа не повинна обмежитися тільки анулюванням одіозних пунктів хрущовського закону про школу, що надавав безпрецедентне в світовій педагогіці «демократичне» (як вважає секретар ЦК КПУ Єльченко) право батькам в суверенних республіках (крім Росії) самим визначати, які там повинні бути школи — російські чи «національні, і навіть право самим учням вирішувати, вчити їм чи не вчити мову своєї буцімто суверенної республіки як предмет (звичайно, опріч абсолютно обов'язкової російської!).

Національне питання повинне вирішуватися всебічно: і розширенням прав союзних республік в політичному, економічному, культурному житті, включаючи вирішення загальносоюзних і міжнародних справ, і, звичайно ж, поверненням національним мовам у повному обсягу державних і громадських функцій. Для цього у конституціях республік треба відновити проголошення національних мов державними і реалізувати це на практиці. Як це зробити, які треба прийняти в Союзі і в республіках законодавчі акти і практичні заходи, допоможе досвід ленінської політики «коренізації» 20-их років. Деякі українські закони того часу, підписані такими відомими діячами більшовицької партії, як Петровський і Чубар (наприклад, постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР 1925 року. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату» або 1927 року. «Про

забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури»), написані ніби для сьогоднішнього дня.

Тільки так, тільки почавши перебудову національної політики зверху, можна буде перебороти неминучий після цього вибух шовінізму (Вас почнуть лякати «буржуазним націоналізмом» і навіть розвалом Союзу, хоч справа йтиме про його зміцнення як дійсного, а не фіктивного) і шалений спротив російської та зросійщеної бюрократії. Але повірте: Ви знайдете розуміння і серед ще не отруєної шовінізмом частини російського народу, а в решті республік матимете якнайактивнішу підтримку і спалах творчої енергії на всіх фронтах перебудови, яку ми, представники неросійської половини населення Союзу, остаточно приймемо тоді як нашу, задуману не тільки в інтересах усіх класів і прошарків населення (крім бюрократії), але й усіх націй та національностей Радянського Союзу.

І останнє. У багатьох Ваших виступах, наприклад, на з'їзді комсомолу, повторювалася думка про потребу чесно й мужньо сказати всю правду про минуле, не залишаючи білих плям, не оминаючи складних, нераз драматичних моментів нашої історії. Такі спроби уже чиняться. Переглядаються деякі сторінки історії партії і країни, поглиблюється критика «культу особи» Сталіна, перервана приходом до влади у 1964 році неосталіністів в культуру (переважно у російську) повертаються деякі забуті, або заборонені імена й твори.

Тому що у нашій республіці цей процес, по суті, ще й не починався (мляві балачки на письменницьких зібраннях і в пресі практично не реалізуються), нагадаю деякі найважливіші білі плями в нелегкій історії України тільки останніх десятиліть, які без дозволу або й ініціативи центру (ось де здалася б «рука Москви»!) освітлюватися по-новому не будуть через панування утверджуваних десятиліттями оціночних штампів та відоме правило уже декількох поколінь українських партійних і радянських керівників, переляканих звинуваченнями у «місництві», — бути «більшим католиком, ніж сам папа римський».

Спроби писати історію України XX століття тільки як історію більшовицької партії на Україні привели до замовчування багатьох фактів соціальної і національної боротьби українського народу в перші десятиліття XX віку, пов'язаних із діяльністю українських соціалістичних партій (УСДРП, УПСР та інші), і такого феноменального з'явища, як потужний вибух після лютневої революції 1917 року національної самосвідомості і національно-державної самодіяльності українського народу. Зовсім не вивчається і малюється тільки червоними фарбами навіть початковий період Української Центральної Ради — першого українського парламенту, що постав у березні 1917 року на хвилі народного піднесення. Відомо, що Ленін підтримував спочатку й Раду, й скликані нею всеукраїнський й військовий та селянський з'їзди, і навіть проголошену, 20 листопада 1917 року автономну УНР (Українську Народну Республіку) — перше державне утворення

України після знесення російським царизмом у XVII столітті залишків української автономії. Ще й в грудні 1917 року, коли вже намітилися принципові розходження поміж УНР і Радянською Росією, і навіть на самому початку 1918 року, коли існував створений у Харкові 25 грудня 1917 року радянський уряд України, Ленін ще визнавав незалежність УНР, продовжував вести переговори із Центральною Радою, остаточно перервані тільки 12 січня 1918 року.

Якщо у соціалістичній Польщі відмічають як визначну історичну подію відродження у 1918 році Польської держави, без огляду на її буржуазний і антирадянський характер, на війну з радянською Росією, «військово-фашистську диктатуру» Пілсудського і т. п., то в «суверенній» Україні словом не згадують про недалеке 70-річчя створення першої Української держави, яка передувала радянській. Боїмося сказати правду і про те, що постала після розвалу Австро-Угорщини ЗУНР (Західна Українська Народна Республіка) виявилася єдиною реальною силою, що боролася із польською експансією на західноукраїнські землі, а напівроздягнені і погано озброєні стрільці УГА (Української Галицької Армії), що скільки могли опиралися вишколеній у Франції польській армії, були національними героями, а не ворогами і зрадниками. Але це означало б визнати й те, що варварське зруйнування на початку 70-их років стрілецького меморіалу на Янівському цвинтарі у Львові, створенню якого не опиралася польська «військово-фашистська диктатура» і якого не зачіпали навіть при Сталіні, — акт вандалізму, негідний цивілізованого суспільства.

Потребують сьогодні перегляду і однозначні оцінки як «ватажків української буржуазно-націоналістичної контрреволюції» діячів українських соціалістичних партій — видатного письменника, класика української літератури Володимира Винниченка і не менш видатного історика із світовим іменем Михайла Грушевського. Останньому не допомогло навіть те, що він повернувся із еміграції, став академіком АН УРСР і АН СРСР, встиг померти своєю смертю і навіть був ушанований в 1934 році урядовим похороном. Поки що немає й мови про перевидання (з сучасними коментарями) наукових праць Грушевського, зокрема багатотомних «Історії української літератури» та «Історії України-Руси», оголошеної «буржуазно-націоналістичною». Водночас видають і перевидають багатотомні твори російських буржуазних істориків Соловйова та Ключевського, нітрохи не бентежачись тим, що вони історію України розглядають «з великодержавношовіністичних позицій» (цитую «Українську Радянську Енциклопедію»).

Негідна крутанина затіяна зараз в Україні навколо імені В. Винниченка, багато творів якого (роман «Сонячна машина» та ін.) відомі цілому світові, ім'я якого було колись серед кандидатів на Нобелівську премію з літератури, багатотомні видання якого з'являлися у Радянській Україні в 20-их і поч. 30-их років. За

ініціативою секретаря ЦК КПУ Єльченка питання про літературну вартість Винниченка підмінено питанням про його політичну діяльність. Виявляється зручніше друкувати російських білоемігрантів, ніж українського націонал-комуніста, якого навіть «свої» діячі усували від керівництва урядом УНР за «лівизну» і який 1920 року за запрошенням ЦК ВКП(б) півроку провів у Москві і в Україні, був призначений на відповідальні пости в українському радянському уряді, але не знайшов спільної мови із Раковським, який тоді верховодив на Україні (згодом «троцькіст і ворог народу»), повернувся на Захід, звідки слав згодом листи Сталіну з проханням не нищити соціалізм...

Прийняте нібито нарешті рішення обмежитися збірником ранніх оповідань Винниченка — яскравий приклад «перебудови поросійському». Як і те, що першу за 55 років скромну публікацію (декілька романтичних віршів) українського письменника-комуніста М. Хвильового, що пустив собі кулю в скроню в страшному 1933 році зі словами відданості радянській владі і протесту проти сталінізму, вилучила недавно із підписаних до друку шпальтів однієї з київських газет та цензура, якої для художньої літератури в нас нібито вже й не існує... Ніяк не можуть пробачити відомому письменникові ні його заклику орієнтуватися не на «Москву», а на «психологічну Європу» (тобто виходити на всесвітню духовну орбіту самому, а не вивчати недовчене російською культурою), ні створення одним із перших в радянській літературі образу партійного бюрократа, ні його смерті-протесту.

А де книги друга Хвильового, відомого державного партійного діяча ленінської школи, головного провідника політики «українізації», академіка АН УРСР, автора десятків друкованих праць з різних питань науки, культури, партійного життя Миколи Скрипника, що теж покінчив самогубством у 1933 році і був виклятий сталіністами уже посмертно? Мало реабілітувати і назвати «вірним ленінцем», треба ще й надрукувати!

Не буду називати відомі Вам, очевидно, інші імена українських письменників, учених, тих діячів науки і культури, яких не встигли витягти із забуття в роки хрущовської «відлиги» і не спішать зробити це зараз. Хотілося лише підкреслити характерну для теперішнього керівництва республіки тенденцію максимально гальмувати процеси, що набирають тим часом обертів у центрі.

Найбільшою і найганебнішою білою плямою у радянській історії України є глухе мовчання понад 50 років про організований Сталіним і його опричниками (на кшталт Постишева, якого сватають в наші національні герої...) справжній геноцид української нації — страшний голод 1932-1933 років, що забрав мільйони людських життів. В одному 1933 році мій народ втратив більше, ніж у цілій Другій світовій війні, що кілька років плюндрувала нашу землю. А де пам'ятники жертвам нелюдського соціального експерименту? Де меморіали? Немає і, мабуть ніколи не буде. Не залишилося навіть могил... Мимоволі пригадуються написані якраз про голод 1933 року (й досі ще не надруковані)

рядки відомого українського поета І. Драча з прокляттям історії, яка «згадувала мовчанням наймовчазніший в світі народ». Домовчалися до того, що десь у чужих країнах створюються парламентські комісії для вивчення однієї з найстрашніших сторінок історії XX сторіччя, що стоять в одному ряду із фашистськими злочинами. А радянські історики тільки зараз невиразно забурмотіли щось про «відсутність вірогідних документів, точної статистики» для освітлення «цієї сторінки нашої історії» (див. газету «Радянська Україна» за 19 VII).

Правду народові треба сказати всю, не звужуючи рамки сталінського терору 1937-38 роками та знищенням партійних та військових кадрів (маю на увазі Ваш виступ перед керівниками засобів масової інформації і творчих спілок у липні). За яким таким рахунком життя партапаратчика чи офіцера цініться дорожче за життя сконаного в голодних муках українського селянина чи того безневинного немовляти, якого збожеволіла мати рубала на куски, щоб нагодувати інших конаючих від голоду дітей (а такі страшні картини були в рік торжества «колективізації по-сталінськи» не поодинокими...)?

Українська наука і культура найбільші втрати мала теж ще до 1937 року. Треба, нарешті, сказати правду про зфабриковану ГПУ в 1929-30 роках «справу» міфічної СВУ (Спілки Визволення України), що поклала початок масовому знищенню української інтелігенції і згортанню українізації, а заодно повернути нашій культурі імена засуджених на цьому процесі відомих письменників і учених.

В ті ж роки була ліквідована незалежна від московського патріарха Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) і репресована її ієрархія. Зараз ця церква, як і гвалтовно знесена 1946 року Українська Греко-Католицька Церква, повноцінно функціонує за кордоном, а на Україні паству цих двох українських церков примусово підкорили російському православ'ю. Цікава ситуація, коли люди, що голосять себе переконаними атеїстами, силою переганяють віруючих із однієї церкви в іншу, теж не дуже шановану, та все ж свою, російську... Чи не час виправити і цю грубу політичну помилку сталінських часів і, дотримуючись конституційних гарантій, дозволити віруючим вирішувати свою релігійну приналежність самим, без підказування органів держбезпеки?

Якраз тоді, коли сотні тисяч «куркулів» і «підкуркульників» застеляли трупами далеку дорогу до Сибіру, а в українському селі лютував голод, йшло винищення колишніх діячів УКП (Української комуністичної партії), вчених із Всеукраїнської Академії Наук, найкращих українських письменників, художників, артистів, режисерів... Суд був скорим і неправим: 1 грудня 1934 року чекісти прибрали Кірова, а вже 15 грудня поставили під стіну кращого українського прозаїка Григорія Косинку та інших «терористів»...

І коли можна буде сказати правду про трагедію також вико-

шеної голодом Кубані, переважно українське етнічне обличчя якої «виправлялося» із особливою запеклістю: одним заходом були ліквідовані усі українські культурні інституції, фізично знищена або вигнана з Кубані українська інтелігенція, українським козакам, нащадкам славних запорожців, міняли в документах дані про національність, а прізвища змінювали на російський лад. Кубанський досвід радикального «вирішення» національного питання був використаний потім у північній частині українського Полісся, чомусь приєднаний до Білорусії (більша частина Брестської області, включаючи Берестя і Пинськ, і декілька районів Гомельської області), де українське населення примусово записали білорусами, але провадиться політика не «білорусизації», а русифікації.

Непросто, але потрібно згадати і таку свіжу ще сторінку української історії, як партизанська і підпільна боротьба в Західній Україні 40-их і початку 50-их років. Хоча б тому, що «істинно російська людина» і «обрусілий інородець» щедро наділяють сьогодні назвиськом «бандерівець» і вихідця із західної частини України, і взагалі кожного, хто постійно послуговується українською літературною мовою, а не українсько-російським «суржиком» і виявляє бодай мінімальну національну самосвідомість.

Здавалося б, як віднести до білих плям бурхливу історію збройної боротьби в Західній Україні? Адже це укохана тема радянської пропаганди, десятиліттями спеціалізованої на викритті «українського буржуазного націоналізму» (зверніть увагу на термінологію: великодержавний шовінізм, якщо коли-небудь скоромовкою і згадують, то без означення «російський», а буржуазний націоналізм неминуче «український», «татарський», «литовський» і т. д.). Але ж кажуть, напівправда небезпечніша за брехню. Найлегше викривати окремих осіб із націоналістичного підпілля, писати про «звірства бандерівців» (ніби звірства були тільки з одного боку!). А треба б розглянутися спокійніше і ширше, докопатися до причин цього масового народного руху, в якому спочатку брали участь не якісь там окремі бандити, що ховалися по бункрах, а десятки і сотні тисяч, підтримані більшістю населення Західної України. Без такої підтримки і на самому сліпому терорі неможливо було б майже десятиліття вистояти проти потужної державної машини. Раніше чи пізніше доведеться визнати, що рух цей обіймав різні соціальні шари (від найбідніших селян до студентів, інтелігенції) і був не соціальним, а перш за все національним, скерованим проти сталінської національної політики і терористичних методів її накидання.

Прорадянські настрої, помітні в Західній Україні в 20-их — поч. 30-их років, майже повністю розвіялися після голоду 1933 року, згортання українізації і погрому української радянської культури. І все ж хоча у вересні 1939 року на приєднаних до СРСР західноукраїнських землях не було насправді ніякого всенародного тріумфування з приводу приходу Червоної Армії, не було однак й ніякого спротиву. Потужним каталізатором анти-

радянських настроїв, що штовхнули маси до збройної боротьби, була не стільки націоналістична програма ОУН, скільки неповних два роки енкаведистського терору: численні арешти (одним із перших потрапили за грати однодумці визволителів колишні члени КПЗУ — Комуністичної Партії Західної України), мордування і розстріли, вивезення населення, нарешті знищення усіх без розбору в'язнів переповнених тюрем при відступі у перші дні війни (фашисти, звичайно, для власних потреб розрекламували ці звірства). Тому при наближенні радянської армії до Західної України у 1944 році багато місцевих жителів йшли в підпілля або тікали на Захід, поповнюючи ряди української еміграції (до речі, сьогодні завоювати її симпатії здалося б не бадьорими радіоголосами із денаціоналізованого Києва і не брехливою газеткою, що несла в роки брежнєвського застою «вісті з України» про небачений ніби розквіт української культури, а конкретними кроками по відновленню національного суверенітету України, які не залишаться непоміченими).

Торкаючися забороненої теми про дійсний характер подій в Західній Україні мушу застерегтися, що в моєму придніпровському роді предковічних хліборобів і недавніх сільських інтелігентів «бандерівців» не було, зате траплялися «комнезамівці» і чесні комуністи (за що й наклали головами якраз у згаданому Вами 1937 р.). І зовсім неоднозначно дивлюся я на деякі прояви національного руху 20-40-их років у Західній Україні. Але право на такий критичний погляд я вистраждав у тюрмах, де сидів разом з учасниками цього руху, на відміну від деяких колег за фахом, що пропивали в цей час у львівських і київських пивнушках зароблені базарною лайкою премії імені Галана.

Нам би навчитися дивитися на своє недавнє минуле хоча б у сусідів-поляків, які хай не відразу, а змогли побачити в боротьбі з польським збройним підпіллям трагедію роздвоєного патріотизму. Ми ж примушені дивитися на трагічні сторінки своєї історії не власними очима, а хижо примруженим поглядом «істинно російської людини», яка звикла бачити у кожному повноцінному українцеві «бандерівця» і «буржуазного націоналіста».

І, нарешті, про зовсім недавні події. Можливо, ще одна біла пляма в українській історії розповзеться з роками, якщо будемо мовчати або ж говорити півнатяками про те, що відбувалося в Україні в 70-ті роки. За балаканням про застій, бюрократизм, за розмовами про долі окремих людей чи творів можна недобачити загальну картиму. Між тим за аналогією з 20-ми роками, що входять до історії України під іменем «розстріляного відродження», 60-ті можуть називатися «задушеним відродження».

Спроби убрати явище «шестидесятництва» в рамки виключно літературного відродження безпідставні. У післясталінські роки в Україні спонтанно відродилися глибинні сили національного самоусвідомлення, які виявили себе не тільки в літературі і мистецтві, а навіть у політичній думці і дії.

Треба відверто визнати, що репресії проти українських «шести-

десятників» після усунення Хрущова були не чим іншим, як великодержавно-шовіністичною реакцією на українське національно-культурне відродження. І якщо першу хвилю арештів і судів української інтелігенції (1965-66 рр.) вдалося загальмувати широкими громадськими протестами, то друга репресивна хвиля була задумана ширше і масштабніше (1972-1973 рр.). Арешти супроводжувалися потужним наступом на українських письменників, діячів культури, вчених, усіх, кого турбувала доля рідної мови, рідної культури, хто взагалі мислив нестандартно. З'явилися розгромні статті у пресі, почалося вилучення виданих перед тим книг, стали практикуватися вимушені покаяння та публічні проробки (в дещо стертому вигляді повторювалася ситуація початку 30-их років. (Від активної участі у творенні духовних цінностей нації було усунено зовсім або на довгі роки багатьох талановитих письменників, критиків, перекладачів, істориків, художників, режисерів. Інші опустилися до пристосовницьких творінь, негідних їхнього таланту. Зате пішли вгору кон'юнктурники і пройдисвіти на взірець тодішнього директора інституту літератури АН УРСР Шамоти або секретаря ЦК КПУ Маланчука. Різко посилилася русифікація: українська мова остаточно виганялася із усіх сфер державного, громадського і культурного життя, за особистим прикладом Щербицького від неї відмовилися партійні організації. Третя хвиля репресій (1977-1980 рр.), пов'язана із розгромом українського Хельсінкського руху і характерна особливим цинізмом та попиранням законів, проходила вже в умовах повного застою.

Із багатьох задушених в ці похмурі роки талантів, які сьогодні могли б активно включитися у процес перебудови і демократизації хотілося б особливо згадати українського поета Василя Стуса, який загинув в карцері пермського табору особливого режиму уже при новому керівництві КПРС — у вересні 1985 року. В. Стус — поет-мислитель такого масштабу, що його ім'я залишиться в історії нашої літератури назавжди. Але на батьківщині ім'я Стуса досі оточене змовою мовчання. Усі інстанції залишаються глухими до прохань і вимог родичів, друзів і шанувальників видатного українського поета, а трохи осмілілі останнім часом українські письменники все ж бояться навіть згадати про свого замученого колегу. Тому остання надія на Вашу допомогу. Просимо дозволити перевезти тіло поета з табірного кладовища на Уралі для поховання на батьківщину у Києві. Просимо повернути спадкоємцям поета всі його рукописи, вилучені в 1970-1980 роки, особливо вірші, переклади, статті, нотатки п'яти останніх років життя (все до останнього рядка вилучене і знаходиться в КДБ УРСР). Ми вимагаємо реабілітувати добре ім'я поета двічі засудженого за сміховинними з сьогоднішнього погляду звинуваченнями, і видати Україні його твори.

Як і без творчості Василя Стуса, уявлення про українську культуру і суспільну думку буде неповним і однобічним без блискучих есеїв Є. Сверстюка, віршів і прози М. Руденка, І. Калинця,

М. Осадчого, І. Сокульського, без виставок художників П. Заливахи і С. Шабатури, наукових літературознавчих і публіцистичних статей І. Світличного, М. Гориня, П. Скочка, Ю. Бадзя, В. Марченка, нарешті, без всіх статей і книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби. Настав час чесно визнати, що всі ці талановиті і небайдужі люди в роки застою були засуджені за безглуздими звинуваченнями, реабілітувати і видавати їх. Поки що їхні імена (крім пущеного до друку за розкаяння в патріотизмі І. Дзюби) оточені глухою стіною мовчання.

Із мого листа вийде товстючий гросбух, якщо спробую назвати білі плями української історії, перерахувати всі забуті або обпльовані імена. Щойно тепер з'явилася надія, що в нових суспільних умовах багато що вдасться освітити прожекторами гласності. Цій же меті буде служити в міру своїх скромних можливостей і відновлюваний нами журнал «Український вісник».

Викласти ширше порушені в цьому листі питання я спробую також особисто, якщо мені дозволять зустрітися з членом Політбюро Яковлевим, відомим прихильником політики гласності і демократизації.

В минулому двадцятилітті на всі петиції «дисидентів» до партійно-радянських керівників відповідь давалася єдиним способом — через суд, як правило, закритий. Та ще гірше, коли на підняті «знизу» проблеми і вистраждані думки взагалі ніяк не реагують. Не виключено, що й цей скерований в ЦК КПРС мною лист дочекається тільки побіжного погляду одного із працівників апарату. Думаю тому, що у відкритого листа більше шансів привернути увагу партійного керівництва до життєво важливої для здоров'я радянського суспільства національної проблеми. Та й вирішувати такі питання в умовах справжньої гласності належиться не в глушині кабінетів, а всім народом (правдивіше — всіми радянськими народами).

5-го серпня 1987

З повагою — Вячеслав Чорновіл, український журналіст
290 014, Львів, вул. Нішинського, 14, кв. 6

ДО МАТЕРИКА РІДНОЇ КУЛЬТУРИ...
[*РОЗМОВА З ГРИГОРІЄМ ГРАБОВИЧЕМ*]

2-4 грудня у Києві перебував американський вчений-україніст, професор Гарвардського університету Г. Грабович. Він був гостем інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР у рамках американсько-радянського наукового співробітництва. Відбулися зустрічі в інституті літератури, у Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР і Спілці письменників України. Обговорювалися питання американсько-українського наукового і культурного співробітництва між академічними установами і творчими спілками України та Гарвардським університетом.

Розглянуто і попередньо схвалено програму Другого американсько-радянського наукового симпозіуму «Давня українська література і становлення нової української літератури», який планується провести у Києві 1-10 червня 1988 року. Визначено тематику симпозіуму, кількість учасників, порядок публікації матеріалів. Учасники зустрічі директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка член-кореспондент АН УРСР І. Дзеверін, заступник директора інституту доктор філологічних наук М. Жулинський, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, академік АН УРСР В. Русанівський, завідуючий відділом давньої української літератури Інституту літератури доктор філологічних наук О. Мишанич високо оцінили роботу Першого американсько-радянського симпозіуму «Розвиток давньої української літератури», що відбувся у січні ц. р. в Гарвардському університеті, і висловили ряд конкретних пропозицій щодо подальшого спільного дослідження вузлових моментів українського літературного процесу.

У Спілці письменників України з професором Грабовичем розмовляли секретарі правління СПУ Д. Павличко, І. Драч і Ю. Сердюк. Обговорено коло проблем культурного співробітництва, обмін делегаціями творчих працівників, участь письменників у майбутніх Шевченківських читаннях в Канаді і США, ширшої взаємної поінформованості про досягнення української літератури й видання творів письменників, популяризації у США кращих досягнень сучасної української радянської літератури.

На зустрічах з Г. Грабовичем в Інституті літератури та Спілці письменників України було порушено також питання про створення Міжнародної асоціації україністів з центром у Києві, яка, за зразком аналогічних організацій в інших слов'янських країнах, могла б сприяти україністам за рубежем краще оволодівати українською мовою, глибше досліджувати українську культуру та її історію від давнини до сучасності. Всі учасники зустрічей гаряче підтримали цю ідею, вважаючи, що Міжнародна асоціація україністів зміцнить авторитет української мови в світі, сприятиме інтенсивному входженню української культури в міжнародний контекст.

Подаємо інтерв'ю з професором Г. Грабовичем, яке він дав нашому кореспондентові під час минулого приїзду до Києва.

Розмова з Григорієм Грабовичем, яку провів Микола Мірошниченко, з'явилася в «Літературній Україні» (но. 51, 17 грудня 1987 р.). — *Ред.*

МИКОЛА МІРОШНИЧЕНКО (далі М. М.): Григорію Юлійовичу, дозвольте спершу представити Вас нашим читачам. Розкажіть, будь ласка, трохи про себе.

ГРИГОРІЙ ГРАБОВИЧ (далі Г. Г.): Перед тим, як представлятися, я хотів би сказати, що дуже радий зустрітися з читачами вашого тижневика. На мою думку, всяке спілкування, обмін думками — діалог як такий — завжди корисні.

Отже, дещо про себе... Я народився в Кракові, порідненім з Києвом польському місті, 1943 року, в родині українців. Але змалку живу в США. Там же здобув шкільну освіту, а 1965 року — вищу: закінчив Йєльський університет. Потім цілий рік стажувався в Ягеллонському університеті (Краків). Пізніше закінчив аспірантуру і захистив докторську дисертацію (1975 року) у Гарвардському університеті (Кембрідж, США). Від того часу викладаю в Гарварді, відомому, до речі, своїми славістичними традиціями, українську літературу. Починав як асистент, невдовзі став доцентом, а з 1983-го — професор. Тоді ж очолив відділ слов'янських мов і літератур — посада ця якоюсь мірою відповідає посаді декана факультету у вас. І хоч моя наукова робота зосереджується головним чином на українській філології, але віддавна займаюся також питаннями порівняльного вивчення слов'янських літератур і взагалі теорією літератури. Щодо теорії, то навіть пережив певну еволюцію; почавши як прихильник феноменології (не без впливу грунтовної естетично-теоретичної праці «Літературний твір» польського філософа-феноменолога Романа Інгардена, що я її свого часу переклав англійською та спорядив досить широким вступом), згодом дійшов переконання, що більш функціональними і, отже, доцільними для моїх літературознавчих студій є структуралістичні (деконструктивні) підходи. Тут, зрештою, окрім суто теоретичного, є й практичний момент, на якому я хотів би наголосити.

М. М.: У Києві ви вже вдруге. Попереднього разу брали участь у Дев'ятому міжнародному славістичному з'їзді, і ваша доповідь викликала неабиякий інтерес. А зараз ви — гість інституту літератури АН УРСР імені Т. Г. Шевченка. Яка мета нинішньої гостини?

Г. Г.: Слід зробити невеличке уточнення: я вже втретє у Києві. Справа в тому, що я приїздив сюди ще і в січні минулого року — майже на місяць. Як тоді, так і тепер мене люб'язно запросив інститут літератури, аби я зміг виконати певну підготовчу працю до моєї нової наукової роботи — дослідження рецепції Шевченка. І тут, очевидно, також треба дещо пояснити... Поняття «рецепції» включає в себе не лише прямі критичні чи літературознавчі відгуки на життя і творчість поета, не лише різні спогади й мемуари про нього, а й цілу гаму більш або менш свідомих спроб пояснити, з'ясувати, що ж це за явище таке — Тарас Шевченко. Це і становлення образу поета у свідомості народу, і кристалізація в ній розуміння вагомості його для національного життя — дуже цікаві питання не тільки в історичному, а й порівняльному та

теоретичному аспектах. Узагалі, процеси й механізми (літературні, соціальні, політичні), в результаті яких, скажімо, письменники стають загальновизнаними речниками даного народу, ще далеко не досліджені. Як я вже казав, тут конче потрібно мати порівняльну базу, тому не замикатимусь лише на рецепції Шевченка в українській літературі, а неодмінно заторкну і рецепції Міцкевича в польській та Пушкіна в російській літературах.

М. М.: Скажіть, будь ласка, чи помітили ви якісь зміни в обличчі Києва? Маю на увазі враження від попередніх приїздів і нинішнього.

Г. Г.: Київ — просто чудове, унікальне місто, яке не можна не любити, а тим паче — коли маєш певний стосунок до історії та культури України. Як на мене, він багато приємніший навесні і влітку, аніж зимою.

Коли ж говорити про зміни, то я їх помічаю передовсім у духовному житті Києва й України. Особисто в мене, як і у вас, вони викликають великі надії...

Все, що мені довелося побачити й почути в інституті літератури, на одному з пленумів правління СПУ, на інших засіданнях Спілки письменників, під час зустрічей з режисерами театру й кіно та з окремими літераторами, як ось з П. Загребельним, усе, що я зміг тут прочитати, — справило на мене значне враження.

М. М.: Розкажіть нашим читачам про історію і традиції славістичних студій у Гарвардському університеті. Як виникла там україністика? Як прийшли до неї ви?

Г. Г.: На це хотілось би відповісти детально, бо історія нашої славістики й україністики цікава і повчальна, але обмежусь основними даними... В Гарвардському університеті славістикою займаються від 90-х років минулого століття. Власне, це був перший університет у США, який славістиці приділив належну увагу. До другої світової війни у нас головним чином викладалися російська мова й література, подеколи — чеська та південно-слов'янські мови. Ситуація помітно змінилася по війні. З одного боку, прибули до нас із Європи такі визначні вчені-славісти, як Р. Якобсон і Д. Чижевський, а з другого — університетська адміністрація заповзялася розвивати гарвардську славістику в широкому розумінні слова. Тепер Гарвард — один з дуже нечисленних американських університетів (їх таких усього п'ять чи шість), де є викладання і захист докторських дисертацій з майже всіх слов'янських мов та літератур; у всіх інших, і в тому числі таких визначних, як Прінстонський чи Стенфордський, студіюють лише русистику. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років засновано також і три кафедри українознавства (історії, мови, літератури), окрім того, при університеті виник Український науковий інститут. Треба підкреслити, що здебільшого такі кафедри чи інститути засновуються якимсь меценатом (як, скажімо, Ага Хан десять років тому заснував у Гарвардському університеті кафедру ісламського мистецтва) або якимсь фондом (Рокфеллера, Форда, Карнегі та ін.), то в нашому випадку гроші на це велике діло (а

йшлося про досить-таки значну суму — понад п'ять мільйонів доларів) жертвувалися американцями і почасти канадцями українського походження, людьми звичайних достатків, з-поміж кількох тисяч жертводавців є тільки кілька десятків заможних.

Ясна річ, що введення українських студій у Гарвардському університеті — це не тільки справа грошей, хоч, як ви знаєте, фінансова, матеріальна база — то передумова всякого інституційного існування. Йшлося також і про створення необхідних академічних структур, щоб нова дисципліна, і передовсім Український науковий інститут, стали органічною частиною університету, щоб вони не були якоюсь собі екзотикою чи інтелектуальним гетто. В цьому, як і в інших ключових аспектах, чимала заслуга дотеперішнього директора згаданого інституту професора О. Пріцака. Щодо розподілу функцій, то тут так: кафедри займаються викладацькою діяльністю і докторськими студіями (аспірантурою), а інститут узяв на себе дослідницьку та видавничу справу.

Моя біографія славіста й україніста починається в Гарварді. Мені пощастило: я опинився, як стверджує американська приказка, «в належному місці і в належний час». Ще в Єльському університеті я вивчав російську літературу, пізніше, в Ягеллонському — польську. Мій докторат у Гарварді був присвячений порівняльному літературознавству, засновувався на трьох літературах — польській, російській та англійській. Тоді, в 1966-му, україністики як такої у нас ще не існувало, але роком чи двома роками пізніше з'явилися перші курси з української літератури, на які, ясна річ, я ходив. І щораз більше моя увага зосереджувалася саме на цій літературі — не тільки через те, що вироблялася конкретна програма роботи з можливостями викладати, а ще й через те, що україністика на американському грунті була цілиною, неораним полем, де все починалося наново. Я свідомо не послуговувався досвідом нечисленних американських українських літературознавців старшого покоління, а брак традицій намагався компенсувати новими методологічними засадами, почерпнутими від визначних спеціалістів інших, щойно згаданих літератур.

М. М.: Назвіть, будь ласка, і трохи схарактеризуйте свої головні україністичні праці. Які у вас творчі плани?

Я займаюся українською літературою в її широкому плані. У мене це три, власне, моменти: давня література, зокрема українського барокко та пов'язаного з ним українсько-польського літературного пограниччя; романтизм, головним чином Шевченко й Куліш (і, до речі, Гоголь, бо він також є частиною українського літературного процесу); і новітня література, передовсім українське радянське письменство 20-х років, Тичина. У доробку — статті про хмельниччину в польській літературі XVII століття, про українські фольклорні елементи в «Роксолянках» Ш. Зіморовича, про тему козаччини в польській, російській та українській літературах, книжка про Шевченка, про яку, либонь, є потреба

сказати кілька слів, тим більше, що вона викликала певне зацікавлення в науковому світі, включно й полемічну рецензію в «Радянському літературознавстві» (но. 8 за 1985 рік). Книжка вийшла англійською мовою і називається «Поет як міфотворець. Дослідження символіки Шевченка». Це спроба за допомогою структурального методу розглянути цілісність символічного коду і, зокрема, модель міфічного мислення, що, на мою думку, детермінує сенс і значення Шевченкової поезії. Мій підхід свідомо і цілеспрямовано синхронний — тому закид моїх шановних критиків з названого журналу щодо антиісторичності мого методу не зовсім доречний. У мене йдеться саме про ті аспекти Шевченкового поетичного мислення (а вони, як я стверджую, є основні), що не вкладаються в історичне — чи історіософічне — світосприймання, а перерастають його, бо вони більш глибинні, більш далекосяжні і проникливі, більш універсальні. Саме тому, завдяки міфологічному мисленню, Шевченко промовляв і надалі промовлятиме до всіх поколінь свого народу, «і мертвих, і живих, і ненароджених», як казав поет. Якби він відбивав лише історичну свідомість, то, мабуть, давно б уже «застарів». У свою чергу я нітрохи не заперечую, що історичний метод, дослідження історичного контексту можуть бути дуже плідними, неодноразово і я ними послуговувався, але вони не відповідають на всі запитання, що ставить нам література. І коли вже мова про історію, згадаю свою другу працю — «До історії української літератури». Це критичне і подекуди полемічне дослідження «Історії української літератури» Д. Чижевського, воно невелике за обсягом, і зараз я вбачаю у ньому вступ до моєї майбутньої фундаментальної наукової праці про українське письменство. Я не вважаю, що такі праці конче мусить писати колектив авторів. Іноді вона, історія літератури, таки має писатися одним ученим. У всякому разі для мене, в наших англомовних обставинах, це цілком реальне завдання.

Минулого року опублікував дві статті про українську літературу поза межами Радянського Союзу, виступив на Міжнародному франківському симпозіумі у Львові з доповіддю «Франко і Міцкевич».

М. М.: Чи не могли б ви назвати найпомітніші україознавчі осередки на Заході? З ким особисто ви співробітничаєте?

Г. Г.: Тут потрібно згадати найперш Північну Америку, Канаду. Найкращі зв'язки маю з кафедрою українських студій при Торонтському університеті, що нею керує професор П. Магочій, а також з факультетами славістики Альбертського (в Едмонтоні), Манітобського (у Вінніпезі) й Оттавського університетів. При Альбертському, до речі, діє Канадський інститут українських студій, що, маючи державну фінансову дотацію, розвинув широко закроєну видавничу і дослідницьку роботу в напрямі історичних і суспільних наук. У самій Америці україністика добре розвинена в Мічіганському університеті, з ним у нас склалися хороші контакти. Останніми роками на щорічних наукових конференціях

вагомо заявили про себе україністи Іллінойського університету. Часто я і мої колеги з Гарварда беремо участь в україністичних конференціях, влаштовуваних Мекмастерським університетом у Гамільтоні (Канада). Хоч наукова робота в Америці та Канаді відбувається головним чином при університетах, нею займаються також і деякі громадсько-наукові інституції. Тому певна співпраця встановилася у нас із Українською вільною Академією наук у Нью-Йорку і, меншою мірою, з Науковим товариством імені Т. Шевченка (теж у Нью-Йорку). А що стосується Європи, скоріше можемо говорити про поодиноких учених-україністів, аніж про українознавчі осередки. Одначе контактуємо й з ними. Що ж до інституцій — можна згадати хіба що Український католицький університет у Римі, з яким Гарвард підтримує теж зв'язки.

М. М.: А в чому конкретно полягають контакти (якщо такі є) Гарварда з інститутом літератури АН УРСР, з університетами нашої республіки?

Г. Г.: Знаєте, ще рік-півтора тому їх фактично не існувало, і навіть зараз вони лише в зародку, але що контакти налагоджуються і що є бажання та добра воля обох сторін розвивати їх — це, як на мене, оптимістичний знак, це піде на користь нашій науці.

У чому ж полягають контакти...

Отже, укладено американсько-радянський договір на державному рівні про науковий обмін між Американською радою вчених товариств та АН СРСР, де передбачається й україністична тематика (я, скромно кажучи, був певним чином причетний до такої домовленості). Плануванням і втіленням у життя того обміну у вигляді кількаденних то в нас, то у вас наукових симпозіумів займаються з американського боку Гарвардський факультет слов'янських мов і літератур, а з радянського — АН УРСР, зокрема інститут літератури імені Т. Г. Шевченка та інститут мовознавства імені О. О. Потебні. Перший такий симпозіум, присвячений давній українській літературі та питанням мови і теорії літератури, відбувся в січні цього року у Гарварді — читачі «ЛУ» знають про нього, бо десь два-три місяці тому ви вмістили інформативний матеріал Б. Радишевського. Наступна зустріч — у Києві і теж має відбутися в червні, 1988 року. Її темою стануть знову ж таки давня українська література (це ж бо ювілейний рік хрещення Київської Русі) і становлення нової української літератури. Особисто я і мої американські колеги радо чекаємо цієї зустрічі і, що найважливіше, — маємо взаємне з вами зацікавлення, аби зустрічі продовжувались, розвивались.

З Київським університетом поки що не налагодилися формальні контакти, проте хотілося б їх налагодити і щоб вони були не тільки на рівні викладачів і науковців, а й студентів та аспірантів. У всякому разі і Гарвардський університет, і я особисто дуже зацікавлені, щоб такі контакти розпочати.

М. М.: Які сучасні українські радянські письменники вам найбільше імпонують і чим саме?

Г. Г.: Мені неважко сказати, кого я люблю і радо читаю, але багато важче сказати чому. Мені, як критикові, важко кількома словами передати цілу гаму естетичних вражень, міркувань, щоб вони не прозвучали чи то категорично, чи то на рівні просто особистих вражень... З поетів мені імпонують І. Драч (його збірка «Теліжинці» — це, сказати б, «капітальна» книжка поезій). Ліна Костенко (надто в драматично-епічному жанрі), Д. Павличко (наприклад, його останні «Притчі»), але також і такі менш відомі, як Василь Голобородько (я дуже радий, що незабаром має з'явитися збірка його поезій, бо вважаю його цікавим, своєрідним поетом), Олег Лишега й Олександр Гриценко (чув їхні вірші на одному з поетичних вечорів — тут, у Києві). З прозаїків високо ціную О. Гончара, Валерія Шевчука, наприклад, за його «Три листки...», П. Загребельного за «Я, Богдан» (це справді імпозантна річ), В. Дрозда, зокрема його «Спектакль» (з доповіддю про цю річ виступив на Міжнародному симпозіумі в Белладжо, Італія, квітень 1987 року). Відчувається брак такого прозаїка, як Григір Тютюнник...

М. М.: Що ви можете розповісти про українських письменників США, зокрема про так звану «Нью-Йоркську групу»? А надто про таких її представників, як Патриція Килина й Емма Андієвська... Кого б особисто ви виділили? Як на вашу думку, чи простежуються у творчості «Нью-Йоркської групи» зв'язки з традиціями української класичної літератури, а чи її представники українські лише за мовою?

Г. Г.: Навіть якщо говорити про повоєнний час, то в США було вже кілька поколінь українських письменників — від тих, що почали свою творчість ще перед війною. Так звана «Нью-Йоркська група» (до неї входять ровесники ваших «шістдесятників») утворилася наприкінці 50-х років, вона ніколи не мала чіткої формальної структури чи організації. Саме поняття «групи» тут дещо умовне. Бо не всі, хто в ній, — живуть або жили у Нью-Йорку (хоч це велике місто було-таки для них справді центром тяжіння), але простежується певна спільність у тому, що Емма Андієвська, Богдан Бойчук, Богдан Рубчак, Юрій Тарнавський, Патриція Килина і Віра Вовк мають оригінальне поетичне обличчя. Це засвідчує видавний ними від кінця 50-х і в 60-х роках дуже цікавий періодичний збірник «Нові поезії». По-моєму, «Нью-Йоркська група» — це перші по-справжньому сучасні й інтелектуальні українські поети, які досягли великої естетичної і формальної досконалості. Емма Андієвська, приміром, віртуозно розширювала межі образо- і словотворення, що, на мою думку, імпозантне не тільки в українському чи слов'янському, а й взагалі у світовому контексті. Ю. Тарнавський запроваджував вельми цікаві, сказати б, формально-психологічні параметри, користуючись, наприклад, кібернетичними чи мінімалістичними синтаксичними засобами, і тим йому вдавалось передати почуття особливого психічного стану. Ці двоє, гадаю, найбільш винахідливі і цікаві. Б. Бойчук і Б. Рубчак — хороші поети, які водночас

широко займаються літературною критикою та видавничою справою, надто Бойчук. У нього мені більше подобається пізніша поезія, де сповідальність і відбиття психічної дійсності дуже сильні. Рубчак — ерудований і тонкий, дуже «літературний» поет у кращому розумінні слова; його поезія також, на мою думку, стала сильнішою саме в останніх за часом видання збірках. Усі названі поети принесли в українську поезію — формально й тематично — цілу гаму нових зацікавлень, передовсім зацікавлень урбаністичними моментами, сучасним життям Заходу тощо, доводячи тим самим, що українська поезія має силу і життєздатність навіть у зовсім нових культурних обставинах. З цього погляду промовистий приклад Патриції Килини — людини неукраїнського походження (вона американка-ірландка), що блискуче опанувала українську мову і в 60-х роках писала нею хороші вірші; щоправда, згодом, перейшовши до прози, повернулася в лоно англійської мови. Всі ж інші, включно й Віра Вовк, що тепер живе у Бразілії в Ріо-де-Жанейро, продовжують писати поезії, хоча спільних публікацій під егідою «Нью-Йоркської групи» вже нема.

Я переконаний, що «Нью-Йоркська група» органічно і постійно пов'язана, як ви це кажете, з традиціями української класичної літератури і, як я сказав би, з «материком». Тільки за цієї умови їхня поезія могла стати високою, а не якимось квазіфольклорним явищем чи попросту американською поезією, писаною по-українськи. Якщо говорити про моделі і впливи, то в цьому розумінні певну роль відіграв Антонич, помітно вплинули Зеров та інші «неокласики». Але йдеться, власне, не про впливи, а про те, що поети «Нью-Йоркської групи», в якомусь сенсі інтелектуалісти і люди, зжиті з культурою Заходу, аж ніяк не втратили почуття приналежності до материка української культури, української поезії.

М. М.: Чи не могли б ви трохи розповісти про пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Вашінгтоні та про його автора, скульптора Л. Молодожанина?

Г. Г.: Знаєте мені пощастило бути на відкритті того пам'ятника в 1964 році. Досі живо пригадується багатолюдна демонстрація пошани до нашого великого поета. Від того часу, на жаль, я не мав більше нагоди знову бачити цей пам'ятник. На мою думку, він напевно кращий від деяких інших стереотипних і статичних зображень Шевченка засобами скульптури. Та, як на моє розуміння Шевченка, той пам'ятник щодо естетичного виміру трохи таки передраматизований. Українська громада в Вашінгтоні, зокрема Товариство професіоналістів, ретельно піклується про пам'ятник, доглядає його.

Про Л. Молодожанина, на жаль, не можу багато сказати — не знаю аж так його творчості. У мене є дещо «єретична» думка: якщо була можливість мати за автора цього пам'ятника О. Архипенка (а вона, кажуть, таки була), то краще б його залучили. Тоді українську культуру у столиці США представляв би не

тільки Шевченко, а й О. Архипенко — видатний український митець.

М. М.: І на завершення нашої розмови скажіть, будь ласка, як ви, Григорію Юлійовичу, бачите подальші перспективи співробітництва Гарвардського університету з академічними інститутами України, з нашими творчими спілками.

Г. Г.: Дивлюсь на це оптимістично. Перші кроки, як уже говорилось, зроблено. Треба нам продовжувати цю працю — з Академією наук, з її інститутами, з Київським, та й з іншими університетами. Справжня наука потребує таких зв'язків, вони збагачують обидві сторони. Треба також — і це стосується вже ширшого культурного життя українців поза межами України — контактів з письменниками, художниками, композиторами вашої республіки. Українська культура — це наша спільна справа. І так, як українська культура там, у нас, не може розвиватися без живого контакту з Україною, з материком, — так і тут не слід відмежовуватись від того творчого й плідного, що відбувається поза її межами. Певен, що, незважаючи на політичні відмінності, можна налагоджувати плідні контакти.

ЧИ УСВІДОМЛЮЄМО НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ ЯК ЦІЛІСНІСТЬ?

Іван Дзюба

Отже мова не про стан та проблеми окремих ланок української національної культури, окремих видів національного мистецтва і не про загальну картину культури як суму її явищ. Спробуємо поміркувати про взаємодію цих ланок, про сучасну українську національну культуру як систему, як цілісність, про міру й структуру цієї цілісності та нашого усвідомлення її.

Спробуємо йти від простішого до складнішого, від нижчого до вищого.

Перший рівень взаємодії у культурі, насамперед у мистецтві, — це рівень особистих контактів та взаємозацікавлень, рівень знання одних про одних. Елементарні спостереження показують, що взаємодія на цьому рівні дуже млява, хоч з неї все починається, а почасти через неї і конкретизується. Ми мало цікавимося тим, що діється в суміжних мистецтвах, мало знаємо їхній стан. Обмін думками з приводу нових мистецьких явищ якщо й відбувається, то у вузькому колі професіоналів-колег. Ми варимося у власному соку. «Міжвидове схрещення» естетичних ідей, зацікавлень, уподобань на цьому особистісному рівні зведено до мінімуму. А згадаймо коло мистецьких інтересів та зв'язків Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана, Леся Курбаса, Івана Кавалерідзе, Леоніда Первомайського. Та й не тільки їх. Здається, митці старших поколінь жили в атмосфері більшого культурного синкретизму. Чи під силу буде комусь із сучасних митців намалювати у своїх мемуарах таку різнобічну картину національного культурного життя, яку залишили Бажан або Смолич? Поза окремими яскравими, але не такими вже й численними винятками, в нас не вироблено потягу до культурної універсальності, а то й просто потреби в мистецькій самоосвіті, не кажучи про усвідомлення себе як частки цілості української культури, за яку ти відповідаєш і від рівня якої сам залежиш у своїй творчій долі. Власне, оце почуття спільності долі всіх нас — у долі української культури як цілості — в нас мало розвинене. Театрального діяча не хвилює, що діється в музеї. Архітектор і художник не помітили трансформації, скажімо, українського театру музкомедії. Композитора чи співака не засмучує катастрофічне зниження попиту на україномовну книжку. А філософа взагалі ніщо минуще не хвилює. Мовляв, це нас не стосується. Аби в нас було добре. Але так не буває і не буде. Бо національна

Стаття з'явилася в газеті «Культура і життя», 4, 24 січня 1988 р. — *Ред.*

культура — це система складносполучених посудин, і пониження рівня в одній з них рано чи пізно, так чи інакше позначиться й на інших.

Другий рівень взаємодії в культурі, в мистецтві, який виростає з першого, але сягає трохи вище, — це рівень особистих творчих стимулів. Хоч культурна багатогранність самого митця сьогодні швидше виняток, ніж правило, проте і в такій обмеженій функції вона дається взнаки в нашому художньому житті. Чутливі до всієї естетичної сфери професіонали подеколи від зацікавлення іншими мистецтвами та знання їх піднімаються на вищий щабель внутрішньої причетності до них — дістають від них інтимні творчі стимули. Це виявляється не тільки в тому, що вони спромогаються на власну тонку інтерпретацію явищ інших мистецтв як поцінувачі (можна тут назвати — О. Гончара, Д. Павличка, І. Драча, Л. Череватенка, П. Мовчана, Вал. Шевчука, М. Кагарлицького, С. Пушика, В. Пепу, С. Плачинду, Василя Скуратівського, та ін.), а також і в тому, що їхній духовний світ, їхнє образне мислення зазнали специфічного впливу творців суміжних мистецтв, (поетика раннього Драча, мабуть, зберігає в собі сліди його захоплення Архипенком, Пікассо, Прокоф'євим, а потім — близькості до музичного світу Лисенка): і в тому, що вони засобами свого мистецтва намагаються дати певний еквівалент переживань, викликаних явищами іншого мистецтва. На жаль, уся ця група питань (діапазон естетичної відзивності митця, творчі запозичення з інших мистецтв, генеруюча роль одного мистецтва щодо інших тощо) сьогодні майже не досліджується — принаймні, стосовно сучасної української художньої культури. Не досліджується навіть таке очевидне явище, як вплив образної мови і пластики кіно на стилістику сучасної прози й поезії.

В усіх видах мистецтва історично витворилися «гібридні» жанри або жанри, немовби прямо звернені до матеріалу й мотивів інших мистецтв. Це станкова картина на літературний або міфологічний сюжет, живописний портрет письменника чи композитора, програмна або хорова музика та ін. Будемо вважати це третім рівнем взаємодії мистецтв. Тут сьогодні особливо активна література. Жанр культурно-історичного роману або повісті, героями яких є композитор, художник, актор, сьогодні один із найпродуктивніших у нашій прозі, а поетичним творам, що інтерпретують явища живопису, архітектури, музики, балету тощо, немає вже ліку. Якість цих інтерпретацій та їхня здатність осягатися глибинами на глибини, сягти однією мистецькою мовою другої, або, кажучи словами М. Заболоцького, «об'єднати дві несхожі таїни буття», — мала б уже стати предметом спеціального аналізу. Як і творчість тих митців, яким для самовираження виявилося замало пензля, або різця, або нотного паперу, або сцени і які звернулися ще й до поетичного слова: що є у них специфічного, позначеного поєднанням різнорідних художніх світів? І творчість науковців, що прийшли в нашу поезію, а особливо прозу. Як бачимо, література і з цього погляду виявляється

найвідкритішою до інших мистецтв. Проте й вони не лише дають літературі, а й по-своєму черпають з неї. Зокрема, активна тут музика. Тільки за останні роки М. Скорик, Є. Станкович, І. Карабиць, В. Губа, Л. Дичко, Л. Колодуб та інші композитори дали ряд яскравих творів, надиханих образами літератури, — кантат, ораторій, хорових поем на слова українських поетів, від П. Тичини, до М. Вінграновського. Віхою в розвитку української національної музики стала Третя хорова симфонія Є. Станковича на слова П. Тичини.

Не такий виразний — у плані тематики й мотивів — зв'язок музики з живописом, але й він є. Так, Л. Дичко здійснює задум музики балету за образами картин Катерини Білокур. У сучасному живописі тематичний зв'язок з літературою та музикою менше простежується. Але можливий і інакший, глибший внутрішній зв'язок на рівні художніх концепцій, зображальних засобів, ритмічної організації тощо. Питання це традиційне, але сучасне мистецтво вносить у нього й нові моменти. Так, орієнтація деякого з сучасних композиторів на зображальний ефект окремо взятого самоцінного звуку та внесення просторових вирішень за допомогою смислово наголошеної паузи, можливо, вказує на новий рівень зв'язку з поетикою живопису. Втім, це лиш один момент набагато ширшого питання. З цього погляду ще потребує спеціальних досліджень проникнення принципів музичного мислення в живопис і живописного — в музику.

Якщо тематичні, інтелектуальні та зображальні екстраполяції на зразок відзначених вище не являють собою необхідну передумову самого існування відповідних мистецтв, то є види художньої творчості й мистецькі жанри, які за своєю природою мають характер симбіозу — здебільше і насамперед з літературою. Це — книжкова графіка, драматичний і ляльковий театри, художні кінофільм, телефільм, телевистава, радіовистава, художнє читання, естрада та ін. Вже з одного цього неповного переліку (залишаю осторонь оперу як найскладніше і найсинкретичніше мистецтво) видно широчінь причетності літератури до всього обсягу національної культури, її серцевинне становище в ній, міру відповідальності за її енергію та якість. Видно і благотворність її впливу на визначеність національного характеру культури (що засвідчується, зокрема, і успіхами нашої книжкової графіки, яка, поряд, мабуть, із раніше названою хоровою музикою, є сьогодні однією з найбільш національно визначених ланок нашої культури). Але видно і недостатність забезпечення, яке дає вона театрові, кіно, телебаченню та іншим ділянкам національної культури.

Щойно ми говорили про четвертий (вибачаюся за умовне нумерування!), рівень взаємодії. А п'ятий — це вже рівень загальної ідейно-тематичної і стильової взаємодії всіх родів і видів мистецтва, коли вся мистецька сфера охоплюється певними глибоко закономірними тенденціями. Таке буває не завжди і не однаковою мірою, а лише за умов піднесення національної культури, її ве-

ликої ролі в житті народу. І, власне, її цілісності. Таке було у нас у добу визвольного руху XVII століття, коли з'явилися передумови для розквіту українського барокко, яке пережило цю добу. Таке було напередодні, під час та особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли буквально вибухнула творча енергія українського народу в усіх сферах діяльності. Зокрема, те явище, яке умовно називаємо українським авангардом, у 20-і роки охоплювало практично всі ланки національного мистецтва й культури. Сьогодні нам важко назвати якісь загальномистецькі, загальнокультурні тенденції такого масштабу (якийсь рух оновлення, що міг охопити все культурне життя, розпочинався після XX з'їзду партії, але був зупинений). Втім, як правило, такі тенденції виразно прочитуються вже з відстані часу. Але й сьогодні якісь моменти можна вловити. Це, насамперед, пошук джерел, рух до джерел, прагнення повернути собі культурну спадщину в її справжньому обсязі й скоординувати з нею власне культурне самопочування й творчу енергію. В літературі це — відкриття чи освоєння масиву латиномовної та взагалі багатомовної української поезії XVI-XVIII століть, яке почалося; у музиці — повернення Д. Бортнявнського, М. Березовського, А. Веделя і взагалі старовинної української мизуки; у графіці — інтерес до форм і традицій старовинної української книжкової графіки; у філософії, етиці, естетиці — видання і вивчення частини наукової спадщини часів Києво-Могилянської академії та ін. Цей джереловідкриваючий або джерелооновлюючий рух мав би не обмежуватися середньовіччям, а перейти і на спадщину нових часів, але це останнє маємо поки що лише в літературі, та й то у дуже послабленому вигляді. Ще одна хвиля, може, менш помітна, перебігає по ширшому обрію сучасної української культури. Це — спроба творчого вживання у втрачені форми народного художнього мислення, спроба їх відродити або сполучити з новочасними ідеями та прийомами. Може, це свого роду «неофольклоризм», але не цитатно-орнаментальний, а концептивний. Маю на увазі сукупність таких різнорідних, але внутрішньо більш або менш споріднених явищ, як відродження аутентичного народного співу, фольклорні ансамблі, нові способи використання музичного фольклору в інструментальній та симфонічній музиці, феномен Ніни Матвієнко, нове життя народного живопису, народно-космогонічна символіка в поезії, «химерна проза», так зване «поганство» в певному відгалуженні поезії, інтерес історичної прози до «поганських» часів тощо.

Мабуть, можна було б говорити і про частковіші, специфічніші споріднені мотиви, що по-своєму зринають, пробиваються в різних мистецтвах. Мені здається, наприклад, що є невипадкова внутрішня спільність між музикою Валентина Сильвестрова, живописом Івана Марчука та поезією Павла Мовчана. Це певна екзистенціальність та інтроспективність, «мучення матерії», труднощі виходу або й невихід у сферу оптимістичного заспокоєння та внутрішньої гармонії, — симптоми схожої реакції художньої душі на сучасний ступінь драматизму буття.

Останнім часом, на наших очах, народжується ще одна, вже ширшого значення тенденція, що може охопити всі мистецтва, — тенденція переосмислення всієї картини дійсності і виявлення її справжніх сутностей, довго приховуваних у бюрократичній моделі життя, тенденція до соціального критицизму і загостреної громадянської активності, до глибокого осмислення суперечностей і болючих проблем сучасності. Вона вже відчутна в літературі, театрі, почасти і в живопису та графіці (як показала остання республіканська художня ювілейна виставка) — правда, здебільше ще в публіцистичних і плакатних або гротескних, фейлетонних формах, неспецифічних для мистецтва живопису, скажімо.

Нарешті, шостий рівень взаємодії різних видів мистецтва та різних ланок культури — найвищий і найскладніший — цілісне функціонування національної культури як системи. Це величезна тема, яку тут можна хіба спробувати в найзагальніших рисах окреслити. І перше, головне питання, яке виникає при цьому, — питання про повноту структури сучасної української національної культури.

Реально підходячи до нього, мусимо визнати, що сьогодні українська національна культура — це культура з неповною структурою. По-перше, тому, що ряд її ланок послаблено, а деяких взагалі немає. По-друге, тому, що українська мова не виконує всіх своїх суспільних і культурних функцій, а національна мова — це все-таки становий хребет національної культури, і навіть невербальні, несловесні мистецтва через ряд опосередкувань усе-таки пов'язані з мовою, з уявленнями, оформлюваними мовно, і навіть із самим звучанням мови (згадаймо твердження академіка Б. Асаф'єва про «інтонаційний фонд нації» — основні прообрази музичних та поетичних інтонацій, які у згорнутому вигляді містяться вже в національній системі вимови). Та й взагалі — коли цілі прошарки людності вже не користуються українською мовою, це ж колосальне збіднення змісту українського мовлення, зниження його інтелектуального і духовного потенціалу, тобто, зрештою, і вихолощення української національної культури. Бо культура — це не тільки твори мистецтва, це — і все життя душевних актів у повсякденному слові як творчості кожної людини. Згадаймо думку О. Потебні про те, що поезія розлита у повсюдному мовленні...

А що, власне, взагалі розуміти під українською національною культурою? Який обсяг явищ? Досить часто ми — свідомо чи несвідомо — ігноруємо це питання, наче воно від лукавого. І під українською культурою розуміємо просто механічну суму культурних явищ, наявних на території України. Так здебільше чинять органи масової інформації і, на жаль, чимало дослідників сучасного кіно, театру, телебачення, естради. З однієї монографії довідуюся, наприклад, що у нас є буквально сотні українських документальних, ігрових та музикальних телефільмів. А ми ж добре знаємо, що їх мізерні одиниці. Я розумію, що дослідник мусить працювати з усім набором фактів, відповідного виду мистецтва.

Але при цьому об'єктивно, тонко й обгрунтовано розрізняти їх за багатьма ознаками, в тому числі й за ознаками національної мистецької якості, враховуючи діалектику інтеграції і диференціації в мистецтві. Тенденція розчиняти українську національну культуру в потоці продукції, виробленої на території України, скажімо, на Одеській кіностудії чи Київському поліграфічному комбінаті, веде до зняття питання про національну якість цієї культури, а отже, і про саму культуру взагалі.

Є й протилежна крайність, так само невмотивована і небезпечна, хоч уже й не так суспільними, як творчими наслідками. Вона, правда, не має виходу на публічні форми вираження, але досить міцно тримається в мистецькому побуті та в приватних, сказати б, естетичних концепціях окремих митців. Маю на увазі своєрідний пуризм, який пильно обмежує сферу української культури явищами тільки україномовними, коли йдеться про вербальні мистецтва (критерій далеко не завжди безсумнівний!), та, коли йдеться про мистецтва невербальні, явищами з очевидними рисами традиційних національних стилів (що геть сумнівно!). Це призводить до суб'єктивістських оцінок, упередженості, нетерпимості, а то й войовничого заперечення не тільки нового, а й всього, що не відповідає власним обмеженим смакам чи поглядам, ба навіть до хворобливого погляду на все те як на щось вороже, ледве чи не якусь хитро розраховану міжнародну диверсію проти українського мистецтва. Ось яку, — а може, ще й дорожчу, — ціну доводиться платити за бездумне або лукаве обминання, хитромудре замовчування чи казенно-оптимістичне пробалакування проблем національної характерності сучасної української культури.

Певна річ, усе це питання обширні й складні, вони потребують великих зусиль і на рівні теоретичного осмислення, і на рівні конкретних досліджень специфічними засобами літературознавства, кінознавства, музикознавства, мистецтвознавства. Але тут хотілося б звернути увагу на те, що здається більш-менш очевидним. А саме, культурну ситуацію на Україні можна зобразити у вигляді трьох концентричних кіл. Перше, найбільшого радіуса, — це вся культурна данність, уся сума фактів, що побутують на Україні або надходять до неї, тощо. Друге коло, трохи меншого радіуса, — вся культура, що твориться на Україні. Третє, ще менше, — власне українська національна культура. В принципі такою ж є структура культури кожного народу (особливо в багатонаціональних країнах), оскільки жоден народ не живе тільки власною культурою і жодна культура не існує відокремлено. Специфічне ж для України тут — тільки в особливому співвідношенні величин площ цих кругів і, можливо, у меншій чіткості меж поміж ними.

Посутніше кажучи, скрізь на Україні українська національна культура функціонує сьогодні в сусідстві з російською культурою, в оточенні російської культури, у діалектичній взаємодії (що включає і співробітництво, і взаємодопомогу, і змагання, і кон-

куренцію) з нею, в тому числі і російською культурою, яку творить на Україні російське та українське населення. Причому подеколи, особливо у великих містах, основний тонус культурному життю дає російська культура, а не українська — таке реальне співвідношення потенціалів.

Другий бік цієї реальності — рухливість, хисткість, а часом і невизначуваність межі поміж українською і російською культурою на Україні. Навіть у художній літературі ідентифікація за мовним показником викликає деякі сумніви або потребує корективів. Чи можемо ми відмовляти у віднесенні до української літератури, скажімо, романів Д. Мордовця і Г. Данилевського з української історії, писаних російською мовою, але людьми не тільки українського походження, а й специфічних українських зацікавлень, скажемо так: патріотами української історії? І чи тільки російський письменник — Гоголь? І чи випадають з української літератури російськомовні твори Гребінки й Квітки? Російські повісті Т. Шевченка? І чи станемо ми сумніватися в належності до української культури величезного материка наукових праць з філології, фольклористики, етнографії, історії тощо, писаних українськими вченими XIX сторіччя російською мовою через відомі обставини?

Мабуть, і сьогодні мовний критерій не єдино чинний навіть щодо художньої літератури. І ще незрівнянно складнішою, тоншою справою може виявлятися національно-культурна ідентифікація явищ інших мистецтв — особливо живопису, музики. Не завжди зарадить і критерій співвіднесення з традицією, а може й омилити. Адже розвиток мистецтва здійснюється також і шляхом виломлювання з традиції, підкресленого протиставлення їй, а то й войовничого заперечення її. Та й поза цим рутинне сприйняття підозріливе до нового. Згадаймо, що і музику Лисенка, і поезію та драматургію Лесі Українки, і прозу Кобилянської та Коцюбинського деякі їхні співвітчизники й сучасники вважали «ненаціональною». А що вже казати про авангардистів і футуристів 20-х років, які нерідко задля епатажу вдавалися до крайніх форм заперечення традиції. Тільки нині ми починаємо усвідомлювати, скажімо, Михайла Семенка як явище глибоко національне попри його прокламований антирадиціоналізм та «антинаціональні» гасла й вихватки. Щось схоже можна сказати про живопис О. Богомазова, В. Пальмова. І, можливо, через певний час буде визнано, що й деякі з тих абстракціоністів, які були представлені на цьогорічній виставці в Політехнічному інституті, таки мають відношення до колористичних і пластичних традицій українського народного мистецтва. Зрештою: що специфічно національного в універсально-вселюдській мистецькій мові О. Архипенка? Але ж він сам сказав про себе, що не почував би й не творив так, як почуває й творить, коли б українське сонце не запалило в його душі туги за тим, чому назви він і сам не знає.

Мистецькі стилі укладаються історично, історично ж і з'ясовуються місця тих чи тих явищ в національній культурі, в тому

числі і революції національної специфіки мистецтва, у розвитку традиції. І часто те, що виникало як заперечення традиції, стає її закономірною ланкою. Але й історичний підхід не єдино достатній. Звичайно, класифікація та канонізація національних стилів — справа істориків мистецтв, а не поточної художньої критики та сьогоденного смаку. Але й поточна художня критика не може залишатися осторонь питань національних стилів, хоч і мусить послуговуватися засобами аналізу та робочими міркуваннями, а не присудами та висновками. При цьому історичні паралелі не завжди допоможуть правильно оцінити сучасну ситуацію. Скажімо, в добу середньовіччя по всій Європі і в нас мова науки і поезії — переважно латинська — не сприймалася як знак національно-культурної ідентифікації. У XVIII-XIX століттях для більшості українських інтелігентів мова не була предметом вільного вибору, а отже, й справою національного самоозначення. І зовсім інакше постає питання про мовну форму культурної діяльності, коли мова політично і державно емансипована, а для кожної особистості стає справою вільного вибору, а тим самим і національно-культурного самоозначення, хоч і тут є свої привхідні та спотворливі обставини.

У всякому разі критерій історичний і критерій актуальний не можна відривати один від одного, але й не можна їх змішувати. Історія має справу з доконаними фактами, бажані вони чи небажані, а сучасність, народ сучасності їх творить, прагнучи обрати найдоцільніший напрям. І свідомі діячі української культури не можуть не обстоювати її національну визначеність, бо йдеться про історичну долю народу, бо тільки національна визначеність культури гарантує майбуття народу як нації. Певна річ, кожна національна культура і сама в собі несе інтернаціональне, і взаємодіє з іншими, а для української ця взаємодія має особливий характер, як уже говорилося, — з огляду і на її статус як частини багатонаціональної радянської соціалістичної культури, і на сильну солідарно-допоміжну та солідарно-конкурентну присутність російської культури на Україні.

А тепер вернімося до питання про структуру сучасної української національної культури та неповноту цієї структури. Якщо досі ми говорили переважно про мистецьку культуру, то тут треба мати на увазі всю духовну культуру, всю духовну творчість.

Почнемо з політичної культури як однієї з найважливіших і вирішальних. Ми маємо українською мовою ряд загальнополітичних видань — республіканські та інші газети, більше половини тиражу журналу «Комуніст України», частину продукції Держполітвидаву України, окремі курси суспільних наук у вузах. На жаль, упродовж останніх десятиліть ситуація послідовно погіршувалася. Дедалі більше політичної та суспільствознавчої літератури видається вже не українською мовою, не українською читається дедалі більше вузівських курсів суспільних наук, не українською чиниться політичне життя на всіх рівнях, не кажучи вже про масову політичну освіту. Якщо в 20-30-і роки наші полі-

тичні діячі не тільки вносили політичну свідомість у маси народу українською мовою, а й оперували категоріями української культури й історії, то сьогодні ця традиція втрачена. Все це, разом узяте, призвело до значного послаблення політичної ланки нашої національної культури, хоч водночас було б, мабуть, неправильно абсолютизувати значення мовного фактора у політичній діяльності та політичній духовній творчості. До того ж, відчутне збільшення потенціалу україномовної політичної думки маємо завдяки активним останнім часом і яскравим публіцистичним виступам письменників — О. Гончара, П. Загребельного, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча, В. Яворівського, С. Плачинди та інших.

Важливим складником нашого духовного життя став величезний потенціал української науки. Її успіхи і здобутки можуть бути предметом нашої національної гордості. А такі її постаті, як Глушков, Амосов, династія Патонів (раніше — О. Богомолець), ставши об'єктом художнього або нарисоводокументального зображення в українській літературі, зробилися і образами певного морально-естетичного значення. Наука дає нам і митців, письменників — хоч, може, й не так багато, як російська наука — російській літературі. Загалом високий рівень української науки впливає на інтелектуальний рівень суспільства, на понятійну сферу нашої духовності, почасти — і на розвиток української мови. Але, на жаль, цей вплив обмежують деякі прикрі обставини, що особливо розвинулися в останні десятиліття і відчутно звузили національно-культурний аспект української науки. (Застерігаюся: я не ігнорую інтернаціонального характеру змісту науки та її методології, я тільки говорю і про її дотичність до національної культури). Це, насамперед, переведення майже всіх наукових журналів з української мови видання на російську. Не менш тривожною здається і така обставина. Ще не так давно народжена на хвилі могутнього культурного піднесення народу Академія наук Української РСР була мозковим центром, генеральним штабом української національної культури, а її керівники — від Вернадського до Богомольця — не тільки відчували свою особисту причетність до української культури, а й були генераторами ідей її розвитку та реалізаторами відповідних акцій, уособлювали національну культурну самосвідомість. Нині цю належну їй роль Академія наук втратила і навіть не помітила цього. Сьогодні ми радіємо, хоча б з того, що бодай окремі вчені-негуманітарії, так би мовити, на власний страх і ризик виявляють зацікавлення долею української національної культури та української мови, як це зробив, наприклад, відомий учений-біохімік М. Ф. Гулий, взявши участь у дискусії про національне й інтернаціональне, яку проводить журнал «Прапор».

Не забуваємо, що є у нас мережа гуманітарних науководослідних інституцій тієї ж Академії наук. Там з року в рік багато робиться як для дослідження й почасти публікації культурної спадщини, так і для висвітлення сучасних процесів у культурі й мистецтві. А проте енергія ініціатив цих інституцій, мабуть, мала

б бути більшою. Як і вихід на фундаментальні розробки в принципових питаннях стану, потреб і перспектив української національної культури. Та й звичайна людська, патріотична, громадянська відповідальність за неї мала б промовляти і рішучіше, і вагоміше. Хіба, скажімо, мовознавець або філософ не такі ж люди, як письменники, і якою бронею вони захищені від тих тривог, що неминуче виникають при елементарному зіткненні з реальним життям? Тоді ж чому не мовознавці, а письменники, хоч і з запізненням, піднесли мовне питання на державно-політичний рівень і далі несуть на собі його головний тягар? Чому не архітектори й історики — за кількома персональними винятками — становлять «ударну силу» тієї громадськості, яка бореться за збереження історичних пам'яток, популяризує відповідні знання? І чому філософія як репрезентант, узагальнювач і гарант духовного життя суспільства не дає концепції нашої культурної спадщини, не осмислює узагальненого образу нашої культури, не розробляє проблематики української національної культури як цілісності? Може, в усьому цьому (і багато чому подібному) теж виявляється розбалансованість нашої культури як системи?

Востанні десятиліття «вертикальна» орієнтація економіки та надмірна централізація всіх сфер суспільного життя призвели і до відповідних викривлень соціокультурної сфери, до національно-культурних втрат, зумовлених деградацією «горизонтальних» структур, що виявилося багатоманітно — від вихолощення реальної влади місцевих органів до завмирання і бюрократизації культурної самодіяльності населення, вигасання народних ремесел тощо. І все-таки українці залишаються одним із небагатьох народів Європи, у яких ще збереглася народна мистецька творчість — гончарство, вишивання, живопис, ткацтво тощо. Але ми мало знаємо її, мало цінуємо і ще менше підтримуємо. Колись І. Драч написав чудовий вірш «Українські коні над Парижем» — і принаймні ввів ім'я О. Залізняка в коло зірок українського мистецтва. А хто, крім фахівців, знає О. Ганжу чи О. Селюченко, які з неменшим талантом виразили в кераміці душу народу, його образне мислення? Вони не стали фактом нашої культурної свідомості. Та й чи тільки вони? А от Марію Примаченко, здавалося б, усі знають. А проте альбом з репродукціями її творів востаннє виходив чверть століття тому, а нові її картини вже упродовж багатьох років розхапують промітні ділки, і багато з тих картин назавжди втрачено для України. А Катерина Білокур? От, здавалося б, кому ми сповна віддаємо запізнілу шану. А воно теж не зовсім так. І альбоми її виходять не часто й не завжди гідної якості, і книжка її листів ніяк не вийде. І чи не час би подумати про музей Катерини Білокур? Невеличкий будиночок відповідної архітектури, там зібрано її картини, меморіальний матеріал, звучить стиха музика і вірші Шевченка, якими вона жила... Втім, мріяти можна про багато що. І все-таки сьогодні вже чимало, принаймні, більше, ніж раніше, робиться і для збереження народного мистецтва, і для розвитку ремесел, і для

поцінування традиційної культури сільського побуту і моралі. І в числі ентузіастів цієї справи знаходимо літераторів, письменників — згадаймо хоча б уперту роботу С. Пушика, Василя Скуратівського, В. Пепи та ін.

Колись О. Довженко мріяв створити етнографічний фільм про Україну, щоб розкрити «красу рідної землі, яка годує нас не тільки хлібом, маслом, а й багатьма звичаями, уявленнями, піснями, думками, відчуттям вітчизни наших батьків, дідів, прадідів і наших нащадків». Мабуть, етнографізм у такому широкому й глибокому розумінні — як інтимний зв'язок з рідною землею — необхідна передумова життєвості, доцільності і краси всякої мистецької діяльності. А що виходить, коли мистецтво сліпе і глухе до землі, на якій хоче себе утвердити, бачимо на прикладі сучасної архітектури. Власне, архітектура в нас наче якось і взагалі випала з поняття національного мистецтва. Фактично її просто ототожнили з поточним будівництвом. Важко й сказати, коли востаннє свідомо ставилося завдання якось пов'язати вирішення проблем містобудування із утвердженням національно-своєрідного архітектурного стилю, створенням архітектурних мистецьких цінностей, співвіднесених з національною традицією. Може, ще наприкінці 20-х та на початку 30-х років, коли остання хвиля українського необарокко зустрілася з першими і невдовзі погаслими хвилями конструктивізму. Навіть на прикладі забудови Києва ми бачимо, як ігнорувалися національні традиції та прийоми, як заплющували очі на ландшафт та історичні пам'ятки, не кажучи про їх нищення. В останні роки можна говорити про деякі зрушення на краще. Характерно і не випадково, що вони виявляються там, де архітектура враховує ландшафт і поновлює спілку із своїм традиційним союзником — монументальним живописом, керамічним оздобленням тощо.

Ще в 50-і роки О. Довженко з властивою йому прозірливістю ставив питання про будівництво на селі, з усією пристрастю картаючи архітекторів та будівельників, глухих до потреб, традицій і краси українського села. Тоді до його ідей не прислухалися. Сьогодні дещо змінилося. Але принципового розв'язання проблеми, принципового згармонізування житлової забудови, природного, господарського і культурно-історичного ландшафту сільської глибини немає. Може, й не буде, поки архітектура не поверне собі статус мистецтва, поки архітектори не будуть мислити категоріями національної культури, — бо історично саме в національній специфіці архітектури крилася таємниця поєднання пожиточності й краси, утилітарного й естетичного, універсального й місцевого.

Отже, й тут специфічні питання однієї ланки культури змикаються з проблемою її цілісності. Взаємопов'язаність різних мистецтв особливо наочно виступає в їхніх стосунках з літературою. Саме вона тримає найширший «фронт» взаємодії з іншими мистецтвами, — і, природно, саме до неї найбільше запитів та претензій від них. Тим більше, що сьогодні українська літе-

ратура недостатньо живить інші мистецтва ідеями, мотивами, сюжетами, текстами. І представники цих мистецтв мають рацію у своїх претензіях. Хоч вина тут обопільна. Адже якби з їхнього боку було більше зацікавленості й солідарного розуміння, — вони більше знайшли б для себе в українській літературі.

Візьмімо театр. Режисери нарікають на брак сучасних п'єс. Це так. Але ж і М. Куліша не ставлять, і І. Кочергу, й. М. Ірчана, й Я. Мамонтова. У 60-і роки кілька гострих як на ті часи п'єс написав О. Підсуха — їх теж не ставили. Російські театри залюбки інсценізують твори класиків російської літератури — у нас же після Василькової постановки «Землі» в Чернівецькому театрі помітних зусиль такого характеру не спостерігалося аж до останнього часу, коли в Київському театрі ім. Франка поставлено спектакль за «Енеїдою» Котляревського. Мабуть, і з сучасної української літератури можна було б щось знайти. Адже йшла у Львівському самодіяльному театрі «МЕТА» «Маруся Чурай» за романом Ліни Костенко, і з успіхом ішла, поки її не «зупинили». Правда, останнім часом до неї знову звернулися в Києві. Нарешті, як тут не згадати про те, що український театр досі ще не знайшов ключа до поетично-філософської драматургії Лесі Українки, до її «малих драм».

А кіно. Всі ми пам'ятаємо блискучі успіхи, якими ознаменувалося звертання талановитих кіномитців до Коцюбинського і Стефаника. На жаль, піднесення українського кіно було зупинене (хоч у звертанні його до літератури ще траплялися такі яскраві епізоди, як екранізація Землякової «Лебединої зграї» І. Миколайчуком). Сьогодні знову маємо обнадійливе, хоч і запізніле звертання до Григора Тютюнника, Є. Гуцала. Але ж є ще небезінтересні для кіно І. Чендей, А. Дімаров, Б. Харчук, Вал. Шевчук, В. Дрозд, В. Яворівський. Здається, що при зацікавленій увазі та вболіванні за українську національну культуру можна було б і в їхніх, і у творах інших українських авторів знайти і теми, і образи, й ідеї. Зрештою, багато що залежить від режисерської інтерпретації.

Або таке. Наближається ювілей Т. Г. Шевченка. Жоден з українських кінорежисерів не готує художнього фільму, присвяченого Шевченкові. Жоден із театральних режисерів не готує шевченківських вистав. Знов-таки, немає сценаріїв. Але ж є Шевченко. Лесь Курбас не чекав сценаріїв та інсценівок, а поставив «Гайдамаків». І. Кавалерідзе створив «Коліївщину», С. Параджанов сам написав сценарій «Марії» і мріяв поставити фільм, знайшовши надзвичайно цікаве рішення: у формі українського вертепу. Мені здається, справа тут — щодо Шевченка — не тільки в сценаріях. Справа і в тому, що бракує відчуття Шевченка та внутрішнього відгуку на нього, бракує бачення і розуміння його духовної насущності для нашої доби.

Ще більшою мірою все це стосується телефільмів. Хіба, наприклад, численні історичні твори українських класиків та сучасних українських авторів не могли б дати матеріал і для окремих фільмів, і для серіалів?

Сказаним я не хочу виправдовувати літературу і перекладати все на «суміжників». Ні, література сьогодні таки не дає належного забезпечення і належної підтримки іншим мистецтвам. А деякі з них просто тримає на голодному пайку. Наприклад, якби зараз заходилися коло справжньої, а не фіктивної організації української оперети або естрадного конферансу, зразу б відчули гострий дефіцит літературного матеріалу. Але ж, з другого боку, і матеріалу цього не буде, поки не буде попиту на нього, тобто, поки не існуватимуть відповідні мистецькі форми й заклади. Це дві взаємозумовлювані сторони одного процесу.

Ще один приклад недостатньої обгрунтованості нарікань на літературну незабезпеченість, а по суті, на нібито неможливість повноцінного існування україномовної форми того або іншого виду мистецтва — нарікання багатьох композиторів-піснярів, особливо молодих. Мовляв, немає українських текстів, які б відповідали світосприйманню й інтересам сучасної міської молоді, її життєвому досвіду та емоційному ладові, а смерічки, потічки й вербички, мовляв, уже всім набридли. Можна б посперечатися із цим (хтось із виконавців добре сказав якщо італійці весь час співають про море, то чому я не можу співати про гори — про Карпати), але на хвильку погодьмося з цим. Тоді доведеться сказати інше: шановні композитори, ви погано знаєте українську поезію. Часом за цією неувагою стоїть її неприйняття як внутрішньо чужої або економічно невигідної для виконавця: не той успіх, не ті тиражі платівок тощо. Це останнє, звичайно, серйозна обставина, і все ж для митця, відданого культурі свого народу, вона не буде вирішальною. До речі, про міру співробітництва: торік у вересні планувалося проведення зустрічі молодих поетів і композиторів. Та вона не відбулася, більше того: коли настав призначений день, ніхто про неї й словом не згадав. Така була підготовка і така взаємна зацікавленість.

Повнота функціонування національної культури потребує і розвитку масових та розважальних жанрів і форм — таких, як різні види естради, цирк, видовища, розважальне кіно, авторська пісня тощо, — взагалі молодіжної субкультури, міської субкультури. У нас побутує погляд, що нічого цього нам і не треба, і добре, що його немає (в українських формах), бо воно тільки засмічувало б національну культуру. Нам, мовляв, потрібні лише шедеври високого мистецтва. Але їх не буде і не може бути без субстрату масової культури, без забезпеченості повнотою функціонування всіх рівнів і ланок, без взаємодії, протидії, протестного відштовхування, боротьби різних потоків, тенденцій і навіть різних смакових рівнів, різних якостей. Бо в системі культури діється складний кровообіг, бо й у мистецтві чинний закон діалектики: перехід кількості в якість, усупереч відомій снобістській думці протилежного характеру. Згадаймо, що говорив Довженко з приводу катастрофічних наслідків сумнозвісної післявоєнної постанови про зменшення випуску кінофільмів задля підвищення якості: «От як помщається за себе нерозуміння того, що

прекрасне пізнається в порівнянні і що якість виростає з кількості».

Особливо ми неуважні до молодіжньої субкультури. Є якась фатальна закономірність у тому, що саме з кола українських літераторів виходили такі собі Савонаролли — полум'яні борці спершу проти вузьких штанів, потім проти довгих чубів, потім проти хула-хупу й рок-н-ролу і т. д. (тоді як борців проти деяких інших явищ було набагато менше). Пригадується, як у часи захоплення молоді народною (хоч і не нашою) піснею «Бе саме муччо» один український поет видрукував у «Перці» памфлет, що закінчувався словами: «Ех, якби за те „Бе саме" та набить йому те саме». Оця позиція: «Набить йому те саме» — і досі залишається найпопулярнішою у нашому ставленні до молодіжної субкультури. Через те ми програвали всі битви з молодіжною побутовою та культурною модою і програємо далі. Взяти той же рок. Чи не розумніше роблять у Прибалтиці, де йому надають національного забарвлення? І в Білорусії є такі спроби. Читаю в журналі «Неман» (1987, но. 7) статтю доцента Білоруської консерваторії Т. Щербо: «... Рок-музику, що буквально наринула на нашу країну, не можна розглядати як щось суто негативне... У нас, у Білорусії, були мінімальні спроби щось зробити в рок-музиці. На національному грунті. І це треба вітати, коли використовуються національні сили, національні засоби». Зрештою, і в нас були такі спроби ще в 60-і роки, але не знайшли підтримки. Є й нині (Тарас Петриненко та ін.). Звичайно, всі б ми хотіли, щоб частіше звучала народна пісня, ніж «метал». Але шляхом голого протиставлення чи силового нав'язування тут нічого не досягти, тим більше шляхом заборон і скасувань. Молодіжну субкультуру можна «завоювати» лише зсередини. І, звичайно, залишається надія, що допоможе тут посилена увага до естетичного виховання дітей і молоді, на які тепер начебто мають намір зосереджуватися і школа, і мистецькі сили.

А для діячів української культури тут особливо багато проблем. Навіть у справі поповнення самих мистецьких сил, не кажучи вже про масову аудиторію. Нещодавно відбувався оглядконкурс музикальної творчості юних композиторів — учнів музичних шкіл Києва та області. З десятків пісень, створених учнями на власні слова й слова товаришів (і на готові тексти) не було жодної — жодної! — української, і навіть під бандуру співалися неукраїнські тексти. Не доводиться тут дорікати цим підліткам. Але хтось же їх виховує, у певному дусі виховує, готує нам наше культурне майбуття. Ще один приклад із сотень і тисяч можливих. Нещодавно українське телебачення влаштувало показ і обговорення кількох стрічок молодих кінодокументалістів. Цікаві роботи, цікаве обговорення. Але чомусь подумалося, що у Леся Танюка і Станіслава Чернілевського, які виступали на обговоренні і хвалили ці роботи — справедливо хвалили, — мабуть, усе-таки тяжко було на душі. Бо ні фільми, ні те, що говорили автори про свої творчі принципи і плани, не засвідчувало їхньої глибокої причетності до української культури, готовності творити

українське національне кіно. Не дуже порадував і недавній республіканський кінофестиваль «Молодість». Звичайно, побажаймо успіху молодим талантам. Але хто ж розроблятиме український матеріал? І коли вся мистецька молодь ітиме так, то в недалекому майбутньому хіба що доведеться чекати, щоб українську культуру нам завозили з Москви або Тбілісі.

Досі мова йшла про структуру культури по «горизонталі» форм, видів мистецтва, сфер функціонування. Можна ще говорити і про географічну «горизонталь» — просторового поширення і функціонування культури. Тут теж свої проблеми, одні з яких очевидні, другі — потребують вивчення. Не всі терени України рівнозначні за мірою «насиченості» національною культурою. Ми мало знаємо і мало використовуємо регіональні народні культури, творчі сили на місцях, периферійні мистецькі колективи тощо — все це недостатньо втягнене в ширший культурний обіг, у загальнонаціональне культурне життя. Ми нічого не знаємо про існування чи неіснування якихось форм чи реліктів української культури в місцях масового поселення українців за межами республіки — на Кубані, в Казахстані, Сибіру. Та й у Москві, де живе понад мільйон українців. І зовсім ігноруємо (не кажучи про якусь опіку, з нашого боку, що мала б бути) українські культурні сили в сусідніх соціалістичних країнах — Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії. Хоч би нам знати те, що вони роблять і без нашої, на жаль, допомоги! А роблять вони чимало. Ось тільки два факти. Свидницький музей народної культури у Чехословаччині регулярно видає грубезні томи наукових праць — таким самим тиражем (1000-1500 примірників), яким наша Академія наук видає аналогічні (хоч і наполовину менші за обсягом) матеріали для 50 мільйонів (а не 40 тисяч, як у Чехословаччині) українців. (Звичайно, загальна кількість видаваних праць у нас незрівнянно більша, але смішно було б ще й про це говорити!). Другий факт: у Югославії українці-русини перевидали фотоспособом п'ять томів українознавчих праць В. Гнатюка, — тоді як ми про це ще й не думаємо. Певно, не один із нас радо придбав би і ці й інші видання наших братів у соціалістичних країнах, та й їхні газети, журнали, але зробити це немає як. Я вже не кажу про літературні й мистецькі видання та наукові праці українців із Заходу — не всі ж вони антирадянські. Хоч товариство «Україна» все-таки дещо робить для ознайомлення нашої громадськості з культурним життям прогресивних і «нейтральних» українців на Заході, правда, в келейних межах.

Мабуть, час почати дбати про те, щоб надбанням радянського українського народу стало все, що в різних краях нашої країни та на різних континентах функціонує як прогресивна — в широкому значенні — українська культура і служить добру й красі.

Ще важливіше питання — про структуру української культури по історичній «вертикалі». Тут вона особливо уразлива. Йдеться і про постійне уривання ліній розвитку та традицій внаслідок сумних історичних обставин. І про нинішню недостатню обізнаність

з культурною спадщиною, недоступність деяких її сторінок. Список літературних творів та особливо наукових праць, які не перевидаються і, отже, недоступні людям, зайняв би надто багато місця. А візьмімо музику. Добре, що відродився інтерес до старовинної музики, що повернуто і трохи спопуляризовано багато творів доби барокко. А скільки ще невиконуваного, тобто фактично й відсутнього в культурному житті — в добі пізнішій! Коли знову почуємо Лисенка: «Б'ють пороги», «Іван Гус», «Іван Підкова», «Гамалія»? Коли знову почуємо «Кавказ» Людкевича — може, хоч на Шевченкові дні? Та й «Заповіт» Людкевича не часто звучить. І чи добре ми — маю на увазі не спеціаліста-дослідника, а ширше коло любителів музики, та, може, й пересічного музику, — чи добре знаємо Кошиця, спадщину Вахнянина, Нижаківського, Калачевського, Сокальського, Верховинця, Богуславського, Вериківського, чи часто виконуються їхні твори? Правда, все це існує і може бути включене в актив культурного життя. Гірше з багатьма творами живопису та архітектури, які загинули, деякі вже на наших очах, а деякі ще гинуть. Цього не повернеш. Багато втраченого, багато такого, що можна ще врятувати, треба рятувати. І незнаного або неспопуляризованого, — а отже, наче й не існуючого, — ще багато й багато. Роботи, куди не глянь, непочатий край, хоч скільки трудівників працювали і працюють у поті чола.

Для цієї роботи вкрай потрібне об'єднання зусиль усіх мистецьких загонів, усіх ланок нашої культури, усіх її трудівників. Втім, не тільки для цієї роботи, а й для нормального розвитку кожної ділянки мистецтва й культури, для повноцінного функціонування культури як цілості. Одним із бажаних моментів тут була б і координація діяльності та професійна творча співпраця теоретиків, естетиків, дослідників, критиків різних мистецтв.

Я думаю, вже сьогодні ми могли б запропонувати і деякі конкретні заходи. Для початку, мабуть, варто б подумати про те, як установити і зробити постійними контакти між літераторами, мистецтвознавцями, музикознавцями (не виключаючи і самих митців, звісно), між відповідними творчими об'єднаннями і інституціями друкованими органами. Проводити спільне обговорення проблем, що так чи інакше стосуються всієї національної культури як цілісної системи. Наприклад, збереження і освоєння культурної спадщини у всій різноманітності й широчіні її обсягу та взаємопов'язаності явищ: естетичне виховання, зокрема в школі: розширення аудиторії українського мистецтва і літератури. І суто творчих проблем як розуміти національну традицію, новаторство й авангардизм, як боротися за якість культури, як оцінювати ті чи інші конкретні шукання. Корисним було б, на мій погляд, обговорення представниками різних мистецтв якогось нового видатного явища певного виду мистецтва з погляду його загальноестетичного і загальнокультурного значення.

Дуже добре було б з цим виходити на телебачення. Нарешті, і сама проблема української культури як цілісності могла б стати,

скажімо, темою республіканської науково-мистецької конференції чи якогось форуму з участю майстрів мистецтв, естетиків, філософів, соціологів, культурологів, істориків і т. д., з наступним виданням її матеріалів у формі наукового збірника. Це стимулювало б культурологічну думку, а почасти, може, й самий культурний процес.

Колись митці об'єднувалися групами навколо певної творчої платформи, а не жанру. Згадаймо групу Старицького — Лисенка, згадаймо численні творчі об'єднання 20-х років, згадаймо журнали типу «Мистецтва», «Літературного ярмарку», «Універсального журналу». Сьогодні цього вже не відродити в таких формах, принаймні. Але, може, варто подумати про те, щоб, крім професійних творчих спілок, могли існувати й якісь, скажімо, творчі об'єднання груп діячів різних мистецтв, що висувають якісь нові ідеї, або обстоюють якусь естетичну платформу, або виконують якусь спільну культурну працю, здійснюють якусь великомасштабну культурну акцію? Може, поряд із журналами, які видають творчі спілки, уявимо собі й орган, який видає група представників різних мистецтв, розвиваючи певну свою творчу лінію і змагаючись з іншими? В усякому разі, потрібні якісь магнетичні поля, в яких скупчувалися б силові лінії різних мистецтв, — на зразок тих, які створювали колись такі люди, як Б. Еллан-Блакитний, Лесь Курбас, М. Бойчук, брати Кричевські та інші — люди цілісного культурного світогляду, високої культурної місії, творці нових національних мистецьких стилів загальнокультурного масштабу.

Нарешті, наші творчі спілки і мистецькі організації мали б діяти скоординовано, не обмежуючись тільки спільними ювілейними заходами, а головне — разом з Міністерством культури УРСР, іншими державними органами та науковими закладами мали б розробити стратегію розвитку української національної культури на багато років.

І тут знову доводиться говорити про потребу філософської і соціологічної концепції української національної культури та її різнобічної естетичної конкретизації, а також про необхідність для кожного вчитися мислити категоріями не лише фаховими, а й категоріями української культури як цілісності, як системи; про необхідність відповідного самоусвідомлення і відповідного душевного стану, який можна було б схарактеризувати як осмислений і одухотворений патріотизм, поєднаний із загальнолюдською, широтою погляду.

Певна річ, усі ми розуміємо, що здорова і життєздатна національна культура можлива лише як культура, відкрита до світу, як культура, що вбирає і органічно перетворює багатства і здобутки всіх радянських соціалістичних культур та прогресивної культури світу і у свою чергу збагачує їх власними цінностями, — і тільки так існує і розвивається, як рівноцінна з іншими.

УКРАЇНА І РОСІЯ

Роман Шпорлюк

Погляд, що Радянський Союз є імперією, сьогодні загальноприйнятий. Імперський характер радянської держави, як вважає багато авторів, віддзеркалюється у відносинах між росіянами і неросійськими національностями СРСР, а також у взаєминах між Радянським Союзом та Східною Європою. Яке місце України в цій загальній системі? Який конкретний характер її власної залежності в рамках Радянського Союзу?

Залежність одного народу від другого або однієї території від іншої може мати різну форму: політичну, військову, господарську або культурну. Становище України в цьому випадку здебільшого подібне до становища інших республік, які складають СРСР під проводом Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР). Але одночасно Україна має особливе значення з огляду на своє населення, розташування і деякі господарські та стратегічні чинники. Її важливість полягає в тому, що без України Радянський Союз не був би світовою великодержавою. Українці є найбільшою неросійською національністю в СРСР (42,3 мільйона, з чого 36,5 мільйона заселює українську республіку). Україна є найбільш многолюдною серед 14 неросійських республік (50 мільйонів). Столиця України, Київ, є третім щодо величини містом в

Роман Шпорлюк — історик, дослідник новітньої історії Східної Європи і Радянського Союзу, професор Мічіганського університету (Енн Арбор), автор численних наукових праць, зокрема книги «The Political Thought of Thomas G. Masaryk» (1981).

Ця стаття, перекладена з деякими скороченнями із збірника «The Last Empire: Nationality and the Soviet Future» за редакцією Роберта Конквеста, друкується за дозволом Hoover Institution Press. © 1986, Board of Trustees of the Leland Stanford Jr. University.

Згідно з бажанням автора нав'язуємо цю статтю до дискусії «Українсько-російські взаємовідносини», якій був присвячений том 2 «Віднови» (зима 1984/85 — весна 1985). — *Ред.*

СРСР і першим містом української республіки. Серед інших великих міських осередків України треба згадати Харків, Дніпропетровськ, Одесу і Донецьк. Промисловий і сільськогосподарський потенціал України широковідомий. Комуністична партія України є найбільшою, хоч не наймогутнішою, регіональною машиною в КПРС, і її керівник звичайно є членом всесоюзного Політбюро. Серед радянських республік тільки Україна і Білорусія користуються певним міжнародним визнанням як члени Організації Об'єднаних Націй (ООН) та її органів. Хоч як ілюзорна їхня справжня роль на світовій арені, цей факт, як здається, має суттєве значення для деяких українців. Україна, безсумнівно, стратегічно розташована якщо йдеться про взаємини Радянського Союзу із Східною Європою. Тому й не диво, що існує значна література англійською мовою про її політичне життя, господарство, демографію, культуру й релігію.

Згідно з британськими соціологами Ярославом Крейчі і Вітезславом Велімським СРСР є «федерацією у формі суперкомпанії» (що володіє завдяки контрольним пакетам акцій іншими компаніями). Будівничі імперій, зазначають Крейчі і Велімський, давно зрозуміли, що непряме правління краще служить їхнім цілям, ніж пряме. Відповідно до того вони належно застосували «засаду суперкомпанії», згідно з якою «володіння 51 відсотком акцій „материнської компанії", яка в свою чергу володіє 51 відсотком акцій у низці „дочірніх компаній", може в кінцевому рахунку спричинитися до значно ефективнішого панування будівничих імперії, ніж це виникає з їхньої дійсної фінансової сили».[1]

Крейчі і Велімський твердять, що росіяни застосували цю засаду в СРСР: вони мають безпечну більшість у «материнській компанії», тобто в РРФСР, а ця республіка в свою чергу панує над СРСР. Крім того, СРСР має панівний вплив на «соціалістичний табір», який включає групу країн, членів Варшавського Пакту плюс Монголію і Афганістан, а також пов'язані з ним Кубу і В'єтнам. Крейчі і Велімський обраховують, що в 1970 р. росіяни становили більшість у розмірі 82,3% в РРФСР, більшість у розмірі 53,4% в СРСР і меншість у розмірі 36,7% у вужчому радянському блоці. Ця меншість далі падає до меншості в розмірі 28,8% у ширшому блоці. Все те не перешкодило росіянам залишитися бути панівним елементом: «всупереч фактові, що неросіяни становлять 71,2% в соціалістичному

„таборі" і 46,6% населення СРСР, немає сумніву про те, хто фактично всім керує».[2]

Недавня оцінка політолога та дослідника міжнародних відносин Збігнєва Бжезінського цілковито згідна з поглядом цих двох соціологів. У статті під заголовком «Трагічні дилеми радянської світової великодержави. Межі імперії нового типу» Бжезінський пише:

> Радянська імперія є політичним виразником російського націоналізму. Великороси панують у багатонаціональному Радянському Союзі, заселеному 270 мільйонами людей: а через могутність і ресурси цього Союзу вони в свою чергу панують над групою географічно сусідських держав, які нараховують близько 115 мільйонів людей. Внаслідок цього близько 135 мільйонів великоросів мають політичну владу над системою, яка в сумі охоплює близько 385 мільйонів людей, розсіяних по значній частині євразійського континенту.[3]

Беручи до уваги, що росіяни становлять невеличку більшість радянського населення (52% за переписом 1979 р.), українці і в меншій мірі білоруси мають вирішальну вагу, якщо росіяни мають зберегти свою кількісну перевагу в СРСР. (Ця перевага у свою чергу має вплив на їхню здатність зберігати панівну роль у всьому радянському блоці). Відповідно до того радянські та західні науковці давно визнали особливе місце українського і білоруського елементів у радянській внутрішній політиці. Наприклад, видатний радянський політичний географ В. В. Покшишевський характеризував був роль цих двох східнослов'янських націй як «супутників» росіян поза власними республіками, наприклад, у Середній Азії та Прибалтиці. Американський науковець Джон А. Армстронґ назвав їх «молодшими братами» росіян.[4] Беручи це до уваги, Армстронґ передбачав у 1960-их рр., що «радянська національна політика буде йти головно в напрямі притягнення молодших братів (зокрема, українців) до нерозривного підлеглого партнерства з росіянами як з панівною етнічною групою».[5]

Передбачення Армстронґа приблизно двадцять років тому вповні підтвердилось зворотом радянської політики в напрямі русифікації України, який мав місце після падіння Шелеста (1972 р.). Важливість української справи для Москви підтвердив демографічний вибух серед радянських мусульман з одного боку, і політичні та соціальні заворушення в Польщі з другого.

Хоч головною метою радянського режиму відносно України є, можна припускати, мовна асиміляція, Москва розуміє, що корінь української свідомості як політичного чинника не є виключно і, може, навіть не головно у відмінності між російською і українською мовами. Не визнаючи цього публічно, Москва правдоподібно погоджується із західним дослідником національних рухів Вокером Коннором, який доводив, що для українських самостійників мова має головним чином символічне значення.[6]

Але якщо воно так, то що робить з українського питання політичне питання? Видається, що необхідним чинником, який кожна група, така як українці, мусить мати, якщо вона має будь-коли стати здатною діяти як самостійний суб'єкт, є пам'ять, історія. Карл В. Дойч так сформулював мовою модерних суспільних наук те, що покоління людей раніше розуміли інстинктивно: «Автономія в далекосяжній перспективі залежить від [історичної] пам'яті». Самоуправне суспільство мусить отримувати «повний потік інформацій» про зовнішній світ і його частини та відомості про минуле «з широким діапазоном пригадок і відтворень». Якщо суспільство є позбавлене будь-яких із цих інформацій, воно «стає автоматом... Воно втрачає панування над своєю власною поведінкою».[7]

Чеський письменник Мілан Кундера, який проживає на Заході, робить з цього логічний висновок. Один герой його роману «Книжка про сміх і забуття» каже: «Першим кроком у ліквідації народу є позбавлення його пам'яті. Знищіть його книжки, його культуру, його історію. А потім накажіть комусь написати нові книжки, створити нову культуру, винайти нову історію. Незабаром нація почне забувати, чим вона є і чим була. Навколишній світ забуде про неї ще швидше». Боротьба за проіснування, каже інша дійова особа у цьому романі, є «боротьбою із втратою пам'яті».[8]

Звісно, що радянський режим використав свою могутність для формулювання історичних ідей народів під своїм володінням. Відповідно до того темою цієї статті є історія України як політичне питання в СРСР або, інакше кажучи, я намагаюся тут дослідити статус України в радянській імперській системі під специфічним, проте аж ніяк не маловажливим кутом — офіційного володіння над історією. Однією особливістю радянської системи є якраз те, що серед імперій новітніх часів вона намагається мати під своїм контролем історичні ідеї. Іншим імперським прави-

телям звичайно вистачало володіти теперішнім і майбутнім своїх підданих, але не їхнім минулим; їхнім тілом і матеріальними ресурсами, а не їхньою душею і історичною пам'яттю.

Зацікавлення російських урядів (це стосується також царських попередників радянської держави) питанням історії України мали ширше значення, ніж просто панування над українцями. Як я покажу далі, історія України (а також Білорусії, якій, на жаль, не зможу присвятити уваги у цій статті) пов'язана також з центральним питанням історії Росії, ба й навіть із ширшим питанням російської національної свідомості. Ці міркування виправдовують мою зосередженість над темою, яка декому може видаватися другорядною або вузько академічною.

На підставі цитат з Дойча і Кундери можемо легко зрозуміти, що має на меті Радянський Союз, коли він намагається формувати історичну свідомість українців, як, зрештою, і інших народів під своїм володінням. Метою радянського керівництва є регулювати потік інформацій «з минулого» так, щоб звузити «діапазон пригадок і відтворень», якими користуються українці. Остаточною метою є позбавити українців здатності керувати самими собою. Позбавивши поневолені народи панування над власною політикою, господарством і культурою, Москва намагається забрати в них минуле, в якому вона правильно вбачає останній залишок їхньої духовної незалежності. Якщо вони приймуть офіційну історію як рамки, в яких будуть себе розглядати, вони перестануть бути окремими націями і таким чином утратять спроможність діяти самостійно. Отже, позбавлення народу його минулого може бути більш нищівним і злочинним колоніалізмом, ніж колоніалізм, який грабує в нації її підземні багатства, накидає їй дискримінаційні умови торгівлі, розпускає її військо і урядовий апарат або призначує чужинців на всі керівні пости.

Боротьба за минуле України особливо інтенсивна і завзята з двох причин: по-перше, тому, що поняття історії Росії і російської національності щільно пов'язане з історією України, яка справляє на нього істотний вплив; по-друге, тому, що великодержавний статус СРСР вимагає залежності України від Москви. Без України Росія не була б світовою потугою першої величини. З цього погляду, Україна фундаментально відмінна від будь-якої іншої нації Радянського Союзу, подібно як вона була фундаментально відмінною від усяких інших народів за Романових до 1917

р. Один видатний російський націоналіст виклав це зовсім відверто у 1911 р., пояснюючи, що «польське, вірменське, фінське та інші питання периферійні, тобто другорядні». Проте «мазепинське» (тобто українське) питання «б'є Росію у самий корінь її існування як великодержави». На відміну від України «Польща, Фінляндія та інші окраїни не дали Росії її величі».[9]

Вороже ставлення до самої ідеї окремої української національності не було тільки монополією реакційних російських націоналістів. Відданий західник і ліберал Петро Струве цілковито погоджувався в цій справі з «чорносотенцем» Савенком. Струве доводив, що українська ідея є спробою внести «величезний і небувалий розкол у російській нації, який, за моїм найглибшим переконанням, буде мати наслідком справжню катастрофу для держави і народу. Окраїнні проблеми збліднуть до звичайних дрібниць порівняно з такою перспективою роздвоєння і — якщо б „білоруси" пішли за „українцями" — „розтроєння" російської культури».[10]

Могло б видаватися, що Ленін протиставлявся Струве, не говорячи вже про Савенка. Адже ж Ленін визнав право всіх націй Росії, в тому числі, зокрема, України, на самовизначення, включно з правом на відокремлення. Проте задовго до 1917 р. (коли більшовики практично відкинули це «право») ленінська поступка була заперечена його наполяганням на тому, що робітники всіх національностей імперії, зокрема, українські робітники, мусять мати одну, понаднаціональну соціал-демократичну партію, якою була, звичайно, партія Леніна.

Так склалося, що цей погляд Леніна суперечив поглядові Енґельса, коли виникло було питання ірландських і польських соціалістів. Енґельс вважав, що коли б соціалісти Польщі приєдналися до соціалістичних партій великодержав, які тоді панували над тією поділеною нацією (Німеччина, Австрія і Росія), вони таким чином погодилися б апробувати відмову Польщі права бути вільною нацією. Так само Енґельс думав, що соціалісти Ірландії не повинні бути частиною ширшої британської соціалістичної організації. Становище Енґельса в цій справі має загальне значення. Енґельс писав:

> Яка була б реакція, якби ця Рада закликала польські секції визнати зверхність Російської Федеральної Ради в Петербурзі або пруські, польські, північно-шлезвігські та ельзаські

секції підпорядкуватися Федеральній Раді в Берліні? Але те, чого вимагалось від ірландських секцій, було в основному тим самим. Якщо члени завойовницької нації закликають націю, яку завоювали і далі тримають під своїм володінням, забути про свою окрему національність і позицію, «затерти національні відмінності» тощо, то це не є інтернаціоналізм, це є не що інше, як проповідування їм підданства ярму і намагання виправдати і увіковічнити панування завойовника під покровом інтернаціоналізму.[11]

Річ ясна, що українські марксисти і без Енгельса розуміли дуже добре суть ленінського «інтернаціоналізму». Один із тих українців Лев Юркевич, що писав під псевдонімом Л. Рибалка, виступив був проти Леніна в цій справі. Дивлячись назад, мушу погодитись з Чарлзом Гелері, що ленінські принципи партійної організації були точною копією принципів, на які спиралася царська імперська держава, що її більшовики хотіли знищити. Але, очевидно, ленінська позиція не спиралася на жодні абстрактні ідеологічні міркування: Провідний польський соціалістичний теоретик національного питання Казімєж Келлес-Кравс звітував у 1901 р. з Лондону своїм польським товаришам, що російські соціалісти з групи «Іскра» (з якими був у зв'язку) абсолютно противилися існуванню окремої української соціалістичної партії — хоч готові були толерувати польську, фінську, а навіть литовську партію. Дозволити українцям мати власну партію «було б політичним самогубством». (Як ми тільки що бачили, це був також погляд Струве і Савенка).

Безкомпромісно негативне ставлення стількох росіян до ідеї окремої політичної ідентичності України не було тільки спричинене геополітичними міркуваннями, тобто побоюванням, що без України Росія була б набагато слабкішою державою. Ворожа (кортить навіть сказати: істерична) відповідь на відмову національно свідомих українців бути росіянами (бо саме так російська громадська думка сприймала українське явище) пов'язана була з тим, що самі росіяни не розв'язали своєї власної проблеми ідентичності у новітній добі. У зв'язку з тим корисно пригадати аргумент Річарда Пайпса, який пише, що для зрозуміння природи національного питання в СРСР треба мати на увазі особливості формування російської національної ідентичності у пізньосередньовічній і ранньоновітній добі. Вихідною точкою Пайпса є порівняння між процесами творення нації на Заході і в Росії. Пайпс вказує, що імперії Заходу

поставали після виникнення національних держав у Європі. Через географічні обставини, «європейська імперська експансія спрямувалась за море і на інші континенти; тому не було ніколи жодного сумніву щодо територіального розмежування колонії та метрополії. У наслідку того західне творення імперій — тобто поглинання мас інших етнічних груп — відбувалося завжди хронологічно і територіально окремо від процесу творення національної держави».[12]

Ці процеси відбувалися інакше в Росії, яка поширювала свої територіальні кордони. Вона поступово завойовувала і поглинала чужі етнічні групи, починаючи від фінських і тюркських національностей, а також включаючи азіатські і деякі європейські народи. «Хронологічна і географічна збіжність процесів, що вели до утворення і національної держави, і імперії, в результаті затерли обидва явища і спричинилися до яскравої невразливості росіян на етнічні питання». Пайпс зауважує, що навіть ліберальні і соціал-демократичні групи ігнорували етнічні питання і трактували «домагання національностей більшої ролі у самоуправлінні, як реакційні і спонукані підшептом ворога».[13]

Отже роблю висновок згідно з Пайпсом, що особливою рисою російського історичного розвитку порівняно з постанням західноєвропейських націй є те, що Росія стала багатонаціональною імперією — тобто колоніальною великодержавою — ще до того, ніж сформувалась модерна російська нація.

В результаті цього відворотного процесу — тобто сформування імперії до того, ніж закінчилося творення нації — самі росіяни ніколи не були зовсім певні, що таке «Росія», а що не є Росією, навіть якщо територія є під російським пануванням. Для контрасту можна навести приклад, що навіть найбільш шовіністичні французи виразно усвідомлювали, що Індо-Китай або Мадагаскар не були французькими в такому самому значенні, як Шампанія чи Бургундія, подібно як англійці вважали, що Калькутта не була британська в такому самому розумінні, як Манчестер. (Задля справедливості супроти росіян можна було б нагадати, що не так давно деякі французи воювали за «французький Алжір»).

У Росії замішання поглибив інший важливий чинник, який перешкодив у постанні російської нації, окремої від російської імперії: політична система та ідеологія самої держави. Спрощуючи з необхідності складне питання, мож-

на б сказати, що на Заході в ході подій на протязі кількох сторіч виникло суспільство як формація, незалежна від монарха. Цей розвиток у свою чергу став можливим завдяки виникненню основного розрізнення в публічній сфері між статусом монарха як політичного володаря та його статусом як власника. Хоч тенденція розглядати королівство як особисту вотчину правителя постала також на Заході, «вона ніколи не закорінилася на Заході, де теоретики вперто робили різницю між власністю та владою, між dominium і imperium або iurisdictio».[14] Як висловився один знавець середньовічного права, цісар «був паном у політичному сенсі, але не в сенсі власника».[15] (Іншими словами, він мав imperium або iurisdictio, але не dominium над своїми підданими).

У Московщині монархія набула «риси патримоніальної або домініальної влади, тобто повної власності на землю і населення». Зовнішній бік цього процесу зросту Московщини виявився у претензії її володаря до всієї історичної Русі. Таким чином дипломати Івана III домагалися Києва і Смоленська, які тоді належали до Литви, як спадщини (вотчини) царя, а коли пізніше Іван IV напав на Лівонію (яка ніколи не становила частини Київської держави), він її також назвав своєю вотчиною. Оскільки бракувало в Росії поняття держави, «незнаний був також її зворотний бік — суспільство». (Пайпс вважає, що навіть після його появи в середині XVII ст., воно «залишилось не цілком асимільованим»).

Такий політичний устрій відмовляв будь-якої незалежної юридичної суб'єктності підданому царя і тим-то він сильно спричинився до сповільнення процесу поставання новітньої російської нації: вона почала творитися аж після реформ Катерини II. Великі інтелектуальні та політичні суперечки першої половини XIX ст. між західниками і слов'янофілами треба розглядати як намагання визначити поняття російської нації. Саме тоді, в XIX ст., навіть царизм почував себе примушеним визнати нову еру націоналізму: відповідно до того його представники висунули на противагу свою формулу «офіційної народності» з трійцею: православ'я, самодержав'я і народність.

Багато замішання щодо природи російського націоналізму спричинив надто спрощений погляд про те, що в XIX ст., а навіть і в наші часи, російська суперечка про справжню природу російської національності велася і надалі ведеться у формі суперечки між слов'янофілами і за-

хідниками. До речі, всяка дискусія над питанням російської національної ідентичності, а також над національним питанням в Росії, зокрема в стосунку до українського питання, мусить брати до уваги те, що була тут завжди третя сторона в цих суперечках, а саме погляд, що основною прикметою російської національності є автократична та імперська держава. Значна частина російської політичної та інтелектуальної історії до революції 1917 р. залишиться незрозумілою як слід, якщо не визнати могутньої присутності державницької або імперсько-державницької концепції російської нації з її офіційною релігійною ідеологією — православ'ям.[16]

Офіційна ідеологія узаконювала поділи Польщі, в результаті яких до Росії перейшла вся Білорусія і Україна на захід від Дніпра (але не Галичина, що відійшла до Австрії у 1772 р.), як «повернення» цареві його династичної вотчини. Ідеологи одночасно вважали українців і білорусів за православних росіян через їхнє походження від Київської Русі.

Отже, теорія і практика офіційної народності не мала нічого, що могла б дати українцям (чи білорусам). Навпаки, вона заперечувала їхню будь-яку окрему ідентичність саме на підставі династичної ідентичності: їх, мовляв, повернув собі цар, спадкоємець Києва. Факт, що деякі українці і більшість білорусів стали католиками впродовж тих кількох сторіч, коли вони були пов'язані з Заходом (Польщею), не відстрашував царського режиму: Петербург повернув їх назад на православ'я, щоб вони були такими, якими повинні були бути. Це саме стосувалося політичної традиції і установ, які українці розвинули на протязі віків під час своїх зв'язків з Польщею-Литвою, в період їхнього нібито примусового відділення від царя. Цей фактор треба було також усунути, і саме це зробив царський режим, послідовно ліквідуючи автономію Гетьманщини і Січі (тобто тих частин України, над якими Московщина панувала як над автономними одиницями від XVII ст.). Офіційна ідеологія не збиралася визнавати будь-яких українських домагань (не говорячи вже про білоруські, тоді рідко зголошувані) рівних прав з Росією. Славнозвісна Переяславська угода (1654 р.), заключена українцями з представниками царя, інтерпретувалась згідно з офіційною ідеологією.[17]

Як вже було зазначено, в офіційній царській ідеології, яка послідовно проникала також виникаючу російську на-

ціональну свідомість, поділи Польщі у 1772, 1793 і 1795 рр. вважались процесом повернення собі царями їхньої вотчини. Однак в міру того, як етнічний націоналізм почав заміняти династичну самодержавну ідеологію як засаду політичної легітимізації, росіяни дедалі більше покликувались на засаду уявної етнічної єдності населення Київської Русі для узасаднення своїх територіальних претензій і свого заперечування окремої національної ідентичності білорусів і українців. У XIX ст. російська громадськість почала розглядати ті землі як приналежні до Росії з етнічних причин. Мовляв, вони не були польські, хіба ж не так?

Відмінність між українською та білоруською мовами з одного боку і російською з другого часто приписувалась уявному засміченню перших двох полонізмами. Отже, вживали того самого типу аргументації, якої раніше вживали для виправдання пригнічення окремої релігійної і політичної ідентичності України і Білорусії. В результаті і офіційна царська, і виникаюча етнічно-націоналістична концепція Росії вважали, що всяка історія, яку українці і білоруси могли мати і яка тримала їх осторонь від решти росіян, була насправді неісторією або антиісторією, «перервою», яка заслуговувала на усунення з їхньої пам'яті.

Дослідження усіх наслідків того, що поляки продовжували вважати українські, білоруські та литовські землі польськими довго після того, як перестала існувати незалежна польська держава в 1795 р., є поза рамками нашої головної теми. На відміну від Росії, яка була державою або, краще сказати, імперією без нації, Польща після 1795 р. була нацією без держави. Російсько-польські взаємини в XIX ст. — може, також у значній частині XX ст. — були історією боротьби за панування над тими територіями. Однак польські претензії до цих земель, на відміну від російських, спиралися на політичну концепцію польської нації, тобто концепцію спільноти, створеної спільними правами та інституціями, а не будь-якої уявної етнічної чи мовної близькості або тотожності. Ми мусимо згадати про цей зв'язок з Польщею тому, що формування української національної свідомості відбувалося в ході цієї суперечки між росіянами, які мали державу, але не були ще нацією, і поляками, які стали нацією, але втратили державу.

Під час свого національного відродження у XIX ст. українці створили власну концепцію національної історії як процесу, що проходив згідно з власною внутрішньою

динамікою; вони не вважали свою історію варіантом чи вихідною точкою основної течії історії Росії («всеросійської історії»). Кілька поколінь учених опрацювало концепцію українського історичного процесу, яка була найбільш послідовно і детально сформульована у праці Михайла Грушевського (1866-1934) у цьому сторіччі.

Беручи на себе великий риск грубого спрощення, я наважився б сказати, що новітня українська національна свідомість, оскільки вона спирається на історичні ідеї, включає ключові концепції, які відділяють її від російської концепції історії і протиставляють її цій концепції. (Подібні твердження можна висловити про білорусів). По-перше, українська історична ідеологія не приймає погляду, що Київська Русь була етнічно одноцільною, однорідною одиницею. По-друге, вона відмовляється визнавати московську державу за головну, не говорячи вже, єдину, спадкоємницю Києва і, звичайно, відкидає цілковито концепцію руської єдності, яка виникає з концепції патримоніальної держави. Навпаки, вона настоює на тому, що треба трактувати окремо історію росіян як народу, окремо історію Київської Русі як цілості, і окремо історії білоруського і українського народів.

Очевидно, що українці мають відмінну концепцію ролі держави в їхньому національному розвитку і, звичайно, вони не знаходять ніякого добродійства у діях царської держави щодо їхнього народу. Тоді як Петро I, Катерина II, Микола I і Олександр II асоціюються в історії Росії з важливими і часто добродійними заходами, то для національно свідомих українців Петро I і Катерина II означають знищення українських вольностей (кожний читач нецензурованого Шевченка це знає), а Микола I, звісний своїм рішенням заборонити українському національному поетові Тарасові Шевченкові «малювати і рисувати» у в'язниці і на засланні. «Цар-визволитель» Олександр II поєднується в українській пам'яті з указами, які забороняли вживання української мови в друку, в школі і на сцені (1863 і 1876 рр.).

Щоправда, навіть комуністичні росіяни знайшли можливим схвалювати зовнішню політику царської Росії, її війни і завоювання, а багато антикомуністичних росіян зуміло визнати радянський режим за національну силу принаймні в деяких відношеннях і діях. Навіть деякі з найтвердіших супротивників комунізму думають про радянську армію, наприклад, як про російську національну силу. Однак є

майже неможливим, щоб національно свідомі українці (чи білоруси) могли симпатизувати з радянським культом Суворова, Кутузова, Нахимова та інших царських діячів або розглядати радянську державу чи армію як українські національні інституції.

Українці розглядають самих себе як покривджені жертви історії. Вони, звичайно, порівнюють свою долю з долею таких народів, як словаки, чехи, словенці або болгари. Російське ж розуміння минулого Росії та її теперішнього положення зовсім протилежне: росіяни усвідомлюють, що вони були і є тепер великою потугою і загалом гордяться тим, навіть тоді, коли не схвалюють режиму своєї країни або конкретної політики в даному часі. Українці також не поділяють з росіянами погляду на інші нації, бо їхній досвід співжиття з чужинцями був відмінний. Для росіян чужинницьке панування в їхній власній країні скінчилося близько 500 років тому, коли-то було скинуте «татарсько-монгольське ярмо». Татарське панування зафіксувалося в російській збірній свідомості як безмежне лихоліття. Навіть офіційна радянська пропаганда, така вправна в знаходженні добрих сторін російського панування над неросіянами, неспроможна, як здається, вбачати ніяких користей для росіян з татарського панування. Пізніше самі росіяни розширили свою державу і свою країну так, що стала вона багатонаціональною імперією. Росіяни були панівним елементом в імперії і вважали державу, у якій жили і яка постійно розширювалася, своєю батьківщиною. Здається, що дуже важливим для формування російського ставлення до зовнішнього світу є те, що жодна помітна кількість росіян не проживала ніколи довший час під пануванням будь-якого західного сусіда Росії, наприклад Польщі-Литви чи Швеції. Росіяни знали Захід тільки через війни, як тимчасового загарбника, а ніколи як нормальну цивільну владу. «Захід» пізнавалося тільки під час подорожей за кордон. Здається, що цей чинник спричинився до виникнення отого славнозвісного двоподілу в російській політичній думці між Росією і Європою (або Росією і Заходом).

Українці проживали віками в державах, де вони були тільки однією з кількох етнічних груп. Вони ніколи не були панівною нацією в тих державах, хоч наприклад, у Польщі-Литві вони також не були насправді гнобленою нацією (в сучасному розумінні). Хоч Польща і Австрія були європейськими потугами, українці, які проживали на

тих територіях, не звинувачували Європу за свої клопоти: вони хотіли мати ті самі права, що їх мали інші.

Російська ж суспільна і політична думка протиставляє Росію Заходові. Однією відмінністю, яка нібито ділила обидва світи, була уявна творча роль держави, як сили над суспільством у Росії, у протилежність до підпорядкування держави суспільству в Європі. Це є один спосіб, яким і росіяни, і неросіяни намагалися пояснити явище самодержав'я в історії Росії. Яка б не була вартість різних інтерпретацій, а є в них певна рація, такі проблеми не існують в історії України: немає «Комплексу Івана Грізного» (цитуючи заголовок розвідки Олександра Янова) в історії України. Навпаки, українська національна міфологія ідеалізувала епоху козаччини як період свободи і як добу переваги суспільства над державою.

Врешті, релігія і національність у Росії ототожнювалися державою: бути росіянином означало бути православним. (Щоправда, серед підданих царя були католики, євреї і мусульмани, але їх не вважали росіянами). Навіть етнічно російські старовіри були не тільки виключені з офіційної церкви, а й з тієї причини переслідувались державою. Багато сектантів змушені були покинути Росію назавжди. Україна втратила свою церковну єдність у XVI ст., коли то значна частина українців і білорусів визнала зверхність папи. (У той час ті українці і білоруси у польсько-литовській Речі Посполитій, які залишилися православними, мали сильне почуття релігійної і культурної єдності, але вона не поширилася на московське православ'я). Однак зв'язок з Римом закріпився в народній свідомості аж у XVIII ст. Тим часом у районах під російським пануванням, де православ'я втрималось, Російська Православна Церква підпорядкувала собі Київську православну метрополію (до 1685 р. Київ був під зверхністю царгородського патріарха) і помагала державі у розбудові імперії, придушуючи українську автономію у релігійних справах. Після поділів Польщі російський уряд насильно «навернув назад» українських і білоруських католиків на православ'я. Проте католицизм втримався серед українців Галичини і Закарпаття (Русі) до часу після Другої світової війни. Таким чином релігійний дуалізм і брак державної підтримки для однієї офіційної релігії характеризував історію України впродовж останніх кілька сторіч.

Можна було б піти далі і доводити, що українська нація, як така, функціонувала як зорганізована одиниця за

допомогою мережі всіляких суспільних, господарських, культурних і політичних організацій у тих державах, які дозволяли таку діяльність, але вона мала схильність майже зникати там, де держава не толерувала жодних добровільних асоціацій, культурних, політичних чи релігійних. Мільйони українських мігрантів, які попали в Сибір, Далекий Схід та в інші частини Росії, втратили свою мову й ідентичність і асимілювалися, тоді як ті українці, які емігрували до Америки, зуміли зберегти, а навіть розвинути чимало своїх давніх традицій завдяки політичному плюралізмові, що переважає в Канаді і Сполучених Штатах. Навіть під пануванням Австрії та Польщі, які являли собою набагато менш ліберальні суспільства, ніж Сполучені Штати й Канада, українці заснували складну структуру суспільних, релігійних, господарських (споживчих і виробничих кооперативів) та політичних організацій. Українці функціонували там, де була свобода асоціацій, проте вони переконалися, що російська держава відверто ворожа до самого їхнього існування як нації.

Цей скорочений аналіз деяких основних рис української історичної свідомості полегшує зрозуміти, чому такі відмінні постаті як соціаліст і народник Михайло Драгоманов (1841-95) і консерватор монархіст Вячеслав Липинський (1882-1931) інтерпретували українську національну ідентичність історично і підкреслювали зв'язок України з Заходом як формуючий чинник. Згідно з Драгомановим «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більше зв'язана зі Західною Європою, і хоч з проволокою (завдяки татарам), та все ж ішла разом зі Західною Європою в суспільному і культурному процесі». Липинський дійшов до таких самих, по суті, висновків: «Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра.., а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства».[18]

Погляд, що основа українсько-російської відмінності більш історично-політична, ніж етнічно-мовна, був блискуче сформульований у праці Миколи Костомарова (1817-85) «Про дві руські народності», опублікованій в українському часописі «Основа» в 1861 р. Ця праця, як висловлюється Дорошенко, довгий час розглядалася як «євангеліє українського національного руху».

Костомаров протиставляв російські та українські системи народних вірувань, ставлень до природи, відносин між одиницею і групою та ставлень до власності.

Цікаво, що Костомаров твердив про деякі подібності в національному характері українців і поляків, хоч він признавав, що мовно українці ближчі до росіян. Як нація селян, українці були нібито демократичні, тоді як поляки були аристократичні, проте польська аристократія була «дуже демократична», а українська демократія «дуже аристократична».

До 1917 р. українці в російській та австрійській імперіях розвивалися у зовсім відмінних умовах. У царській Росії вони страждали від обмежень у політичній діяльності, що в українському випадку поглиблювалось адміністративними заборонами користуватися українською мовою (фактично аж до революції 1905 р.). Навіть після 1905 р. організоване українське життя в Росії перебувало в крайньо несприятливих умовах. Все те відбилось в українській політиці в періоді після березня 1917 р. Однак учені загалом погоджуються, що утворення автономної України за згодою Тимчасового уряду, успіх українських партій у виборах до Всеросійських Установчих зборів і нарешті боротьба українських самостійників за незалежну державу під час бурхливих подій 1918-21-их рр. показали здатність українського національного руху висунути політичну програму і піти в маси. Умови під пануванням Габсбургів були зовсім інші: від кінця 60-их рр. XIX ст. Австрія була конституційною державою, і українці в Галичині та Буковині використовували можливості, які це давало. Їхня невдача щодо втримання самостійної Західноукраїнської Народної Республіки (1918-19) була спричинена збігом обставин, головно рішучістю поляків вдержати всю Галичину, а також помилками частини керівництва республіки.

Повчально взяти до уваги, що Томас Г. Масарик, великий дослідник і практик національного руху, вважав істотним в українському питанні. У політичному меморандумі, виготовленому для союзницьких провідників наприкінці Першої світової війни, він зауважив:

> В українському питанні ми мусимо старанно відрізняти питання мови й національності від політичного питання. Справа в тому: Чи українці є окремою нацією, чи російським плем'ям? чи українська мова — окрема мова, чи російський діалект? Навіть філологи (славісти) поділені в цьому пи-

танні. За аналогією до інших націй, однак, можемо сказати, що українці, навіть припускаючи, що їхня мова — тільки діалект російської мови, а така моя думка, можуть відділитися від росіян також з інших причин — економічних, суспільних чи політичних.[20]

Погляд Масарика на українське питання заслуговує на порівняння з його поглядом на росіян як націю, який можна знайти в цій самій праці, в якій він писав: «самі росіяни не розвинулись до рівня національного усвідомлення; маси народу мають свою релігійну точку погляду, а інтелігенція, наскільки вона соціалістична, не має національного почуття». Причиною того, що самі росіяни залишились так політично недорозвиненими, був тривалий політичний вплив царизму, який пережив падіння царя (це писалось на початку 1918 р.): «Царизм Романових був безкультурний і брутальний, і тому менш шкідливий (ніж „царизм Відня і Берліна, більш небезпечний різновид царизму, бо з ужитком науки і розвиненого капіталізму"). Царизм російських мас і революціонерів гірший; вони позбулися царя, але ще не позбулися царизму».[21]

Історія періоду після 1917 р. надто відома, щоб вимагала чогось більше, ніж найелементарнішого підсумку. Спочатку більшовики розглядали свою революцію просто як перший акт ширшої міжнародної революції, яка встановить пролетарську федерацію на засадах, цілковито протилежних національному рухові. Ленін розглядав утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік в 1922-24-их рр. у формі асоціації формально рівних республік (однією з яких була Росія, тепер звана РРФСР), як тимчасовий крок, продиктований практичною потребою. Це була його ідея, що Росія повинна формально визнати себе рівною з Україною (Українською Радянською Соціалістичною Республікою) та іншими радянськими республіками у новій федерації «Європи й Азії». Однак Сталін волів включення України, Білорусії, Вірменії тощо до Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки як її «автономних» частин. Концепція Леніна зберігала принаймні формально первісну понаднаціональну мрію революції; концепція Сталіна була зовсім явним відновленням російської держави, що охоплювала б усі ті частини колишньої царської імперії, які більшовики зуміли втримати під своїм володінням.

Дивлячись на ці явища зі сучасної перспективи, бачимо,

що те, що пропонував Сталін — над яким узяв тоді верх Ленін — було тим, що комуністи різних націй фактично робили, здобувши владу після 1945 р. Як нещодавно вказав Бенедікт Андерсон, «від Другої світової війни кожна переможна революція визначує себе в національному сенсі». Андерсон наводить приклади Китайської Народної Республіки і Соціалістичної Республіки В'єтнаму, зазначаючи, що кожна з них

> міцно утвердилася в територіальній і суспільній сферах, успадкованих від передреволюційного минулого. Навпаки, факт, що Радянський Союз поряд з Об'єднаним Королівством Великобританії і Північної Ірландії не вживає національності у своїй назві, вказує на те, що він у такій самій мірі спадкоємець переднаціональних династичних держав, як і попередник інтернаціоналістичного устрою XXI сторіччя.[22]

Яким чином у 1980-их рр., близько 70 років відколи здавалося б проголошено було новий «інтернаціоналістичний устрій», дійшов Радянський Союз до утворення політичної системи, яку можна переконливо порівнювати з переднаціональними династичними державами? До речі, погляд Андерсона аж ніяк не належить тільки йому: таким самим поглядом користуються у своїй праці Крейчі та Велімський, який цитовано на початку цієї статті. Згадані автори зазначають, що серед імперій, які існували до 1914 р. (британська, французька, німецька, португальська, бельгійська, Отоманської порти, голландська, австро-угорська і російська), залишається сьогодні тільки Росія. Природна річ, кажуть вони, що виникає запитання щодо причини цього успіху росіян. Одним з тих запитань є: «як росіяни спроможні керувати імперською структурою в добі, коли інші імперії перестали існувати?». Друге запитання — «звідки береться „харизма", тобто у чому тайна живучості імперської ідеї?» — стосується засади легітимізації. Крейчі і Велімський відповідають на перше запитання однозначно: росіяни вміють утримувати свої володіння тому, що «інші не вміють». (Вони наводять приклад «цілковитого провалу у керуванні Україною» з боку Гітлера під час Другої світової війни, щоб проілюструвати те, як інші потерпіли невдачу). Щодо «харизми», вони доводять, що росіяни мають не один, а два принципи для використання: один «для зовнішнього вжитку», і другий «для внутрішнього».

«Харизма» «для зовнішнього вжитку» не наголошує особливості російської етнічності, а підкреслює безцінний досвід Комуністичної Партії Радянського Союзу у двох сферах — у поваленні капіталізму і в побудові «реального» соціалізму. Відповідно до того шлях інших країн до соціалізму, якщо має бути успішний, не може відходити від цього загальнозастосовного зразка, крім малих деталей, пов'язаних з відмінними історичними обставинами.[23]

Згідно з Крейчі та Велімським друга «харизма», тобто «харизма для внутрішнього вжитку», менш видима в засобах масової інформації, але «прийнята як самозрозуміла правда» у «трьох інституціях, які по черзі формують свідомість росіянина»: в родині, школі і війську. Вона прийнята також у частині бюрократії. Ця внутрішня «харизма» є великоросійський націоналізм, який «поділяють до певної міри і панівні кола, і дисиденти».[24]

Це ствердження вимагає пояснення, бо, хоч російський націоналізм є однією «харизмою» радянського режиму, цей російський націоналізм подається неросійській половині радянського населення в особливій гібридній формі — за допомогою поняття «радянського народу». Згідно з офіційною доктриною «Радянський народ» є новою історичною спільнотою, що охоплює росіян і неросіян у формації, яка, по суті, не етнічна, хоч має деякі етнічні риси, наприклад, російську мову як засіб «інтернаціонального спілкування».

Внутрішня націоналістична «харизма», яка спрямована на росіян (і яка прославляє давню російську державу), і версія для неросійської половини радянського населення мають важливий спільний знаменник: обидві визнають, що нація/народ існує через державу і що має спільну ідеологію — марксизм-ленінізм. Таким чином теперішню радянську доктрину можна розглядати як секуляризоване або усучаснене видання царської «офіційної народності» чи як різновид державницького чи імперського російського націоналізму, проте яскраво відмінного від культурницької версії російського націоналізму, найвидатнішим представником якої є Александр Солженіцин.[25]

Реабілітація російської царської держави і її включення до офіційної радянської ідеології були ступневим процесом. Він почався у 1920-их рр. і був приспішений у 1930-их, коли-то Сталін явно засудив попередню ортодоксальну комуністичну лінію, що її представником був Михаїл Покровський. У своїх поглядах, що були також поглядами

Леніна, Покровський гостро критикував роль царської держави в історії, як внутрішню роль гнобительки трудового народу, так і зовнішню роль гнобительки і завойовниці інших народів.

В Україні представником незалежної марксистської української історіографії був Матвій Яворський, «український Покровський». Толеровано також інші історичні школи: засновникові новітньої української історіографії і керівникові українського протибільшовицького уряду під час революції Грушевському дозволялось також писати і публікувати.

Двадцяті роки були єдиним періодом в історії українсько-російських взаємин, коли історія України розглядалася як автономний процес, що розвивався поруч з історією Росії, а не як провінційний або регіональний варіант останньої. Таке трактування історії відповідало формально рівному статусові України й Росії в радянській федерації, як її тоді розуміли.

На початку 1930-их рр. школа Покровського була засуджена в Росії. Ще до того почато було атаку проти нібито націоналістичних тенденцій українських марксистських істориків. Ці події в ідеології були частиною далекосяжної зміни в СРСР, пов'язаної з поняттям сталінізму. Висунено було нову, явно русоцентристську концепцію історії на прямий наказ Сталіна, і хоч уживано нейтральної назви «історія народів СРСР», стало ясним, що російській державі і російській нації повертають першість. Згідно з цим новим курсом царська держава розглядалася як сила, що врятувала неросійські народи СРСР від чужих ворогів. Таким чином, на основі якоїсь дивної логіки, російські завойовники тих неросійських народів чомусь перестали вже бути «чужими» володарями українців, татар, узбеків, естонців та інших.

Після смерті Сталіна в 1953 р. пом'якшено найбільш крайні вислови російського патріотичного запалу, але ніколи не піддано сумніву основи сталінської історіографії: далі вважалося, що з'єднання з Росією, царською і комуністичною, завжди було для «народів СРСР» абсолютно позитивним досвідом. Проте в рамках цієї ширшої формули стало можливим відновлення справжніх досліджень, хоч в обмеженому обсягу, історії України (за так званої доби Шелеста).[26]

Політичною формулою режиму Шелеста, як тепер можна бачити з уже історичної перспективи, була спроба уза-

конити радянський режим в очах патріотично настроєних українців, даючи взамін за політичну лояльність супроти радянської держави як цілості (навіть без оспорювання російської домінації в цій державі), реальні поступки українській культурній самобутності як у сучасності, так і у вивчанні минулого. Користуючись поняттями, запропонованими К. Фармером, можна б сказати, що національна політика доби Шелеста відповідала позиції «культурних плюралістів», які були за «народну, а не органічну базу об'єднання: справді багатонаціональну і багатокультурну федерацію, сперту на класову єдність». Їхня позиція була відмінна від позиції «асиміляторів», — які воліють мовну і культурну русифікацію всіх неросіян — так і «націоналістів», для яких окрема культурна ідентичність була виправданням, а також підставою політичної незалежності від росіян. Відносно ліберальна політика доби Шелеста (порівняно із сталінізмом або тим, що наступило після падіння Шелеста) не означала, однак, повернення до ідей 1920-их рр.: далі наголошували позитивну роль російської царської держави в історії України. З цієї причини цю політику розвінчували видатні українські історики та інші інтелектуали, наприклад: Іван Дзюба й Михайло Брайчевський у 1960-их рр., а останнім часом у дуже гострій формі Юрій Бадзьо. Оця критика теперішнього стану України дуже істотно підривала офіційну, великодержавницьку інтерпретацію історії, яку ці критики правильно бачили як незгідну з марксизмом, а навіть з ленінізмом.

Зусилля цих критиків були, розуміється, зовсім безуспішні. Навпаки, після падіння Шелеста (травень 1972 р.) та заміни його (як першого секретаря Комуністичної Партії України) В. В. Щербицьким відбулася широка чистка культурного апарату в українській республіці. Почалась широкомасштабна політика русифікації, особливо в освітній системі та у засобах масової інформації.[27] Користуючись знову поняттям Фармера, можна б сказати, що велику перемогу здобули асимілятори, метою яких є створення однієї, культурно однорідної — не тільки політично об'єднаної — радянської нації. Ці асимілятори відверто вважають, що культурний плюралізм в принципі небезпечний для політичної єдності СРСР як спадкоємця царської імперії.

Концепція радянського народу, як її тепер з'ясовують, має всі прикмети синтетичного, штучного засобу і трактується з якнайбільшим підозрінням неросіянами. Не без підстав вони підозрівають, що за балачками про радян-

ський народ, як про нову інтернаціональну спільноту, приховується значно менш благородний намір — бажання перетворити народи СРСР у російську політичну націю, іншими словами, здійснити мету, якої невдалося досягти попереднім російським націоналістам. Це майже дослівно визнала людина, яка є керівником радянського «тресту мозків» із завданням планувати національну політику — академік Юлій В. Бромлей. У недавній авторитетній заяві Бромлей сказав, що «радянський народ» типологічно належить до класу «історичних спільнот», які включають такі формації, як «індійський народ» чи «народ Індонезії». Типологічно аналогічними до радянського народу, на думку Бромлея, є також спільноти, які тепер формуються в Чехословаччині і Югославії.[28]

Можна було б думати, що це ніщо інше, як програма Петра Струве, без його політичного лібералізму. Але з огляду на цей політичний чинник здається, що Бромлеєвська концепція радянського народу дослівно запозичена у Н. В. Устрялова, націонал-більшовика з доби після 1917 р., який вже в 1920-их і 1930-их рр. говорив про виникнення в СРСР «радянської нації». Устрялов вважав, що виникненню такої нації, об'єднаної у спільній державі росіянами та ідеологічно зцементованої марксизмом, могла б перешкодити перемога комунізму в інших країнах, яка, за його міркуваннями, послабила б значення росіян у розширеному комуністичному світі.[29]

Концепція радянського народу віддзеркалює усвідомлення частиною панівної радянської еліти, що марксизм, не тільки в СРСР, а й в усіх інших країнах, де марксисти дійшли до влади, не зумів вийти поза традиційні державні форми і поза національну ідентичність. Отже те, що виникло, суперечить не тільки сподіванням російських комуністів з 1917 р. і безпосередньо опісля, але також поглядам поколінь комуністів від часу, коли «Комуністичний маніфест» проголосив близьку ліквідацію не тільки національних конфліктів, а й навіть національних відмінностей.

Москві виразно не до вподоби сугестія, що СРСР є модернізованою версією імперії XIX ст. Після провалу марксистської мрії про інтернаціоналізм і після того як Москва не дозволила після 1917 р. народам давньої імперії Романових мати свої власні національні держави Радянський Союз стоїть перед вибором: або він з опізненням надасть своїм неросійським народам рівність з росіянами (що може вести до виходу з Союзу), або, щоб упоратись з

існуючим напруженням, він буде змушений ці народи денаціоналізувати і таким чином розв'язати проблему шляхом, ліквідації її джерел.

Якщо в теперішньому радянському підході до національностей відчувається якась невідкладність, то, може, тому, що стало тим часом дійсністю те, про що Устрялов думав як про далеку можливість. Перемога комунізму в інших країнах світу, особливо у Східній Європі і Китаї, мала своїм наслідком в усіх випадках утвердження давніх національних особливостей і наново поставила на порядок денний питання, чому для неросійських народів СРСР комунізм мусить бути однозначним із розчиненням їх у російській політичній нації. Якщо поляки можуть мати свою власну країну, чому не можуть литовці чи українці? Є докази, що радянське керівництво серйозно побоюється проникнення впливу східноєвропейських подій на внутрішнє життя СРСР.

З причин, які тепер повинні бути ясні, українці можуть бути особливо податливі (поруч литовців і білорусів) на «польську заразу». З огляду на те, а також на мовну близькість українців і білорусів до росіян, ці два східнослов'янські народи вибрано, як здається, за дослідних кріликів у процесі прискореної русифікації. Теперішні тенденції у новому трактуванні історії України (а також Білорусії) приймають форму ще більш крайню, ніж усе, що говорилося за Сталіна. Проектуючи свої цілі в минуле, офіційні партійні представники твердять, що вони відкрили у найдавнішій історії східних слов'ян і неслов'янських народів СРСР перші прояви їхньої уявної єдності. Особливо підкреслюється спорідненість українців та білорусів з росіянами. Деякі докази на підтвердження цієї тези мають явно расистське забарвлення.[30]

Після уважного розгляду недавніх заяв радянських політичних і наукових діячів Роман Сольчаник прийшов до висновку, що теперішня інтерпретація історії України твердить, «що Україна й українці появилися на поверхні землі для єдиної мети — щоб „возз'єднатися" з Росією й росіянами. Таким чином, українців позбавлено окремої й чіткої ідентичності як в минулому, чи в сучасному, так і в майбутньому». Цей же дослідник вбачає в радянському «прагненні до єдності» джерело радянського підходу до минулого і робить висновок, що Радянський Союз може намагатися таким чином запобігти якомусь потенційному впливові Польщі на її українських і білоруських сусідів.[31]

Наскільки правдоподібне, що Москві вдасться елімінувати українців (та інших) як політично і, на довшу мету, культурно значущі одиниці? Це залежатиме від кількох чинників. Один, може, найважливіший стосується характеру української реакції на політику Москви. Чи українці визначать себе як, по суті, мовна і культурна одиниця і відповідно до того боротимуться за свою мову і таким чином сприйматимуть поширювання російської мови на Україні як рівнозначне з ліквідацією України як такої? Чи теж трактуватимуть мову як важливий, але не єдиний чинник української окремішності, яка вміщає також інші компоненти, включаючи політичну програму — прагнення до волі, закорінене в історії?

По-друге, дуже багато залежатиме від того, як росіяни, включаючи так званих «націоналістів», реагуватимуть на накинення згори великодержавницької форми російської національності. Деякі російські ліберали й демократи з одного боку та релігійні і культурні патріоти Росії з другого відмежовують себе від міфу, пропагованого режимом, згідно з яким імперія є життєвою необхідністю для російського народу.[32] Чи оці антиімперські російські патріоти зможуть здобути достатню підтримку серед своїх російських земляків, щоб змусити режим покинути свою теперішню політику?

У зв'язку з цим може бути важливим (або ні) те, що видатний російський філософ Александр Зиновьев висловився у недавньому інтерв'ю за «знищення» радянської імперії як передумови визволення російської нації. Він сказав:

> Моєю єдиною турботою є майбутнє російського народу... Я хочу, щоб російський народ був освічений, культурний і самодіяльний, щоб він міг користуватися скарбами світової культури і робити свій внесок до неї. Я хочу підняти росіян із вікової відсталості і підлеглості. Не можна досягти нічого цього в рамках радянської імперії.[33]

Масарик напевно зрозумів би, що Зиновьев намагається сказати. Зрозумів би також Токвіль, згідно з яким «ніщо більш не вороже людському добробутові і волі, як великі імперії». Проте інтерв'ю Зиновьева вміщав також низку дуже дивовижних тверджень і, що ще більш зловісне, Зиновьев виправдує у ньому душогубну колективізацію 1930-их рр. твердженням, що «без неї наша країна розпалася

б».[34] Що це таке, як не старинна ідея, що народ існує для держави?

Врешті, є питання опору радянським заходам у Центральній Азії, де також велась і ведеться боротьба за минуле, існує питання можливої ролі Східної Європи, зокрема Польщі. Чи Польща зуміє заохотити людей до опору в СРСР і допомогти силам реформи намітити менш гнобительську політику? У даний момент історії це, звичайно, утопічна надія, але останнім часом чимало важливих інтелектуалів у Східній Європі дають докази розуміння того, що їхні власні народи можуть у дальшому майбутньому бути піддані тому самому трактуванню, яке сьогодні є долею українського і литовського народів.

ПРИМІТКИ

1. J. Krejčí, V. Velimský, «Ethnic and Political Nations in Europe», Нью-Йорк, 1981, стор. 112-13.

2. Krejčí, Velimský, стор. 114.

3. Z. Brzezinski, Tragic Dilemmas of Soviet World Power. The Limits of a New-Type Empire, «Encounter» 61, No. 4, грудень 1983, стор. 10. Аргументація Бжезінського щодо виглядів радянсько-американських взасмин і радянських ставлень до проблеми стабільності міжнародних взасмин спирається на засаду, що СРСР є імперією колоніального типу під пануванням росіян. Цією ж засадою користується C. S. Gray, The Most Dangerous Decade. Historic Mission, Legitimacy, and Dynamics of the Soviet Empire in the 1980s, «Orbis», весна 1981, стор. 13-28 і R. V. Strode, C. S. Gray, The Imperial Dimension of Soviet Military Power, «Problems of Communism» 30, No. 6, листопад-грудень 1981, стор. 1-15.

4. Автор обговорював цю проблему у зв'язку з тезами Покшишевського й Армстронга в Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR, «Ukraine in the Seventies» за ред. П. Потічного, Овквіль, Онтаріо, 1977, стор. 195-217, та в West Ukraine and West Belorussia. Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation, «Soviet Studies» 31, No. 1, січень 1979, стор. 76-98.

5. J. A. Armstrong, The Ethnic Scene in the Soviet Union, «Ethnic Minorities in the Soviet Union», за ред. Е. Голдгагена, Нью-Йорк, 1968, стор. 32. Див. також Szporluk, West Ukraine and West Belorussia, стор. 94.

6. Див. Walker Connor, Nation-Building or Nation-Destroying, «World Politics» 24, No. 3, квітень 1972, стор. 338.

7. K. W. Deutsch, The Nerves of Government, «Free Press», Нью-Йорк-Лондон, 1966, стор. 206-207. А. Солженіцин висловив цю саму думку мовою письменника, коли охарактеризував літературу як «живу пам'ять нації». Пригноблювати літературу нації, сказав Солженіцин, означає «здавити серце нації, вирізати її пам'ять. Нація вже не може пам'ятати себе, тратить свою духовну єдність і, попри нібито спільну мову, земляки перестають розуміти один одного» (A. Solzhenitsyn, «The Nobel Lecture», перекл. О. Клімова, Нью-Йорк, 1973, стор. 14-15).

8. M. Kundera, «The Book of Laughter and Forgetting», Нью-Йорк, 1981, стор. 159, 3.

9. А. І. Савенко «Киевлянин», 17 листопада 1911 р., цитований у: J. Borys, «The Sovietization of Ukraine, 1917-1923», 2-ге вид., Едмонтон, Альберта, 1980, стор. 383.

10. П. Струве, Общерусская культура и украинский партикуларизм. Ответ Украинцу, «Русская мысль», 1912, но. 1, част. 2, стор. 85, цитований у: R. Pipes, «Struve. Liberal on the Left, 1870-1905», Кембрідж, Массачусеттс, 1970, стор. 211-12. Див. також Pipes, «Struve. Liberal on the Right, 1905-1944», Кембрідж, Массачусеттс, 1980.

11. K. Marx, F. Engels, «Ireland and the Irish Question», Нью-Йорк, 1972, стор. 303, цитовані в: A. Walicki, «Philosophy and Romantic Nationalism. The Case of Poland», Оксфорд, 1982, стор. 375.

12. R. Pipes, Introduction. The Nationality Problem, «Handbook of Major Soviet Nationalities», за ред. З. Каца та ін., Нью-Йорк-Лондон, 1975, стор. 1.

13. Там таки, стор. 2.

14. R. Pipes, «Russia Under the Old Regime», Нью-Йорк, 1975, стор. 65.

15. P. Vinogradoff, «Roman Law in Medieval Europe», Оксфорд, 1929, цитований там таки, стор. 65.

16. N. V. Riasanovsky, «Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855», Берклі-Лос Анджелес, 1967.

17. Про Переяслав див. J. Basarab, «Pereiaslav 1654. A Historiographical Study», Едмонтон, Альберта, 1982, огляд чергових інтерпретацій цієї важливої події в історії Східної Європи.

18. М. Драгоманов, «Вибрані твори», Прага, 1937, І, стор. 70: В. Липинський, «Листи до братів-хліборобів», Відень, 1926, стор. XXV.

19. Н. Костомаров, Две русские народности, «Основа», 1861, но. 3, цитований у D. Doroshenko, «A Survey of Ukrainian Historiography», стор. 137.

20. T. G. Masaryk, «The New Europe. The Slav Standpoint», Луісберг, Пенсільванія, 1972, стор. 119-20. Масарик дальше розвивав цю думку: «Політична незалежність не залежить від самої мови, чого найкращим доказом є незалежні німецькі держави. Те, що стосується до Заходу, може також стосуватися до Сходу. Очевидно, історія Заходу показує, що окремішність діалекту була підпорядкована культурній перевазі внаслідок об'єднання з більшими та більш культурними націями. Наприклад, у Франції провансальський діалект більш відмінний від французької літературної мови, ніж український діалект від російської мови. Навіть німецький plattdeutsch та інші говірки більш відмінні від своєї літературної мови, ніж український діалект від російської мови. Щоправда, французька і німецька літератури й культури багатші від російської, і Франція та Німеччина не поступали так нерозумно зі своїми говірковими окремішностями, як російський царизм» (там таки, стор. 120). Таким чином виглядає, що Масарик вірив, що в російських умовах, на відміну від Заходу, можливим стало ополітичнення культурних відмінностей, наприклад, українського «діалекту» саме через політичне гнобительство царської системи.

21. Там таки, стор. 118, 123. (Слова у квадратних дужках взяті з попереднього речення в цьому ж уступі).

22. B. Anderson, «Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Rationalism», Лондон, 1983, стор. 12. Андерсон цитує прихильно зауваження британського марксистського історика Еріка Гобсбоума, який писав: «Тенденцією марксистських рухів і держав було й є ставати національними не тільки формою, але й суттю, тобто націоналістичними.

Немає жодних вказівок, що ця тенденція не продовжуватиметься» (E. Hobsbawn, Some Reflections on 'The Break-up of Britain', «New Left Review», No. 105, вересень-жовтень 1977, стор. 13).

23. Krejčí, Velimský, стор. 114-15.

24. Там таки, стор. 115.

25. Про спробу дослідити відмінності між культурницькою і державницькою версіями сьогоднішнього російського націоналізму див. R. Szporluk, History and Russian Nationalism, «Survey» 24, 1979, No. 3, стор. 1-17.

26. J. Pelenski, «Shelest and his Period in Soviet Ukraine. A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism», «Ukraine in the Seventies», стор. 283-305.

27. Про аналіз політичного становища після 1972 р. див. R. Solchanyk, Politics in Ukraine in the Post-Shelest Period, «Ukraine After Shelest», за ред. Б. Кравченка, Едмонтон, Альберта, 1983. Від середини 1970-их рр. радянський уряд веде політику обмежування тиражів газет і журналів неросійськими мовами СРСР і одночасного сильного сприяння поширення російськомовних засобів інформації. Див. R. Szporluk, Recent Trends in Soviet Policy Toward Printed Media in the Non-Russian Languages, «Radio Liberty Research Bulletin», Supplement 2/84, 7 листопада 1984 р.

28. Ю. В. Бромлей, XXVI съезд КПСС и задачи изучения современных национальных процессов, «Развитие национальных отношений в СССР в свете решений XXVI съезда КПСС», Москва, 1982, стор. 25; Y. Bilinsky, The Concept of the Soviet People and Its Implications for Soviet Nationality Policy, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» 14, 1978-80, стор. 87-133. Білінський дає широкий огляд радянської літератури щодо цього питання і наводить цитати з репрезентативних радянських заяв.

29. Класичне висловлення цієї думки у статті Устрялова: О советской нации, «Наше время», Шанхай, 1934, стор. 38-39. Щодо Устрялова див. M. Agursky, «The Ideology of National Bolshevism», Болдер, Колорадо, 1980.

30. Р. А. Старовойтова, «Этническая геногеография Украинской ССР», Київ, 1979, цитований у: R. Solchanyk, Molding 'the Soviet People'. The Role of Ukraine and Belorussia, «Journal of Ukrainian Studies» 8, літо 1983, No. 1, стор. 16. Див. також R. Solchanyk, Merger of Nations. Back in Style, а також Literature, History, and Nationalities policy in the Ukraine, «Radio Liberty Research», No. 84/83 і 318/82; Y. Bilinsky, Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics, «Problems of Communism» 32, No. 4, липень-серпень 1983, стор. 1-20.

31. Solchanyk, Molding 'The Soviet People', стор. 13, 6-10, 3-4.

32. J. B. Dunlop, «The Faces of Contemporary Russian Nationalism», Прінстон, Нью-Джерзі, 1983, займається різними «недержавницькими» течіями російської думки.

33. G. Urban, Portrait of a Dissenter as a Soviet Man. A Conversation with Alexander Zinoviev, «Encounter» 62, No. 4, квітень 1984, стор. 23.

34. Там таки, стор. 20.

КИТАЙ У 1986 РОЦІ: *ВРАЖЕННЯ З ПОДОРОЖІ*

Петро Потічний

Реформи

Якраз перед моїм від'їздом з Китаю на початку липня у великій залі Будинку Всекитайських зборів народних представників у Пекіні відбувся цікавий ритуал. Двадцять тисяч старих заслужених партійців з'їхалися, щоб ще раз спільно нагадати собі свою молодість, і з нагоди 65-ліття Комуністичної Партії востаннє попрощатися з владою, яку так міцно тримали в своїх руках впродовж десятиліть.

Агенція Сінхуа з цього приводу повідомляла, що вони слухали музику, оглядали акробатів і грали в шахи і бріджа.

Хоч Данґ Сяопінґу сповнилося 82 роки, він усуває старих ветеранів, щоб зробити місце молодшому краще освіченому поколінню, яке користується новою перспективою на майбутнє, в якому ринкове господарство має відіграти важливу роль. Це не є легке завдання тому, що деякі або й більшість старих партійних функціонерів бажали б надалі залишитися при владі задля престижу, кращих умов життя та транспортації, участі в елітарних, партійних подіях тощо.

Досвідчений та хитрий політик Данґ пішов на такий компроміс: привілеї для старих, влада молодшим. Такий підхід повністю виправдався хоч би й тому, що сьогодні в найвищих партійних колах майже немає опозиції до реформ. Якщо вона взагалі існує, то власне на середніх щаблях партії і уряду, але й ця проблема, можна припускати, з бігом часу буде розв'язана.

Реформи завжди супроводжуються ризиком, непевністю і перешкодами, що спонукує гарячі дискусії та палкі суперечки. В партійних, урядових, а зокрема інтелектуальних середовищах рясніє від концепцій, моделей, напрямків, та відвертої і всебічної дискусії. В такій атмосфері зарисо-

вуються чотири головні напрямки, репрезентовані такими групами:

а) «ортодокси», які вважають, що практично не треба змін і що система радянського типу і твердої влади виявилася все ж таки успішною;

б) «угорці-югослави», які радять іти шляхом деяких країн Східної Європи;

в) «західняки», які орієнтуються на країни Заходу, Північної Америки та Японію;

г) «домашні реформатори», які вважають, що всі реформи, включаючи ідеологічні та політичні, мусять бути перш за все суто китайськими, які йтимуть в парі з переоцінкою ідей Маркса та практичним пристосуванням їх до сучасних проблем Китаю. Данґ належить саме до цієї групи і тому її треба вважати найсильнішою в країні.

Одним з найвидатніших представників цього напрямку в академічних колах є економіст Сьонґ Інґву з Гейльонґджіянґського університету, праці якого нині користуються неабиякою популярністю. Його прізвище було згадане досить критично навіть у Радянському Союзі.

Зрушення в Китаї, безсумнівно, величезні. Найуспішнішою треба вважати реформу в сільському господарстві. А сам факт, що ця реформа охоплює 80 відсотків населення країни і позитивно впливає на його життєвий рівень, дає запоруку, що вона продовжуватиметься в майбутньому, охоплюючи дедалі нові сектори народного господарства.

Користуючись «марксистською» формулою, реформа стосується не тільки «бази», а й «надбудови». У Китаї введено шкільну реформу, починають обмірковувати посилення «законності», серйозно призадумуються над змінами в політичному секторі. Все це лише початки і про кінцеві успіхи говорити ще завчасно. Однак Китай на добрій дорозі до істотних реформ. Ці, що наголошують капіталізм у Китаї — переборщують. Про соціалізм тут теж не можна говорити (зрештою, де його знайти на цьому білому світі?). Сучасний Китай — це радше суспільство похідного типу, суспільство в процесі модернізації. Воно нагадує суспільство періоду після 1949 р. з усіма його позитивними і негативними рисами, проте воно одночасно є відмінним, хоч би й тому, що зазнало величезних змін впродовж останніх 37 років.

На фоні сучасних внутрішніх реформ деяке покращання у сфері китайсько-радянських взаємин виглядає досить блідо, хоча й тут можна зауважити певний поступ. Наприклад, торгівля між обома країнами помітно зросла, СРСР погодився обладнати декілька китайських фабрик новою технікою, зріс обмін офіційними делегаціями між двома країнами. В Китаї знову появилися радянські спеціалісти з різних галузей життя. В ключових університетах знову читають лекції з російської мови і літератури «истинно русские люди», очевидно, різного національного походження, а деякі навіть «розуміють» по-українському. Китайський прем'єр висловив думку, що містечко Ге на Амурі могло б стати спеціальною економічною зоною (на взірець Шенчену біля Гонконгу), якщо б для цього існували відповідні умови, де торгівля між Китаєм і СРСР відбувалася б без митних обмежень. Але все це залежатиме від взаємин, які надалі залишаються досить напруженими.

XXVII з'їзд КПРС та його відлуння в Китаї

Хіба не може бути жодних сумнівів у цьому, що на XXVII з'їзд КПРС було покладено величезні надії і сподівання. Новий генсек, нова партійна програма, деякі незначні зрушення в сфері економіки — все це сповнювало оптимізмом політичні кола Заходу. Чорнобильська трагедія спричинилася до певного протвереження, проте вона не цілком розвіяла цей туман оптимізму.

В Китаї теж приділено чимало уваги XXVII з'їздові КПРС. Майже всі інституції, завданням яких є вивчати СРСР, негайно приступили до детального аналізу цієї події. В усіх дискусіях і розмовах, у яких я брав участь, події XXVII з'їзду розглядалися в подробицях.

В Китайських наукових колах, подібно як і на Заході, існує величезна розбіжність думок щодо оцінки цієї події, що мене дивувало. Однак на відміну від західних учених більшість китайських дослідників вважає XXVII з'їзд переломовою подією.

Як на Заході, так і в Китаї існує три головні погляди щодо оцінки XXVII з'їзду: позитивний, негативний і «золота середина». З огляду на обмежений формат цієї статті дозволю собі тут розглянути лише середню лінію поглядів, надіючись, що читач сам зуміє відтворити крайні оцінки,

хоч і це нелегке завдання, оскільки відмінності — це часто справа нюансів.

СРСР — це одна з великих потуг і тому все, що діється в цій країні треба дуже уважно розглядати, зокрема події такого масштабу, як з'їзд партії. Важливим, однак, є те, щоб не робити висновків завчасно і, розглядаючи з'їзд, брати до уваги не тільки його матеріали, а й оцінку цих матеріалів дослідниками всього світу.

Ще до з'їзду і вже на ньому М. Горбачов висловив цікаві і важливі думки про потребу економічної реформи. Зробив він це не задля пропаганди, а тому, що, хоче він цього чи ні, без економічної реформи на довшу мету СРСР не обійтися. В зв'язку з цим в СРСР проходить напружена боротьба двох сил: народу, який бажає реформи, і партійних функціонерів вищого і середнього щабля, які її панічно бояться. Горбачов у цьому відношенні не абстрактний теоретик, а реаліст, який прагне ефективної реформи. Реформа, отже, залежатиме від висліду боротьби між цими двома силами, точніше, від трьох факторів:

1. Чи економічні та політичні реформи прийдуть одночасно та до якої міри вдасться підважити силу централізованих монополій влади.

2. Змін у партійному апараті, за якими треба уважно слідкувати. Підкреслювано, що, наприклад, Лигачов відрізняється від Горбачова своїм стриманим ставленням до економічних реформ.

3. Міжнародної ситуації. Наприклад, після з'їзду можна зауважити збільшення капіталовкладень у воєнний сектор. Конкуренція із США, науково-технічна революція, та вимоги воєнно-індустріального комплексу до цього постійно спонукують. Однак ці тенденції своєю чергою сильно обмежують дії політичного правління.

Висновок, отже, такий: хоч без реформи не обійдеться, вона проходитиме дуже повільними темпами («зигзагувато») і одночасно зі шкодою для розвитку країни. Зовнішня політика, отже, й надалі характеризуватиметься «державним» шовінізмом, а внутрішня — «російським».

Хоча Горбачов не теоретик, деякі його теоретичні заложення треба уважно розглядати. Сам факт, що сповільнено темпа будування комуністичного суспільства і говориться лише про соціалізм у стадії розвитку, можна вважати продовженням відступу назад, який почався з упадком Хрущова і продовжувався за Брежнєва, Андропова і Черненка. Такий процес може мати позитивний вплив теж на реформи в Східній Європі. Введення справжніх реформ

може позитивно вплинути й на китайсько-радянські взаємини.

Урумчі

Урумчі — це місто контрастів. Будучи столицею автономного Уйгурського району, воно здебільшого заселене китайцями. Присутність уйгурів, однак, очевидна на кожному кроці. Всі написи двомовні. Архітектура державних будинків виразно середньоазійська. Існує дві опери — одна для уйгурів, друга для національності «ган», як тут називають китайців. Університет теж двомовний з двома бібліотеками. Навіть одежею відрізняються від себе обидві національності: уйгури носять кібітки, не їдять свинини, ну й моляться в мечетях.

Крім своїх двох з половиною мільйона населення і безчисленних фабрик, комини яких безупинно занечищують повітря, Урумчі нагадує велике село. При вулицях горять маленькі вогнища, на яких приготовляють всілякі місцеві ласощі, здебільшого баранину на різний лад. Багато базарів, де продавці голосно захвалюють різнорідні вироби і товари. Іноді отари овець заливають головні вулиці міста, завжди ведені козою і двома-трьома чабанами. Якось навіть і я знайшовся в гущі блеючих овець і мусив простояти декілька хвилин, поки отара не подалась далі.

І ось у цьому місті на краю світу, що може похвалитися теж і добрим пивом (вода Богда Шаньських гір дуже смачна), довелося мені стрінутись з українським питанням. Це сталося принагідно, коли я відвідував Національний музей. На стіні, де зображено типи тринадцяти національностей Сінкіянгу, я зауважив портрет слов'янки в українській таки вишиваній сорочці. На моє запитання, хто це, мені відповіли, що дівчина ця репрезентує «російську національність» з місцевості Ілі. В сусідній кімнаті, де експоновано вироби народного мистецтва цієї ж національності, ні однісінького типового російського артифакту. Всюди, де глянеш, українські чарівні вишивки: полтавські рушники, київські чоловічі і жіночі сорочки, декілька прекрасних плахт. Мій терпець таки урвався і я зажадав вияснення. Головний завідувач музею нічогісінько про українців не знав. Усі експонати були для нього витвором російського народу. Я пояснив йому, в чому справа. Ані за стилем, ані за взором, ані за красками ці вишивки не можна вважати російськими. Коли це робиться, то з великою кривдою як для української, так і для російської культури, а вже напевне найбільше

для відвідувачів музею, яким подається неправдиву інформацію. Пообіцяв справити цей недогляд після докладного розслідування. До цієї теми я повертався ще декілька разів у розмовах з членами Сінкіянґської Академії Суспільних Наук, гостем якої я був. Обіцяли доглянути. Побачимо чи додержаться слова.

Емігранти

Це лиш залишки з колишньої великої і багатонаціональної еміграції в Китаї. В самому Харбіні було їх колись близько 120 тисяч. Самих православних церков тут було 22, а найбільший собор на всю Азію спалено нещодавно під час «Великої Культурної Революції». Другий же, так званий «Татарський», — сьогодні склад усякої макулатури. Єдина діюча православна парафія в Китаї — це церква «Святої Покрови», побудована українськими емігрантами. Відновлена і відбудована, різниться вона від других церков своїм архітектурним стилем. Це так назовні. А внутрі накопичено всілякої всячини з усіх усюдів так, що про жодний стиль говорити й неможливо. Замальовано запрестольний образ Богоматері, який мені вдалося оглядати ще 1984 р., стерто напис в церковнослов'янській мові «Под Твою Милость Прибігаєм Богородице Діво», що красувався над вівтарем, поставлено іконостас, що його врятовано з якоїсь руїни, але який тут цілком не підходить, розвішано на стінах образи, нібито ікони. Тільки тетрапод та декілька панікадил до певної міри гармонізуються зі структурою храму.

Священик — китаєць, Богослужіння відбуваються церковнослов'янською мовою з російською вимовою, на крилосі — дяк-росіянин, а йому помагає двоє людей. У притворі дві жінки продають свічки. Ось і вся громада. Щоправда, в місті живе ще кількандцять старих емігрантів, але вони вже немічні і до церкви їм вже важко добратися. Серед них є декілька українців: А. Е. Шандор, який твердить, що без нього церкви не відкрили б, якась Давиденко, колишня викладачка в університеті, якої мені не вдалося зустріти, Анна Степанівна Старчеус, що доживає віку в Старечому домі для чужинців, та Серафина (Дудоренко-Лясковська) Фуллер. Її офіційно вважають «американкою», але вона родилась в Китаї і ніколи поза його межами не була. Говорить добре англійською мовою і розуміє українську. Їй вже понад вісімдесят років, а дочці її (Марджорі Фуллер) — близько понад шістдесят.

Решта вже на кладовищі, але й там усіх відшукати

неможливо. Ще як були похоронені на цвинтарі біля церкви, то й пам'ятники відчитати можна було. Потім перенесли всіх за місто, бо почали споруджувати нові будівлі. Перенесли й пам'ятники, але невідомо де хто похований. Ось декілька українських прізвищ: Олександра Королюк, Олександра Абакуменко, Анися Петроченко, Іван і Віра Дружинські, Євгенія Березовська, Семен Трофимович Дудко, Євген Фалевич, Ольга Максименко, Максим, Степан та Іван Ситий, а далі Верховський, Микульський, Кравецький, Могила, Чоботар, Раснюк та Іван і Марія Старчеуси — мабуть рідня Анни, що доживає віку в старечому домі.

Не бракує й поляків, але вони лежать укупі та ще й під написами рідною мовою. Marjan та Maria Stokolski, Pelageja Kowalik, Napoleon Skipulski, A. Fabisiak, Stefanija Kolosowicz, та Anton Jakubowski. Навіть якийсь південний слов'янин Правопудович теж тут похований.

Проте найбільше тут росіян. Стоїть навіть пам'ятник на гробі жертв російсько-японської війни з написом: «здесь покоится прах русских воинов погибших во время русско-японской войны 1904-1905 годов». Але чи насправді вони тут похоронені? Пам'ятник цей, здається, теж перенесено тут з іншого місця.

В цілому, кладовище — це одна велика руїна, покрита буряном і картоплею. В одній його частині декілька могил з хрестами, але з написами в китайській мові. Це, мабуть, православні китайці. За декілька років і сліду по ньому не залишиться, а місце, згідно із законом часу, напевне перетвориться в родюче поле.

Через дорогу — єврейське кладовище. Воно менше, проте більш упорядковане. Пам'ятники тут великі і розташовані близько один побіч одного так, що заорати його буде важче. Але й тут це лиш питання часу. В Харбіні доживає віку єдина єврейка, але де її похоронять, один Господь знає.

Залишилася ще згадка про емігрантів в державному архіві, але туди попасти важко. Музей, у якому зберігається архів, розташований якраз напроти одного з трьох харбінських пам'ятників, які возвеличують визволення Манджурії військами СРСР. Щоправда, про це «визволення» говорять з гіркотою, бо крім зненавиджених японців вивезено теж чимало фабрик та всякого індустріального майна. «Визволено» тоді теж і всі архіви, які стосувалися еміграції в Харбіні. Чудом залишилися деякі матеріали, проте сьогодні до них доступ обмежений.

З українських видань того часу в архіві зберігаються: «Вісти українського клуба» (1917); «Вимоги життя» (1921);

«Листи з далекого сходу» (1932); «Маньджурський вістник» (1932-35); «Українське життя» (1925); «Українське слово» (1932); «Харбінський вісник» (1924) та деякі інші публікації. Не знаю скільки із цих видань знаходяться в бібліотеках Заходу. Можливо, українські книгозбірні посідають усі ці періодичні видання. Але якщо ні, то варто і корисно придбати копії цих газет і журналів. Бо, далебі, чи без них зможемо відтворити життя наших братів на Далекому Сході.

Китай і Україна

Майже кожному звісно, що на нашій планеті Китай — це країна з найчисленнішим населенням. Кількість китайців оцінюють на понад один мільярд людей. Багато з них розпорошені по інших країнах світу, а велика кількість їх поселилась на північноамериканському континенті. Це означає, що майже кожний п'ятий громадянин земної кулі — китаєць.

Китай — це багатонаціональна країна. Крім національності «Ган», що становить близько 96 відсотків населення, в Китаї живе ще 54 інші національності. Їхнє число, однак, не перевищує 50 мільйонів людей. Китайський прапор символізує багатонаціональний склад населення. У верхньому лівому куті велика зірка означає національність «Ган». Її оточує чотири менші зірки, що символізують головні автономні території, які входять у склад Китайської Народної Республіки, а саме: Сінкіянґ, Внутрішню Монголію, Манджурію і Тибет. На Заході жителів Китаю звичайно звуть китайцями. Китайці, натомість, мають два відмінні означення для своїх мешканців. «Чонґво рен», що означає громадянин Китаю, та «Ганзи рен», що окреслює приналежність до домінуючої національності «Ган», себто до «китайців».

Хоча не-ганські національності чисельно слабкі, проте вони дуже важливі з політичної точки зору. По-перше, вони заселяють стратегічні прикордонні території країни. Наприклад, близько 9/10 державних кордонів пробігають територіями, заселеними не-ганцями. Вони також заселюють близько 60 відсотків китайської території. В додатку, ці національності пов'язані етнічно або релігійно з подібними групами поза кордонами Китаю. Все це спричиняється до великої чутливості серед китайців, коли йдеться про вивчання національних відносин як удома, так і в других країнах світу.

Початки китайської мови сягають глибокої давнини. Це стосується теж і писаної мови, яка існувала ще довго

до об'єднання китайських територій імператором Чін в 221 р. до Христа. (Наприклад, «Весняні і осінні річники» — це історія царства Лю, написана в 722 р. до Христа). Серед різних діалектів, з огляду на політичний вплив північних племен, вирізнився діалект «Ґвангва» або мандаринський, який і досі відограє панівну роль. Однак прив'язаність різних діалектичних звучань до однієї писаної мови — це один з унікальних аспектів китайської культури, яка тим способом дозволяє на дальше існування діалектичних різновидів мови. Іншими словами, lingua franca — це письмова а не розмовна форма мови. І тому не повинно дивувати, що каліграфія в Китаї вважається однією з найважливіших галузей мистецтва.

Внесок китайців в скарбницю культури людства величезний. Від медицини, астрономії, філософії до паперових грошей і стрільного пороху, який наші предки звали «грецьким вогнем», — все це прийшло на Захід з «Середнього царства» (з центру культурного світу), бо саме таким царством, і не без причин, вважали свою країну китайські імператори.

Майже неможливо відтворити початки і розвиток українсько-китайських взаємин, які до наших часів були радше спорадичні. Наприкінці XVII ст. вони були частиною російсько-китайських стосунків (наприклад, українські монахи були частиною російської православної місії до Китаю). Їздили до Китаю теж і вчені, як М. Бантиш-Каменський, Ю. Тимківський та лікар Войцехівський. Останньому китайці спорудили пам'ятник (в 1829 р.) з вдячності за його працю в поборюванні епідемій. Більшість українців у Китаї до кінця XIX ст. — це члени всіляких інституцій Російської Імперії. Велике число українців осіло в Китаї, коли побудовано Китайську Східну Залізничну Дорогу. Українські колонії засновувались вздовж цієї залізниці, зокрема в Харбіні, який став українським центром на всю північну Манджурію. Менші українські громади постали в Мукдені (сьогодні Шеньянь), в Дарієн, Кірін, і навіть в Шанхаї.

В 1917 р. в Манджурії проживало понад 20 тисяч українських родин. Це був високопатріотичний і національно свідомий елемент. Вони не тільки були добре зорганізовані, а й пильно слідкували за розвитком подій в Україні та навіть наприкінці 1917 р. послали військовий відділ, під командою П. Твердовського, який наприкінці 1918 р. повернувся в Харбін як український консул.

В Харбіні існувала українська гімназія, українська православна парафія, народний дім, «Просвіта», виходили

українські періодичні видання і навіть була радіопередача українською мовою. З захопленням Манджурії радянськими військами в 1945 р. покладено край українській присутності в цій місцевості. З інших місцевостей (Шанхай, Тіенцин, Цингдао, Ганков) українці виїхали до 1949 р. Сьогодні в Харбіні проживає щонайбільше декілька українців-пенсіонерів.

В Україні китайців завжди було багато менше. Після 1917 р. проживало там понад 1 000 китайців і для них видавалась в 1926 р. газета «Гвангун бао». Між 1949 і 1957 рр. велике число китайських студентів навчалось у вищих учбових закладах України. Але після розриву радянсько-китайських взаємин такі контакти повністю перервано. Останнім часом декілька китайських делегацій, відвідуючи СРСР, загостили теж і до Києва.

У сфері наукових досліджень ситуація теж незадовільна. У 1920-их рр. систематичним вивченням Китаю займалася Всеукраїнська Спілка Орієнтальних Студій (All-Ukrainian Association of Oriental Studies), яка проіснувала всього 4 роки (1926-30). В 1930 р. її ліквідовано і наукові дослідження Китаю в Україні занепали. Їх відновлено аж після 1949 р., коли-то комуністи здобули владу в Китаї. В 1950-их рр. в Україні навчалось понад 400 китайських студентів. Також у 1957 р. відкрито в Києві середню школу, в якій навчали китайську мову. В 1958 р. спеціалізацію в китайській мові дозволено на Львівському університеті.

Починаючи 1949 роком велика кількість українських інженерів, письменників, науковців і артистів побували в Китаї. Наладнано обмін театральними і музичними ансамблями, мистецькими виставками, книжками тощо. В 1958 р. встановлено Українсько-Китайське Товариство Дружби, як відділення всесоюзного товариства. Але вже в 1960 р. всі контакти між Україною і Китаєм заборонено.

Проте навіть після заборони зацікавлення Україною не припинилося. В 1972 р. пекінське видавництво «Шанґву» видало китайський переклад книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, а в 1974 р. у видавництві «Сан Ліян» з'явився переклад книжки П. Ю. Шелеста «Україно наша радянська». Від часу так званої «Великої культурної революції» багато дечого змінилося на краще. Колектив Інституту лінгвістики Гейлюндзянського університету склав «Українсько-китайський словник» (близько 30 тисяч слів). Крім цього у словнику вміщено скорочену граматику української мови. Робляться заходи опрацювати теж і «Китайсько-український словник», очевидно за допомогою

україністів. В цій праці величезне признання належить Канадському Інститутові Українських Студій в Едмонтоні, зокрема його довголітньому, бувшому голові Др. Манолієві Лупулу, а також окремим громадянам за частинну фінансову допомогу. Керівництву Гайлюндзянського університету, особливо колишньому ректорові Лю Ґан-у, належить не менша подяка. За його дозволом і під керівництвом проф. Ченґ Шупу над китайсько-українським словником працювало 13 науковців на протязі майже повних двох років.

Надзвичайно важливою подією треба вважати створення в 1986 р. Секції Українських Студій при Відділі Чужоземних Мов у Вуганському університеті. Ця секція складається з п'ятьох науковців під керівництвом доцента Ге Жунчан-а (Рунган-а). Їхнім завданням є досліджувати історію культури і освіти України. Нашим завданням є якнайбільше допомогти китайським україністам в їхніх дослідженнях і одночасно мати позитивний вплив на формування і ріст українознавчих студій в Китаї.

А зробити в цій царині треба дуже багато. Китайське українознавство ще в пелюшках. Наприклад, дуже авторитетне тритомне довідкове видання «Ци Гай» вміщує всього 30 коротких згадок про Україну. З цього числа 16 — це географічні назви, 3 стосуються історичних постатей, а решта — це короткі статті про Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українку, М. Коцюбинського та інших письменників. Всі ці інформації в додатку взято з російських джерел.

Найкраще стоїть справа в галузі літератури. Вже в 1921 р. з'явилася перша біографія Шевченка та переклад з німецької мови статті «Короткий нарис української літератури» Карпелєса, зроблений Шен Енбін-ом (Мао Дунь-ом). Займалися українською літературою і Танґ Сін (Лу Сінь), Янь Цю, Сунь Вей, Тянь Лань, Цао Мін, Чжан Фань, Цао Цзінхуа, Джань Тесюань, Ма Цзяцюнь, Менґ Гай, Жен Женьженґ, Сяо Сань, Го Можо і Ґе Баоцюань. Цей останній після кількалітньої клопотливої праці видав у 1983 р. «Кобзар» Шевченка. Українською літературою займаються в Китаї і досі. Наприклад, у 1985 р. з'явилося аж три окремі переклади «Повії» Панаса Мирного. Один із них, зроблений Лі Мінгєн-ом з Гейлюндзянського університету, вийшов тиражем 60 тисяч примірників. На Китай це відносно низький тираж, але, можна припускати, що з плином часу тиражні будуть більшати, хоч би задля того, що українська література своїм селянським корінням приваблює китайців, які й досі живуть традиційним життям. Згаданий уже видатний перекладач Шевченка професор Ґе Боацюань

працює тепер над томом «Українська лірика», який вміщатиме вибрані твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки. Якраз читає він збірку українських дум, що з'явилася у видавництві Канадського Інституту Українських Студій, і захоплюється їх поетичним чаром.

Тривожить, однак факт, що переклади українських творів робляться з російської мови і часто включають передове і заключне слово російського перекладача, який пояснює творчість, наприклад, Панаса Мирного зі своєї перспективи, яка не завжди об'єктивно розглядає українське питання. Іншими словами, відчувається істотний брак прямого доступу до джерел української літератури і культури, власне, через відсутність відповідних словників та інших допоміжних підручників для перекладачів. «Українсько-китайський словник», який уже у видавництві та чекає друку, треба сподіватися, до певної міри заповнить цю прогалину. Мабуть тому на його появу ждуть у Китаї з великою нетерпеливістю.

Суспільно-політичними питаннями України китайці щойно тепер починають цікавитися. Інститут Вивчення Національностей, де працює Професор Руан Сігу, та Інститут Радянських і Східноєвропейських Студій при Китайській Академії Суспільних Наук у Пекіні, а також Асоціація Радянських і Східноєвропейських Студій та деякі інститути Суспільних Академій різних китайських провінцій планують займатися теж і українським питанням.

Яке наше завдання? По-перше, процеси, які проходять в Китаї повинні бути в центрі нашої уваги. Це означає, що контакти, які досі зроблено, треба втримувати на відповідному рівні та їх далі розширювати і розбудовувати.

По-друге, ми повинні зацікавити молодих українських науковців або навіть кандидатів науки китайськими проблемами, вказувати їм на потребу українсько-китайських взаємин, запевняти їх, що спеціалізація в цій галузі це не жертвування своєю кар'єрою, а, навпаки, запевнення собі кращого місця в академічних, культурних і політичних колах Канади та інших країн Заходу.

По-третє, ми повинні брати участь у розбудові як академічних, так і особистих зв'язків з китайськими людьми науки. Часом незначні, але щирі відносини з окремими людьми дають величезні результати.

По-четверте, ми повинні зробити доступними китайським науковцям, які цікавляться українськими справами, праці українських науковців, які живуть у різних країнах

Заходу і займаються різними аспектами життя українського народу. У нас є декілька добрих видань, що подають правдиву інформацію про Україну. Їх треба поширити серед китайського наукового світу.

Китай — це країна великого майбутнього. Від нас, українців, залежатиме до якої міри та наскільки це майбутнє служитиме теж і життєвим інтересам нашої батьківщини. Не прогайнуймо, отже, цієї великої нагоди послужити її інтересам.

ПРЕМІЇ ФУНДАЦІЇ ім. О. і Т. АНТОНОВИЧІВ ЗА 1986 РІК

За рекомендацією журі літературних і наукових премій Фундації імені Омеляна і Тетяни Антоновичів, у складі: Ярослав Пеленський (голова), Богдан Рубчак, Іван Фізер і Роман Шпорлюк, премію у галузі літератури за 1986 р. засвоєно Наталі Лівицькій-Холодній за її збірку поезій «Старі і нові поезії» (Нью-Йорк: Союз Українок Америки, 1986, 238 стор.) та премію у галузі науки за 1986 р. присуджено Богданові Кравченку за його працю «Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine» (Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у двадцятому сторіччі) (Лондон: МакМіллен і Ст. Ентоніс коледж у Оксфорді, 1985, 333 стор.).

Урочисте вручення премій (кожна по 5 000 ам. дол.) відбулося 11 квітня 1987 р. в Українському Інституті Америки, в Нью-Йорку. На цій же урочистій зустрічі слово про творчість Наталі Лівицької-Холодної виголосив Іван Фізер, а про працю Богдана Кравченка — Ярослав Пеленський. Лауреати премій, Наталя Лівицька-Холодна і Богдан Кравченко, говорили про себе і свою творчість.

Редакція

«СТАРІ І НОВІ ПОЕЗІЇ» НАТАЛІ ЛІВИЦЬКОЇ-ХОЛОДНОЇ

Іван Фізер

Поки я почав писати це коротке laudatio, переді мною стояло таке запитання: Що очікуватиме від мене аудиторія, яка збереться на цей святковий вечір? Чи лише з'ясування

Іван Фізер — літературознавець, професор Ратгерського університету (Нью-Брансвік). — *Ред.*

причин, чому журі нагородило Наталю Лівицьку-Холодну, а не когось іншого, чи об'єктивної рецензії на її книгу «Старі і нові поезії» з підкресленням їхніх естетичних вартостей, чи, вкінці, огляд поетичної творчості лауреатки? Щоб задовольнити усі ці сподівання, потрібно б довшого часу, ніж програма сьогоднішнього вечора нам відводить. І тому я говоритиму лише про ті аспекти «Старих і нових поезій», про які не говорили інші рецензенти: тут присутній Богдан Рубчак у своєму есе «Серце надвоє роздерте», Юрій Шевельов у статті «Без назви/Sans titre/Ohne Titel/Untitled» та Іван Коровицький у збірнику «Слово».

Пригадаймо, що Рубчак говорив про технічну майстерність поетеси, про тематичні мотиви, про вплив французьких і українських поетів на творчість Наталі Лівицької-Холодної, про перегук її поезії з поезією попередніх періодів; Шевельов, обмежившись до поезії від 1944 р., розглянув її всезростаюче дозрівання через призму подібного процесу у Рільке і Ґете і підсумував його двома тематичними обрамуваннями — темою Філемона і Бавкіди та біблійною притчею про Іову, себто темами безперебійної гармонії та нез'ясованого страждання, в межах яких Наталя Лівицька-Холодна творила власний поетичний світ; Коровицький говорив про співвідношення її життєвого контексту та її поезії. Виходило б, що про все уже сказано. Однак так воно не є, бо коли б критика остаточно розкрила і з'ясувала поетичний текст, то тим самим вона вичерпала б його естетичну потужність. На відміну від суто реферативних текстів поетичний текст є або полісемічним (багатозначним), або семантично закритим, а тим самим загадковим. І тому, ні один із названих рецензентів не настоює на остаточному розшифруванні поезії Наталі Лівицької-Холодної. Шевельов закінчує свою статтю так:

> Гаразд, але якийсь чортик підсуває до неї все таки a little twist, який стає неуникненним, як тільки пробуємо точніше визначити координати цього стилю. Так і кортить додати, що стиль цей не сходить на суму засобів, і має в собі щось, що стоїть поза тими засобами, щось, без чого власне нема поезії, як без води нема хмарин, а їхня форма непередбачена... людським розумом — як і сама поява чи не поява тих хмар. Як назвати цей залишок чи цю надвишку, що стоїть поза і понад сумою засобів, не знаю.

Фройд назвав цю надвишку плюсом, а більше ніж два століття тому французькі неокласики — «je ne sais quoi». Це й дає мені сміливість говорити про *моє* сприймання і

мос розуміння цього плюса чи мого «je ne sais quoi».

Не говоритиму, отже, про технічну майстерність, про впливи, про поетику, а в дещо іншому плані ніж Шевельов говоритиму про метафізичний підтекст поезії Наталі Лівицької-Холодної. Під цим терміном маю на увазі не так позачасову і позаемпіричну дійсність академічної філософії, як сутність тієї дійсності чи того світу, який створила Наталя Лівицька-Холодна.

І так, звернімо увагу на один маркантний факт. У «старих» поезіях Наталі Лівицької-Холодної поетичне інструментування вірша є домінантним. Я б навіть сказав, що у її «старих» поезіях естетика передує метафізиці, а у «нових» навпаки. Чому це так, можна б роздумувати із декількох перспектив, от хоч би із перспективи екзистенціальної циклічності людського існування, чи з перспективи, за Шевельовим, всезростаючого засвоєння, а тим самим автоматизації поетичних засобів мистецького слова. Але як би там не було, вірші Наталі Лівицької-Холодної засвідчують це прогресуюче переміщення естетики і метафізики. Цю домінантність естетики у її «старих» віршах підкреслює і Рубчак, і Шевельов. Рубчак пише:

> В новіших віршах Лівицької-Холодної поетична майстерність своєрідно сама себе заперечує, приховує своє справилля, щоб у єднанні з цим запереченням стати ще цікавішою, ще живішою, ніж вона була в ранній творчості. Там бо засоби виявилися іноді трохи напористо, гордовито кидалися в очі.

Як засвідчений цей, я б назвав, антитетичний паралелізм поетики чи естетики та метафізики у «старих» і «нових» віршах поетеси? У «Вогні і попелі», збірці із 1934 р., предметом її поетичної уваги є в основному її власне емпіричне Я, з усіма його субтильними якостями і недоліками, подіями і пригодами. Ця зосередженість «трохи розбещеної і трохи легковажної панночки» (Шевельов) на власному Я передається різними, хоч і на яву традиційними версифікаційними засобами. Новаторськими є тут хіба свіжі метафоричні комбінації та сміливі ритмічні співставлення. Ця нібито альбомна і до деталей підконтрольна і контролююча поетика є виявом — мистецької та естетичної одержимості Наталі Лівицької-Холодної. Вона, як здається мені, є її творчою наснагою. Ця одержимість, чи, як сама Наталя Лівицька-Холодна її називає, ця «рука надхнена», що «прокладає мережки слів», і є, власне, її мистецькою метою. Інакше кажучи, у «старих» поезіях Наталя Лівицька-

Холодна зосереджує свою увагу на поезії через поезію.

А все ж таки у віршах цього періоду наявне своєрідне і самоспостереження і світосприймання. Немає, наприклад, у цих віршах посилань на людське довкілля, на події дня, на колективну долю чи недолю. Все в них зредуковано до суб'єктивного, інтимного пережиття. Навіть отой анонімний Ти, який спричинює і радість, і неспокій, є більш приводом до її естетичного самоствердження, ніж справжнім партнером її амурної гри. Звичайно, можна б сказати, що це конвенціональна вимога любовної лірики. Я натомість думаю, що йдеться тут про щось більше ніж вимоги поетичного канону. Наталя Лівицька-Холодна у цьому циклі віршів порядком розщеплення свого Я на те, що воно переживає і на те, що воно знає, що воно переживає, шукає, а згодом і знаходить свою власну сутність, через яку в «нових» поезіях вона прокладатиме шлях до світу поза собою, а згодом до вселюдського світу. Зараз цей світ або відсутній, або узалежнений від єдино певної дійсності її поетичного Я.

Три роки пізніше у діапазоні її поетичного світосприймання стоїть уже не лише її Я, а й закарбована в її пам'яті трагічно-прекрасна Україна — Mal du Pays та безпосередній, хоч і чужий, західний світ. Поміж ними — повна дихотомія.

А мені по чужих світах,
Під накази нової Европи
Сниться все, що у Неї там
Закривавились тяжко стопи.

Дещо притуплює болючий ефект цієї дихотомії перебування на Закарпатті та Волині, що, як pars pro toto у поетичному тексті, викликає почуття цілості України.

Очі знов зайнялись від щастя:
в ніч таку бути на цій землі!
Хочеться їй до грудей припасти,
Серце скупати в рідним теплі.

Але це щастя миттєве і ілюзорне, бо воно не розв'язує дихотомії України і чужого світу. Воно швидко перетворюється у гнів та поетичне мариво перемоги.

Серед задуху й бруду торжища,
у мертвоті безплідних пустинь,
як шукати Тебе найвища,
найсвятіща з усіх святинь?

Як знайти Тебе, Україно,
серед злоби й нікчемної гри?
В темний морок кличів і теорій,
через мертвий намул зайвих слів
треба йти в самоті прозорій
і, як шпаду, гострити гнів.

1930 рр. у поетичному житті Наталі Лівицької-Холодної відкриваються (вибачте за технічний термін) феноменологічною редукцією світу до її творчого Я, а закриваються болісним почуттям самоти серед нею створеного і нею відкритого світу.

Вірші у наступних недрукованих збірках «На грані», «Перекотиполе» та «Остання дія» Шевельов умовно поєднав п'ятьма тематичними комплексами (гармонійності світу й гармонійності розщеплення особи, Філемона й Бавкіди, Іова, України і ангела смерті). Я, однак, далі говоритиму з перспективи мотиву мотивів, себто з погляду взаємовідношення поета і світу. Я щойно твердив, що збірка «Сім літер» з кінця 1930-их рр. заговорила про «прозору самоту». З того часу, аж до написання «Останньої дії» у різних мовних варіантах, самотність помітно супроводить майже усю творчість Наталі Лівицької-Холодної.

Десь зводять арки, б'ють в літаври,
А я в самотності своїй
Тчу павутиння золотаве
Завдань щоденних, дум і мрій.

І ще:

О Україно! Вічний міте
в серцях мандрівних злидарів!
Про що ж іще тут можна снити
у млах самотніх вечорів?

У цій всеосяжній самотності

Слова не грають,
як колись,
ямбами в рядки і строфи.
Слова тепер не зграї птиць,
Слова — згустки крови.

Поезія тепер не творить візію власного світу, а лише скупими штрихами занотовує гидку і монотонну повсякденність.

Машини... машини... Стукіт, грюкіт, виття!..
А над ними пил золотим серпанком.
Руки твої — не твої — затям!
Вони роблять так до вечора... від ранку.

У цій статичній констеляції Я і не-Я немає більше динаміки, яка породжувала б нові явища або принаймні створювала б свіжі взаємовідношення поміж цими двома полюсами людського існування. Вони відокремлені, ізольовані. Світ собі, а «самотність душі поета» — собі. «Гармонійного розчинення» Я у не-Я чи, навпаки, не-Я у Я немає (Шевельов) і не може бути. Залишається лише реєстрування буднів і... роздуми над тойбічним, вічним. І так, з одного боку:

На печі шкварить у ринці масло,
стіл неприбраний, бите скло...
Десь далеко — його Переяслав,
Під Шевченком — моє село.
«Ти вікно відчинив? Навіщо?» —
«Ось метелик. Хай залетить.
Бач, скрадається ближче й ближче.
Він маленький і сірий як ти».
«Адже й він з ню-йорського бруку!» —
Стук вікна і мовчанки мить.
Чую усміх, тепло і руку:
«Ти б навчилась рибу ловить!»

А з другого боку:

Вікна моєї в'язниці
промінь пестить крилом...
Господи,
розясни ці
дні останні теплом.
Покажи своє обличчя,
руку подай,
холодом і ніччю
розпачу не загортай!
Господи!

Реєстрування того ж самого чи спорідненого пейсажу і тих самих буднів сповнене глибоким песимізмом і меланхолією. Єдиний вихід із гнітючої конфронтації з «безпросвітніми буднями» є сон — уява. Тільки у відірваності від реального світу поетеса знаходить душевний спокій і розраду.

Снилось мені:
не засміченими,
не нью-йорськими нетрями йшла,
а стелився мені заквітчаний,
не затоптаний шлях.

Поетичні роздуми зосереджені на двох кардинальних загадках: на існуванні трансцендентальної дійсності та кінця людського життя. Ці роздуми не абстрактні, а болісно конкретні, образні та персональні. Перша загадка виявлена суперечливою серією образів, які або конвенціонально стверджують наявність такої дійсності, або кидають виклик існуючим конвенціональностям, внаслідок чого вірш або уподібнюється молитві, або стає запитанням без відповіді.

Бо Ти — без відповіді, Ти —
лише Питання.
Ти розум без Душі, Ти не Причина й
не Мета.
І не збагне Тебе й молитва грішника остання
на стулених навік
устах.

Таке коливання між вірою і сумнівом звільняють цей цикл поезії Наталі Лівицької-Холодної від навмисної депоетизації. Коли б, наприклад, в останньому вірші триптиха «Перед останнім судом» авторка не розпочала речення з «але може...», то весь триптих, один із кращих віршів на тему Апокаліпсису в українській поезії, був би тільки сектанською пропагандою. Співіснування сумніву і віри у поезії Наталі Лівицької-Холодної стає прелюдією до глибоких інтимних роздумів над вічністю.

Друга загадка не менш суперечливо виявлена. Кінець людського існування — це або «янгол смерти», «милосердна мати», «янгол з ясним лицем», що вщерть сповнюють ясністю душу, або суворий, старозавітний Єгова, що відсилає на лоно Авраама, у вічний вогонь, або це «чорний воїн», «чорний привид», з яким людині не по дорозі.

Чорний Привиде, уступись!
Ще не проказано слова,
що буде останнім колись.
.....
.....
.....

Янголе, чорний воїне!
Я не хочу з Тобою йти:
серце вщерть напоєне
прагненням бачити, чути, рости!

«Янгол смерти» в цьому циклі віршів коливається поміж Гайдеґґерівською панацеєю та Сартрівським абсурдом.

І нарешті, щоб розвіяти сумнів у тих із Вас, які вважають таке ставлення до людського існування нормальним для кожної звичайної людини, і щоб переконати усіх Вас, що йдеться тут в першу чергу про поезію, а не лише про опоетизований екзистенціалізм, скажу хоч декілька слів про поетичний синтаксис Наталі Лівицької-Холодної.

З погляду формально-структурного, згідно з яким функцією поетичної мови в першу чергу є скеровувати увагу сприймача на саму себе, поетичний синтаксис Наталі Лівицької-Холодної, який також підкреслено реферативний, міг би видатись недостатньо поетичним. Цей погляд я не вважаю аксіомою. Взагалі я думаю, що в мистецькій творчості аксіоми немає і не може бути, бо вона відбувається у постійно змінному часі і змінних людських умовах. Аксіоми актуальні лише в стосунку до незмінних позачасових явищ. Так, поетичний синтаксис Наталі Лівицької-Холодної чітко реферативний, вільний від семантичної багатозначності, несумісних лексем, навмисне поламаної структури. Шевельов пише, що стиль Наталі Лівицької-Холодної «іде в річищі вичищення новітньої поезії від котурянської бутафорії й чимраз більшого включення до цієї поезії елементів, що вважались в 19 сторіччі й навіть на початку нашого занадто прозаїчними для поезії». Безперечно, цей синтаксис у стосунку до поезії Емми Андієвської — радикально відмінний. Але говорити лише про один із них, як естетично вагомий, не приходиться, бо і один і другий визначують себе per contra. Так, хоч цей синтаксис не співзвучний із сучасним (modern), чи сьогодні уже після сучасним (post-modern), зате він естетично своєрідний і неповторний.

Журі фундації імені Омеляна і Тетяни Антоновичів звернуло увагу на всі ці аспекти поезії Наталі Лівицької-Холодної і ствердило, що вона заслуговує на цьогорічне відзначення і премію.

СЛОВО ЛАУРЕАТА

Наталя Лівицька-Холодна

Євген Маланюк писав мені в одному із своїх листів ще в 1928 р.: «Преса привичний наркоз, без неї я впадаю в апатію».

Але такого контакту письменника з читачем не досить. Щоб здобути загальне признання для творчості письменника, потрібні ще схвалення та апробація якогось вищого авторитетного чинника, яким тепер є Фундація імені Омеляна і Тетяни Антоновичів. Тому Шановним фундаторам належиться подяка не тільки від нагородженого, але й від усього культурного українського світу. Слово членів журі, яке складається з професорів, знавців літератури і науки, дає нагородженому певність та переконання, що його творчість потрібна, що вона є цінним внеском в українську культуру.

Те явище, що така організація, як Союз Українок Америки з Іванною Рожанковською на чолі, не тільки піклується такою справою, як створення престижевого українського музею, але також видає книжки українських поетів, дає запоруку того, що ми «не згинемо на пісках еміґрантського безґрунтов'я», як висловився колись другий мій колега-поет.

Але потрібне щось іще. Потрібна чиясь ініціатива, чиєсь зацікавлення, чиясь дружня допомога в праці над виданням книжки. Цю дружню допомогу дав мені мій молодший колега-поет Богдан Бойчук.

Отримання премії і читання рецензій на мою книжку дало мені нагоду задуматись над моїм життям та над моєю творчістю і вникнути в ті обставини чи в ті впливи, які зробили її такою, а не іншою. Яке зерно і з яких неосяжних та незнаних просторів западає в душу немовлятка і проростає в ній у квітуче дерево? Яке зерно могло запасти в душу дитини, що народилась на хуторі біля містечка Гельм'язова Золотонішського повіту? І хутір той згорів, не залишивши по собі й сліду. А ця пожежа була для мене ніби знаком, що я ніколи не буду мати власного даху над головою.

І все те — і ті хутори, і та Золотоноша, і піщані горби над Дніпром, на одному з яких залишилась могилка мого діда — було колискою мого життя, моєї творчості. Там я

пізнала справжню любов, любов родинну і любов до землі, з якої ми встали. До п'ятьох років життя я не знала іншої мови, крім української. Життя було повне звуків і барв. Звуки — це співи птахів у садках і гаях, співи дівчат на селі і голос батька, який заспівував нас на добраніч. І все те було мовою, яка сама була як спів. Барви — це квіти в садках і полях, це блакить неба, це Дніпро, часом ясний, а часом сердитий і темний.

Отже, моє дитинство було дуже ідилічне. Часом переривалось тільки прикрими подіями в зв'язку з переслідуванням моїх батьків царською поліцією за революційну діяльність. Але загалом це було сонце і блакить.

Після багатьох років, після всіх трагедій (і загальнонаціональних, і персональних) життя надалі складається із звуків і барв. Тільки вони здисциплінувались, оформились. Звуки уклались у форми музичних творів, які можна слухати і в чотирьох стінах. Моя дочка Іда Холодна-Харина своєю грою на фортепіано впровадила мене у велич Бетховена, в струнність Моцарта і Баха, в глибинну тугу Шопена, у пристрасність Ліста, а вже в старечі роки я почала прислухатись до Ваґнера і до Ріхарда Штрауса. А мій чоловік Петро Холодний наділив мене подивом до образотворчого мистецтва.

Мене часто запитують, особливо останнього часу, до якого літературного напрямку я належу? А хіба я знаю? Я ніколи над цим не задумувалась. Творила так, як мені творилося. Критики і літературознавці створили на еміграції дві групи за признанням одного з них, «як вигідну для історії літератури умовність».

Коли я жила в Чехословаччині жодної літературної групи там не було. Найтісніше я була зв'язана з Євгеном Маланюком і Оксаною Лятуринською. Олег Ольжич і Олена Теліга були ще занадто молоді.

Маланюк, уже тоді відомий поет, редактор таборового журналу «Веселка», часто зустрічався зі мною і в довших розмовах знайомив мене з модерною російською і польською літературою. Він був знайомий з Мариною Цветаєвою. Від нього я почула вперше ім'я Анни Ахматової, коли він на якомусь зібранні чеських і російських письменників представив мене словами: «наша Анна Ахматова».

В Празі були тоді теж Юрій Дараган (незадовго перед своєю смертю), Олекса Стефанович, а в Подебрадах — Мосендз і Чирський. Проте всі вони були зв'язані лише дружніми товариськими стосунками; будь-якої чітко окресленої ідеології у них не було.

Так само дістали назву «Варшавська група» письменники, які наприкінці 1920-их і на початку 1930-их рр. жили і працювали чи студіювали в столиці Польщі. Засновниками цієї групи були Юрій Липа, Євген Маланюк, Левко Чикаленко, Павло Зайцев, Наталя Лівицька-Холодна і Петро Холодний молодший. Безпосереднім поштовхом до заснування такої групи було критичне становище журналу «Літературно-науковий вісник», якому загрожувала ліквідація. З «Вісником» була тісно зв'язана доля його редактора Дмитра Донцова. Це турбувало його співробітників, молодих літераторів.

Липа погрожував в одному із своїх листів до мене: «... нехай не думають большевики і всяка большевизанствуюча дрянь, що нема на них міцного п'ястука». Він був вислав мені також картку з повідомленням про заснування групи «Танк» з підписами Липи, Маланюка, Авеніра Коломийця і Павла Зайцева.

Але несподіваним ударом для нас було негативне ставлення до нашого почину самого Донцова, якого ми хотіли підтримати в його боротьбі з радянофільством у Галичині. Другою несподіванкою був перехід наших наймолодших, Юрія Косача і Авеніра Коломийця, до групи журналу «Нові шляхи», який тоді почав видавати у Львові більшовицький консул. Це останнє допомогло Донцову в його боротьбі супроти нас. «Танк» припинив свою діяльність. У Львові почав виходити «Вісник» за редакцією Дмитра Донцова. Усі ми друкували свої твори в ньому.

Після завалення «Танка» жодної літературної організації у Варшаві не було аж до появи групи «Ми» з видавництвом «Варяг». Донцов далі впливав на молодь та, зрештою, і на нас усіх своїми націоналістичними ідеями. Впливав на нас також і Липа. Наша група зросла. Приєдналась до нас Олена Теліга та протеже Дмитра Донцова Андрій Крижанівський.

В той час ми тривожно спостерігали події, що відбувались в Україні, глибоко їх переживали. Знов з'являється бажання щось робити, протидіяти, сказати своє слово. Оживає думка видавати власний орган.

Але знов починається те саме: впертий опір Дмитра Донцова. Він уживає свій авторитет для того, щоб відтягнути від нас тих, хто вже дав свою згоду, а дехто, як, наприклад, Теліга, навіть свої твори. Маланюк і Мосендз теж відходять.

Проте ми не переставали працювати. Наше гроно збагатилось таким надзвичайно цінним співробітником, як

Борис Ольхівський. Друкували в журналі «Ми» свої твори Святослав Гординський, Богдан Ігор Антонич, Ярослав Дригинич, Іван Чернява, Володимир Ласовський, Антін Чекмановський, Павло Зайцев та інші. Крім того журнал «Ми» знайомив своїх читачів з творами радянських письменників, друкував переклади з польської, французької, італійської та інших мов. Видавництво «Варяг» видавало книжки окремих авторів.

Поволі під час спільної праці скристалізувався наш світогляд, постала наша ідеологія. Початків її треба шукати у вісниківстві, у спільному зусиллі боротися проти Москви усіх кольорів. Спільним також у обох груп був культ сильної державної влади, ми плекали культ Петлюри. Донцов усе починав від себе — бачив у нашій визвольній боротьбі самі тільки негативи. Ми не негували заслуг наших попередників, не ставили їх на суд нашої доби. Їхнє місце і їхні заслуги ми оцінювали залежно від того часу і тих обставин, у яких вони жили і працювали. Петлюра для нас був рівний Хмельницькому і Мазепі. Донцова з його все більшою схильністю до чужих ідеологічних напрямів ми переставали шанувати. Ця пошана зникла цілком, коли після вибуху німецько-радянської війни він не пішов разом із своїми учнями на Україну, а залишився під опікою ворожої влади. Вони кликали його. Вони, вірні своїм переконанням, загинули смертю героїв.

Видавництво «Варяг» і журнал «Ми» проіснували до самої війни. Останнім редактором «Ми» був Борис Ольхівський.

З війною прийшла світова катастрофа, яка занесла нас не тільки за кордони України, але й за межі Європи, геть у заокеанські країни. Тут, в Америці, вичерпавши всі можливості використати своє знання мов для здобуття будь-якої культурної праці, я опинилась на фабриці. Працювала там 17 літ. В цей другий еміграційний період мого життя поволі заникали творчі спалахи. Спершу в буденщині таборового болота, а потім під фабричним пилом і в гуркоті машин. Вірші писались принагідно, занотовувались на клаптиках паперу, на конвертах від прочитаних листів, на торбинках від харчів і не надавалось їм будь-якого особливого значення: чи збережуться вони, чи ні. Яка ж їхня там, властиво, вартість?

Професор Шевельов вважає головною прикметою моєї творчості її щоденниковість. І тільки не є певний, чи це було зроблене навмисне, чи я працювала за якимсь задуманим планом, чи може просто «так вийшло».

Отже, можу запевнити, що жодного задуманого плану не було. Обставини мого життя були такі, що не було коли, не було де і не було як його задумати. Виходить, що воно справді просто «так вийшло». І може й добре, що воно так вийшло.

«СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ І НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ В УКРАЇНІ У XX СТОРІЧЧІ» БОГДАНА КРАВЧЕНКА

Ярослав Пеленський

Згідно з бажанням журі премію Фундації імені Омеляна і Тетяни Антоновичів у галузі науки 1986 р. присвоєно Богданові Кравченку за його працю «Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine» (Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у двадцятому сторіччі) (Лондон: МакМіллен і Ст. Ентоніс коледж в Оксфорді, 1985, 333 стор.).

Як передбачає статут Фундації імені О. і Т. Антоновичів, критерієм для присвоєння премії за наукову працю є збагачення відповідної галузі науки новими фактами у поєднанні з широтою і оригінальністю загальної концепції. Праця Кравченка повністю відповідає цій вимозі. Вона є істотним фактологічним і концепційним внеском в українознавство, зокрема, якщо йдеться про взаємозв'язок між соціальними змінами та національною свідомістю українців у XX ст.

Нещодавно Татяна Заславська заявила на сторінках газети «Правда», що радянська соціологія відстає від польської та угорської, не говорячи про Західну. Мусимо визнати, що українське суспільствознавство (як в Україні, так і в діаспорі) також відзначається неабиякою відсталістю: в дослідженнях, зокрема, таких питань, як свідомість українського суспільства, здебільшого застосовується традиційний підхід, який розглядає такі питання з етнографічного, літературного і загалом культурницького погляду; українська історіографія, та й усе суспільствознавство, недостатньо застосовує сучасну аналітичну та квантитативну мето-

дологію (яка стосується кількісних показників), за що так часто і слушно докоряв нам професор Джон Армстронґ (винятком є лише поодинокі праці, що стосуються політичної історії: книжка Юрія Бориса «The Sovietization of Ukraine, 1917-1923» [Радянізація України, 1917-1923], перше видання 1960 р., друге — розширене і доповнене — вийшло у Канадському Інституті Українських Студій 1980 р.; книжка Ярослава Білінського «The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II» [Друга Радянська Республіка: Україна після Другої світової війни], 1964; деякі праці покійного Бориса Левицького). Книжка Богдана Кравченка вирізняється, власне, успішним застосуванням аналітичної та квантитативної методології в дослідженні обраної теми.

Книжка охоплює період з кінця XIX ст. до 1972 р., себто до часу падіння першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста та його групи. Основні джерела праці — переписи населення українських земель: 1897, 1926, 1939, 1959, 1970 рр., доповнені майже усіми доступними статистичними матеріалами, опублікованими в Радянському Союзі. Щоправда, автор не розглянув Галичини, Закарпаття і Буковини, хоча існують важливі матеріали переписів населення цих земель та цінна література про них. Щобільше, розвиток національної свідомості галицьких українців мав неабиякий вплив на формування новітнього українського народу, зокрема, його державницьких стремлінь. Навіть якщо у нашому підході до українського питання ми користуємося не так званою малоукраїнською концепцією (яку, до речі, визнає Александр Солженіцин), основаною на існуванні п'ятьох українських історичних земель-провінцій, себто Галичини, Волині, Київщини, Карпатської України і Буковини, а концепцією всеукраїнською, то й тоді виключення Галичини, Карпатської України і Буковини має істотний вплив на остаточну оцінку української національної свідомості.

У чому полягає оригінальність книжки Богдана Кравченка та який її внесок в українознавчу наукову літературу?

1. Вона є чи не першою книжкою в українознавчій науковій літературі, яка наголошує не етнографічно-культурницькі, а суспільно-економічні основи української національної свідомості.

2. Вона є першою книжкою в українознавчій науковій літературі, яка узасаднює і підтверджує теорію еліти/еліт на підставі грунтовного квантитативного аналізу. Автор беззастережно стверджує, що діяльність і поведінка еліт є

вирішальним чинником у формуванні та зміцненні національної свідомості зокрема (див. стор. xviii) і в політичних процесах взагалі, незважаючи на відмінності суспільно-політичних систем. Богдан Кравченко застосовує теорію еліти/еліт до різних періодів української історії XX ст. За допомогою цієї теорії він остаточно розв'язує класичну суперечку між народницько-соціалістичною (не демократичною) та елітарно-консервативною інтерпретацією доби української революції 1917-20 рр. на користь цієї останньої. Наприклад, він переконливо доводить, що певні представники селянства та українізованих частин армії домагались автономії і навіть самостійності з більшою наполегливістю, ніж тодішня народницька і соціалістична еліта. В подібний спосіб автор розглядає також розвиток та поразку останнього українського суспільно-політичного відродження (середина 1950-их — початок 1970-их рр.) як дії українських радянських еліт.

3. Найбільшим досягненням лауреата є застосування квантитативного аналізу до соціальних змін Радянської України 1920-30-их рр., зокрема його майстерне дослідження українізації робітничого класу України. Кравченко переконливо доводить, що переважна більшість робітництва України підтримувала мовну українізацію та українізацію республіки в ширшому значенні. Згідно з його дослідженнями, українське робітництво, ідентифікуючи себе з окресленою територією та інституціями української республіки, виступало на оборону українських державних інтересів (див. стор. 79-85). Така інтерпретація соціальної основи національної свідомості українського робітничого класу та й інших українських суспільних верств є результатом емпіричного підходу, основаного на сучасних аналітичних наукових методах. Таке розуміння національної свідомості в українській політичній теорії заступав, до речі, Вячеслав Липинський та його школа.

4. Богдан Кравченко незаперечно доводить, що навіть найбрутальніший терор та масове винищування українського народу не знищили української національної свідомості. Хоч український народ зазнав у XX ст. величезних втрат (громадянська війна, колективізація, голод, чистки та Друга світова війна коштували йому половини чоловічого та чверті жіночого населення [див. стор. 171], себто в сумі він зазнав більших втрат, ніж світове єврейство під час голокосту), українська національна свідомість не перестала існувати. Навпаки, після сталінської доби прийшло своєрідне, третє в цьому сторіччі, відродження української

національної свідомості — завдяки творчій праці українських еліт та широких мас українського народу. Це відродження знайшло своє суспільно-політичне оформлення у відновленні українського автономізму (див. стор. 177, 228, 245, 248, 258). Такий висновок Кравченка, базований на незаперечному квантитативному аналізі, особливо мене тішить. Коли в середині 1970-их рр. я вперше висунув гіпотезу про відродження контрольованого українського автономізму за часів правління (1963-72 рр.) першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста, серед певних українських діаспорних, а також дисидентських кіл можна було почути голоси незадоволення. На підставі аналізу суспільно-економічних матеріалів Богдан Кравченко не лише в основному підтвердив, але значно розширив хронологічні рамки цієї доби українського автономізму, вбачаючи її початок у середині 1950-их рр. У своїй вдумливій статті «Етно-демографічні тенденції в Україні 1970-их років», видрукуваній у збірнику «Ukraine after Shelest» (Україна після Шелеста) (за його ж редакцією), вживаючи ще не повні дані перепису населення 1979 р., автор дослідив також поразку українського партійного керівництва, інтелігенції та широких мас українського населення, які намагалися провести у цей час другу мовну українізацію.

5. У дослідженні співвідношення суспільної мобілізації та національної свідомості в науці існують дві школи мислення. Перша (до неї належать західні теоретики модернізації, котрі спираються на структурально-функціональну, а також на офіційну радянську суспільну теорію) вважає, що ставлення центру (в цьому випадку Росії) до переферій (себто до України та інших національних республік) спричиняться до зближення їхніх соціальних структур та до економічної рівності. Ці загальні зміни призводять до їхнього ототожнення, стираючи та елімінуючи регіональні, культурні та національні відмінності.

Друга школа мислення набагато менш оптимістична щодо можливості впливу індустріалізації, урбанізації та акультурації на культурно-національне зближення в багатонаціональних державах; це школа так званого внутрішнього колоніалізму (див. стор. 202-209). Один з її чільних представників — Майкол Гехтер, що його працю «Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1836-1966» (Внутрішній колоніалізм: Кельтська периферія у британському національному розвиткові) (1974) Кравченко часто цитує. Згідно з цією школою, поділ праці і функції, політика інвестиції, а також привілейоване трак-

тування панівної політичної національності спричиняють не так зближення і вирівнювання, як упослідження та приниження внутрішніх колоній, у цьому разі України. Внеском праці Богдана Кравченка в українознавство є, власне, застосування перспектив цієї школи для дослідження української проблематики. На підставі багатого матеріалу, який автор дослідив квантитативним методом, тепер можна аргументувати, що не структурально-функіональна модель, а скоріше теорія «внутрішнього колоніалізму» може бути успішно застосована для дослідження взаємин між Росією та Україною.

А тепер декілька слів про Богдана Кравченка як людину та колегу на тлі нашого діаспорного життя. Народився він у 1946 р. і є професором Альбертського університету (Канада) та від 1986 р. — директором Канадського Інституту Українських Студій при цьому ж університеті. У свої студентські роки Богдан Кравченко був одним з провідних громадсько-політичних активістів свого покоління в Канаді. Якщо йдеться про розвиток громадських процесів, українська громада в Канаді вигідно відрізняється від інших громад української діаспори, зокрема, тим, що люди, які проявили себе в науковій та громадській діяльності перебирають керівні адміністративні та громадські функції тоді, коли вони ще в розквіті сил і повні енергії. Скрізь, за винятком Канади, життя інституцій нашої діаспори завмирає внаслідок того, що молода зміна своєчасно не приходить, а здатні на щось представники молодшої генерації поступово відходять.

Богдан Кравченко — чільний представник нового покоління англомовного українознавства, до якого належать також Григорій Грабович, Іван Павло Химка, сестра Софія Сеник (праці яких, безперечно, також заслуговували на премії Фундації імені О. і Т. Антоновичів), Орест Субтельний (лауреат премії Фундації імені О. і Т. Антоновичів за працю «The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century» [Мазепинці: Українське самостійництво в ранньому вісімнадцятому столітті] [1981]), Зенон Когут та інші. Хочу привітати Богдана Кравченка з премією і побажати йому дальших успіхів у його науковій та адміністративній діяльності.

СЛОВО ЛАУРЕАТА

Богдан Кравченко

Насамперед хочу висловити подяку Фундації імені Омеляна і Тетяни Антоновичів за надання мені премії. Це дуже щедра нагорода. Обрання мене членами журі лауреатом цьогорічної премії вважаю великою почестю.

Хочу подякувати також тим особам, які допомогли мені у написанні книжки, зокрема моїй дружині Кім Фрейзер — сміливому критикові. Я також особливо зобов'язаний Івановi Павлові Химці з Альбертського університету та Арчі Браунові з Ст. Антоні коледжу в Оксфорді. Моя покійна мати Антоніна Зінова та мій батько Олександер Кравченко, які персонально пережили значну частину досліджуваної мною доби, були для мене постійним джерелом для перевірки. Обоє вони зростали в Донбасі; їхня національна свідомість приваблювала мене, а одночасно ставила переді мною хвилюючі питання. Якщо в книжці стільки уваги присв'ячено промисловому центрові України, то це тому, що я, так би мовити, народився з цим питанням.

Більшість із нас, які виросли у Північній Америці та вибрали кар'єру в галузі українознавства, дійшли до цієї галузі науки досить дивними шляхами. У моєму випадку формальна «українська» освіта обмежувалась двома півріччями «Рідної школи». На жаль, я ніколи не мав нагоди слухати університетський курс українознавства. Проте я отримав, як мені здається, добру, хоч подекуди непослідовну українську освіту від мого батька — робітника. Він з палкою жадобою прочитав чимало книжок з історії України. Він, бувало, обговорював стратегічні та тактичні помилки Хмельницького так, немовби це були сучасні справи. Від мого батька я навчився дечого про минуле. Але як із сучасним? Як з майбутнім?

Першою книжкою про сучасну Україну, яку я прочитав, був англійський переклад «Лиха з розуму» Вячеслава Чорновола. Будучи студентським діячем в університеті, я був до краю зворушений розповіддю Чорновола про боротьбу моїх ровесників в Україні. Але чи опір цей був химерою, чи віддзеркаленням глибших, більш тривалих процесів в українському суспільстві? Це було питання, варте дослідження.

Під час аспірантури у Великобританії я «відкрив» со-

ціологічну інтерпретацію історії України, розвинену попереднім поколінням українських соціалістів (як Шаповал, Ісаак Мазепа, Косовий і Степанківський). Їхній наголос на першорядність соціальних та економічних процесів звучав переконливо, і я у великому боргу перед цією інтелектуальною традицією.

Спочатку, коли я став докторантом в Оксфордському університеті, моїм наміром було написати досить зразкову політологічну дисертацію на тему «Політичних процесів в Україні після смерті Сталіна». Але важко було встоятись перед бажанням досліджувати ширші питання. Було ж стільки справ, які вимагали відповідей. Що таке національна свідомість? Як вона формується? Як утримується? Яка роль еліт у цьому процесі? Яка природа суспільної структури України? Чому український національний рух програв революцію? Чому місто і робітничий клас були неукраїнські на зламі сторіч? Що сталося з селянством і робітничим класом під час революції? Яка була соціальна основа політики українізації? Чи українська нація має майбутність? Чи, однак, вона засуджена на зникнення під гнітом урбанізації та русифікації? Чи боротьба в 1960-их рр. була тільки за мову, чи, можливо, за мовним питанням приховувалися великі соціальні та економічні питання? Який вплив мали суспільні зміни на національну свідомість?

Отже, книжка є дослідженням суспільної та економічної дійсності національного питання. Її мета — подати матеріалістичний (у філософському сенсі) звіт про еволюцію української нації від зламу XIX і XX ст. по нинішній день.

Писання книжки вимагало чимало ускладнених досліджень, бо тоді ще не були зібрані основні дані про суспільство України. До того треба було поєднувати різні дисципліни у пошуках доказового матеріалу, і тут хочу зазначити, що я радий, що студіював у Оксфордському університеті, де межі між дисциплінами не стережуться так пильно, як у північноамериканських університетах. Можливо, що в книжці забагато економічних і соціальних фактів та цифр. Однак вважаю, що в галузі українознавства, де погляди часто не мають підтримки у солідному доказовому матеріалі, потрібна була сильна емпірична база як противага такому станові справ.

Дослідження такої теми мусило, безперечно, взяти до уваги офіційну радянську історіографію. Вважаю, що вплив «офіційної» радянської історіографії набагато глибший, ніж це загально визнано. Західна наука надто часто лише міняє

знак мінус у радянських текстах на знак плюс або навпаки, але одночасно вона беззастережно приймає рамки питання, намічені радянською історіографією. Наприклад, радянська історіографія революції на Україні доводить, що більшовики мали переважаючу підтримку бідного селянства і робітничого класу. З цим висновком погоджується більшість західних дослідників історії України, мовляв, це доказ слабкої національної свідомості мас, у наслідок чого український національний рух був переможений. Мало хто потрудився перевірити вірогідність такого твердження. Вважаю, що великим завданням, яке стоїть перед українознавчою наукою, є нова перевірка основних заложень і заяложених схем. Коротко кажучи, треба наново сформулювати питання.

Книжка була закінчена в темну добу післяшелестівських репресій. Проте висновки книжки були оптимістичні, і цей тон оптимізму дразнив деяких читачів. Але сьогодні, коли бачимо розгортання драми «гласності» в Україні, коли з великою силою висуваються національно-культурні домагання, мій «наївний ентузіазм» (за словами одного з читачів) виправданий.

Коли я почав вищі студії у 1970 р, в галузі українознавства було мало що читати. Українознавство в Канаді та у Сполучених Штатах Америки зробило величезний поступ вперед.

Сьогоднішня урочиста зустріч дає нагоду сказати ще декілька слів про працю здійснену Канадським Інститутом Українських Студій при Альбертському університеті. Інститут, заснований у 1976 р. як публічна, державою підтримувана установа видав досі близько 60 публікацій, включаючи такі вагомі твори, як перший том англомовної енциклопедії українознавства «Encyclopedia of Ukraine» і перші два томи «Щоденника» Володимира Винниченка. Інститут зробив також чимало для розбудови бібліотечних фондів, мікрофільмуючи газети, часописи і книжки. Він має Осередок засобів дослідження української мови, який обслуговує потреби української двомовної програми в степових провінціях Канади (державні школи, де 50% щоденного навчання відбувається українською мовою).

Надіюся, що сьогоднішня премія допоможе належно оцінити дослідницьку працю, яка здійснюється в Канаді в галузі українознавства. Канадський Інститут Українських Студій може гордитися тим, що видана ним у 1984 р. праця Дейвіда Сондерса «The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850» (Український вплив на російську куль-

туру, 1750-1850) також була відзначена премією Фундації імені О. і Т. Антоновичів у галузі науки в 1985 р.

Вважаю, що ми тепер знаходимося в періоді первісного нагромадження капіталу в галузі українознавства на Заході. Перед нами величезні завдання. Бракує концепційних праць, теоретичних і узагальнюючих праць. Бракує серйозних студій над середньовіччям. Треба ще належно обговорити елементарні питання, наприклад, характер Гетьманщини як суспільної формації. Слід зазначити, що багато цікавої наукової праці виконується в галузі суспільної історії України. Але ми надалі убогі, якщо йдеться про інтелектуальну історію, історію ідей, економічну історію, а передусім синтетичні праці. Українознавство є у ранньому періоді розвитку. Залишається ще чимало до виконання, однак я переконаний, що в близькому майбутньому зробимо великі кроки вперед.

Harasymiw, Bohdan, POLITICAL ELITE RECRUITMENT IN THE SOVIET UNION. London: MacMillan Press, in association with St. Anthony's College, Oxford, 1984, 277 pp.

Гарасимів, Богдан, ПОПОВНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ. Лондон: Видавництво Мекміллен у співпраці із Ст. Ентоні колледж, Оксфорд, 1984, 277 стор.

У своїй книжці «Political Elite Recruitment in the Soviet Union» Богдан Гарасимів, професор політичних наук у Калґарському університеті (Альберта) та колишній голова Канадської Асоціації Славістів, розглядає важливу тему: як поповнюються політичні еліти в Радянському Союзі.

Питання політичних еліт, їхнього поповнення, їхніх змін чи занепаду — це одна з головних тем дослідників політичних наук, соціологів та істориків. Останнім часом ця тема привертає увагу як науковців, так і коментаторів політичних процесів. У Радянському Союзі цю тему розглядають з перспективи марксистської теорії, але її не досліджують у відношенні до СРСР. Поза Радянським Союзом останнім часом відносно багато писалося про номенклатуру. Це слово — етимологічно дивне у кожній сучасній мові — характеризує списки осіб, кваліфікованих отримати відповідальну посаду в СРСР. Гарасимів не пише про номенклатуру. Він намагається уточнити чи радше розглянути риси, притаманні процесові, який витворює номенклатуру. Інакше кажучи, хто і як попадає в номенклатуру? Це — суттєве запитання, бо вміння підшукати та втримати розумну та ефективну еліту конечне для успішної влади. Тут, як Гарасимів правильно підкреслює, діють інші чинники, ніж виключно «протекція», тобто самочинний вибір на тій чи іншій підставі, тієї чи іншої особи. Через «протекцію», мовляв, падають уряди, бо ставлять на карту некомпетентних осіб (наприклад, Фра́нко, Маркос та й Микола II).

Є ще інші причини, які ускладнюють дослідження номенклатури. По-перше, з радянської точки зору, вже саме дослідження її, — по суті, антирадянське, метою якого є представити СРСР у недемократичному світлі. Припускаю, що для декого ця тема видаватиметься рівно ж дивовижною, мовляв, партія керує Союзом і дискусія зайва. Та є й серйозніші перешкоди. Питання політичних еліт, яке Гарасимів уміло і стисло проаналізовує, — суперечливе і не

уточнене. Брак справжньої суттєвої та відвертої дискусії в СРСР ще більш ускладнює працю автора та змушує його робити деякі висновки без точних даних. А брак точних даних — це му́ка для кожного, хто хоче вивчати СРСР. Гарасимів — науковець високого рангу, уважний солідний, добрий знавець теми. Він написав актуальну, важливу та цікаву книжку. Вона прокладе шлях до дальших досліджень цієї теми.

Розглядаючи «номенклатуру» в СРСР, Гарасимів бере до уваги не тільки список осіб, гідних відповідальних посад, а й процес, який включає працю, навчання та кар'єру тих осіб. Він бачить різницю між діючою елітою та активістами, які потенціально можуть стати елітою. Серед другої категорії, особливо за часів Брежнєва, було чимало селян, а радше осіб селянського походження. Можна навіть запримітити активне намагання втягати селян у ці кадри. Є у цій категорії близько 20% жінок, хоч, на відміну від селян, вони ніколи не були і не є в достатній мірі включені в номенклатуру. Число активістів постійно зростає у деяких республіках, зокрема в Литві та в Азербайджані.

Останніми роками, однак, помітне зменшення кількості інтелігенції (як класу), жінок та неросіян, яким доступ до групи, з якої поповнюється еліта, відкритий. Це може посилити незадоволення серед значної частини населення. Крім того, партія, яка поряд з комсомолом, є головним постачальником еліти, віддзеркалює старіння населення взагалі. Цей демографічний процес може довести до певного розриву між генераціями. Євреї, які в 1976 р. становили 0,6% населення СРСР, а до партії з-поміж них належало 15%, сьогодні значно меншою мірою поповнюють ланки еліти. Чим важливіша республіка економічно, тим більший її вклад персоналу до складу еліти. Західні республіки, як виглядає, мають більше впливу на вибір еліт, ніж східні, селяни більше заступлені, ніж робітники.

Головна заслуга Гарасимова в тому, що він у своїй праці без зайвої полеміки та риторики ширше відкриває вікно у Радянський Союз, уможливлюючи нам бачити, як насправді ця система діє і як у ній проживають люди. Завдяки таким працям можемо про дещо довідатися, отже й про те, як і хто оновить чи й перебудує цю систему.

Марта Богачевська

КОНФЕРЕНЦІЯ ДІЙСНИХ ЧЛЕНІВ УВАН У США

Найвищим керівним органом Української Вільної Академії Наук у США є коференція дійсних членів, яка обирає на чотири роки президента та Управу. Остання така конференція відбулася тут 10 жовтня 1987 р., в якій взяло участь 22 дійсних членів.

Перший раз в історії існування УВАН у США голосування за склад нової Управи відбулося за двома списками. З огляду на те, що через віддаленість не всі дійсні члени були присутні на конференції, було рішено голосування продовжити кореспонденційним шляхом до 1 грудня 1987 р. Після закінчення виборчого процесу, Виборча комісія конференції в складі професорів: Василя Омельченка (голова), Ярослава Білінського і Івана Фізера 12 грудян 1987 р. підрахувала отримане кореспонденційним шляхом голосування. Було враховано голоси присутніх на конференції дійсних членів 10 жовтня і отримані голоси поштою. Висліди голосування такі: за список ч. 1 голосували 45 дійсних членів, а за список ч. 2 — 20 дійсних членів. Утрималося від голосування 5 дійсних членів. Майже всі дійсні члени брали участь у голосуванні:

Склад нової Управи УВАН у США на роки 1987-91 наступний: проф. Ярослав Білінський — президент, проф. Іван Решетер, перший віце-президент, проф. Омелян Пріцак, другий віце-президент, проф. Михайло Борецький, третій віце-президент, проф. Василь Омельченко, генеральний секретар, проф. Яків Гурський, науковий секретар; члени Управи: проф. Олекса Біланюк, проф. Марта Богачевська-Хом'як, проф. Зиновій Мельник, проф. Ярослав Пеленський, Оксана Радиш — керівник канцелярії і скарбник, д-р Святослав Трофименко; Контрольна комісія: проф. Михайло Воскобійник, голова, проф. С. Олександер Білон, проф. Іван Коровицький, члени.

Конференція дійсних членів обрала почесними президентами УВАН у США проф. Олександра Оглоблина і проф. Юрія Шевельова.

ЗБОРИ ЧЛЕНІВ-ФУНДАТОРІВ ІНСТИТУТУ ім. В.К. ЛИПИНСЬКОГО

Загальні збори членів-фундаторів Східноєвропейського Дослідного Інституту ім. В.К. Липинського відбулися у Філадельфії, у власному будинку при вулиці Фламінго 469, в суботу 28 листопада 1987 р.

Після відкриття зборів однохвилинною мовчанкою вшановано померлих меценатів та членів-фундаторів Інституту, зокрема колишніх членів його дирекції: засновника та довголітнього президента бл. п. Євгена Зиблікевича, секретаря бл. п. Володимира Лотоцького та скарбника бл. п. Василя Кострубяка.

До президії зборів обрано Романа Залуцького предсідником, а Іларія Мазепу секретарем. За діяльність Інституту, головно за період минулого півтора року, звітували діючі президенти: Ірена Медуха (загальний стан) та Ярослав Пеленський (науково-видавничі справи) і скарбник Євген О. Зиблікевич. У звітному періоді видано спільно з Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету пропам'ятну книгу (у твердій обкладинці), присвячену патронові Інституту Вячеславові К. Липинському п. з. «The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj» (280 стор.) за редакцією Ярослава Пеленського.

Після уділення уступаючій дирекції абсолюторії та признання за проведену працю запроектовано таку дослідно-видавничу діяльність: а) видання спогадів гетьмана Павла Скоропадського в російському оригіналі та в німецькому перекладі (і, можливо, в українському перекладі); б) видання листів В.К. Липинського до різних кореспондентів; в) видання історичних та політичних творів В.К. Липинського; г) видання журналу «Віднова» та інші видання.

Нову управу Інституту обрано в такому складі: Ярослав Пеленський — президент; Ірена Медуха — перший заступник президента; Богдан Коваль — другий заступник президента; Євген О. Зиблікевич — скарбник; Іларій Мазепа — секретар; Олена Отт-Скоропадська, Петро Балей, Олекса Біланюк, Марта Богачевська-Хом'як, Степан Душенко, Роман Залуцький, Роман Процик, Василь Рудко, Лев Яцкевич — члени управи; Володимир Медуха — контролер; Орися Карапінка — заступник контролера. Ірена Медуха перебрала обов'язки екзекутивного директора Інституту.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ПОЧИНАЄ НОВІ ПРОЕКТИ

29 серпня 1987 р. відбулося у Філадельфії засідання членів Українського Соціологічного Інституту (УСІ). Метою засідання було обговорення нових проектів, внесення деяких змін у структуру Інституту і обрання нової управи після смерті першого президента Інституту інж. А. Міляница. УСІ був заснований і законно інкорпорований у 1973 р. в Нью-Йорку, як своєрідне продовження праці Українського Соціологічного Інституту у Відні й Українського Інституту Громадознавства в Празі в 1920-их рр. Сьогодні членами УСІ є ті науковці-суспільствознавці, які працюють над специфічними проектами, ініційованими або затвердженими його управою. Досі УСІ видав такі праці: «Фізична Мапа України» за опрацьованням Р. Дражньовського (1974); «Українці в ЗСА й Канаді, ідентифіковані переписами населення» (статистична розвідка) авторства Р. А. Цибрівського і І. Теслі (1975); «Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник» за редакцією В. Ісаїва, виданий спільно з Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету у Видавництві М. П. Коця (1976); «Українські поселення. Довідник» за редакцією А. Міляница, В. Бандери, І. Гурина і В. Ісаїва, виданий спільно з Науковим Товариством ім. Шевченка (1980); «Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the U.S.» за редакцією О. Воловини (видавець — Український Науковий Інститут Гарвардського університету) (1986).

На засіданні управи затверджено такі нові проекти: нове, усучаснене видання довідника про українські поселення в англійській та українській мовах за редакцією д-р Анни Ленцик-Павлічко, збірник критичних статтів про проблематику українських поселень та різні ділянки культурно-громадського життя та інші проекти. Також обговорено можливості ближчої співпраці з Науковим Товариством ім. Шевченка, фінансові справи тощо.

Беручи до уваги певні зміни у структурі Інституту, обрано нову управу в такому складі: Володимир Бандера — голова, Всеволод Ісаїв — заступник голови для наукових

справ, Юрій Павлічко — скарбник, та члени управи: Олег Воловина, Анна Ленцик-Павлічко, Ігор Гурин, Володимир Нагірний та Ігор Зєлик.

Управа УСІ бажає зокрема заохотити наших книголюбів, учителів та взагалі свідомих громадян придбати та запізнатися з новоопублікованою книжкою про українців у США, «Ethnicity and National Identity...» за редакцією професійного демографа Д-р О. Воловини. Особлива вартість цієї старанно виданої праці в тому, що вона розглядає українське поселення на основі державних переписів населення. Крім того, книжка подає історію та характеристику українського поселення у формі доступній для загального читача та студентів. Її, у ціні $17.50, можна набути також в УСІ, пишучи на адресу: Ukrainian Center for Social Research, 203 Second Ave., New York, N.Y. 10003.

На жаль, довідник «Українські Поселення» вже розпроданий, але вже готується до друку його друге видання.

ДОКТОРСЬКА СТИПЕНДІЯ ім. ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО В АЛЬБЕРТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У Відділі Історії Альбертського університету в Едмонтоні встановлено фонд на щорічній відсотковій базі для докторських стипендій в галузі **історії України та української політичної думки.** Д-р Олександра Черненко-Рудницька, дружина покійного проф. Івана Лисяка-Рудницького, започаткувала цю стипендію пожертвою в сумі $10 000. Провінційний Уряд Альберти вже доповнив цю пожертву подвійною сумою, асигнуючи $20 000 для розвитку історії України в Альбертському університеті. Проте відсотки з фонду вартості $30 000 не вистачальні для наділення стипендій студентам. Тому тільки українське громадянство може забезпечити своєю жертвенністю успіх цього проекту з метою посилити курси історії України в англійській мові. У Відділі історії Альбертського університету викладаються вони як окремий кредитований предмет навчання в програмі історії Східної Європи, що відділяє історію України від історії Росії. Д-р Іван Лисяк-Рудницький — визначний український історик, перший читав лекції історії України в Альбертському університеті. Його наслідником є тепер молодий і талановитий український історик д-р Іван Павло Химка. Українські студенти Альбертського університету повинні підтримати своєю участю ці виклади в галузі історії України, якщо не для спеціалізації, то як додаткові курси в програмі своїх студійних дисциплін. Проф. Іван Лисяк-Рудницький, співзасновник Канадського Інституту Українських Студій при Альбертському університеті, передав йому в спадщину свою величезну колекцію книжок з історії України, архів і рідкісні, старі історичні карти України, вартість яких оцінено на суму близько $90 000. Він зробив це, тому щоб розширити бібліотечний склад цього ж університету для дослідів і студій у так важливій для нього галузі науки. Щоб зберегти курси історії України, треба заохочувати студентів, щоб вони спеціалізувалися в цій дисципліні, тим більше, що стипендія призначена для найздібніших аспірантів історії України без огляду на їхню національну приналежність. Спеціально встановлена Комісія слідкуватиме за тим, щоб докторські дисертації були

на належному науковому рівні і в дусі повної наукової об'єктивності, якщо йдеться про висвітлення історичних фактів. Поширення правди про історію України у світі, це одне з найважливіших завдань українського свідомого суспільства. Від нашого ставлення до цієї справи і від наших пожертв залежатиме успіх цього важливого фонду.

Списки жертводавців і подяка будуть опубліковані в українській пресі по закінченні збіркової акції. Чеки треба адресувати на: The University of Alberta.

Всі пожертви проситься надсилати на адресу:
The Ivan Lysiak Rudnytsky Memorial Fellowship
Department of History
The University of Alberta
Edmonton, Alberta, T6G 2H4
Canada

ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ ГРИГОРЕНКО

Петро Григоренко (16 жовтня 1907 — 21 лютого 1987), поруч з Андрєєм Сахаровим, — найвизначніша постать радянського правозахисного руху. Генерал-майор, відзначений кількома орденами, професор військової Академії імені Фрунзе, керівник Кафедри кібернетики, дослідник у галузі військових знань, автор кількадесяти наукових праць, блискучий інтелект та непересічні професійні здібності, відповідне соціальне походження — це прямий шлях Петра Григоренка до рангу маршала Радянського Союзу. Через кілька років — відхід у відставку, висока пенсія, пошана військового довкілля, спокійна старість, наукова праця за власним бажанням. Таку кар'єру передбачала радянська система своєму генералові.

А тим часом генерал-майор обирає цілком інший шлях. Це шлях боротьби важчої ніж воєнний фронт. Це боротьба проти наймогутнішої системи тиранії. Ця боротьба веде генерала до деградації та усунення з армії, позбавляючи його пенсійних прав, до психотюрм, що руйнують його здоров'я, і до вигнання. Генерал і професор престижевої Академії, щоб удержати родину, стає чорноробом — єдиний випадок серед радянських генералів після Другої світової війни. На власній особі Петро Григоренко зазнав

усіх жорстокостей від тієї влади, якій так віддано служив із юнацьких років.

Сеньйор англійських радянознавців Едвард Кренчшов писав про Петра Григоренка — правозахисника:

> Хто читав його листи-протести, вражений силою його психіки, ясністю думки та правотою характеру тієї людини, яка вийшла зі селянських низів України. Ніякий тиск і ніякі мотиви не спонукали його плазувати або підлещуватися.

У передмові до «The Grigorenko Papers» (1976 р.) цей же автор сказав: «Це пам'ятник героєві нашої доби, але одночасно це жахливий коментар про зло нашої доби».

Коли в діаспорі дехто викреслював Петра Григоренка з української нації, вже покійний Андрій Бандера (син Степана) мав громадську відвагу заявити в своєму середовищі в Лондоні:

> Григоренко провів майже все своє життя в російському довкіллі, а проте зберіг свідомість приналежності до українського народу і це треба цінити.

Петро Григоренко народився 16 жовтня 1907 р. в селі Борисівка (тепер Запорізька область). Батько Григорій «аж до нестями любив сільське господарство», яке зразково провадив, і своїм прикладом навчав інших. «Мами в мене ніби й не було. Вона померла, коли мені ледве минуло три роки... Я не зазнав справжнього дитинства». З малих років працював, допомагаючи батькові. «В дитинстві я був дуже побожний. До церкви ходив дуже радо. Любив прислуговувати священикові. Це були найщасливіші моменти в моєму житті». Любив читати. «Ми з Іваном [старший брат] були запопадливі читачі». (Цитати з книги «Спогади» [Детройт; «Українські вісті», 1984]).

1918 р. закінчив сільську школу. Склав на відмінно вступні іспити до реальної школи. Заходами батька організовано семирічку в Борисівці. І туди пішов Петро. Двоє вчителів семирічки заснували в селі «Просвіту».

> Від них перших я одержав «Кобзар» і від них довідався, що написав його великий український поет Тарас Григорович Шевченко. Довідався, що й я належу до тієї великої нації, що й великий Кобзар, що я — українець. Цього вже я не забував, хоч не завжди працював на користь своєї нації (стор. 55).

Через багато років, пишучи «Спогади», Григоренко згадав своїх просвітителів:

> Що лишилося від цього засіву, сказати не легко. Народ зазнав такої душолапки, такого винищування, що говорити про прямі наслідки тієї «просвітянської» роботи просто неможливо. Де Ви, організатори борисівської «Просвіти» — Онисиме Григоровичу і Оксано Дмитрівно Засухи. Я виїхав із Борисівки — ви ще були там. Через два роки, коли я приїхав на час своєї першої відпустки, вас уже не було. І до сьогодні я про вас нічого не знаю. Я такої думки, що з вашою любов'ю до України, з вашою культурою вижити неможливо було. Найпевніше те, що вас знищили — як «буржуазних націоналістів». Але те, що ви сіяли, убити дощенту неможливо. Ви і «Просвіта», яку ви створили, і в моїй душі залишили певні сліди (стор. 59).

Петрові Григоренку виповнилося 15 років, коли заснував у своєму селі ячейку Комсомолу. «Створити осередок комсомолу в нашому селі стало мрією багатьох просвітян». Петро як агітпроп отримав «Азбуку коммунизма» Бухаріна.

> Я протягом кількох днів, просто запоєм, прочитав цю книгу... Ми з захопленням приймали ці ідеї, вони ставали нашою вірою, нашою релігією. Щастя всього народу — така мета. І заради такої великої мрії можна всім пожертвувати, навіть своїм життям... А найголовніше, чого ми недобачали, — зло не може породити добра... Я й досі не можу з дива вийти про ту загадку нашого захоплення... На якій підставі ми, меншість народу, привласнили собі право перевиховувати народ і тлумити тих, що не перевиховуються... Весною 1920 року на селах з'явилися «трійки ЧК»... В селі довго говорили про розстріли, що їх учиняли трійки в усьому нашому степовому краї... Кров текла струмками, як вода (стор. 60-63).

«Взагалі розходжень із владою у мене не було. Влада була наша, рідна, і я був відданий їй усім серцем» (стор. 64). Але в 1937-38 рр. він признається: «Я був уже досить грамотний» (стор. 190). Серйозні сумніви народжуються під час війни, коли проникливий аналітичний ум роздумував над причинами тих велетенських людських втрат, яких зазнав Радянський Союз у першій фазі війни.

На 20 році життя вступив до партії, а на 24 став членом ЦК Комсомолу. Та жадоба знання була у нього така «не-

переможна», що відтягала від партійної кар'єри, вела до школи. Закінчивши робфак, вступив до Технологічного інституту в Харкові. З Інституту був мобілізований до Військовотехнічної Академії в Куйбишеві. Після трирічної служби в саперських частинах був відряджений (1937 р.) до Академії Генерального Штабу, яку закінчив з відзначенням. Згодом брав участь у кампанії проти японців на Далекому Сході.

Коли влітку 1937 р. молодий офіцер із своїм саперським батальйоном будував укріплення в Білорусії, приїхав на інспекцію маршал Ворошилов:

> Усі знали, що має приїхати Ворошилов. За якою ознакою добирали, кого запросити, мені невідомо... Ось розмова зі мною: відрекомендовуюсь, коли підійшла моя черга. Климент Єфремович подає руку. Потім обнімає навколо талії, і ми йдемо поряд: «Григоренко? Українець? А мову свою не забув? — запитує він. — Як ту мову мож забути, котрою учила нас всіх ненька говорити, ненька наша мила! — О, та ти й Шевченка, певно, знаєш? Правильно. Свого забувати не треба. Я теж українець. Я не Ворошилов. То росіяни прибрали мені те в. А я Ворошило. У мене дід ще живий, 90 років, то його в селі кличуть дід Ворошило» (стор. 191).

1939 р. вже дивився критично на політичну дійсність. Виявом цього був, зокрема, той факт, що згодом одружився з вдовою репресованого і вбитого 1937 р. радянськими органами безпеки професора Інституту червоної професури Вісаріона Єремієвича Голоколкина Зінаїдою Михайлівною Єгоровою (його друга дружина). Закінчення Другої світової війни зустрів на Судетах (ЧСР). Під час війни був декілька разів ранений, один раз важко. Після видужання поїхав у рідне село. Та замість відпочинку поринув у боротьбу. Земляки прийняли його радісно. Одночасно понесли до нього свої жалі та кривди. Був потрясений, коли побачив селянську дійсність. Розпочав з певним успіхом боротьбу проти надужиття і сваволі місцевих функціонерів, проти явних проявів несправедливості. Але тим розворушив осине гніздо. Посипались доноси, тоді без результату, але згодом йому пригадали їх.

> Мати дивізію у віці 38 літ — це трамполін для швидкого злету... генерал армії якщо не маршал Радянського Союзу, для цього полковникові Григоренкові довелось би почати свій повоєнний шлях від злочинства. Дивізія, командувати

якою був намір мене призначити, брала участь у придушенні повстанського руху на Україні. Мої колишні підлеглі (з 8-ої дивізії) заїздили до мене в Москву і з обуренням та жалем розповідали, як вони палили й руйнували хати родин, запідозрених у сприянні повстанцям, як вивозили в Сибір родини з цих хат — жінок і дітей, як вивозили населення з сіл і хуторів, як робили облави на повстанців (стор. 369).

8 грудня 1945 р. став працювати старшим викладачем на кафедрі загальної тактики в Академії імені Фрунзе. Тут в партійних колах ще дивились на кібернетику скептично. Але Григоренко переміг і кібернетика стала частиною військових знань. 1959 р. Григоренко отримує звання генерал-майора, а 1961 р. попадає перший раз у конфлікт з партією.

На партійній конференції Ленінського району Москви 7 жовтня 1961 р. генерал виступив у дискусії над програмою партії. Обережно, але недвозначно домагався демократизації виборчої системи, відповідальності чиновників перед виборцями, домагався статутових заходів проти культу особи, проти надмірно високих окладів (плати) вищим чиновникам партії, проти незмінюваності на посадах, домагався поборювати бюрократизм і корупцію, домагався повороту до ленінських норм у внутрішніх стосунках партії.

Таким виступом генерал придбав симпатії партійних низів, але поставив проти себе суцільний фронт верховних чиновників і Хрущова. Драматичні події, які виникли в результаті цього виступу, генерал описав у «Спогадах». Читаючи їх, можна довідатися, як із нутра виглядає та як нещадно, рафіновано, але й брутально діє машина для контролю думок партійного народу. Ба більше, можна дізнатися, які репресійні засоби вживає верховна бюрократія в стосунку до людей вищих верств, які мають відвагу виступати з критикою системи. Генералові, поки що, обійшлося «суворою доганою».

Це жах, яка морально розложена і гнила та система партійного судівництва, яка має дбати про мораль партії. Її верховний орган — це «партколегія». Що таке партколегія та її техніка упокорювання підсудних, описано в «Спогадах» (стор. 457-58). «Пророблявʼ» генерал-майора з орденами і професора військової академії, якого хвалив нещодавно міністр оборони маршал Малиновський за успіхи його кафедри, пророблявʼ його заступник голови партколегії, колишній секретар Львівського обкому партії,

трактував генерала особливо по-хамському. У «Спогадах» Григоренко пише:

> Я мовчав. Одна тільки думка бриніла в голові: «Бандити! Ґангстери! Мафія!» — Мені хотілося вхопити стілець і гатити по цих бандитських головах... (стор. 458)

А про свій настрій після «проробки» він пише:

> «Ну й банда!» — Повітря розривало мені груди. «Вони за статутом мають право мене виключити з партії, але вони хочуть, щоб ми самі виключали один одного. А вони лише схвалювати будуть. Ну й бандити!»... Вийшов на вулицю... Виблискував білизно́ю сніжок... Це було 19-го грудня 1961 року... Пішов туди, де чекають мене рідні, близьке коло людей, які поможуть мені забути бандитські пики «охоронців» партійної моралі... І знову мене аж трясло, чого це я мовчав, коли він так знущався з моїх ідеалів... Було якесь люте наслання уявно громити того чинодрала (стор. 458-59).

Повороту до Академії не було.

> Я прощався з Академією. Я казав їй: люба моя й рідна, пережив у тебе і з тобою найкращі роки свого життя. Тут я творив. 84 праці, із них вісім, фундаментальних, залишаю тобі. Прізвища не буде. У нас уміють стирати прізвища, але думки мої зрозуміють хлопці. Нічому вартісному не дадуть зникнути. Не працювати мені тут більше. Це моя творча смерть (стор. 416).

Міністр оборони, маршал Малиновський звільнив його з військової Академії імені Фрунзе. Петра Григоренка призначено на Далекий Схід, «на вигнання». Він від'їжджав на початку лютого 1962 р.:

> Нежданo-негадано до вагону почали підходити офіцери. Спершу — друзі з місця дотеперішньої праці. А перед відходом потягу папахи заповнили всю платформу. Багато хто із дальших товаришів служби до вагону не підходили й навіть робили вигляд, що прибули зовсім не задля мене. Але я зрозумів. Люди хотіли хоч з віддалі проводжати мене... дружина, підійшовши до мене і вказуючи очима на перон, сказала: «Цього тобі Микита не простить»... З почуттям вдячности я згадав академію... Середовище академічне, а особливо домашнє стимулювали моє суспільне мислення і пробуджували сумління. Якби я не був у академії, то навряд чи й дійшов би до трибуни конференції. А

можливо — не додумався б і до виступу. Академія захистила мене після конференції й тим помогла зміцнитися духові моєму. І ось тепер прийшла на проводи. Якщо й не вистачило мужности на відкриту демонстрацію, то цей мовчазний наплив — теж демонстрація. Потяг рушив. Укритий папахами перон поступово відпливав, зникав з овиду. Прощай, академіє! (стор. 461).

Микита справді не простив. Почалося з 1964 р. Виключення з партії, за наказом Хрущова деградація і усунення з армії без права на пенсію, 1 лютого 1964 р. арешт і психотюрми, у яких провів 1964-65 (неповний) і 1969-74 рр. Начальник слідчого ізолятора КГБ, майор В. М. Лисенко заявив йому:

Ви собі не думайте, що заробите гучний похорон. Ні, його не буде — такого, як у Костеріна. І тіла вашого родичам не видамо. Вони навіть не довідаються про точну дату смерти. Їм дадуть знати, може, через три дні, а, може, через три місяці, а, може, й через півроку. І точного місця вашого поховання не покажуть (стор. 647-48).

Після перших тортур у психотюрмі прагнув смерті, — такі вони були жорстокі. Коли ж доброзичлива жінка-прокурор дала зрозуміти, що його кати чигають на його смерть, «завагався зі своїм рішенням тримати курс на смерть». Постановив витримати і вижити. У цьому надією й моральною опорою для Григоренка була його дружина Зінаїда Михайлівна. Вона була дуже активною, сміливою і витривалою в його обороні. «Це я зберегла українцям Григоренка», — сказала вона мені.

Пів року після падіння Хрущова, наслідком різних інтервенцій і наполегливих заходів Зінаїди Михайлівни, Григоренка звільнили, але не реабілітували й не привернули статусу воєнного інваліда. Щоб заробити на прожиток, пішов — із знищеним у тюрмі здоров'ям — працювати чорноробом.

У часі між двома ув'язненнями — дуже активна правозахисна ліяльність. Григоренко розгорнув боротьбу проти всіляких проявів сталінізму, проти переслідування вільнодумців, за права людини, за справедливе правосуддя. У добу перших процесів проти дисидентів деградований генерал співпрацює у формулюванні нових методів оборони. Він, зокрема, піклується справою кримських татар, яких

серед жорстоких обставин прогнали з Криму 1944 р. Тепер їх реабілітували формально, але не дозволили повернутись на батьківщину. На зібранні татарських делегатів у Москві (березень 1968) Григоренко закликав татар продовжувати боротьбу, не обмежуватися до заяв-прохань, влаштовувати мітинги і демонстрації. У другій психотюрмі кагебісти випоминали йому: «Навіщо вам ті татари знадобилися? Хіба ж ви татарин?»

Петро Григоренко — співзасновник Гельсінкських груп, московської та київської. Бібліографія його самвидавних текстів (до другого ув'язнення в травні 1969 р.) налічує 25 назв з його індивідуальним підписом і 40 з кількома підписами. Вийшло також 47 публікацій його самвидаву за кордоном різними мовами (до 1972 р. включно).

Звільнений з психотюрми 26 червня 1974 р., продовжує правозахисну діяльність. У грудні 1977 р. отримує виїздну візу на лікування. Виїхав з родиною до США, коли влада запевнила його, що не буде жодних перепон щодо повернення. Коротко після приїзду до Нью-Йорка, де відбув складну операцію, Президія «Верховної» Ради СРСР 13 лютого 1978 р. позбавила його громадянства.

Помер у Нью-Йорку 21 лютого 1987 р. після важкої тривалої недуги. Погасло світло, яке багатьом людям показувало шлях із темряви. У 1969 р. відомий автор, активіст в обороні віруючих, А. Левітін-Краснов писав у своїх спогадах про правозахисника Григоренка:

> Важко брести самітній людині в заверюху, свище хуртовина, загрузаєш у сніг, вітер валить із ніг. Але, ось далеко замиготіло світло, вогняний пункт, свічка в чиємусь віконці. І легше стає на душі. Далеке світло кличе і манить. І ось ми побачили світло і відчули тепло, шляхетність і доброту. Світло у вікні старого генерала. І тепло та радісно на душі.

Історик Східної Європи Джон Данлоп, обговоривши «Спогади» Петра Григоренка (англійське видання), закінчив словами:

> Сподіваюся, що прийде день, коли в Києві, столиці України, побудують пам'ятник цьому чудовому генералові.

Михайло Демкович Добрянський

ЄВГЕН ЗИБЛІКЕВИЧ

Відомий науковим колам українського діаспорного суспільства директор Східноєвропейського Дослідного Інституту ім. Вячеслава Липинського у Філадельфії Євген Зиблікевич, народжений 20 листопада 1895 р., помер 16 вересня 1987 р., проживши 92 роки трудолюбного життя. Українська громада втратила динамічну колоритну особистість. Він і колишній старшина корпусу Українських Січових Стрільців, і діяч перемишльських суспільно-культурних товариств, після Першої світової війни він від молодих років і ентузіаст культурних і спортивних товариств, і редактор місцевої почитної газети у Перемишлі. Після Другої світової війни на еміграції в Німеччині він діяч наукових товариств, а після приїзду до Америки — один із засновників видавництва «Булава», відтак головний редактор щоденника «Америка» і, вкінці, основоположник і довголітній директор Східноєвропейського Дослідного Інституту ім. Вячеслава Липинського у Філадельфії.

Хоч покійний Євген Зиблікевич уродженець Старого Самбора, він у своїх молодих роках найщільніше був зв'язаний з історичним городом Перемишлем. Перемишль між двома світовими війнами став прикордонною твердинею українства. Цей староруський город прославився активними українськими культурними і економічними установами, церковними і виховно-освітніми інституціями. Перемишль формував політичний світогляд нового українського покоління, в цьому й молодого Євгена.

18-літнім юнаком вступив у лави Січових Стрільців. Під прапором галицьких частин він пройшов крізь визвольні змагання. Після 4-річної війни, як демобілізований старшина української армії, опинився в центрі революційних планів Української Військової Організації (УВО). Тереном діяльності Євгена була перемишльська земля. Там він виявився неабияким організатором, здатним переконувати та збуджувати ентузіазм серед свого довкілля.

Це були роки третьої декади XX ст., насичені новими політичними уявленнями, захоплюючими революційними ідеями, прерізними світоглядовими течіями та економічними експериментами на Сході Європи. Інтелектуальний неспокій спонукував Євгена шукати нових розв'язок пекучих проблем. Саме в той час серед консервативних кіл української інтелігенції з'явилися праці Вячеслава Липинського.

Вячеслав Липинський (1882-1931) був не тільки істориком, але й соціологом. Історичні питання («Україна на переломі») і соціологічні проблеми («Листи до братів хліборобів») він розглядав під кутом їхнього значення для сучасності. Питання нації і держави стало центральним питанням ідеології, що виникла в часі визвольних змагань, а Липинського формула звучала: через державу до нації. Думки Липинського привертали увагу своїм державницьким висвітленням історії України та її месіанської ролі в Європі. Месіанські ставлення, писав Липинський, проявляли наші предки «в князівській державі, що дала початок ідеї „Святої Русі". Потім в козаччині, в цьому — як вона себе називала — „племені Яфетовім": цих лицарях Хреста Святого, що себе на авангард християнства в боротьбі з невірними уважала. Врешті, в часах відродження... в ідеях Кирило-Методієвського братства» («Листи до братів хліборобів», стор. 366).

Серед прихильників таких поглядів знайшов своє передове місце й Євген Зиблікевич. Його та інших людей з його середовища, зокрема, застановляла державно-національна концепція Липинського, який вважав, що будування держави може бути здійснене загальногромадським зусиллям, а не одним тільки військовим станом чи однією політичною партією, і що це завдання не виконає тільки сама буржуазія чи інтелігенція, чи селяни, чи робітництво. Його може доконати тільки класократичне суспільство на засадах християнсько-ієрархічних заложень. Отже, Липинський виступив з модерною, новою в ті часи концепцією «Класократичної Трудової Монархії».

Що приваблювало Євгена Зиблікевича до тих ідей? Напевно не картини занепаду державних традицій, що бачили учасники визвольних змагань впродовж революції серед українського суспільства. Ані не брак довір'я у власні сили, що ще після Першої світової війни проявлявся в шуканні різних орієнтацій на чужі зразки. Це все, до речі, Липинський гостро критикував, особливо, коли він висунув ідею месіанства України у Східній Європі. Ця ідея, зокрема, впливала на людей, які шукали ідеологічного обгрунтування для своєї політичної діяльності. Можна думати, що вона впливала і на світогляд Євгена Зиблікевича.

У своєму творі «Релігія і церква в історії України», який був надрукований у газеті «Америка» в 1924 р., Липинський зазначив: «Світову місію історичну, яку серед інших націй і держав дав їй [проводові українського народу — Б. К.] до виконання Великий Бог на ним створеної землі». Можна припускати, що це твердження збігалося з політичною перспективою Євгена до тієї міри, що він засвоїв погляди Липинського. Євген твердо вірив, що політичний розвиток українського суспільства повинен нарешті вийти поза гучні революційні гасла на грунт реальної перебудови і поплисти широким руслом загально-громадських зусиль, базованих на християнських засадах та історичній правді. В системі тих поглядів логічно вміщалась ідеологія Липинського з його класократією, тобто творчою меншістю — елітою — кожного класу з лозунгами традиції, віри, авторитету. Це погляди Євгена Зиблікевича, що визначували його діяльність після Першої і Другої світової війни.

Після приїзду до Америки Євген Зиблікевич став одним із засновників видавничої спілки «Булава», метою якої було мобілізувати українське еміграційне суспільство не на вузько партійній засаді, а на загальногромадській. За його ініціативою у видавництві перевидано, спираючись виключно на власні сили, праці Дмитра Дорошенка, Вячеслава Липинського, спогади учасників українських визвольних змагань тощо (всього 24 позиції). Тим часом Євгена Зиблікевича покликано до редакції католицького щоденника «Америка» у Філадельфії, якого головним редактором він був впродовж років. «Америка» під його керівництвом заступала поміркована політичну лінію і друкувала, серед іншого, спогади з Першої і Другої світової війни, наприклад, спогади Л. Цегельського, що їх опісля перевидало окремим виданням видавництво «Булава». До речі, ці спо-

гади викликали палку дискусію і розпалили політичні пристрасті між республіканськими та іншими середовищами.

Впродовж усього того часу Євгена Зиблікевича переслідувала думка про потребу збереження, придбання та приміщення архівних історичних матеріалів українських установ та політичних діячів, розпорошених по всьому світу. Йому видавалося, що якщо цю справу залишити напризволяще, то українська наука втратить матеріали небувалої вартості. Одночасно дозрівала ідея заснування інституту ім. Вячеслава Липинського, як важливий почин, що його належить реалізувати при вкладі усіх духовних і матеріальних зусиль. Спираючись на консервативні кола, що були об'єднані у видавництві «Булава» і на приязнь бувших військовиків корпусу Січових Стрільців, Євген Зиблікевич придбав фонди для заснування Східноєвропейського Дослідного Інституту ім. Вячеслава Липинського і влаштування у ньому архівів, зокрема, його патрона В. Липинського. Від того часу в центрі його уваги був Інститут. Романтична картина придбання архівів Липинського, яка свідчить про зусилля низки людей зберегти матеріали, що ось-ось мали бути захоплені окупаційними військами Червоної Армії у Відні, змальована її автором Євгеном Зиблікевичем у звідомленні «The Odyssey of V. Lypyns'kyj's Archives», вміщеному у нещодавно виданій Гарвардським Українським Науковим Інститутом праці, присвяченій сторіччю з дня народження В. Липинського «The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj» за редакцією Ярослава Пеленського. Це — пропам'ятна книга, спільно видана Українським Науковим Інститутом Гарвардського університету і Східноєвропейським Дослідним Інститутом ім. В. Липинського. У ній вміщені статті українських науковців, які були виголошені як доповіді на конференції для вшанування пам'яті В. Липинського, що відбулася в Гарвардському університеті в жовтні 1982 р., та інші матеріали. Українськомовна версія конференції, організована Ярославом Пеленським, відбулася в грудні 1982 р. в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку. Вміщені в згаданій книзі досі неопубліковані тексти В. Липинського вказують на вартість архівних матеріалів, що зберігаються в Інституті Липинського. Вони можуть інспірувати наукових працівників до дальшої плідної праці. Придбання архівів В. Липинського, які точно описані І. Коровицьким у статті «The Archives of V. Lypyns'kyj» також включеній у пропам'ятній книзі Липинського, — це чи не виключна заслуга Євгена Зиблікевича.

Чи почини Євгена Зиблікевича увінчалися успіхом? Безсумнівно, що так, і то як для історії Інституту, так і для історії української еміграції. В умовах важкого емігрантського життя успіхи Євгена Зиблікевича — це успіхи людини, сповненої почуттям служби власній історії. Інститут під його керівництвом був загальногромадською, а ніколи груповою установою. Збереження архівальних історичних матеріалів бездержавної нації — це збереження фундаменту, на якому можуть бути побудовані історичні праці не тільки українського значення, а й загальнолюдського.

До останньої хвилини свого трудолюбного життя Євгена Зиблікевича непокоїла думка про майбутнє Інституту. У нього здавна сформувався погляд, що підготовчий період організації давно проминув. Однак його тривожила відсутність більших реальних успіхів у розбудові Інституту. Ця тривога, здається, була зайвою. Сучасне керівництво Інституту є свідоме його важливих завдань. Так само провідні громадяни філадельфійської округи та й широкої української діаспори, які прекрасно розуміють культурно-політичну роль Інституту, зацікавлені дальшим існуванням цієї установи.

Успішне провадження праці Східноєвропейського Дослідного Інституту ім. В. Липинського буде найшанобливішим признанням заслуг покійного Євгена Зиблікевича.

Богдан Коваль

Євген Зиблікевич був гарячим прихильником заснування журналу «Віднова», присвяченого дослідженню суспільно-політичних розвиткових тенденцій в Україні, її діаспорі та Східній Європі. Будучи членом його редакційної колегії, він брав активну участь у його розбудові та послідовно підтримував з державницьких позицій його аналізи та інтерпретації центральних проблем українського життя.

Ярослав Пеленський

CONTRA FACTA NULLA ARGUMENTA
ДО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Редакція «Віднови» (1986, т. 4, стор. 101-104) вмістила в українському перекладі статтю польського публіциста Ріфа п. з. «Польсько-українські стосунки», що була опублікована у підпільному польському часописі «Robotnik» (28 жовтня 1984, ч. 74, стор. 1-5). У цій статті Ріф, серед іншого, пише, що «... українці ніколи не мали своєї державності».

На це зареагував інший польський публіцист Ян Лукашів у листі до редакції «Robotnik» (1 січня 1985, ч. 83, стор. 3-4), у якому він пише, що «перша українська держава, яку створили народовці (sic!), виникла 1917 р.». Цього листа в українському перекладі вмістила «Віднова» у тому саму виданні (стор. 105-106).

У відповідь на зауважу Яна Лукашіва, Ріф у тому самому виданні «Robotnika», свідомо чи ні, перекручує історичні факти. Ріф пише: «Багато істориків як польських, так і зарубіжних не визнає суверенності уряду, сформованого німцями і очолюваного гетьманом Скоропадським. Це ситуація подібна до акту 5 листопада 1916 р., в результаті якого Німеччина створила польську Регентську Раду».

По-перше, актом 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила незалежність української держави, яку визнали у Берестейському договорі (9 лютого 1918 р.) Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина, а згодом і інші держави, з якими уряд Української Народної Республіки (УНР) мав дипломатичні зв'язки. Як можна порівнювати уряд УНР з Польською Регентською Радою, яку створили уряди Австрії і Німеччини? Крім того, Регентська Рада не мала ані виконавчої влади, яка знаходилася в руках губернатора, ані не мала дипломатичних зв'язків з іноземними державами.

Дальше, оба автори ігнорують Київську державу, Галицько-волинське королівство та факт, що на основі Зборівського договору з 18 серпня 1649 р. поміж українським гетьманом Богданом Хмельницьким і польським королем

Яном Казимиром була встановлена автономія на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств під українською (козацькою) адміністрацією з гетьманом на чолі. На території тих трьох воєводств не мало бути польського війська, а уряди були надавані тільки українцям, або, вживаючи мову того часу — шляхтичам православної віри.

Хоч текст цього договору не був зареєстрований в офіційному польському списку документів «Volumina Legum»,[1] проте цей договір був ратифікований як цілість Польським Сеймом.[2] З уваги на це, Зборівський договір є правним актом, на основі якого український народ здобув національно-територіальну автономію у згаданих трьох воєводствах.

Хоч статті цього договору не були точно устійнені у юридичній термінології того часу, які de jure визнавали б державність України, й Україна формально залишалася в рамках польської держави або, інакше кажучи, під протекторатом Польщі, то існували всі прерогативи державності, себто Україна мала свою територію, народ, свій уряд, своє військо (козаків), своє законодавство, дипломатичні зв'язки з іноземними державами, так що слушно зауважив німецький історик Ганс Шуман у своїй дисертації, що творець української військової (козацької) держави Богдан Хмельницький фактично був суверенним володарем.[3]

Подібно зясував побудову української державності польський історик Лєшек Подгорецький. Він пише:

> Після тріумфального в'їзду до Києва, запорізький гетьман приступив до побудови першої в історії української незалежної держави. Це був тип феодальної держави, в якій місце польських магнатів зайняла козацька старшина, однак, православна церква, мова й українська (в оригіналі «руська») культура могли свобідно розвиватися, а селяни були звільнені від панщини і багато інших повинностей супроти пана.[4] Як на ті часи, ця держава мала форму досить демократичної республіки. На чолі цієї республіки стояв український (в оригіналі «руський») народний уряд, а вся територія визволеної України була поділена на 16 округполків, які підлягали полковникам, з черги полки ділилися на сотні. Так постала козацька законодавча, адміністративна та судова влада, яка повністю заступила дотеперішню польську владу... Новий уряд енергійно відбудовував села і міста, що потерпіли під час війни, запроваджував лад і порядок, провадив дипломатичні зв'язки з Англією, Росією, Туреччиною, Молдавією, Семигородом та Польщею... Фор-

мально Україна була далі частиною Польщі, фактично ж — незалежною країною, що мала близько 200 000 кв. кілометрів і понад мільйон населення, тобто близько 10% жителів всієї держави.[5]

До речі, державна форма протекторату була в тих часах звичайним явищем у тодішній Європі, наприклад, Волощина, Молдавія, Семигород були під турецьким протекторатом, Прусія під польським, Ліфляндія (сьогоднішня Литва й Естонія) під шведським.

Отже, українська державність таки існувала. Contra facta nulla argumenta!

ПРИМІТКИ

1. Копія цього договору знаходиться у російському міністерстві закордонних справ і була опублікована у збірнику п. з. «Собрание государственных грамот и договоров», Москва 1822, т. III, стор. 451-453.

2. «Volumina Legum», St. Petersburg 1859, т. IV, стор. 130 («Ponieważ podług konstytucyi szczęśliwey koronacyi naszey, w uspokoieniu kozaków Zaporowskich dosyć sie stało, tedy tę deklaracyą łaski naszey uczyniona pod Zborowem woysku Zaporowskiemu, autoritate Conventus praesentis, za zgodą wszech Stanów approbuiemy».)

3. H. Schumann, «Der Hetmanstaat, 1654-1764, Breslau 1936, стор. 4; Повний текст див.: «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1936, стор. 499-548.

4. Відносно звільнення селян від панщини, Погорецький помиляється. Після Зборівського договору українське селянство мусило повернутися до своїх панів і відбувати зненавидженну панщину. Докладніше див.: Дмитро Дорошенко, «Нарис історії України», Мюнхен 1966, стор. 23, 26.

5. Leszek Podhorecki, Zarys dziejów Ukrainy, Warszawa 1976, стор. 270, 272, 277-8.

Гайдельберґ, жовтень 1987. *Теодор Мацьків*

Представники «ВІДНОВИ»		Передплати журналу
		Річно
Великобританія:	W. S. Shewchuk 78 Kensington Park Rd. London W11 2PL Great Britain	10.00 бр. ф.
Канада:	Dmytro Fedyk 22 Allanhurst Drive, Apt. 102 Islington, Ontario M9A 4J6 Canada	25.00 кан. дол.
Німеччина:	Roxane Sajuk Ludmillastr. 15 8000 München 90 West Germany	35.00 н. м.
США:	Dora Horbachevsky 1148 Glenn St. Philadelphia, PA 19115 USA	20.00 ам. дол.
Франція:	Irene Popowycz 3, Villa du Bel Air 93800 Epinay s/Seine France	115.00 фр. ф.

Annual subscription: $20.00

Subscriptions should be sent to:
W.K. Lypynsky East European Research Institute
469 Flamingo Street
Philadelphia, PA 19128
USA

or to representatives in individual countries.

«ГЛАСНІСТЬ», «ПЕРЕБУДОВА»
І УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ
Ярослав Пелеховський

ЦІЛІ ТА МЕЖІ ГОРБАЧОВСЬКИХ РЕФОРМ
Мілован Джілас

ГОРБАЧОВСЬКА ПЕРЕБУДОВА
І НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА
УКРАЇНИ В СРСР
Василь Гришко

ДО ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ
ТА МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ/УРСР
Теофіл Кісь

ПРО «ДЕРЖАВНУ МОВУ» В СРСР
Андрій Білинський

ХРУЩОВІЗМ
ЧИ ЗДАТНА ДО ЗМІНИ РАДЯНСЬКА СИСТЕМА?
Герхард Сімон

СИМВОЛИ НАДІЇ. КАР'ЄРА ДВОХ СЛІВ-ГАСЕЛ:
«ГЛАСНОСТЬ» І «ПЕРЕСТРОЙКА»
Корнелія Герстенмаєр

ТЕАТР ДЛЯ СЛІПОГЛУХОНІМИХ
Владимир Максимов

РОЗМОВА ІЗ ЗБІГНЄВОМ БЖЕЗІНСЬКИМ
Михайло Михайлов

УКРАЇНА І РОСІЯ
Роман Шпорлюк